

01045 / (5)
1960

RADOVI

ŠUMARSKOG FAKULTETA I INSTITUTA ZA
ŠUMARSTVO I DRVNU INDUSTRIJU U SARAJEVU

Prof. Ing. BEGOVIĆ BRANISLAV

STRANI KAPITAL U ŠUMSKOJ PRIVREDI
BOSNE I HERCEGOVINE ZA VRIJEME
OTOMANSKE VLADAVINE

PRILOG ISTORIJI ŠUMARSTVA BOSNE I HERCEGOVINE

GODINA V

BROJ 5

SARAJEVO 1960

ТРУДЫ

Лесного факультета и института лесного хозяйства и деревообрабатывающей промышленности в Сараево

WORKS

of the Faculty of Forestry and Institut for Forestry and Timber Industry of Sarajevo

TRAVAUX

de la Faculté Forestière et de l'Institut des recherches forestières et de l'industrie du bois de Sarajevo

ARBEITEN

der Forstlichen Fakultät und Institut für Forstwesen und Holzindustrie in Sarajevo

Redaktion — Redaction

Sarajevo, Zagrebačka 20 — FNR Jugoslavija

Издание Лесного факультета и Института лесного хозяйства и деревообрабатывающей промышленности в Сараево

Edition of the Faculty of Forestry and Institut for Forestry and Timber Industry in Sarajevo

Edition de la Faculté Forestière et de l'Institut des recherches forestières et de l'industrie du bois à Sarajevo

Ausgabe der Forstlichen Fakultät und Institut für Forstwesen und Holzindustrie in Sarajevo

SARAJEVO 1960

R A D O V I

ŠUMARSKOG FAKULTETA I INSTITUTA ZA
ŠUMARSTVO I DRVNU INDUSTRIJU U SARAJEVU

Prof. Ing. BEGOVIĆ BRANISLAV

STRANI KAPITAL U ŠUMSKOJ PRIVREDI BOSNE I HERCEGOVINE ZA VRIJEME OTOMANSKE VLADAVINE

PRILOG ISTORIJI ŠUMARSTVA BOSNE I HERCEGOVINE

GODINA V

BROJ 5

S A R A J E V O 1960

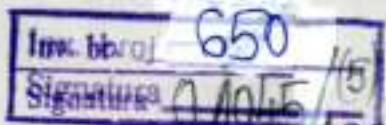
REDAKCIJA

Prof. Ing. Begović Branislav
Prof. Dr. Ing. Đapić Drago
Prof. Dr. Gligić Vojin
Ing. Terzić Dušan

Glavni i odgovorni urednik

Prof. Ing. Begović Branislav

PUBLIKOVANJE OVE EDICIJE FINANSIRALO JE FAKULTETSKO ŠUMSKO OGLEDNO
DOBRO „IGMAN“, ILIDŽA — SARAJEVO. IZ SVOJIH REDOVNIH SREDSTAVA

Uredništvo i administracija: Šumarski fakultet, Sarajevo—Zagrebačka 20—Tel. 39-422

Ogledna štamparija, „Progres“ — Novi Sad 1960

UVOD

Ekonomski i društveni razvitak u Bosni i Hercegovini, za vrijeme četiristogodišnje otomanske vladavine, kretao se vrlo sporo. Usprkos svom povoljnom geografskom položaju Bosna i Hercegovina nije imala potrebne uslove za intenzivnije razvijanje svoje privrede. Diktovane političkim razlozima, njene granice prema sjeveru, zapadu i jugu bile su dugi niz godina, takoreći, potpuno zatvorene. Njena privreda imala je, u svojoj osnovi, prirodni karakter. U njoj je novčani promet bio u velikoj mjeri ograničen.

Primitivna privreda, koja se održavala u tadašnjim uslovima, morala je davati i šumskoj privredi Bosne i Hercegovine pečat primitivizma. Ograničena sredstva proizvodnje, jako usporeni razvitak proizvodnih snaga i feudalni društveni odnosi predstavljali su ne samo kočnicu nego i veliku zapreku razvoju šumske privrede uopšte a eksploataciji šuma i trgovini drvnim proizvodima napose.

Do vidnijih promjena u tom pogledu došlo je tek u prvoj polovini XIX vijeka kada su se počeli pojavljivati elementi kapitalizma u privredi balkanskih zemalja, koje su se nalazile u sastavu Otomanske Imperije. Bosna i Hercegovina je tada predstavljala najistureniju poziciju azijskog feudalizma prema kapitalističkoj Evropi. Ona se nije mogla odupirati prodiranju kapitalizma i kapitalističkih odnosa niti osujetiti nastupanje krupnijih promjena u odnosima ekonomskih snaga niti izbjeći sve one političke, socijalne i privredne posljedice koje su za sobom povlačile te promjene. To je vrijeme kvalitetnih promjena koje su privredi Bosne i Hercegovine počele davati novo obilježje.

O kapitalističkoj eksploataciji bosanskih i hercegovačkih šuma, industrijskoj preradi drveta i trgovini drvnim proizvodima za vrijeme otomanske uprave do danas, vrlo je malo, nepotpuno a često i netačno pisano. Podaci koji se nalaze u pojedinim publikovanim radovima su svi od reda fragmentarnog karaktera. Među autore tih radova spadaju: Boué A. (1), Roskiewicz J. (2), Thoemmel G. (3), Blau O. (4), Sterneck H. (5), Hohenbruck (6), Lerchenfeld H. (7), Koetschet J. (8), Dimitz L. (9), Schmid F. (10), Guttenberg H. (11), Hoffmann K. (12), Patsch K. (13), Potler R. (14), Pjetscha J. (15), Lang M. (16), Vrgoč A. (17), Jukić F. (18), Kovačević T. (19), Filipović M. (20), Marhula J. (21), Zaplata R. (22), Skarić V. (23), Bogičević V. (24), Sokolović O. (25), Šišić F. (26), Bičanić R. (27), Radošević M. (28), Martić G. (29), Zvonigradski J. (30), Đorđević T. (31), Gavranović B. (32), Đurđević M. (33), Čorović V. (34), Kapidžić H. (35), Selak J. (36), Šerbetić A. (37), Zarić P. (38), Francišković S. (293).

Raspoloživi fragmentarni podaci iz radova citiranih autora nisu mogli unijeti dovoljno svjetla niti omogućiti dobijanje jasnije slike razvitka šumske privrede u feudalnoj Bosni i Hercegovini dok je ona bila u sastavu Otomanske države.

Da bi bolje razumjeli zadatke današnjice i sva naša nastojanja oko podizanja i unapređenja naše šumske privrede i pravilnije shvatili njenu sadašnju i buduću ulogu s aspekta socijalističkog društva koje se rađa i sve bržim tempom formira i stabilizuje, potrebno je da što bolje poznamo istorijski razvoj naše privrede uopšte.

Prikupljanjem, sistematskim sređivanjem, temeljitijim proučavanjem i analiziranjem istorijske građe možemo lakše objasniti razne pojave i zbivanja i prije dobiti odgovore na mnoga pitanja koja su od interesa i koja će nam pomoći da bolje i potpunije upoznamo razvojne stadije naše šumske privrede i da svestranije i potpunije osvjetlimo njenu prošlost koja, zbog dosadašnjeg nedovoljnog istorijskog istraživanja i proučavanja, krije u sebi mnoštvo nepoznanica.

Objektivno saznanje, uz razumjevanje i objašnjenje istorijskih činjenica i pojava, uslovljeno naučnim shvatanjem objektivnog istorijskog procesa društvenog i ekonomskog razvitka u prošlosti, omogućuje lakše shvatanje sadašnjosti i obezbjeđuje pravilniju orijentaciju rada i djelovanja u budućnosti.

Zadatak i cilj svakog istorijskog naučnog rada treba da bude orijentisan na istraživanje i objektivno utvrđivanje istorijskih činjenica. Samo na osnovu objektivno utvrđenih činjenica možemo vršiti njihovo uopštavanje i pomoću njih ocrtavati sliku razvitka i zakonitosti toga razvitka bilo da se radi o opštoj zakonitosti ili o njenoj konkretnoj manifestaciji. U istorijsko-naučnom radu mogu se napraviti velike greške ako se vrše uopštavanja na osnovu izolovanih činjenica, bez prikupljanja obimnijeg činjeničkog materijala (39).

Ovaj rad predstavlja prilog istoriji šumarstva Bosne i Hercegovine. On je, manjim dijelom rađen na osnovu fragmentarnih podataka u radovima naprijed spomenutih autora a većim dijelom na osnovu dosada neiskorišćanih i neproučavanih dokumenata Vilajetskog arhiva, a naročito arhiva Austrijskog generalnog konzulatu u Sarajevu, koji se nalazi u sastavu Državnog arhiva — NR BiH.

Zadatak i cilj ovog rada je, da na osnovu raspoloživih podataka dađe bar približnu, rekonstrukciju i prikaže sa više svjetla početak, tendenciju i razvitak kapitalističke eksploatacije naših šuma, industrijske prerade i trgovine drvnim proizvodima za vrijeme otomanske uprave u Eosni i Hercegovini, koja je u toku XIX vijeka predstavljala za strani kapital vrlo važno, interesantno i privlačno ekonomsko područje.

Relativno obilje arhivskog materijala koji je u cilju što bolje dokumentacije izložen u ovom radu, većim dijelom u izvodima a manjim dijelom u punom tekstu, pomoći će u izvjesnoj mjeri bar djelomičnom izvršenju postavljenog zadatka. Zbog toga i smatramo da će ovaj rad, koji nema pretenzija da dađe potpune i konačne odgovore na sva pitanja koja su sadržana u njegovom zadatku i cilju, ipak doprinijeti popunjavanju praznine u našoj šumarskoj istoriografiji i pomoći svestranijem i potpunijem rasvjetljavanju procesa zametanja i razvitka kapitalističkih produkcionih odnosa unutar naše šumske privrede u prošlosti.

STANJE, PRILIKE I USLOVI POD KOJIMA SE POČELA RAZVIJATI KAPITALISTIČKA EKSPLOATACIJA ŠUMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Društveno ekonomski odnosi

Društveni i ekonomski odnosi u Otomanskoj državi, koja je od svog osnivanja pa sve do polovine XIX vijeka imala teokratsko uređenje, počivali su na religioznoj osnovi i kao takvi gledani i prosuđivani, u prvom redu, kroz prizmu vjere. Temelj otomanskog prava sačinjavao je Šerijat koji je predstavljao skup vjerskih i pravnih zakonskih propisa. Šerijat je tokom vremena obrađivan u formi kodifikacija i komentara, koji su u ono vrijeme imali veliki praktični značaj i predstavljali kod sudova jak autoritet. Za vrijeme vladavine sultana Sulejmana II sakupljene su sve starije zbirke zakona i komentara i izrađena nova kodifikacija, poznata pod imenom Multeka, koja je bila podijeljena u 57 knjiga od kojih je svaka normirala određenu materiju u kauzalnoj formi. Za uređivanje pravnih odnosa uopšte, a agrarno pravnih napose, Turcima su u prvim vremenima njihovog državnog života bile dovoljne ustanove Šerijata. Osvajanjem novih teritorija, prodiranjem sve dublje u Evropu i proširivanjem granica svoje države, Turci su u novo osvojenim zemljama, a još više tokom razvoja političkog, društvenog i ekonomskog života u tim zemljama, nailazili na sve veće poteškoće u pogledu udovoljavanja svim pravnim zahtjevima i pitanjima, za koje se u Šerijatu i njegovim pravnim normama nisu mogla naći potrebna objašnjenja i upute. Zbog toga se postavljalo kao nužno uvođenje svjetovnog zakonodavstva. Turci su počeli povremeno izdavati zakone odnosno zakonske naredbe i pravila svjetovno-pravnog karaktera zv. kanuni, koji su sakupljeni u zbirnama poznatim pod imenom kanuname. Izdavanje kanuna vršeno je u formi fermana (pismenih naredbi) Sultana. Kanuni odnosno kanuname sadržavali su razne zakonske odredbe političkog, finansijskog, pravnog i ekonomskog karaktera (40). One su, pored ostalog, sadržavale odredbe i instrukcije za rad pri popisu i sastavljanju katastarskih deftera u otomanskoj državi, odnosno u pojedinim njenim oblastima, te davale direktive u pogledu poreskih i feudalnih obaveza raje. One su, dakle, sačinjavale zbirke zakonskih normi, principa i uputstava po kojima su se sastavljali defteri (41). Njihove odredbe su saobražavane osnovnim islamskim vjerskim principima, ali su one izrađivane i uvođene u život kao nužna posljedica razvika proizvodnih snaga i odnosa, kao mjere za regulisanje suprotnosti koje su se pojavljivale i ispoljavale u sve većoj mjeri u borbi realnih snaga u klasnom društvenom poretku otomanskog feudalizma tokom njegovog istorijskog razvoja. Te kanuname predstavljaju danas značajne dokumente i izvore za prosuđivanje i objašnjenje otomanskog feudalnog uređenja, zakonitosti njegovog razvika i konačne likvidacije.

Prema Multeki, odnosno principima šerijatskog prava i teoretskim postavkama muslimanskih pravnika, a u duhu Kurana kao prvog izvora islamskog prava, zemlja je prvobitno pripadala bogu. Sultan je u otomanskoj državi vršio istovremeno dvije funkcije i to duhovnu i svjetovnu. On je kao prvi imam, odnosno kalifa, predstavljao božijeg namjesnika na zemlji i kao takav bio vrhovni reprezentant vjere, a pored toga je kao poglavar države bio nosilac zemaljske vlasti. S obzirom na činjenicu, da je pojam države identifikovan

s pojmom vjere, da su u to vrijeme islam i država bili usko povezani i takoreći nerazdvojni, te da nije postojala diferencijacija između vjerske i svjetovne vlasti, to je i zemlja tretirana u krajnjoj liniji kao sultanova, odnosno državna — erazi-mirijska (42).

Izuzetno od osnovnog principa vladajuće kategorijske svojine erazi-mirijske zemlje, mogla su se u nekim slučajevima osloboditi zemljišta od zavisnog položaja prema sultanu, odnosno državi, i postati vlasništvo pojedinaca. Takvo sticanje vlasništva bilo je vezano s dijeljenjem koncesija od strane sultana koji je mogao davati pojedincima obradiva zemljišta u neograničeno vlasništvo putem naročitog rješenja zvanog temlik name. Zemljišta u osvojenim oblastima sultan je, međutim, redovito davao pojedincima u posjed (tesaruf), na obrađivanje i korišćenje, uz uslov da državi daju u naturi određeni dio glavnih produkata sa tog zemljišta i uz to još neke fiksirane i stalne novčane dažbine (resumi). Otomanska država se već rano počela odricati tih prihoda u korist pojedinaca, u prvom redu ratnika, ustupajući im u vidu lena pod titulom gospodara zemlje (sahib-erza) putem posebnih povelja (berata) manje ili veće komplekse zemljišta sa pravom i ovlaštenjem da ubiru u svoju korist, od seljaka nastanjenih na tim zemljištima, određeni dio prihoda u vidu prirodne rente i izvjesnih novčanih dažbina (43). Takva zemljišta, odnosno lena, zvala su se prema visini prihoda timari i zeameti. I jedno i drugo je inače imalo zajedničko ime — spahiluci. Jedan dio spomenutih prihoda služio je posjednicima timara i zeameta za njihovo i održavanje i zvao se kilič (kilič timar, kilič zeamet). Zeameti i timari ostajali su i dalje vlasništvo države u posjedu korisnika čije je spahijsko pravo bilo vezano za ličnost i obavezu prema državi odnosno njenom poglavaru — sultanu. Ta se obaveza sastojala u tome što su posjednici timara i zeameta bili dužni da izvršavaju vojnu službu, tj. da se u slučaju potrebe stavljaju lično na raspoloženje sultanu. Osim toga, ako je prihod timara odnosno zeameta bio veći od kiliča, morali su posjednici timara i zeameta da, prema veličini prihoda iznad kiliča, na ratni poziv opremaju i dovode određeni broj konjanika. Zato im se i dodijeljivao timar, odnosno zeamet, na kome su vršili funkciju posjednika državnog zemljišta (sahib-erza) i pobirali u svoju korist određene dohotke (kilidžhak) koji su im bili u beratu priznati (41). Na darovanu zemlju nisu, dakle, zaimi i timarlije dobijali pravo vlasništva niti pravo uživanja u današnjem smislu te riječi. Njima je država stvarno ustupala samo izvjesna dosta ograničena prava kako u pogledu učestvovanja u posjedu i raspolaganju zemljom tako i u pogledu pobiranja i uživanja viška proizvoda i određenih dažbina.

Za razliku od timara i zeameta postojala je u otomanskoj državi još jedna vrsta krupnih lena. To su bili hasovi ili has zemlje. Među ove su spadali carski hasovi (havasi humajun), koji su ustvari predstavljali krunska dobra, kojima je direktno raspolagao sultan. Prihodi s tih zemalja išli su u ličnu kasu sultanovu, a jedan dio služio je i za podmirivanje državnih funkcija. Iskorišćavanje carskih hasova vršeno je u vidu zakupa ili u vidu direktnog korišćenja preko naročitih nadzornika tzv. emina, po kojima su se takve zemlje i zvale eminluci (44). Najveći broj hasa zemalja činila su ona lena koja su ustupana visokim državnim funkcionerima, odnosno krupnim vojno-upravnim činovnicima (vezirima, beglerbezima, sandžakbezima itd.), koji su imali pravo uživanja prihoda s tih zemalja i bili oprostani od plaćanja poreza i drugih materijalnih obaveza prema državi odnosno sultanu. Pravo na prihode sa hasova bilo je, dakle, vezano za

položaje koji nisu bili nasljedni. Hasovi su, prema tome, predstavljali neku vrstu apanaže vezane za vršenje određene službe (45).

Pored spomenutih hasova postojali su i spahijski hasovi koje su dobijali pojedini spahije unutar granica svojih spahiluka. Oni nisu imali na takvim zemljama lično vlasništvo, nego samo pravo da ih sami obrađuju, odnosno ustupaju trećim licima na obrađivanje uz posebne pogodbe i uslove. Ti su hasovi bili u neku ruku slični kasnijim beglučkim zemljama (46).

Institucija spahiluka odgovarala je potrebama Otomanske Imperije kao moćne birokratsko-feudalne centralizovane države s jakom vojničkom organizacijom, koja je i omogućila njenu brzu ekspanziju na tri kontinenta. Sa nedovoljnom administracijom, izrazito naturalnom privredom i ograničenim novčanim prometom, takvoj državi je bilo veoma teško da se neposredno brine o izdržavanju vojske koju je trebalo imati stalno pri ruci. Pošto je zemljište obezbjeđivalo stalni izvor prihoda, to je ono predstavljalo najpogodnije sredstvo za nagrađivanje zaslužnih ratnika, iz čega su oni crpili daljna sredstva za njihovo izdržavanje i opremanje vojske za buduća ratovanja (45). Na spahijskoj instituciji bazirala se i administrativna podjela otomanske carevine. Više spahiluka činili su sandžak na čelu sa sandžakbegom, više sandžaka sačinjavali su vilajet (provinciju) na čelu sa valijom, a više vilajeta beglerbegluk, kome je na čelu bio beglerbeg (46).

Kompleks zemljišta na kome je bila nastanjena jedna seljačka porodica, koja je u formi individualnog seoskog gospodarstva obrađivala državnu (erazimirijsku) zemlju u sastavu timara, zvao se baština. Seljaci su na takvoj zemlji imali pravo stalnosti (haki-karar) i pravo da samostalno raspolažu odnosno slobodno prema vlastitom nahodaženju obrađuju zemlju (haki-tesaruf). Uživljanje spahija sastojalo se u tome što su uzimali naturalnu rentu koja je iznosila desetinu prihoda sa zemlje, pobirali još neke novčane dažbine, među kojima su se naročito isticale tapijske takse (resmi tapi, tapu resum) koje su naplaćivane od seljaka prilikom davanja i prenosa zemlje u posjed (47). Kao god što je sultan davao spahijama u posjed zemlju i dohotke od nje, čime su oni postajali sahiberzi te zemlje, tako su isto mogli i spahije izdavati seljacima pod tapiju u tesaruf na timarima slobodna, odnosno upražnjena (mahlul), zemljišta, kao i zemljišta dobijena krčenjem šume, čime su ti seljaci postajali mutesarifi dotične nove baštinske zemlje (43). Iz činjenice, da je spahija mogao vakantnu (mahlul) zemlju kao i nove krčevine izdavati pod tapiju, razabire se jedno od najvažnijih prava spahija, da su oni u agrarnim stvarima u prenesenom djelokrugu zastupali državu (46).

[Osvajanjem Bosne i Hercegovine otomanska je država uvela u nju, dakle, novi sistem koji je pitanje zemljišnog vlasništva postavio na novu bazu. Likvidirajući krupno plemstvo, odnosno nasljedne posjednike bosanskog feuda, i uspostavljajući vladajuću kategoriju državne zemlje sa sistemom spahiluka i hasova, koji nije dozvoljavao da zemljište postane predmetom slobodnih trgovačkih operacija, zalaganja i poklona, Turci su favorizirajući i oslanjajući se na klasu sitnih plemića (spahija i vojno upravnih funkcionera), koji su na specifičan način organizovali i učinili moćnim društvenim i vojnim faktorom, izgradili veoma jaku državu kao oruđe te klase. Ekonomsku podlogu takve spahijsko hasovske organizacije činila su državna zemljišta koja su predstavljala kočnicu i glavnu zapreku za izrodavanje toga sistema (48).]

Timarsko spahijski sistem razvijao se tokom vremena u znaku stalne težnje spahija da se emancipuju od kontrole države i da pojačaju eksploataciju

seljaka. Uporedo sa napredovanjem proizvodnih snaga na selu, rasla je želja i nastojanje feudalaca za što jačom eksploatacijom seljaka, koji su posjedovali i obrađivali spahijske zemlje. To je neminovno vodilo stvaranju novih produkcionih odnosa i novih formi feudalnog sistema (49).

U prvim vremenima otomanske vladavine u Bosni i Hercegovini između seljaka kao baštinskih mutesarifa s jedne i spahija s druge strane nije bilo nikakvih posrednika. Ovo se stanje međutim tokom vremena promijenilo. Počela se odomaćivati praksa, da pojedini seljaci kao baštinski mutesarifi prodaju, sa znanjem i privolom spahije, svoju baštinsku zemlju odnosno pravo haki karara i haki-tesarufa drugim licima. Ovakve prodaje i promjene u baštinskom tesarufu, koje nisu bile zakonite ali su se tolerisale, omogućile su da su se vremenom između spahija i seljaka interpollisali posrednici, čije je prisustvo stvaralo nove odnose. Seljaci su prodavali svoje pravo na baštinu, manje svojevolumino a više pod prijetnjom i silom, a ostajali i dalje na istoj zemlji da je obrađuju. Time su prestajali biti mutesarifi. Kupci prava na baštinu, među kojima je bio znatan broj janičara, postajali su novi baštinski mutesarifi i direktno se podložili spahiji, davajući mu desetinu. Pošto nisu sami obrađivali zemlju, to su od seljaka koji su obrađivali zemlju, primali uz spahijsku desetinu još jedan dio prihoda za sebe. Seljak koji je prodavanjem baštinskog prava prestao biti mutesarif, a ipak ostao na zemlji da je obrađuje, postao je prema kupcu baštine odnosno baštinskom mutesarifu ono što se kasnije zvalo čivčija ili kmet a baštinski mutesarif čiftluk-sahibija, dok je baština dobila naziv čiftluk (43). U cilju ličnog bogaćenja i što jačeg iskorišćavanja raje spahije su, i sami, nastojali svim sredstvima da promijene svoj dotadašnji položaj običnog korisnika prirodne rente sa spahijskih posjeda, da postanu pravi posjednici spahijske zemlje (čiftluk-sahibije) i da svoje spahiluke pretvore u vlastita nasljedna dobra. Oni su se zato nametali seljacima na svojim spahilucima za čiftluk-sahibije, odričući se ili zadržavajući i dalje iskorišćavanje spahijskog prava. Time su se spahijama, kao čiftluk-sahibijama, otvarale neograničene mogućnosti eksploatacije seljaka, koji su bili prepušteni na milost i nemilost svojih feudalnih ugnjetača. Zbog toga su u Bosni i Hercegovini, iako su postali čiftluk-sahibije, odnosno pravi posjednici svog timara, zadržali spahijske titule, iako to oni stvarno više nisu bili (45).

Sve veće prevlađivanje sistema čiftluka nad sistemom timara i hasova uvelo je tokom vremena otomanski feudalni sistem u Bosni i Hercegovini u novu, a ujedno i posljednju, etapu istorijskog razvoja. Spahijama kao sahib-erzima i agama kao čiftluk-sahibijama, pošlo je za rukom da uzdrmajuu vladajući oblik zemljišne svojine i princip erazi-mirijske zemlje. U Bosni i Hercegovini se postepeno i sve više uvodio i stabilizirao, kao zadnja razvojna etapa feudalnog sistema, novi oblik feudalnog posjeda- agaluk i begluk (49).

Kao granična pokrajina otomanske države, Bosna i Hercegovina je imala i posebnu vojnu organizaciju u formi tzv. kapetanija, na čijem čelu su bili najbogatiji feudanci pograničnih krajeva, koji su nosili naziv kapetani. Zahvaljujući svojoj snazi i otpornosti prema centralnoj vlasti oni su svoje položaje učinili nasljednim. U unutrašnjosti Bosne i Hercegovine vremenom su se izdvojile najbogatije porodice feudalaca, čiji su predstavnici bili politički prvaci pojedinih krajeva. Oni su se nazivali ajani. Bosansko-hercegovačke spahije, kapetani i ajani, kao privilegovana društvena klasa, predstavljali su u toku cijelog XVIII i prve polovine XIX vijeka odlučujući faktor u ekonomskom i političkom životu ove zemlje i bili ogorčeni protivnici svake akcije Carigradske vlade koja bi išla na štetu njihovih vlastitih interesa (50).

Kada je u prvoj polovini XIX vijeka počelo naglo rušenje feudalizma i starog socijalnog poretka i kada se počeo Evropom širiti revolucionarni pokret za ekonomsko i socijalno oslobođenje širokih narodnih slojeva, radnika i seljaka, pokušala je otomanska država da provede neku vrstu socijalne i ekonomske reforme u svim svojim pokrajinama, a time i u Bosni i Hercegovini. Prvi energičniji korak u tom pogledu učinio je sultan Mahmud II (1808—1839), koji je 1826 ukinuo instituciju janičara. Ovo je u Bosni izazvalo 1831 poznatu bunu na čelu sa Husejin-kapetanom Gradaščevićem, čiji je otpor skršen 1832. Bosanski feudalci su tada, skupa sa Husejin-kapetanom, ogorčeno branili prerogative spahiluka, jer su bili svjesni da pri regularnoj vojsci (nizam), koja se počela uvadati, neće biti mjesta ni spahijama kao sahib-erzovima ni spahijama kao čifluk-sahibijama (46).

U cilju zaštite prava i imanja svojih podanika od samovoljnih i nasilničkih postupaka spahija, kapetana, ajana, aga i begova kao čifluk sahibija, a da li ujedno skršio njihovu moć i državi pribavio izgubljeni autoritet, sultan Abdul Medžid (1839—1861) izdao je 3 XI 1839 poznati edikt (hati-humajun) koji je pročitao na Trgu đulhane. Reforme (tanzimati-hajrije), običnije zvane đulhanski hati-šerif, što ih je Abdul Medžid spomenutim hati-humajunom inaugurisao, predviđale su socijalnu, vojnu, sudsku i administrativnu reorganizaciju i formalno nagovijestile kraj spahijskom sistemu i spahijskim privilegijama. Spahijsko-timarski sistem, koji je nekada bio stub i uporište otomanske države, izopačio se i kao takav morao silom prilika da bude likvidiran. Ukidanje spahijskog sistema izazvalo je u Bosni i Hercegovini velike reperkusije. Odredbe hati-šerifa nisu se mogle brzo i jednostavno sprovesti u život. One su naišle na otpor bosanskog reakcionarnog elementa koji je predstavljala feudalna klika spahija, aga i begova. Nemiri, koji su u vezi s tim nastali u Bosni, trajali su sve do 1851, kada ih je poznati i energični Omer-paša Latas u krvi ugušio, pokorivši ostatke pobunjenih krajiških spahija. Iste je godine bosanski vezir Hajrudin-paša izdao naredbu kojom se ukidaju svi spahiluci, spahijama uskraćuje pravo prikupljanja prihoda sa spahiluka i oduzima funkcija sahib-erza s tim što će te prihode od tada pobirati sama država.

Prodiranje kapitalizma u Tursku zadavalo je sve jače udarce spahijskom sistemu i starim feudalnim odnosima koji su se sami raspadali. Ukidanje spahijskog sistema predstavljalo je samo formalan akt, jer je taj sistem ustvari sam iščezavao. Međutim, ukidanjem spahijskog sistema nisu nastale nikakve promjene u odnosu na seljaka. Najveći broj bivših spahija bio se već iščaurio u čifluk-sahibije a čifluk-sahibije su se smatrale kao seljaci baštinici tj. mutesarifi erazimirijskih zemalja s obavezom da daju desetinu državi umjesto spahiji. Čivčije ili kmetovi ostali su i dalje u istom položaju u kome su bili i prije. Ostali su i dalje samo neka vrsta zakupaca (mustedžiri) s obavezom da od zemljinog uroda daju jedan dio čifluk-sahibiji.

Ovo se stanje još više pogoršalo kada su mnoge čifluk-sahibije izdijelile čiflučka imanja svojim nasljednicima, koji su ostajući s malim dijelovima očevine bili siromašni, pa su zbog toga tražili od seljaka — čivčije više nego što je to bilo u običaju. Veliki zahtjevi čifluk-sahibija i velike obaveze seljaka — čivčija izazivali su sve veće nezadovoljstvo seoskog stanovništva Bosne i Hercegovine (43).

Neposredno iza Krimskog rata, a u vezi obećanja datog Velikim silama na Pariskom kongresu da će sprovesti reforme, proglasila je Turska posebni

hati-humajun od 18 II 1856, kojim je željela da sprovede u život odredbe hati-šerifa iz 1839. Da bi se mogli agrarno-pravni, odnosno zemljišno-posjedovni odnosi dovesti u sklad s novim reformama, izdala je otomanska vlada 7 ramazana 1274 (2 V 1858) Zakon o zemljišnom posjedu, koji je poznat pod imenom Ramazanskog zakona (51). Taj zakon postao je osnovica za buduće prosudivanje agrarnih prilika u Bosni i Hercegovini, a njegova zakonska vrijednost održala se i poslije turske vladavine u ovoj zemlji. Ramazanski zakon priznao je u izvjesnoj mjeri samovlasna prisvojenja koja su izvršili spahije i čifluk-sahibije. On je bivšim spahijama ostavio njihove hasa zemlje, koje su oni bili proširili u prvom redu na račun žuma, dok je čifluk-sahibijama priznavao njihov posjed, jer su bili mutesarifi. Ramazanski zakon značio je dakle priznavanje istorijskog razvitka i pomogao stvaranje pune individualne svojine zemlje a Saferska naredba koja je obnarodovana 14 safera 1276 (12 IX 1859) priznala je i legalizovala nove feudalne odnose (47). To je sve davalo osnovu i vodilo daljnjem agrarnom, revolucionarnom vrenju, antifeudalnim pokretima i ustancima seljačkih masa.

Da bi mogli lakše ocijeniti u kojoj su mjeri unutrašnji nemiri u Bosni i Hercegovini predstavljali zapreku i kočili razvoj kapitalističke eksploatacije bosansko hercegovačkih žuma, za vrijeme otomanske uprave, registrovaćemo u kratkim potezima revolucionarne pokrete, odnosno ustanke, seljačkih masa, kao i pobune bosanskih feudalaca protiv Otomanske države u toku XIX vijeka (50, 65, 105).

Ujesen 1809 počela je u Bos. Krajini seljačka buna, koja je poznata pod imenom Prva mašička ili Jančićeva buna. Glavno poprište borbi za vrijeme ovog ustanka bila je Kozara planina.

1820 skršio je otpor bosanskih pobunjenika sultanov opunomoćenik Ali Dželaludin-paša i tom prilikom pobio preko 300 bosanskih feudalaca.

Kada je 1826 sultan Mehmed II ukinuo instituciju janičara buknuła je u Bosni buna pod vodstvom Kara Ali-age Ruščuklije. Tu pobunu ugušio je u krvi 1827 okrutni Abdurahman paša likvidirajući najveći dio pobunjenih feudalaca.

Uvođenje novih poreza i redovne vojske (nizama) u 1831. naišlo je u Bosni na žestok otpor feudalaca i izazvalo poznati ustanak na čelu sa Husejin-kapetanom Gradašćevićem. Taj ustanak i borba turske vojske sa pobunjenicima trajali su do 1832.

U martu 1834 otpočela je u derventske nahijske seljačka buna pod vodstvom Jovice Ilića iz Dervente. Ona je poznata pod imenom Pop-Jovičina buna. U njoj je centar operacija bila Vučjak planina.

Neposredno iza Pop-Jovičine bune izbila je u Bos. Krajini nova seljačka buna poznata pod imenom Druga mašička buna.

Otpor bosanskih feudalaca i poslije poraza Husejin-bega Gradašćevića još nije bio slomljen. Godine 1835 potukao je Mehmed-paša pobunjenike kod Vranduka i Bijeljine ali su borbe nastavljene u Bos. Krajini, koja je pokorena 1836 godine.

Između 1834—1836. pobunili su se feudanci u Bos. Krajini na čelu sa kapetanom petrovačkim Mustaj-begom i Murat-begom Bišćevićem.

Godine 1837 pobunila se ponovo Bos. Krajina sa Posavinom i centralnom Bosnom. Poznati su krvavi okršaji Vehidži-paše sa krajiškim feudalcima kod Gomionice, sa Posavljacima kod Vranduka i sa sarajevskim feudalcima kod Viteza.

Kada je 1839 sultan Abdul Medžid objavio Đulhanski hatišerif sa slobodama za hrišćane, i s tim u vezi tzv. tenzimati-hajrije (korisne uredbe), počele su se u Bosni i Hercegovini javljati na sve strane pobune feudalaca protiv Carigradske Porte. Sljedeće (1840) godine savladana je pobuna u istočnom i centralnom dijelu Bosne ali se Bos. Krajina i dalje uporno držala. Punih 10 godina nisu mogli carske paše i veziri da potpuno umire feudalce u Bos. Krajini.

U godini 1843 vodio je vezir Husref-paša vojne operacije protiv pobunjenih krajiških feudalaca, koji su se 1846 ponovo organizovali i pobunili, ali ih je bosanski vezir Hadži Čamil-paša razbio iste godine na Dobrinju kod Banjaluke. U toku 1848—1849 bosanski vezir Tahir-paša nastavio je vojne operacije protiv pobunjenih krajiških feudalaca ali njihovu pobunu nije mogao u potpunosti ugušiti.

Takvo stanje je ostalo sve do 1850 godine kada je Omer-paša Latas došao u Bosnu sa jakim vojnim formacijama i do proljeća 1851 razbio pobunjeničke odrede feudalaca i ugušio ustanak u Hercegovini i Bos. Krajini.

Kada je Omer-paša savladao otpor muslimanskih feudalaca i okrenuo se protiv hrišćana, pokušavajući da ih razoruža, buknuo je u 1852 seljački ustanak u Hercegovini pod vodstvom Luke Vukajlovića. On je trajao do 1853 i ponovno se razbuknuo 1857—1858 godine.

U 1858 godini buknuo je u Posavini, između Brčkog i Orahova seljački ustanak pod vodstvom Steve Avramovića iz Orašja. Taj ustanak je poznat pod imenom Protina buna ili Lipička buna prema mjestu Lipik gdje su ustanici podlegli u oružanom sukobu s Turcima. Iste godine podigli su seljaci u Posavini, između Gradačca i Modrića, ustanak na čelu sa popom Petkom Hadži-Jagodićem. Taj ustanak je poznat pod imenom Trebavska buna prema planini Trebavi na kojoj je vođena najjača borba.

U 1858 godini izbio je seljački ustanak u sjeverozapadnom dijelu Bosne, između Bos. Novog, Kostajnice, Prijedora i Bos. Dubice, na čelu sa Petrom Petrovićem — Pecijom. Ova buna, u kojoj su se odigrale najjače borbe kod Tavije i Kuljana, poznata je pod imenom Prva Pecijina buna.

Ovaj ustanak se ubrzo proširio na Bosansku Krajinu, gdje su naročito krvave borbe vođene kod Kozarca i Ivanjske. Ova buna u kojoj su predvodili ustaničke mase J. Kostić, P. Garača, R. Jejić i S. Tadić, poznata je pod imenom Doljanska buna.

U 1860 godini izbio je u Hercegovini novi ustanak, pod vodstvom Luke Vukajlovića, koji se prenio i u 1862 godinu.

U junu 1875 pukla je „Nevesinjska puška“ i ponovo izbio ustanak u Hercegovini a početkom avgusta iste godine zahvatio i Bosnu i to najprije Bos. Krajinu a zatim i Podrinje. U proljeće 1876 ustanak je naročito oživio između Une i Vrbasa a isto tako između Vrbasa i Bosne, gdje su ustanici vodili borbe s Turcima po Grmeču, Kozari, Prosari, Motajici i Vučjaku. Taj ustanak je trajao sve do 1878 godine kada je Bosnu i Hercegovinu okupirala austro-ugarska vojska.

Šumsko-imovinski odnosi

Šume u Bosni i Hercegovini od početka otomanske vladavine (oko polovine XV vijeka) pa sve do stupanja na snagu Ševalskog zakona (1869) bile su uključene u kategoriju tzv. erazimetručkog i erazimevatskog zemljišta. U erazimetručko zemljište spadale su seoske i gradske šume zv. baltalici, koje su bile prepuštene na korišćenje stanovništvu odnosnih sela i gradova u gra-

nicama njihovih potreba. U erazimevatsko zemljište bile su uključene sve ostale, od naselja udaljene, slobodne (džiboli-mubah) šume, koje su bile prepuštene svakome na neograničeno iskorišćavanje. Vrhovno vlasništvo (rekaba) svih tih šuma pripadalo je državnom eraru (bejtul-malu) (51, 52).

Selima i gradovima određene šume, ostavljene za podmirivanje potreba njihovih stanovnika, služile su isključivo za svrhe, kojima su bile namijenjene. One se, zbog toga, nisu mogle krčiti i pretvarati u druge vrste kultura, nisu se mogle prisvajati, drugom ustupati, prodavati i kupovati. Njihov integritet je sa zakonske strane bio u punoj mjeri obezbijeđen.

Slobodne šume koje su bile, manjeviše, pod simboličnim vlasništvom države a praktično smatrane kao ničije (res nullius) bile su, pored neograničenog iskorišćavanja šumskih proizvoda, područje ovlaštene okupacije, ako se radilo o njihovom konvertovanju u poljoprivredno zemljište. Pojedinci, koji su sječom i krčenjem slobodnih šuma priveli iskrčeno zemljište poljoprivrednoj kulturi, dobijali su takvo zemljište tapijom, izdanom od spahije kao zastupnika sultana odnosno države u posjed, s tim što je to zemljište ostajalo i dalje u vlasništvu državnog erara dok je osobi, koja ga je iskrčila, pripadalo pravo posjeda i korišćenja. Otomanska država je u pogledu krčenja slobodnih šuma bila vrlo liberalna. Takvo liberalno shvatanje odgovaralo je duhu Šerijata, koji je u kultivizaciji pustog (mevat) zemljišta gledao sveto i bogougodno djelo, zbog čega je i sama država podržavala i favorizirala interesente, težeći da poveća površine poljoprivrednog zemljišta a time i rentu spahija kao zastupnika sultana odnosno države.

Slobodne šume nisu se, međutim, ni u najmanjoj površini mogle prisvajati niti ustupati i kao šume prodavati u posjed niti pojedincima niti bilo kakvoj zajednici, jer je trebalo da služe cijelom narodu a ne samo pojedincima. Prenos u privatno vlasništvo i posjed tih šuma pravno nije bio dozvoljen. U vezi s tim nisu se mogle privatnicima izdavati tapije na slobodne šume isto tako kao ni na seoske i gradske šume (40, 46, 51, 52, 53, 54).

Za prenos šuma u privatno vlasništvo odnosno posjed, nije dugo vremena ni moglo biti interesa, pošto su sve šume bile ionako ostavljene stanovništvu na iskorišćavanje. Pojedinci nisu imali interesa da posjeduju šumu i na nju plaćaju porez kad su im stajali na raspolaganju za besplatno korišćenje prostrani kompleksi metručkih i mevatskih šuma.

Kada se u toku XIX vijeka počela sve više ispoljavati privredna vrijednost šuma i kada su one počele predstavljati objekte od sve većeg ekonomskog značaja, počeli su pojedini spekulantski nastrojani feudinci — spahije i čifluk-sahibije da, iskorišćavanjem loše institucije tapija, pribavljaju u granice svog posjeda velike površine šuma. To je, prirodno, izazvalo i intervenciju otomanske države, koja je bila zainteresovana za te šume jer su joj one obezbjeđivale u nastupajućoj kapitalističkoj eri bogato vrelo prihoda. Ta se intervencija ispoljila prvi put Omer-pašinom naredbom iz 1851 godine.

Omer-pašina naredba, kojom su sve šume u Bosni i Hercegovini proglašene državnim, potvrđena je posebnim carskim fermanom iz 1853, u kome se određivalo da se sve privatne šume imaju do daljeg tretirati kao državne dok njihovi dotadašnji posjednici ne dokažu pravovaljanim dokumentima svoje vlasničko pravo. To je izazvalo veliko negodovanje i ogorčenje bosanskih feudalaca koji su izdavanjem u zakup sječa u uzurpiranim šumama stranim trgovcima i preduzimačima, obezbjeđivali sebi velike novčane prihode.

Koliki su opseg bile zauzele uzurpacije bosanskih feudalaca, najbolje ilustruje izvještaj austrijskog generalnog konzula u Sarajevu upućen početkom 1861. grofu Rechbergu i baronu Prokeschu. U njemu se, pored ostalog, ističe da su u sandžaku banjalučkom, gdje je od ukupne površine zemljišta 2/3 pod šumom, prije 1850. sve šume bile isključivo u rukama privatnika (55).

Da bi umirila, odobrovoljila i za svoju reformističku politiku pridobila nezadovoljne i buntovne bosanske feodalce, otomanska centralna vlada je odstupila od svog stava u pogledu isključivog prava države na vlasništvo šuma otvarajući time vrata zadovoljavanju interesa bosanskih feudalaca. Tako je, fizuzetno od principa Šerijata i Kanunskog zakonodavstva i dotadašnje prakse, Ramazanskim zakonom iz 1858 priznato pravo privatnicima na posjed šume uz uslov da je dotični posjednik tu šumu sam uzgojio, ogradio i da je obrađuje tj. čuva i njeguje. Kao zakoniti posjednik šume priznavan je svaki privatnik koji se mogao legitimisati sa tapijom, koja je izričito glasila na šumu. Budući da u ono vrijeme nije postojala katastarska premjerba zemlje, da većina tapija nisu predstavljale vjerodostojna dokumenta i da su kao takve predstavljale predmet zloupotreba, spomenuti zakon nije mogao ništa naročito pridonijeti redu i regulisanju šumskog posjeda nego je štoviše izazivao sve veće apetite i zahtjeve privatnika na šume (51).

U namjeri da konačno raščisti i reguliše šumske imovinsko-pravne odnose, da zaštiti šume od bezobzirnog iskorišćavanja u špekulativne svrhe, kako od strane domaćih feudalaca i stranih kapitalista tako i od ostalog stanovništva, i da postavi temelje određenoj šum. politici, otomanska država je tek jedanaest godina poslije stupanja na snagu Ramazanskog zakona donijela, za vrijeme sultana Abdul Aziza, III Ševala 1286 (1869), Zakon o šumama, poznat pod imenom Omer-pašin ili Ševalski zakon. On je objavljen u „Bosni“, službenom listu Vilajetske vlade u Sarajevu, u mjesecu maju 1870 godine (56, 57).

Omer-pašin zakon je prihvatio, uglavnom, zatečeno stanje, ali su njime bitno izmijenjene a djelomično potpuno ukinute odredbe Ramazanskog zakona iz 1858 godine koje su se odnosile na tzv. slobodne šume. Odredbe Omer-pašinog zakona otkrivaju očito tendenciju regulisanja posjeda, izlučivanja i oslobodenja što većih kompleksa šuma kojima treba da upravlja i gospodari država. Prema tom Zakonu sve šume u otomanskoj državi razvrstane su u četiri kategorije: državne, opštinske, vakufske i privatne. Taj zakon je, prema tome, ukinuo kategoriju mevat zemljišta, koje je prešlo u kategoriju državnog zemljišta, a s njime i slobodne (džiboli mubah) šume, koje su proglašene državnim. Ostale tri kategorije šuma koje je Ševalski zakon ustanovio odnosno priznao, a to su bile opštinske (baltalik), vakufske i privatne šume, privremeno su uključene u državne, odnosno stavljene pod državnu upravu, dok se ne sprovede izlučivanje svih državnih šuma. Ove posljednje je u smislu propisa spomenutog Zakona o šumama trebalo poslije izlučivanja ograničiti i njihovu graničnu liniju u prirodi vidljivo označiti a nakon toga pristupiti definitivnom izdvajanju ostalih šuma, privremeno stavljenih pod državnu upravu.

Na osnovu odredaba Uredbe od 24 klanun evela 1286 (1869) svaka osoba koja je postavljala zahtjev za šumu, odnosno tvrdila da ima pravo tesarufa na šumu, bila je dužna to svoje pravo dokazati autentičnim dokumentima.

Imajući u vidu činjenicu da se sve šume u Bosni i Hercegovini, bez obzira da li su slobodne, opštinske ili privatne, privremeno smatraju i tretiraju kao državne, vilajetska skupština u Sarajevu predložila je u posebnom izvještaju (mazbati) Carigradskoj Porti da se u svakom okrugu (sandžaku) obrazuje po

jedna komisija sastavljena od šumarskog službenika, gruntovničarskog sekretara i dvojice od naroda izabranih predstavnika. Te su komisije imale zadatak da izluče privatne i opštinske šume od državnih.

U vezi s ovim izvještajem i predlogom, donesen je i propisan poseban postupak za ispitivanje i izlučivanje šumskog posjeda u Bosni i Hercegovini, koji je prenesen na vilajetsku vladu posebnim vezirskim pismom od 13 ševala 1287 (1870). Iz toga pisma se vidi da je Ministarski savjet centralne vlade u Carigradu, sporazumno sa ministrom finansija, stao na stanovište da bi istovremeno obrazovanje komisija za izlučivanje šuma u svim okruzima (sandžacima) Bosne i Hercegovine naišlo na poteškoće zbog ograničenog broja stručnog šumarskog osoblja. S obzirom na ovo, kao i na specifične prilike u Bosni, riješeno je da se ispitivanje šumskog posjeda i izlučivanje šuma prema njihovoj kategorizaciji u smislu odredaba Zakona o šumama treba da sprovede najprije u jednom sandžaku a onda sukcesivno i u ostalim. Pri tome se pridržavalo sljedećih principijelnih odredaba:

1) Sve gradske i seoske šume koje su ranije postojale, trebalo je da na osnovu detaljnih izvoda i objektivnih mišljenja stručnjaka, budu kao takve izlučene.

2) Od privatnika koji su stavljali zahtjeve za šume, trebalo je tražiti da podnesu pravosnažne dokumente za svoj posjed. Ukoliko oni ne bi bili u mogućnosti da podnesu takve dokumente, a njihov posjed se nije mogao utvrditi drugim putem, njihovi zahtjevi bi bili odbijeni.

3) U slučaju da privatnici nisu imali nikakvih dokumenata za posjed šume na koju su postavljali zahtjeve, ali su mogli svoj privatno-pravni zahtjev po zakonu dokumentovati odnosno dokazati, mogao bi im se priznati takav posjed i izdati novi regularni dokument za posjed šume (58).

Tri godine docnije izdalo je Ministarstvo finansija u Carigradu naredbu od 3 safera 1290 (1873), koja se također odnosila na utvrđivanje šumskog posjeda. U toj naredbi, koja je dostavljena vilajetskom valiji u Sarajevu, upozorava se da su u otomanskoj državi šume koje se nalaze u posjedu privatnika — ili posađeni i kultivisani gajevi ili sastojine sa prirodno uzraslim drvećem. U slučajevima prodaje i prenosa gajeva i šuma koji se nalaze u granicama posjeda privatnika, ne mogu se stavljati primjedbe ako su ih posjednici sami podigli i ako imaju na njih uredne tapije. Isto tako može se vršiti prodaja i prenos šuma i gajeva sa drvećem od prirode uzraslim koji su naslijeđeni od roditelja ili kupljeni od drugih lica ako postoje vjerodostojni dokumenti koji određuju položaj i granice tih šuma. Tu se dalje upozorava, da je prema primljenim izvještajima i informacijama, najveći broj takvih gajeva i šuma prešao neovlašćeno u posjed pojedinih privatnika bez ikakvih posjedovno-pravnih dokumenata ili na temelju nevjerodostojnih dokumenata, tako da ti privatnici nazivaju i označuju te šume i gajeve kao poljoprivredno zemljište i zahtijevaju na njega tapije. Zatim se ističe kako pojedinci traže da im se izda dozvola za kupovinu državne šume, pod izgovorom da žele pomoću zasjene šume podići žetvene prinose poljoprivrednog zemljišta i time postići veću korist u privrednom smislu. U vezi s tim, u spomenutoj odluci se određuje da se ubuduće ne smije uzimati u obzir ni jedan zahtjev na šumu ili gaj sa drvećem sve dotle dok zainteresovano lice ne donese vjerodostojne dokumente koji dokazuju pravo posjeda. Onima koji nemaju odgovarajućih dokumenata, strogo je bilo zabranjeno izdavati tapije, a naročito zabranjeno dozvoljavati prodaju šuma i gajeva pod vidom obradivog poljoprivrednog zemljišta. Pri reviziji posjeda morali

su se, dakle, odlučno odbijati svi zahtjevi koji su postavljeni bez vjerodostojnih dokumenata a koji dokazuju pravo na šumu i gajeve sa drvećem koja su prirodno uzrasla. Pri otuđivanju, odnosno prodaji i prenosu, trebalo je sve postojeće dokumente podnositi nadležnom upravnom vijeću (medžlis idare), gdje su dokumenti bili podvrgnuti detaljnom ispitivanju i provjeri, pri čemu je obavezno trebao biti prisutan šumarski stručnjak, ako je postojao u tom mjestu (59).

Naredbom vilajetske vlade u Sarajevu od 14 džemaziul ahira 1291 (1874), koju je odobrio veliki vezir, bilo je određeno da se šume koje se nalaze između poljoprivrednog zemljišta, za koje su prije izdate tapije, moraju odvojeno tretirati, odnosno uzimati u postupak i priznavati privatnim licima koja budu postavljala zahtjev za takve šume (60).

Konačno je publikovana 23 muharema 1293 (1876) Instrukcija za komisije koje su imale zadatak da ispituju dokumenta o šumskom vlasništvu (posjedu). Te komisije, koje su zasjedale u Sarajevu kao glavnom vilajetskom gradu i u sjedištima okruga (sandžaka), bile su sastavljene od šumarskog stručnjaka, gruntovničarskog činovnika i vakufskog računskog službenika. Ovim komisijama je predsjedavao vilajetski šumarski upravitelj, odnosno sandžački šumarski upravitelj, a bile su pod nadzorom vilajetskog guvernera (valije), odnosno sandžačkog upravnika (mutesarif). Zatim, bile su dužne da prikupljaju sve isprave koje su se odnosile na šumski posjed i da ih detaljno i savjesno ispituju u smislu postojećih uputstava. Prema odredbama te instrukcije, sva dokumenta o šumskom posjedu koja su bila izdata prije 11 ševala 1286 (1869), tj. prije objavljivanja Zakona o šumama, a koja su glasila na šumu ili gaj (orman ve kori) i kod kojih su se naznačene granice i površine šume slagale sa faktičnim stanjem na terenu, priznavana su bez ikakvih uslova. One šume čije se granice i površine nisu slagale sa podacima sadržanim u dokumentima o pravu vlasništva, odnosno posjeda na šumu, provizorno su stavljene pod upravu i nadzor države, dok se njihove granice ne rektificiraju od strane šumskih uprava. One šume koje nisu dobile novi posjedovni dokumentat (tapiju) na to ime (šuma ili gaj), nego su po starom posjedovnom dokumentu ostale kao ispaše, livade ili oranice, a čija se površina slagala sa površinom označenom u starim tapijama, — smatrane su kao da na njima uopšte nema drveća. U vezi s tim vršena je približna procjena koliko bi se moglo dobiti na tim površinama poljoprivrednih proizvoda i određivalo koliko će se plaćati poreza u obliku desetine, koju su posjednici trebali privremeno plaćati. Za takve šume i gajeve, koji su u tapijama bili označeni kao ispaše, livade i oranice, a njihova se površina na terenu slagala sa označenom površinom u tapiji, trebalo je kasnije izdati nove tapije i propisati poseban porez na šumu.

Prije nego što bi potvrdile novi posjedovni dokumentat (tapiju) koji bi glasilo na šumu ili gaj, komisije su bile dužne da prikupe sve podatke u odnosu na granice, površine, pravne osnove na kojim je bazirano pravo vlasništva i posjeda itd. i da to sve predlože upravi za šumarstvo pri vilajetskoj vladi.

Pošto razne odluke, koje su ranije izdavane u vezi rješavanja zemljišnih sporova, kao što su bili huđžeti (šerijatske odluke) ili isprave spahija ili namjesnika, nisu smatrane kao punovažna dokumenta za rješavanje šumskoposjedovnih odnosa, to su, u smislu spomenute instrukcije, komisije bile dužne da kategorički odbijaju sve reflektante koji su se pojavljivali sa takvim zahtjevima i bazirali svoje pravo na takvim ispravama.)

Komisije su, isto tako, bile dužne da odbijaju sve one zahtjeve na opštinske šume (baltalike) koje su odavnina pripadale nekom selu ili gradu, a čija je površina bila tako velika da je prelazila potrebe stanovništva tih naselja u građevnom i ogrjevnom drvetu. S obzirom na ovo, trebalo je sve one dijelove opštinskih šuma (baltalika) čiji posjednici, tj. stanovnici određenog sela ili grada nemaju pravnog naslova (titulusa) na njihovo iskorišćavanje i koje prelaze dopuštenu mjeru, smatrati kao javno dobro, oduzeti od sela (gradova), uključiti u državne šume i staviti pod državnu upravu. Pri ovom se nisu smjele uvažavati odluke izdate od lokalnih vlasti, odnosno šerijatskih sudova povodom međusobnih sporova između pojedinih sela, a na osnovu kojih su uključivani u pojedine baltalike dijelovi šuma koji znatno prelaze-potrebe stanovništva odnosnih sela (61).

Otomanska uprava donoseći Vezirsku naredbu od 13 ševala 1287 (1870) i Naredbe od 3 safera 1290 (1873), od 14 džemaziul ahira 1291 (1874) i 23 muharema 1292 (1876), prepustila je regulisanje šumsko posjedovnih odnosa administrativno upravnim organima a ne sudovima, određujući u tu svrhu obrazovanje posebnih komisija. Razlozi koji su je na to navodili bili su javnopravnog i socijalno-političkog karaktera. Prema principu otomanskog prava, koji je naročito istaknut u čl. 30 Ramazanskog zakona iz 1274 (1858), u čl. 3 Zakona o tapijama od 8 džemaziul evela 1275 (1859) i čl. 1 Instrukcije od 7 šabana 1276 (1860), mogao se steći tesaruf na šume samo tapijama. Po čl. 104 Ramazanskog zakona i čl. 13 Zakona o tapijama nisu se mogle niti smjele izdavati tapije na slobodne (mubah) šume, koje su pripadale kategoriji pustog (mevat) zemljišta. U tom se pravnom stanju nije ništa izmijenilo kada je Ševalski zakon o šumama iz 1869 godine ukinuo kategoriju slobodnih (mubah) šuma i kada je država iz javnopravnih razloga preuzela sve šume u svoju upravu, bez obzira da li su one državne, opštinske ili privatne. Pošto sudovi sude i presuđuju u građanskim parnicama o privatnopravnim poslovima, to se i ovo pitanje nije moglo prepustiti redovnim sudovima da o njemu sude jer su tu igrali najvažniju ulogu momenti javnopravnog karaktera (51, 56, 58, 59, 60, 61, 62).

Otomanska uprava je, kako se vidi, u toku posljednje dvije decenije svoje vladavine u Bosni i Hercegovini izdala pored Zakona o šumama još i nekoliko značajnih naredaba i instrukcija u cilju regulisanja šumskoposjedovnih odnosa, koji su bili u velikoj mjeri zamršeni. Za vrijeme otomanske uprave oslanjao se cio pravni saobraćaj, u odnosu na zemljište kao nekretninu, na instituciju tapija. Tapije su činile osnovicu za svaku transakciju u odnosu na zemljište kao nepokretno dobro. One su u najviše slučajeva glasile na prostorno neodređen posjed, koji je u tapiji bio označen po vrsti kulture, površini i granicama koje su bile nepouzđane, naročito ako su se naslanjale na šumu. Negativne strane i posljedice tapijskog sistema odražavale su se negativno i na posjedovno pravne prilike uopšte, a na šumskoposjedovne odnose napose. Tim prije što šumski kompleksi, kako oni u sastavu metručkog tako i mevatskog zemljišta, nisu bili nigdje evidentirani. Institucija tapija bila je, međutim, sama po sebi, nesigurna i nedovoljna za utvrđivanje stanja vlasništva, a još manje za regulisanje šumskoimovinskih odnosa između države i mnogobrojnih privatnika — uzurpanata državnih šuma, tim prije što su među uzurpantima glavnu ulogu igrali bosanski feudalci koji su poslije Đulhanskog hatišerifa (1839) i ukidanja spahijskog sistema, u cilju održavanja svojih privilegija pružali sve veći i ogorčeniji otpor Carigradskoj Porti.

⌈Otomanskoj upravi u Bosni i Hercegovini, međutim, nije uspjelo da definitivno reguliše pitanje šumskoimovinskih odnosa, kako u odnosu na privatne tako i u odnosu na opštinske šume (baltalike). Cjelokupna akcija i napori otomanske uprave u tom pogledu kretali su se najvećim dijelom u okviru legislativnog rada i preduzimanja mjera za njegovu praktičnu primjenu. Te mjere nisu mogle doći do jačeg izražaja, jer je tome teškom i odgovornom zadatku stajao na putu cio niz neprilika i zapreka koje se u tadašnjim prilikama i uslovima nisu mogle savladati. Pored tehničkih poteškoća, s kojima se susretalo na svakom koraku, iskrslu su i unutarnji politički nemiri koji su održavali stanje nivoze i nesigurnosti sve do 1878, kada je Bosnu i Hercegovinu okupirala Austro-Ugarska Monarhija (63).

Upravna podjela i organizacija administrativne službe

Upravna podjela Otomanske države osnivala se na pašalucima, koji su bili poznati još i pod imenom beglerbegluka i ajaleta. To su bile, u teritorijalnom pogledu, najveće administrativne jedinice. One su se dijelile na sandžake, sandžaci opet na kadiluke a kadiluci na nahije.

Prema Šabanoviću (64) sve do osamdesetih godina XVI vijeka područje Bosne i Hercegovine pripadalo je susjednim pašalucima i to većim dijelom rumelijskom a manjim dijelom budimskom pašaluku (beglerbegluku). U 1580 godini osnovan je posebni bosanski pašaluk izdvajanjem bosanskog, hercegovačkog, kliškog, pakračkog i krčkog sandžaka iz rumelijskog, te zvorničkog i požeškog iz budimskog pašaluka. Znatni teritorijalni gubici, naročito poslije Karlovačkog mira (1699), imali su izvjesnog odraza i na administrativnu podjelu u unutrašnjoj strukturi bosanskog pašaluka, koji je početkom XIX vijeka imao u svom sastavu pet sandžaka i to bosanski, hercegovački, zvornički, bihački i kliški sandžak. Godine 1817 ukinut je novopazarski sandžak (koji je pripadao rumelijskom pašaluku), godine 1826 kliški i godine 1833 zvornički sandžak a njihova teritorija uključena u bosanski sandžak, dok je hercegovački sandžak pretvoren u poseban pašaluk. Tako je prijašnji bosanski pašaluk bio razbijen u dva posebna pašaluka (ajaleta), bosanski i hercegovački. Dvije godine kasnije izvršene su izvjesne promjene u unutrašnjem uređenju ovih pašaluka na taj način što je provedena podjela oba pašaluka na muselimluke koji su se, uglavnom, podudarali sa kadilucima, tako da je svaki kadiluk predstavljao jedan muselimluk (srez). Tim nisu uslijedile nikakve bitne promjene u odnosu na administrativnu podjelu nego se tu radilo više o saobražavanju upravnog uređenja nadležnosti pojedinih organa vlasti.

Početkom pedesetih godina XIX vijeka, za vrijeme Omer-paše Latasa (1850—1852), provedena je, pored drugih reformi, potpuno nova upravna podjela bosanskog i hercegovačkog pašaluka. Ukinuti su nazivi sandžaka i kadiluka kao administrativnih jedinica i izvršena nova administrativna podjela na kajmakamate (okruge) i mudirluke (srezove) koji su se teritorijalno, u znatnoj mjeri, razlikovali od sandžaka odnosno kadiluka. Po toj podjeli bosanski pašaluk se dijelio na šest kajmakamata (sarajevski, travnički, banjalučki, bihački, zvornički i novopazarski) a hercegovački pašaluk na tri kajmakamata (mostarski, trebinjski i pljevaljski). Na čelu kajmakamata stajali su kajmakami. Pojedini kajmakamati dijelili su se na mudirluke, na čelu sa mudirima. Bosanski pašaluk imao je 44 a hercegovački 16 mudirluka. Nahije su izgubile svoj značaj i zadr-

žane samo u ograničenom broju kao ispostave u nekim mudirlucima. U tako novo formiranoj administrativnoj podjeli postojalo je svega 20 nahija od kojih 19 na području bosanskog a svega jedna na području hercegovačkog pašaluka.

Bosanski pašaluk (ajalet) dijelio se na sljedeće kajmakamluke, mudirluke i nahije:

Sarajevski kajmakamluk imao je pet mudirluka sa tri nahije: 1 Sarajevo, 2 Fojnica sa nahijama Busovača i Kreševo, 3 Visoko sa nahijom Vareš, 4 Neretva i 5 Rogatica (Čelebi Pazar).

Travnički kajmakamluk imao je osam mudirluka sa dvije nahije: 1 Travnik, 2 Zenica, 3 Skoplje (Akhisar), 4 Jezero (Golhisar), 5 Jajce sa nahijom Varcar Vakuf, 6 Rama (Prozor), 7 Glamoč i 8 Livno sa nahijom Grahovo.

Banjačučki kajmakamluk imao je četiri mudirluka sa pet nahija: 1 Banjaluka sa nahijama Prnjavor i Kobaš, 2 Gradiška, 3 Tešanj sa nahijama Žepče i Doboj i 4 Derвента sa nahijom Brod.

Bihački kajmakamluk imao je deset mudirluka sa tri nahije: 1 Bihać, 2 Kulen Vakuf sa nahijama Petrovac i Unac, 3 Ostrožac (Cazin), 4 Krupa sa nahijom Bužim, 5 Stari Majdan (Madeni Ahen), 6 Prijedor, 7 Dubica, 8 Kozarac, 9 Novi i 10 Ključ.

Zvornički kajmakamluk imao je deset mudirluka sa četiri nahije: 1 Donja Tuzla (sjedište kajmakama), 2 Gračanica, 3 Gradačac sa nahijom Modriča, 4 Maglaj, 5 Brčko, 6 Bijeljina sa nahijom Janja, 7 Zvornik, 8 Vlasenica (Birče) sa nahijom Nova Kasaba, 9 Srebrenica i 10 Kladanj sa nahijom Olovo.

Novopazarski kajmakamluk imao je šest mudirluka sa tri nahije: 1 Novi Pazar sa nahijama Mitrovica i Banjska, 2 Višegrad, 3 Sjenica (sjedište kajmakama), 4 Bijelo Polje (Ak-ovo), 5 Trgovište sa nahijom Rožanj i 6 Nova Varoš.

Hercegovački pašaluk (ajalet) imao je sljedeću strukturu:

Mostarski kajmakamluk imao je deset mudirluka i jednu nahiju: 1 Mostar sa nahijom Blagaj, 2 Počitelj, 3 Stolac, 4 Bileća, 5 Gacko, 6 Foča, 7 Konjic, 8 Ljubuški, 9 Duvno i 10 Nikšić.

Trebinjski kajmakamluk imao je tri mudirluka: 1 Trebinje, 2 Ljubinje i 3 Korjenici.

Pljevaljski kajmakamluk imao je tri mudirluka: 1 Pljevlja, 2 Prijepolje, 3 Kolašin.

Takva upravna podjela bosanskog i hercegovačkog ajaleta postojala je sve do 1865. godine kada je donesena posebna Uredba o bosanskom vilajetu. Na osnovu te Uredbe likvidiran je hercegovački ajalet i Bosna i Hercegovina, skupa sa novopazarskom oblasti, ušla je u sastav bosanskog vilajeta kao jedna jedinstvena pokrajina Otomanskog carstva. Tako formirani bosanski vilajet dijelio se na 7 sandžaka na čelu kojih se nalazio i dalje po jedan kajmakam. Sandžaci su se dijelili na kaze (kadiluke) u koje su pretvoreni prijašnji mudirluci. Na čelu kaza ostali su i nadalje mudiri.

Nova reorganizovana administrativna podjela bosanskog vilajeta izgledala je detaljnije kako slijedi:

Sarajevski sandžak dijelio se na sedam kaza: 1 Sarajevo, 2 Fojnica, 3 Visoko, 4 Kladanj, 5 Rogatica, 6 Višegrad i 7 Čajniče.

Travnički sandžak sačinjavali su šest kaza: 1 Travnik, 2 Jajce, 3 Prusac (Donji Vakuf), 4 Glamoč, 5 Duvno i 6 Livno.

Zvornički sandžak dijelio se na devet kaza: 1 Donja Tuzla (sjedište kajmakama), 2 Maglaj, 3 Gračanica, 4 Gradačac, 5 Zvornik, 6 Srebrenica, 7 Vlasenica (Birče), 8 Bijeljina i 9 Brčko.

Banjalučki sandžak imao je pet kaza: 1 Banjaluka, 2 Gradiška, 3 Derventa, 4 Tešanj i 5 Žepče.

Bihački sandžak dijelio se na osam kaza: 1 Bihać, 2 Petrovac, 3 Ostrožac (sa sjedištem u Cazinu), 4 Kostajnica, 5 Stari Majdan, 6 Prijedor, 7 Krupa i 8 Ključ.

Hercegovački sandžak imao je jedanaest kaza: 1 Mostar, 2 Nevesinje, 3 Gacko, 4 Foča, 5 Konjic, 6 Stolac, 7 Bileća, 8 Trebinje, 9 Ljubuški, 10 Nikšić i 11 Piva.

Novopazarski sandžak se dijelio na deset kaza: 1 Novi Pazar, 2 Sjenica, 3 Pljevlja (Taslidža), 4 Prijepolje, 5 Bijelo Polje (Ak-ovo), 6 Nova Varoš, 7 Mitrovića, 8 Trgovište, 9 Kolašin i 10 Berane.

Početkom 1877 godine izdvojen je Novopazarski sandžak iz sastava Bosanskog vilajeta. Od izvjesnih dijelova rumelijskog vilajeta i bivšeg novopazarskog sandžaka formiran je novopazarski vilajet. Istovremeno je ukinut hercegovački vilajet a njegova teritorija uključena u bosanski vilajet, koji je tada brojao šest sandžaka (sarajevski, travnički, zvornički, banjalučki, bihački i hercegovački).

Iza dolaska Omer-paše Latasa provedena je u Bosni i Hercegovini organizacija administrativne službe na savremenijoj osnovi. U sastavu vilajetske uprave, na čelu koje se nalazio vilajetski valija, formirana su četiri odjeljenja i to: političko, finansijsko, pravosudno i računarsko. Uz vilajetsku upravu postojali su Vilajetsko vijeće (medžlizi idare) i Veliko vijeće (medžlizi kebir). Vilajetsko vijeće se sastojalo od 24 vijećnika koji nisu birani nego postavljeni dekretom. Pri tome se vodilo računa da među vijećnicima budu zastupljene sve vjeroispovijesti (muslimani, pravoslavni, katolici i jevreji) ali je u svakom slučaju trebalo da muslimani sačinjavaju većinu. U Veliko vijeće su ulazili po tri predstavnika iz svakog sandžaka. Pri upravama kajmakamata (sandžaka) i mudirluka (kaza) također su postojali medžlizi u kojima je bilo kod prvih po 12 a kod posljednjih po 4 vijećnika. U vilajetskim i sandžakim medžlizima sjedili su kao virilni članovi vjerske poglavice: muftije, vladike, biskupi i rabini (3, 33, 50).

Spomenuli smo kako su svi pokušaji otomanske države, odnosno Carigradske Porte, da u XIX vijeku sprovede reforme u Bosni i Hercegovini naišli na snažan otpor privilegovanih slojeva stanovništva. Na čelu toga otpora bili su najprije janičari a iza njih krupni feudalci i muslimansko sveštenstvo. Njima su se bili pridružili svi kapetani i ajani. Bosanski feudalci bili su, pored ostalog naročito nezadovoljni što su, u to vrijeme, bosanski veziri suzbijali njihov uticaj na svom divanu i nastojali da upravljaju Bosnom uz pomoć svojih činovnika dovedenih iz raznih pokrajina otomanske države. U želji da svu vlast prigrabe u svoje ruke kod njih se i pojavila ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine kakvu su, u to doba, izvojevali Egipat i Sirija (50). U svome otporu prema Centralnoj vladi u Carigradu oni nisu imali uspjeha. Rukovodeće položaje u upravnoj službi bosanskog vilajeta zauzimali su i dalje većinom Turci. Ti položaji su bili sinekurni. Na njih se dolazilo protekcijom, vezama i mitom a sa njih se isto tako lako i brzo odlazilo. Cjelokupni administrativni aparat bio je korumpiran. On je u nacionalnim, socijalnim i ekonomskim suprotno-

stima, koje je produbljivao, nalazio svoje opravdanje i opstanak (66). Iz jednog dokumenta arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz 1857 vidi se, da je Otočka Kordunska komanda molila Generalni konzulat da interвениše kod Vilajetske vlade da ukloni bihačkog kadiju Ali Riza efendiju, jer stalno iznudiva i prima mito od stranih trgovaca (67). U jednom izvještaju službenika Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, Plechaczeka, iz 1860 godine, prikazuje se stanje i prilike u odnosu na trgovinu drvetom u Bosni. Plechaczek se poziva na iskustvo i činjenice da i najbolji zakoni i zakonski propisi ostaju neefikasni, ako je njihovo izvršenje u rukama nesposobnih i nepoštenih ljudi. Ta je pojava, veli Plechaczek, tipična za tursku upravu u Bosni. Gotovo svi upravni funkcioneri, počevši od valije pa sve do mudira, nastoje da se u što kraćem vremenu „potkože“ jer znaju da usljed čestih promjena neće dugo ostati na svom položaju. Ovo sve se moglo reći i za medžlize i njihove članove kod kojih se ispoljavala korupcija u velikoj mjeri tako da su bakšiši i mito postali obična pojava a uspješno obavljanje poslova bilo u najviše slučajeva njima uslovljeno (68). Austrijski generalni konzul u Sarajevu, Giorgi, u svom pismu iz 1861, grofu Rechbergu i baronu Prokeschu, navodi, pored ostalog, da glavne i osnovne poteškoće na koje nailaze trgovci predstavlja korupcija otomanskih vlasti i medžliza i da je bakšiš postao takoreći obavezna praksa (55). Daljnu ozbiljnu poteškoću na koju su nailazili strani preduzimači pri eksploataciji bosanskih šuma predstavljala je hajdučija, koja je bila u velikoj mjeri razvijena i koja je stalno ugrožavala sigurnost saobraćaja i ličnu bezbjednost ne samo stranih kapitalista i trgovaca nego i domaćeg imućnog stanovništva (17,50). Sve to govori u prilog mišljenju da takva uprava nije bila u stanju niti je bila dorasla, niti se od nje moglo očekivati da izvršava one zadatke koji su se u to vrijeme pred nju postavljali.

Organizacija i stanje šumarske službe

Šumarska služba je bila u sastavu finansijskog odjeljenja vilajetske uprave. To je i razumljivo, jer su šume predstavljale izvor prihoda za koje je država bila zainteresovana. U pogledu organizacije šumarske stručne službe može se reći da ona sve do početka šezdesetih godina prošlog vijeka praktično nije postojala.

Prema *Thomelu* (3) su u Bosni šezdesetih godina XIX vijeka uvedeni šumski propisi (reglement) po evropskom uzoru i u vezi s tim formiran šumski inspektorat.

Hohenbrück (6) ističe da su šezdesetih godina prošlog vijeka šume i šumsko gospodarstvo u Bosni bili na posve niskom stupnju i da je u to vrijeme postojao u Bosni samo jedan šumarski inspektor bez podređenog šumarskog stručnog personala.

U svom osvrtu na stanje šumarstva u Bosni i Hercegovini za vrijeme otomanske uprave *Dimitz* (9) označava to šumarstvo riječju „Waldbehandlung“, navodeći izričito da se u odnosu na to vrijeme ne može govoriti o šumskom gospodarstvu. On zna da je otomanska vlada, šezdesetih godina prošlog vijeka, uputila u Bosnu nekoliko stranih šumarskih stručnjaka ali u vezi s tim ističe da se misija tih šum. stručnjaka nije sastojala u radu oko organizovanja i unapređenja bosanskog šumarstva, koje je nosilo obilježje primitivizma, nego se ograničila na prodaje nekih hrastovih šuma u Posavini.

Schmid (10) navodi, da se stanje šumarstva u Bosni i Hercegovini prije Austro-ugarske okupacije nalazilo na posve niskom stepenu i u punom neredu. O nekom sređenom šumskom gospodarstvu za vrijeme otomanske uprave nije se moglo uopšte govoriti. Cjelokupni šumarski aparat sastojao se od nekoliko okružnih šumara, bez ikakve stručne spreme, i od potpuno nedovoljnog broja čuvara šuma koji su bili manje zaduženi čuvanjem šuma a više naplaćivanjem šumske takse za drvo koje je dopremano u gradove i trgovišta u svrhu prodaje. On navodi da je otomanska uprava, doduše, angažovala i dovela u Bosnu, oko 1860 godine, nekoliko stranih šumarskih stručnjaka, ali ističe, da se njihova misija, izgleda, sastojala poglavito u brzom unovčavanju hrastovih šuma a ne u uspostavljanju i unapređenju šumskog gospodarstva, jer ti šumarski stručnjaci nisu ostavili za sobom naročitih tragova o svojoj djelatnosti pa se može reći da u Bosni i Hercegovini faktično nije bilo niti organa za zaštitu šuma niti organa za upravu šumama.

Sličnog je mišljenja i Hoffman (12, 69) koji veli da je Austrija prilikom zauzeća Bosne i Hercegovine u 1878 zatekla u njoj, u najvećoj mjeri, nesređene šumarske prilike. Prema njegovim navodima, otomanska vlada nije pokušavala niti preduzimala nikakvih, spomena vrijednih, mjera u cilju uređenja šumarsko administrativne službe koja bi činila bazu za iskorišćavanje šuma po savremenim principima. Slobodna trgovina šumskim proizvodima, koja je za vrijeme otomanske uprave bila dozvoljena, doprinijela je, u velikoj mjeri, neracionalnom iskorišćavanju šuma, jer su sječe bile prepuštene domaćim trgovcima da ih obavljaju na svoj način i po svojoj volji. Uprava i čuvanje šuma bili su povjereni nekolicini okružnih šumara bez ikakve stručne kvalifikacije i posve nedovoljnom broju šumsko-čuvarskog osoblja, kojemu nisu bile poznate ni najosnovnije dužnosti čuvara šuma. Ono malo inostranih šumarskih činovnika što ih je Otomanska vlada kratko vrijeme pred okupaciju Bosne angažovala nisu bili zaduženi da uvode u Bosni naprednije šumsko gospodarstvo nego, jedino za to da što prije unovče hrastove šume u Posavini. Otomanski zakon o šumama i naredbe, koje su se odnosile na iskorišćavanje i zaštitu šuma, nisu uopšte došli do primjene i sprovođenja u život i ostali su mrtvo slovo na papiru.

Na osnovu pisanja i navoda svih citiranih autora moglo bi se pretpostaviti ako i ne zaključiti da je stanje šumarstva u Bosni i Hercegovini za cijelo vrijeme otomanske uprave bilo na veoma niskom stupnju i da se o nekoj organizovanoj šumarskoj službi ne može uopšte govoriti.

Bez obzira da li takvo mišljenje odgovara stvarnosti ili ne, neće biti na odmet ako se radi upoređenja stanja i organizacije šumarstva u to vrijeme u Bosni i Hercegovini s jedne i u susjednoj Hrvatskoj i Slavoniji s druge strane, pozovemo na Kesterčaneka (70), koji opisujući stanje šumarstva u Hrvatskoj i Slavoniji oko polovine XIX vijeka navodi, da su tamošnje opštine i vlastela, koji su dotada jedva po imenu poznavali šumara, počeli užurbano postavljati šumare da im tobože vode šumsko gospodarstvo i upravljaju šumama. Rad tih šumara ustvari se sastojao u tome da procjenjuju i što brže unovčuju ono što je u tamošnjim šumama još preostalo. On u vezi s tim piše: „Kojekakvi pustolovi iz svih krajeva Monarhije obilaze našu vlastelu, tražeći šumarsku službu, da prvom zgodom prevare bezazlene gospodare a obogaćuju sebe kao i miteći ih poduzetnike i drvotrže“.

Na osnovu novijih istorijskih izvora i dokumenata može se, međutim zaključiti da je stanje šumarstva i šumarske službe u Bosni i Hercegovini, za

vrijeme otomanske uprave, prikazivano u austrijskoj stručnoj štampi u mnogo lošijem svjetlu nego što je to u stvari bio slučaj. Ovo naročito važi za posljednje decenije otomanske uprave u ovoj zemlji.

Pedesetih godina XIX vijeka otomanska vlada u Carigradu pozvala je i primila u državnu službu nekoliko francuskih žumarskih stručnjaka, kojima je povjerila organizovanje žumarske službe i vođenje žumskog gospodarstva na temelju savremenih principa (57). U cilju obezbjeđenja vlastitih kadrova osnovana je i u toku jeseni 1857 godine otvorena u Carigradu prva žumarska škola u Turskoj. Prema tome, to je bila najstarija žumarska škola otvorena na Balkanskom poluostrvu. Nastava je bila dvogodišnja, a prvi njen nastavnik bio je francuski žumar L. Tassy a nešto kasnije i drugi francuski žumar M. Simon. Godine 1879 došlo je do spajanja ove žumarske škole sa rudarskom školom kojom prilikom je trajanje nastave produženo na četiri godine (71).

Neosporno je, da su francuski žumari imali vidnog uticaja ne samo u pogledu osposobljavanja žumarskih kadrova nego i u organizovanju i vođenju žumskog gospodarstva u Otomanskoj državi. Francuski žumari i svršeni učenici žumarske škole u Carigradu nisu ograničili svoj rad i djelovanje u čisto turskim provincijama nego su bili detaširani na službu i rad u Bosnu i Hercegovinu. Raspoloživi arhivski dokumenti potvrđuju da se šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka nalazilo u Bosni u žumarskoj službi pri Vilajetskoj vladi, odnosno sandžačkim upravama, pored žumara Francuza također i žumara turskih državljana koji su, bez svake sumnje, svoju stručnu spremu stekli u spomenutoj žumarskoj školi.

Prvi zvanični šef žumarstva u Bosni bio je žumarski inspektor pri vilajetskoj upravi, Bedru-bej. Austrijski generalni konzul u Sarajevu, Giorgi, u svom izvještaju upućenom početkom 1861 baronu Prokeschu navodi, da o stručnim kvalifikacijama vilajetskog žumarskog inspektora, Bedru-beja, konzulat nezna ništa i pri tome zajedljivo dodaje da o tome, vjerovatno, ne zna ni Vilajetska vlada (55). Iz dokumenata Vilajetske arhive i Austrijskog generalnog konzulata vidi se, da je Bedru-bej zauzimao položaj vilajetskog žumarskog inspektora sve do 1865, kada se pojavljuje ime novog vilajetskog žumarskog inspektora u osobi Artin efendije, iza koga nailazimo na položaju vilajetskog žumarskog inspektora Francuza E. Godchau-a (72, 73). U 1872 postavljen je na taj položaj Riza-bej, dotadašnji žumarski inspektor na Egejskim ostrvima (74).

Pored glavnog žumarskog inspektorata, koji se nalazio pri vilajetskoj upravi u Sarajevu postojali su pri pojedinim sandžacima žumarski inspektorati sa žumarskim inspektorima i njihovim zamjenicima. Oni su poslije 1860 formirani u sandžacima-banjalučkom, bihaćkom, travničkom i zvrničkom a sjedište im je bilo u središtu sandžaka izuzevši žumarski inspektorat za sandžak zvrnički, čije je sjedište bilo u Maglaju odnosno Tuzli. Sarajevski sandžak nije imao posebnog žumarskog inspektora, nego je dužnost posljednjeg vršio vilajetski žumarski inspektor. Isti je slučaj bio i sa hercegovačkim sandžakom. Usljed pomanjkanja stručnog osoblja povremeno je vršeno formiranje zajedničkog žumarskog inspektorata za dva susjedna sandžaka, pri čemu je određivano sjedište inspektorata u jednom od dva sandžaka. Tako je napr. u 1873 izvršeno prenošenje sjedišta žumarskog inspektorata iz Travnika u Zvornik. Taj je inspektorat bio tada zajednički za oba sandžaka (75). Isto tako su u 1876 sarajevski i travnički sandžak imali zajedničkog žumarskog inspektora (76). Među žumarskim službenicima, koji su u to vrijeme služili u pojedinim sandžacima, nalazili su se: u banjalučkom sandžaku žumarski inspektori

Houvald Wenzeslaus, Mehmed-efendija i Nikolaki-efendija. U bihaćkom sandžaku šumarski inspektori Husejin-efendija i Arif-efendija. U zborničkom sandžaku šumarski inspektor Kirkov (72, 77).

Od stranih šumara koji su u to vrijeme službovali u Bosni, naročito se isticao Wenzeslaus von Houvald, koji je 1869 postavljen za šumarskog inspektora u Banjaluci. On je bio porijeklom Poljak. Rodio se 1838 na grofovskom imanju Mileschky u srezu Bijalistoku u guberniji Grodno. Prilikom podjele Poljske on je napustio otadžbinu i preko Drezdena i Beča otputovao u Pariz. Iz Francuske je kasnije došao u Carigrad, gdje je, kao šumarski stručnjak stupio u službu turske države, odakle je 1869 upućen u Bosnu i postavljen na položaj šumarskog inspektora za banjalučki sandžak sa sjedištem u Banjaluci. Njegova redovna godišnja plata iznosila je 30.000 pijastera ili mjesečno 2.500 pijastera (250 forinti ili 50 dukata). Kao poljski emigrant on je bio pod zaštitom Francuske. Iz jednog povjerljivog izvještaja Austrijske konzularne agencije u Banjaluci iz 1871, vidi se da je šumarski inspektor Houvald, iako službenik otomanske uprave, simpatisao Austriju i štitió interese austrijskih državljana koji su se bavili eksploatacijom bosanskih šuma. Koristeći veze sa osobljem Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu i njegove agenture u Banjaluci, on je još početkom 1871 poduzeo korake da dobije austrijsko državljanstvo a da i dalje ostane u službi turske države. Svoju namjeru opravdavao je formalno time, što je bio neženjen i što bi zbog toga, u slučaju da primi tursko podanstvo i umre, poslije njegove smrti sav njegov imetak pripao Vakufu. Ministarstvo vanjskih poslova u Beču dalo je početkom 1873 saglasnost za prelaz Houvalta u austrijsko državljanstvo i dalo Generalnom konzulatu upute da izvrši sve formalne predradnje za realizaciju toga prelaza (78).

U jednom dopisu Ministarstvu finansija u Carigradu, upućenom 1872 Vilajetskoj vladi u Sarajevu, navodi se da je preduzeće koje gradi željezničku prugu Banjaluka-Dobrljin posjeklo s obje strane željezničke pruge oko 10 km šume sa dozvolom i bez dozvole i da je to ono učinilo u zajednici sa stranim šumarskim inspektorima, koje treba smijeniti. Zbog toga je Ministarstvo finansija, uviđajući potrebu jednog putujućeg inspektora sa sjedištem u Sarajevu, odlučilo da postavi na tu dužnost Riza-bega, koji je dotada bio na dužnosti šumarskog inspektora na Jegejskim ostrvima (74). Ne ulazeći u ocjenu opravdanosti nepovjerenja, koje je Centralna vlada u Carigradu ispoljavala u to vrijeme prema stranim šumarskim stručnjacima, u službi vilajetske uprave u Bosni, iz citiranog dokumenta proizlazi da se tada nalazilo u Bosni više stranih šumarskih stručnjaka i da je Centralna vlada u Carigradu smatrala, da one šumarske inspektore koji su se kompromitovali u odnosu na sječu šume preduzeća za gradnju željezničke pruge Banjaluka-Dobrljin treba smijeniti. To znači, da je u to vrijeme bilo na području banjalučkog i bihaćkog sandžaka, osim Houvalta, bar još jedan strani šumarski inspektor. Da se pri tome nije ciljalo isključivo na banjalučkog šumarskog inspektora Houvalta i vilajetskog šumarskog inspektora Godchau-a, proizlazi iz činjenice da su obadvojica ostali u službi vilajetske uprave i dalje na istim mjestima, i pored nimenovanja Riza-beja za šumarskog inspektora pri Vilajetskoj vladi u Sarajevu. Da je u to vrijeme bilo u službi vilajetske uprave više stranih šumarskih stručnjaka potvrđuju i austrijski izvori, u kojima se uvijek govori o „nekoliko“ stranih šumarskih stručnjaka (Francuza i Poljaka), koje je tada angažovala Carigradska vlada i uputila na službu u Bosnu (10, 80).

Od šumarskih stručnjaka, koji nisu bili sa stalnom službom u Bosni i Hercegovini, ali su u nju dolazili po službenoj dužnosti, naročito je poznat šumarski savjetnik Chervau. On je kao Francuz bio u službi Otomanske države, pri centralnoj upravi u Carigradu, odakle je dolazio u Bosnu i obilazio bosanske šume u svojstvu centralnog šumarskog inspektora (33, 74, 79).

Stanje i razvitak proizvodnih snaga

Bosna i Hercegovina je stupila relativno kasno na put kapitalističkog razvitka ne samo u odnosu na razvitak kapitalizma u Evropi nego i na njegov razvitak u drugim južnoslavenskim zemljama. U bosansko-hercegovačkom feudalizmu svakako leže duboki korijeni zaostalosti u kojoj se nalazila ova zemlja u prošlom vijeku. U tome sistemu su se nalazile i sve kočnice ekonomskog razvitka koje su dovele do toga da se u Bosni i Hercegovini počeli razvijati tako kasno kapitalistički odnosi.

Razvitak privrede i prodiranje kapitalizma osjetilo se u prvoj polovini XIX vijeka najprije u bosansko-hercegovačkim gradovima. Nosioi te privrede bili su pretežno trgovci Srbi. Oni su pripadali mlađoj generaciji i težili za širim područjem svoje privredne djelatnosti, za razliku od starijeg sloja srpskog građanstva koje je skupa sa muslimanskim fevdalcima izvlačilo višak proizvoda sa sela, kupovalo posjede i kmetovska selišta, podržavalo otomanske vlasti, stupalo s njima u ekonomske i političke veze, zakupljivalo desetine, carine i stvaralo srpski begovat. Mlađa generacija srpskih trgovaca povezuje se jače sa spoljnim tržištem orijentišući se prema Austriji. Oni postaju važan ekonomski faktor naročito u sjevernim gradovima Bosne, duž austrijske granice na Savi, kao što su Bos. Kostajnica, Bos. Gradiška, Bos. Šamac, Brčko i Bijeljina (66). Iako se njihova aktivnost nije u početku ispoljavala u pravcu eksploatacije šuma i trgovine drvetom, oni su indirektno pridonijeli da se kapitalistička eksploatacija šuma počela postepeno da uvodi i proširuje u Bosni jer su trgovinom i vezama na području Hrvatske i Slavonije izazivali sve veću zainteresovanost stranih trgovaca i trgovačkih preduzeća za bosansko drvo i drvne proizvode.

Primitivna privreda, koja se održavala u tadašnjim uslovima, morala je davati i eksploataciji bosansko-hercegovačkih šuma pečat primitivizma. Za intenzivnije, racionalnije i ekonomičnije iskorišćavanje šuma i šumskih proizvoda nedostajali su mnogi uvjeti, koji su se naročito odražavali u ograničenim sredstvima proizvodnje, opštem slabom razvoju proizvodnih snaga i niskom tehničkom nivou privrede kao cjeline.

Za eksploataciju šuma u širem opsegu nedostajala je u prvom redu potrebna radna snaga uopšte, a kvalifikovana napose. Feudalni odnosi, koji su vladali u to vrijeme u Bosni, sputavali su seljake u slobodnom djelovanju i direktno ih vezivali za kmetску zemlju. Feudalni gospodar mogao je da otjera kmeta sa kmetске zemlje ako je nije obrađivao i ako mu nije redovito davao određeni dio bruto prihoda sa te zemlje. Feudalni odnos i davanje teškom mukom proizvedenih poljoprivrednih proizvoda sa kmetских i beglučkih zemljišta, direktno je tjerao s druge strane bosansko seljačko stanovništvo da se orijentiše na stočarski način proizvodnje i da se ograniči na stočarsko nomadski način života, koji mu je više konvenirao i sa čisto materijalne i sa psihološke strane, jer se forsiranjem ove forme privrede, koja nije povlačila za

sobom davanje u naturi, osjećalo u duši slobodnije. Stočarsko nomadski način života, naglašava C v i j i ć (81), uticao je negativno na našeg čovjeka kod koga su se vremenom sve više ispoljavale i ustalile osobine nepokretnosti i neradnosti. Sa takvim osobinama naš planinski seljak nije mogao da se otrgne od lakog i bezbrižnog pastirskog života i da, uz obrađivanje svoje kmetske zemlje, priđe još teškom i napornom najamnom radu koji je karakterističan za eksploataciju šuma u kapitalističkom sistemu proizvodnje. On nije bio vičan i kvalifikovan za sječu i izradu drvnih sortimenata koji su bili namijenjeni širem odnosno stranom tržištu i morali odgovarati trgovačkim uzansama. Zbog toga je sa kapitalističkom eksploatacijom bosanskih šuma počelo i dovođenje stranih najamnih šumskih radnika, većinom iz Gorskog Kotara iz Hrvatske i primorskog dijela Slovenije, koji su sve do kraja otomanske vladavine u Bosni i Hercegovini činili glavninu šumskih radnika zaposlenih u fazi sječe i izrade šumskih sortimenata, naročito u eksploataciji hrastovih šuma.

Nedostatak odgovarajućeg šumskog oruđa predstavljao je, pored nedostatka slobodnih najamnih radnika, također važan faktor koji je kočio razvoj proizvodnih snaga u eksploataciji bosanskih šuma. Sjekira i klin bili su, tako reći, jedini radni instrumenti koji su stajali na raspoloženju pri radu oko sječe i izrade šumskih sortimenata. Ručne pile su kod domaćeg stanovništva bile, sve do okupacije Bosne i Hercegovine po Austro-Ugarskoj Monarhiji, izuzetno rijetko oruđe. D i m i t z (9) o tome piše: „Sve je izrađivano sjekirom. Pila je bila jedva poznato oruđe, najmanje pile velikog formata“. Jedan dokument Vilajetskog arhiva najbolje ilustruje tadašnje prilike u odnosu na stanje i obezbjeđenost šumskim oruđem. Vilajetska vlada u Sarajevu tražila je 19 juna 1864 od travničkog mutesarifluka da nađe i stavi na raspoloženje 4 velike ručne pile koje su potrebne za popravak mosta na Drini u Višegradu (82).

„Pomanjkanje suvozemnih transportnih komunikacija predstavljalo je međutim najveću zapreku široj, racionalnijoj i ekonomičnijoj eksploataciji bosansko-hercegovačkih šuma.“ U feudalnoj Bosni i Hercegovini obavljao se saobraćaj, sve do kraja otomanske uprave, gotovo isključivo tovarnim konjima. O tome postoji dovoljno istorijskih izvora i dokumentovanih podataka.

Početkom XIX vijeka proputovali su Bosnu i jedan dio Hercegovine, po nalogu Napoleona, francuski general Anthouard i još dvojica generalštabnih oficira. U njihovim izvještajima, koje je publikovao V. J e l a v i ć (83) kaže se, između ostalog, da su putevi po Bosni tako slabi da se po njima može vršiti saobraćaj samo pomoću tovarnih konja, a vrlo teško ili nikako kolima. Trase takvih puteva vodene su najkraćim pravcem sa velikim usponima i padovima, zbog čega su i bili u velikoj mjeri izloženi koroziji. Blato koje se na njima stvaralo za vrijeme jačih kiša, uveliko je otežavalo saobraćaj. Da bi se ta nezgoda izbjegla, na nekim putevima, odnosno njihovim dijelovima, postavljao se kamenopločasti zastor zv. kaldrma, ali je baš ta kaldrma, koja je izrađivana grubo, stvarala još veće poteškoće kretanju ljudi i tovarnih konja, a pogotovo kolskom saobraćaju. Isti je slučaj bio i sa mostovima koji su vrlo rijetko izrađivani od kamena nego gotovo isključivo od drveta. Njihova konstrukcija je bila primitivna a nosivost toliko ograničena da preko njih nisu mogla prolaziti imalo teže natovarena kola. To potvrđuje i K e m u r a (84), koji navodi da je bosanski valija, Husref Mehmed-paša, izdao poslije izgubljene bitke na Mišaru (1806) naređenja svim kadijama od Drine do Travnika da poprave puteve kojima će on proći sa pratnjom, tovarima i topovima koje je vukao

sobom. Isto tako *Truhelka* (85) spominje da je Ibrahim Hilmi-paša, kada je 1808 postavljen za bosanskog vezira, poslao iz Novog Pazara naređenje svim kadijama da se pobrinu i izvrše opravku puteva kuda će on proći. To je isto učinio novopostavljeni bosanski vezir Ali-paša Derendelija kada je uproljeće 1813 polazio iz Niša u svoju novu rezidenciju Travnik. Ovakve promjene i ad hoc vršene popravke puteva, kojima je trebalo da prođe vojska ili visoke političke i vojne ličnosti sa svojom pratnjom, najbolji su dokaz o njihovom lošem stanju i nesposobnosti za saobraćaj, a pogotovo za kolski promet.

Dužina puta od Sarajeva do Kostajnice ili od Sarajeva do Broda bila je približno jednaka. Putovalo se po 9 dana, a dužina i jednog i drugog puta iznosila je po pedeset i nekoliko sati hoda. Za jedan dan prevaljivan je put oko 6 sati hoda. Na svakih 6 sati hoda, prosječno, karavani su imali stanice i hanove gdje se odmaralo i hranilo konje. Kirija je bila skuplja preko zime zbog nepovoljnih vremenskih prilika. Za prenos se plaćalo 1812 godine od Sarajeva do Broda ili Kostajnice oko 80 pijastera po tovaru (86).

Pišući o trgovini i putevima u Bosni četrdesetih godina prošlog vijeka, *Jukić* (87) navodi da se po njoj gotovo sva roba transportuje tovarnim konjima, osim puta Gradiška — Banjaluka, na kojem se roba prevozi kolima, kao i rijeka Save, Une, Sane i Bosne kojima se roba otprema brodovima. On napominje da pobožniji Turci običavaju na putevima popravljati mostove i izmjenjivati kaldrmu, ali pošto to ovisi o njihovoj dobroj volji onda se, veli *Jukić*, može znati i zaključivati u kakvom se stanju nalaze putevi u Bosni. U ono vrijeme su bili glavni putevi: Travnik-Sarajevo (preko Busovače i Kiseljaka) 16 sati hoda, Sarajevo-Kosovska Mitrovica (preko Prače i Goražda) 60 sati hoda, Travnik-Banjaluka (preko Vitovlja i Skender Vakufa) 18 sati, Travnik - Livno (preko Bugojna i Kupresa) 18 sati, Travnik - Brod (preko Vranduka i Žepča) 32 sata, Banjaluka - Gradiška 8 sati, Sarajevo - Mostar (preko Bradine i Konjica) 24 sata i Mostar - Metković (niz dolinu Neretve) 7 sati hoda. Na drugom mjestu *Jukić* (18) veli: „Da su u Bosni i Hercegovini drumovi napravljeni, tad bi trgovački svijet mnogo se više Bosnom okoristio a zemljopisac imao bi što god više o bosanskoj radnji i trgovini spomenuti nego što sad ima“. U predstavi koja je sadržavala želje i molbe hrišćana u Bosni i Hercegovini i bila upućena početkom maja 1850 sultanu Abdul Medžidu, navodi se pored ostalog i to, da unazad 15 godina nije u Bosni ni jedna stazica prosječena. U toj se predstavi, pored ostalog, zahtijeva da se odmah započne o državnom trošku opravka puteva i mostova, uvođenje pošte i ostalih potrebnih sredstava za unapređenje trgovine i zanatstva.

Otomanska uprava nastojala je popraviti ovo stanje, pa je početkom druge polovine XIX vijeka počela poduzimati izvjesne akcije u tom pravcu. Svi ti radovi, međutim imali su karakter parcijalnosti i ograničavali se uglavnom na povremene opravke postojećih puteva i mostova, uz upotrebu besplatne radne snage (kuluk) sa ciljem da se saobraćaj na tim putevima bar u izvjesnoj mjeri olakša. Osvrćući se na tu akciju, *Vlačina* (88) navodi da je Omer paša Latas izdao 1851 naređenje da svaki podanik, bez iznimke, mora raditi na putu od Sarajeva do Travnika i da je sam grad Sarajevo morao davati dnevno 4.000 kulučara. Prema *Šišiću* (26), iz dva dokumenta Bečkog državnog arhiva koji se odnose na izvještaj sarajevskog konzula Atanaskovića austrijskom ministru Schwarzenbergu od 5 i 8 juna 1851, a u kojima se govori o stanju i prilikama u Bosni poslije svladavanja ustanka, vidi se da je gradnjom ove

ceste rukovodio neki Emin-aga koji je, stvarno, bio mađarski renegat J. Kolman. Ovu je cestu trebalo osposobiti za kolski saobraćaj i po završetku radova nastaviti s gradnjom, odnosno osposobljavanjem za kolski saobraćaj, puta koji se odvajao kod Busovače i vodio preko Vranduka do Broda. Na cesti Sarajevo — Travnik moralo je kulučiti sve okolno stanovništvo od 10 do 80 godina starosti, bez obzira na vjeru i zanimanje. Prema Vlačiću (88) dvojica oficira iz Omer-pašino generalštaba, dajući službenu ispravku povodom pisanja strane štampe o kulučenju sveštenika na spomenutom putu, opravdavajući tu akciju pišu: „Ko je igda po Bosni putovao, taj će u stanju biti opisati kako su ovuda putevi hrđavi. Putovima se upravo ne mogu ni nazvati, budući su, izuzimajući samo predjele kraj Save, tek uzane staze, po kojima kola voziti ne mogu“

Pišući o privrednim prilikama Bosne i Hercegovine oko polovine XIX vijeka, Z a p l a t a (22) spominje izvještaj Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, koji je bio upućen Ministru trgovine u Beču. Govoreći o lošem stanju saobraćajnih sredstava u Bosni tadašnji Konzul Atanasković osvrće se u tom izvještaju na put Sarajevo-Brod, koji se smatrao kao jedan od najboljih, i navodi da se na njemu obično vrši transport robe konjima tovarašima, dok izuzetno po njemu mogu voziti volovska kola, ali i ona sa velikim poteškoćama za 6-8 a zimi za 10-13 dana. Troškovi prevoza od Sarajeva do Broda, ili obratno, iznosili su u ljetnoj sezoni po 1 oki (1.28 kg) 0,5 pijastera, a u zimskom periodu 0,9 pijastera. Kakvi su to bili kolski putevi i kako su se opravljali i osposobljavali za saobraćaj, najbolje se vidi iz istog izvještaja, gdje se doslovno veli: „Ako se već tu i tamo popravljaju putevi, kao što su sada zaposleni oko popravljivanja puta odavde (iz Sarajeva) do Travnika, onda se to vrši protiv svih građevinskih pravila. Desno i lijevo, pored potpuno pokvarene kaldrme koja služi za podlogu, među 1-2 lakta visok slab pleter i to ispunjavaju šljunkom i pijeskom. O prethodnom trasiranju, izgradnji donjeg stroja, mostovima i jarcima, nema govora. Za kratko vrijeme će slabi pleter popustiti, nasip će se raspasti, kiša nasutu zemlju razmekšati i razlokati, a cijeli trošak i muka će biti uzaludna.“

Omer-pašina akcija za osposobljavanje postojećih puteva za kolski saobraćaj, koja je započeta 1851, prekinuta je njegovim premještanjem iz Bosne uproljeće 1851 kada su obustavljeni radovi na putu Sarajevo-Travnik. Prema navodima Giljferdinga (89), koji je kao prvi ruski konzul postavljen u Sarajevu gdje je stigao u maju 1857, od ovog puta je bio osposobljen za kolski saobraćaj mali dio u dužini od jednog sata hoda i to je do 1857 bio jedini put; po kome su se mogle udobnije kretati jedine dvije kočije koje su tada imali u Sarajevu vezir i austrijski konzul. Ostali putevi su još uvijek bili u takvom stanju da je Giljferding imao osnove i razloga da zajedljivo napiše, kako u Bosni „ne znaju šta je to voziti se.“

Objavom Carskog edikta (hatti-humajun) od 18 februara 1856 nastupio je u cijeloj Turskoj, pa i u Bosni, izvjestan preokret u shvatanju važnosti saobraćajnih sredstava za privredni život i prosperitet zemlje, ali se sistematskim i zamašnjim radovima oko građenja kolskih puteva i osposobljavanju saobraćaja nije pristupilo sve do postavljanja za bosanskog vezira Šerif Osman-paše, poznatog pod imenom Topal-paše koji je upravljao Bosnom 1860-1869. On se, prema Koetschetu (8), bez direktnog odobrenja i saglasnosti Centralne vlade u Carigradu i bez traženja finansijskih sredstava

iz državne blagajne, orijentisao na kuluk i, oslanjajući se na mobiliziranu besplatnu radnu snagu, pristupio odmah nakon dolaska u Sarajevo osposobljavanju puteva za kolski saobraćaj s namjerom da poveže trgovačke centre Bosne sa granicom i otvori vrata trgovini sa inostranstvom. U tome je on imao i uspjeha, naročito na osposobljavanju za kolski saobraćaj puta Sarajevo — Brod, na kome su započeli radovi 1860, a zatim puta Sarajevo — Mostar koji je u 1864 počela izgrađivati vojska a kasnije te radove preuzela i nastavila civilna uprava sa Osman-pašom na čelu. Ona je za ovaj put štaviše naručila željezne mostove iz Engleske. Pored ovih puteva, za vrijeme Osman-paše, izvođeni su radovi oko novogradnji i opravki postojećih puteva na relacijama: Maglaj-Tuzla, Tuzla-Brčko, Tuzla-Zvornik, Zvornik-Bijeljina, Travnik-Livno, Banjaluka-Gradiška, Sarajevo-Višegrad itd. Ukupno je bilo osposobljeno za saobraćaj 29 raznih puteva u dužini od 152 sata hoda ili 760 km (90). I sam Koetschet, koji je bio turkofilski nastrojen, priznaje da su sve te transportne komunikacije bile najvećim dijelom primitivne i da se nisu mogle, u ono vrijeme i u onakvim prilikama i uslovima bolje izgrađivati i održavati, naročito zbog nedostatka potrebnih finansijskih sredstava i zbog upotrebe besplatne radne snage putem kuluka. Istina je da je Osman-paša, može se reći, prvi počeo ispravljati stare grijehе otomanske uprave, koja se gotovo ništa nije brinula za transportne komunikacije, a naročito za puteve sposobne za kolski saobraćaj. Njemu se, kako navodi V l a j i n a c (88), pridružio Omer-paša, kao vrhovni vojni zapovjednik u Bosni i Hercegovini. Njih su se dvojica, u pogledu građenja puteva utoliko dopunjavali što je Osman-paša to građenje forsirao u interesu razvijanja trgovine i prometa a Omer-paša iz vojno-strategijskih razloga.

R o s k i e v i c z (2), koji je kao austrijski generalštabni oficir bio pridodat Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu i koji je u toku 1863-1864 na osnovu geodetskog snimanja izradio i 1865 objavio prvu bolju kartu Bosne i Hercegovine, navodi, isto tako, da je za izgradnju cesta u Bosni upotrebljavana besplatna radna snaga, da su kulučari dobivali određene dionice puta u dužini od nekoliko hvati i ostajali na radu 6-8 dana, a nekad i više. On potvrđuje da je izgradnja boljih koljskih puteva počela tek 1862, ali ističe da je taj rad vrlo slabo napredovao i da je pri kraju otomanske uprave od ukupne mreže kopnenih transportnih komunikacija u Bosni otpadalo na konjske puteve 95% , a ostatak od svega 5% na koljske puteve. Saobraćajna sredstva su se u to vrijeme mogla podijeliti u četiri vrste i to na: obične konjske puteve, popločane konjske puteve (kaldrme), prirodne poljske puteve i primitivno izgrađene ceste za koljski saobraćaj. Poljski putevi, kojih je najviše bilo u ravninarskim krajevima Posavine, služili su više za konje tovaraše nego za vožnju kolima.

T h o e m m e l (3), austrijski generalštabni oficir, koji je kao službenik Generalnog konzulata boravio u Sarajevu 4 godine, piše 1867 da je u Bosni glavno transportno sredstvo konj tovaraš koji prevaljuje dnevno 6-8 sati hoda. Trošak transporta po jednom konju tovarašu iznosio je tada 20-25 krajcara po satu prevaljenog puta. Izuzetak je činio transport na relaciji Brod-Sarajevo (44 sata hoda) i Gradiška-Banjaluka (8 sati hoda), jer je na tim putevima, koji su bili u to vrijeme sposobni i za koljski saobraćaj, transport kolima bio jeftiniji za 3-5 krajcara po tovaru i satu prevaljenog puta. Prema S t e r n e c k u (5), koji je kao austrijski generalštabni oficir u vremenu od 1871-1873 vršio

u Bosni i Hercegovini triangulaciju i astronomsko određivanje mjesta, bila je u to vrijeme, u pravom smislu riječi, sposobna za saobraćaj jedino cesta Sarajevo-Brod dok su ostale ceste bile u vrlo lošem stanju, djelomično jedva sposobne za promet, a na mnogim mjestima potpuno nesposobne za kolski saobraćaj.

Vilajetska uprava tražila je u septembru 1870 preko Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu jednog građevinskog inženjera koji bi rukovodio gradnjom ceste Sarajevo-Mostar. Ona je bila pripravna da sa angažovanim stručnjakom sklopi ugovor na vrijeme od 1 — 1 1/2 godine s tim, što bi ga plaćala 1.000 forinti mjesečno u radnoj sezoni a 500 forinti mjesečno van radne sezone. Iz prepiske Austrijskog generalnog konzulata sa Vilajetskom upravom vidi se da je koncem 1870 sklopljen ugovor sa ing. Scheidebach-om iz Zagreba na jednu godinu s platom od 1.400 pijastera mjesečno. Iz obračuna plaćanja se vidi da je Scheidebach ostao u Mostaru do kraja 1870 kada je napustio posao. Iz jednog drugog dokumenta Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, vidi se da je Vilajetska vlada tražila 1873, preko Turskog poslanstva u Beču, da za gradnju cesta u Bosni angažuje jednog inženjera šefa i jednog asistenta uz godišnju platu od 5000 forinti za prvog i 2500 forinti za drugog (91).

Da je cesta Sarajevo — Brod bila sedamdesetih godina prošlog vijeka osposobljena za kolski saobraćaj i da je saobraćaj kolima na njoj obavljan, potvrđuje jedan dokumenat iz arhiva Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu u kome se citiraju cijene prevoza robe kolima na toj relaciji u 1872 godini. Te su se cijene kretale za prevoz robe kolima od Broda do Sarajeva 3—6 forinti a od Sarajeva do Broda 2—4 forinte po jednoj centi (92).

S k a k i ć (93) navodi da je sedamdesetih godina prošlog vijeka ukupna dužina puteva u Bosni i Hercegovini, koji su bili izrađeni vrlo primitivno sa bezbrojnim protupadovima, iznosila oko 900 km. Prva željeznička pruga koju je na osnovu sklopljenog ugovora izgradila jedna strana kompanija, na potezu Banjaluka — Dobrljin u dužini od 104 km., predana je prometu sredinom januara 1873. Zbog nesređenih prilika i raznih poteškoća na toj pruzi obustavljen je saobraćaj već u 1875 godini. D i m i t z (9) navodi da je prilikom okupacije Bosne i Hercegovine od austrougarske vojske ova pruga zatečena u potpuno derutnom stanju, nesposobna za bilo kakav promet.

Jasno je i nesumnjivo da su ograničenost kopnenih transportnih komunikacija uopšte, i nesposobnost postojećih komunikacija za kolski prevoz narpose, predstavljali osnovnu zapreku za korišćenje prirodnih bogatstava bosanskih žuma. Zbog toga su plovni dijelovi bosanskih rijeka (uključivo Neretvu u Hercegovini), kao prirodni vodeni putevi u znatnoj mjeri korišćeni za transport drveta kako plavljenjem i splavovima tako i plitkim lađama male nosivosti. U jednom izvještaju austrijskog generalnog konzula u Sarajevu iz 1856 godine navodi se, pored ostalog, da je rijeka Bosna plovna za splave i barke od Maglaja a rijeka Drina od Ljubovije za barke do 4000 oka (5 tona). Rijeka Drina, Bosna i Vrbas koriste se za splavarenje i triftanje građevnog i ostalog drveta do Save (94). Prema T h o e m m e i u (3), bile su plovne rijeka Una od Novog do ušća u Savu kod Jasenovca, Sana od Prijedora do ušća u Unu kod Novog, Vrbas od Banjaluke do ušća u Savu kod Svinjara, rijeka Bosna od Žepča do ušća u Savu kod Šamca, te Drina od Ljubovije do ušća u Savu kod Rače. Isti pisac navodi da su za plavljenje (triftanje) drveta, odnosno izrađenih žumskih sortimenata, korišćeni i gornji tokovi spomenutih rijeka, a pored njih i rijeka Ukrina, Usora,

Spreža i Krivaja. Iz izvještaja talijanskog konzula Duranda od 21. septembra 1864, koji je dostavljen Ministarstvu u Torinu, navodi se, pored ostalog, da je Porta naredila da se idućeg ljeta poradi na tome da se rijeka Drina učini plovnom barem za lađe plitkog gaza (catare) od njenog ušća do Višegrada. Time se želi postići izvjesna korist od bogatih šuma koje postoje na lijevoj obali Drine (95). U vezi s tim B l a u (4) navodi i potvrđuje da je Vilajetska vlada izvodila u ljetu 1865 radove oko miniranja kamenih pragova i klisura u koritu rijeke Drine, između Ljubovije i Višegrada, u namjeri da omogući eksploataciju tamošnjih šuma i da rijeku Drinu učini plovnom sve do Višegrada za lađe ili bar za splavarenje. Iz službenog lista Vilajetske vlade „Bosna“, (96) vidi se, da je Vilajetska skupština donijela 1870 zaključak da se od Ministarstva unutrašnjih poslova Carigradske vlade zamoli kredit u iznosu od 43.000 groša za čišćenje korita rijeke Une između Krupe i Novog, kako bi se omogućila plovidba lađama do Krupe. Kalkulisana svota od 43.000 groša odnosila se isključivo na nabavku materijala (oruđa, građe, eksploziva itd.) bez radničkih nadnica.

Ograničena mreža inače primitivnih kopnenih transportnih komunikacija, nesposobnih za prevoz glomaznog i teškog drveta, onemogućavala je, u ono vrijeme i u onakvim prilikama i uslovima, eksploataciju bosanskih šuma u većim razmjerama i na širokom frontu. Ta se eksploatacija, zbog toga, morala prilagođavati postojećim tehničkim mogućnostima, orijentisajući se prostorno na gravitaciona područja plovnih rijeka a ograničavajući se pri tome na sječu i izradu onih sortimenata čiji se transport iz šume do inostranih tržišta mogao obavljati bez većih poteškoća i uz manje troškove proizvodnje.

NEKOLIKO PODATAKA O ŠUMAMA BOSNE I HERCEGOVINE IZ VREMENA OTOMANSKE UPRAVE

Prema podacima iz dokumenata Austrijske internuncijature u Carigradu i Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, koji su, najvjerovatnije, crpljeni iz turskih izvora i imali karakter aproksimativnosti, u Bosni je, prilikom njenog osvajanja od Turaka, bilo 1/3 zemljišta pod poljoprivrednom kulturom a 2/3 pod šumom. U pogledu šumovitosti naročito se isticala ravna Posavina. Krčenjem šuma, koje su inače bile izvan timara i zeameta, bosanski feudanci su stvarali čifliuke tako da se vremenom površina šuma sve više smanjivala. Od ukupne površine Bosne i Hercegovine koja je iznosila oko 1000 kvadratnih milja, otpadalo je na Bosnu oko 700 kv. milja. (1 milja kvadratna = 54,06 km² = 5406 ha). Od ukupne površine Bosne nalazilo se polovinom XIX vijeka oko 239 kv. milja pod šumama, koje su bile sposobne za sječu u trgovačke svrhe. U banjalučkom sandžaku bilo je, u to vrijeme, prema približnoj ocjeni, oko 2/3 površine pod šumom (55, 97).

Prema Roskiewicz u (2), ukupna površina šuma u Bosni i Hercegovini ocjenjivana je, krajem šezdesetih godina XIX vijeka, sa 2.566.000 ha, što je u odnosu na ukupnu tadašnju površinu zemlje iznosilo 45,5%.

Površina šuma u Bosni i Hercegovini pri kraju otomanske uprave, odnosno na početku austrougarske okupacije, procijenjena je sa 2.658.000 ha ili 52% u odnosu na cjelokupnu površinu zemlje. Od toga je otpadalo na Bosnu 2.265.000 ha ili 54,1% a na Hercegovinu 393.000 ha ili 43,1%. Procentualna zastupljenost šuma prema ukupnoj površini zemljišta bila je najveća u sarajevskom sandžaku (okrug) i iznosila 65,9%, zatim u bihaćkom 57,8%, u banjalučkom 53,8%, u tuzlanskom 52,9%, u travničkom 44,1% i u mostarskom 43,1% (9).

U jednom izvještaju Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz 1856 godine navodi se, između ostalog, da Bosna posjeduje znatno bogatstvo u svojim odavnina poznatim šumama u kojima se nalaze kvalitetno odlične vrste drveta, među kojima se nalazi na prvom mjestu hrastovina koja je zbog svoje čvrstoće i kompaktnosti izvanredno prikladna za brodogradnju. Tu se ističe, da su do tada eksploatisani jedino šumski reviri u blizini sjeverne granice dok šumska područja koja leže u unutrašnjosti, zbog poteškoća komunikacionog karaktera, nisu još otvorena trgovini (94).

U svom izvještaju od 5. II 1861. grofu Rechbergu i baronu Prokeschu, austrijski generalni konzul u Sarajevu, Giorgi, navodi, pored ostalog, da šume u Bosni i Hercegovini po svome prostranstvu i izvrsnim vrstama drveta predstavljaju izvanredno vrelo bogatstva. Prije svega su glasovite bosanske hrastove šume čije drvo služi kao izvanredno dobar materijal za brodogradnju. Činjenica je, kaže se u tom izvještaju, da su šume ove provincije, i pored neracionalnih sječa u predjelima bliže sjevernoj i južnoj granici, ipak sačuvane u svojoj cjelini i kao takve predstavljaju jaku sirovinsku bazu za proizvodnju građevnog i ogrevnog drveta ne samo u sadašnjosti nego i u budućnosti, bez opasnosti za oštećenje i smanjenje sirovinske baze. One će i dalje predstavljati sigurnu podlogu i izvor za prihode vilajetske vlade i za razvoj bosanske privrede (55).

Italijanski konzul Durando, u svom izvještaju od 21. sept. 1864, navodi da se na lijevoj obali rijeke Drine nalaze bogate šume bukve, hrasta i ariša sa visoko razvijenim stablima. (Tu je pogreškom označen ariš umjesto bora — primjedba pisca). Konzul ističe da on te šume ne poznaje, ali da svoj izvještaj osniva na pouzdanim podacima od izvjesnih praktičara prema kojima su te šume po kvalitetu neuporedivo dobre i da obiluju tvrdim drvetom. Među ljudima od kojih je dobio informacije o tim šumama Durando pominje i jednog Splićanina koji je bio prije konstruktor brodova a tada se nalazio u službi otomanske uprave kao građevinski i hidrotehnički inženjer. Konzul pri tome naglašava, da bi italijansko Ministarstvo pomorstva moglo naći ovdje toliko drveta koliko mu bude trebalo za potrebe svojih brodogradilišta. To bi se drvo, ukoliko se izvrši čišćenje korita rijeke Drine, moglo transportovati Savom i Dunavom do Galca a odande brodovima u Crno more i dalje gdje god se hoće. (95)

Prve uopštene podatke o teritorijalnoj rasprostranjenosti šuma u Bosni i Hercegovini dao je Th o e m m e l (3), austrijski generalštabni oficir, koji je bio dodijeljen i nekoliko godina služio u Generalnom konzulatu u Sarajevu. Studirajući topografsko stanje on se interesovao i djelomično zahvatio u svom radu i vegetacijske prilike u Bosni i Hercegovini. On je u njoj uočio dvije vegetacione zone koje jednu od druge oštro rastavlja Dinarski lanac. Zona koja se prostire sjeverno od Dinarskog planinskog lanca prema rijeci Savi i koja se odlikuje visokim šumama dijeli se, prema Thoemmelu, u četiri vegetacione regije i to: regija Savske nizije i Prigorja do 2500 stopa nadmorske visine sa hrastovim šumama, regija Bosanskog sredogorja između rijeka Une i Drine od 2500 — 4500 stopa u kojoj preovlađuju bukove šume sa mjestimičnom prisutnošću četinara, subalpska regija od 4500—6000 stopa kao isključivo područje četinarskih šuma i alpska regija iznad 6000 stopa bez šuma ili sa zakržljalom šumskom vegetacijom. (1 stopa = 0,3161 m). U zoni koja se prostire južno od Dinarskog planinskog lanca i koja se sve više približava vegetacijsko klimatskim prilikama Dalmacije, što se planinski masivi, spuštajući se postepeno, približavaju obali Jadranskog mora, nisu izrazito markirane vegetacijske regije kao što je to slučaj sa sjevernom zonom. U južnoj zoni se ističu, suprotno prostra-

nim kompleksima bosanskih šuma, ogromne površine, velikim dijelom, sterilnog krša djelomično obraslog šikarom, dok se samo u pojedinim teško pristupačnim položajima do 3000 stopa nadmorske visine moglo naići na prostorno ograničene visoke šume hrasta, a tek iznad te visine na šume bukve i četinaru. Ovo naročito u planinskim predjelima unutar velikog luka rijeke Neretve između Konjica, Mostara i izvora Neretve. Hrastove šume su zauzimala, u prvom redu, bosanske sjeverne ravničarske krajeve i bosansko prigorje, zahvaćajući niže zone pojedinih planinskih masiva. One su se pored toga upuštale prema centralnom dijelu Bosne u vidu uskih i proširenih jezika duž tokova rijeka Une, Sane, Vrbasa, Bosne i Drine prodirući sve do njihovih gornjih tokova. Pri tom su zahvatale i odgovarajuće položaje donjih i srednjih tokova postranih pritoka spomenutih rijeka, gdje su sačinjavale prostorno ograničene i manje suvisle komplekse u kojima su se ispoljavale svojim čistim sastojinama ili mješovitim sastojinama sa ostalim vrstama drveća, a naročito sa crnim i bijelim borom. U Hercegovini su se hrastove šume nalazile u gornjem toku Neretve, rasprostirući se prema jugu u horizontalnom pogledu poput lepeze sa najvećim proširenjem oko desne i lijeve obale donjeg toka Neretve. Glavna i najjače zastupana vrsta hrasta u Bosni bio je onda, kao i danas, hrast kitnjak. Lužnjak se ograničavao na ravničarsko područje Posavine i na niže zone bosanskog prigorja. U Hercegovini je prevladavao hrast medunac, dok se hrast sladun ili granica nalazio na većim površinama u istočnom dijelu Bosne, duž cijelog toka rijeke Drine.

Ivan Nepomuk Turković, drvarski trgovac iz Karlovca u Hrvatskoj, koji se bavio eksploatacijom bosanskih šuma četrdesetih godina XIX vijeka, krstario je bosanskim šumama i važio kao njihov dobar poznavalac. On je u avgustu 1867 dao Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu niz podataka o bosanskim šumama u formi izvještaja koji sadrži odgovore na postavljena pitanja. Prema mišljenju Turkovića, od ličarskih šuma, u ono doba su se naročito isticala po bogatstvu i kvalitetu drvne mase — šume sa sastojinama hrasta, cera, javora, bukve, breze, jasena i djelomično oraaha na području bihačkog i banjalučkog kajmakamata.

Na području bihačkog kajmakamata, u krupskoj i ostrožačkoj nahiji, tada su bile poznate šume Makarovac, Dobroselo, Smrekovo Selište, Tatarovac-Radoč, Brezova Kosa, Uvala, Napoliska, Hasanova, Lipovača, Obrov, Ponori, Vidovska i Bajlića Kosa. U ovim šumama se tada, pored ostalog, nalazilo 40.000—50.000 dobrih i cjepkih hrastovih stabala iz kojih se moglo izraditi 10—12 miliona komada francuske duge normalnih dimenzija.

Na području istog kajmakamata isticale su se šume Zebe, Tanka, Široka Kosa, Agin Voznik, Biračevac, Nagon, Lumbardenik, Pećine, Duhanska, Potok, Kuzmanovac, Đuranovača i Japra. U tim šumama se nalazilo oko 80.000 hrastovih stabala jačih dimenzija iz kojih se moglo izraditi oko 20 miliona komada francuske duge normalnih dimenzija.

Na području prijedorske nahije istog kajmakamata, u Kozari planini nalazilo se, pored ostalog, za sječu sposobnih do 120.000 komada hrastovih stabala iz kojih bi se moglo izraditi više od 30 miliona komada francuske duge normalnih dimenzija.

Na području banjalučkog kajmakamata, u banjalučkoj i tešanjskoj nahiji, naročito su se isticale šume Milova, Prosara, Motajica, Gunjara, Crni Vrh, Dubrava, Kroma, Vučjak, Vijački Lug, Čavka, Stupa, Šabajkovac, Krnin, Ukrina.

Prnjavor i Javorova. I ako su dotada mnogo korišćene, u njima se moglo posjeći još oko 200.000 komada stabala dobrih i sposobnih za izradu oko 30 miliona komada francuske normalne duge.

Turković pri tome naglašava da se u svim citiranim šumama, na području bihačkog i banjalučkog kajmakamata, u kojima inače dominira bukva, mogu sječom hrastovih stabala dobiti, pored spomenutih količina francuske duge, također i znatne količine hrastove brodarske građe i hrastovih željezničkih pragova.

U pogledu četinarskih šuma Turković se u svom izvještaju ograničilo na bihački, travnički i tuzlanski (zvornički) kajmakamat.

Na području bihačkog i travničkog kajmakamata, počevši od Bihaća, pa duž hrvatske i dalmatinske granice nalaze se, piše Turković, nepregledne i od iskorišćavanja pošteđene, površine jelovih, smrčevih i bukovih šuma sa primjesom javora i jasena. Isto tako u unutrašnjosti počevši od Livna prema Glamoču, Kupresu, Skoplju (Bugojnu) i Travniku nalaze se ogromni šumski kompleksi sa prekrasnim sastojinama četinara, naročito borovih, koje bi mogle davati odličnu građu za brodogradnju, jarbole, bordonale, grede a isto tako odličnu sirovinu za proizvodnju kvalitetnog katrana. Turković, nadalje, navodi da se u tuzlanskom (zvorničkom) kajmakamatu, između rijeka Bosne i Drine, nalaze ogromni kompleksi prašuma sa sastojinama jele, smrče, bukve, javora i jasena, koje su dotada minimalno iskorišćavane (98).

U izvještaju Konzularne agencije u Livnu od 29 novembra 1872, između ostalog, navodi se da je područje livanjskog kadiluka (kaze) obraslo pretežno šikarama a da samo u dubinskim šumama postoji bogatstvo drveta. U zapadnoj Bosni postoje prostrani kompleksi šuma, naročito u kadilucima odnosno nahijama Glamoča, Skoplja, Kupresa, Rame (Prozora) i Grahova. Korišćenju bogatstva ovih šuma stoji na putu pomanjkanje komunikacija, u prvom redu ceste preko Prologa i Bilibriga u pravcu Splita (99).

U izvještaju o stanju i prilikama u sarajevskom sandžaku (okragu) koji je dostavio, koncem 1872, austrijski generalni konzul u Sarajevu Ugarskom ministarstvu trgovine govori se, pored ostalog, i o izvanrednoj šumovitosti ovog sandžaka, koji se naročito ispoljava prisustvom četinarskih sastojina. Tu se navodi, da se u južnom dijelu sarajevskog sandžaka nalaze, najvećim dijelom, prekrasne šume jele i smrče dok su u sjevernom dijelu zastupljene, većim dijelom, isto tako kvalitetne šume bukve, javora i hrasta sa jasenom i brijestom, uključivo orahovinu (92, 100).

Austrijski šumarski stručnjak Guttenberg Hermann obilazio je u toku avgusta 1871 šumsko područje Bjelašnica — Igman, studirajući mogućnost eksploatacije ovog šumskog masiva u odnosu na orijentaciju izvoza njegovih drvnih masa preko Ivan Sedla u dolinu rijeke Neretve i dalje u pravcu Jadranskog mora. U svom izvještaju koga je, poslije izvršenog putovanja i zadatka, podnio Ministarstvu trgovine u Beču, Guttenberg navodi, da je ovaj šumski kompleks, koji pokriva zapadne i sjeverne a djelomično i istočne obronke Bjelašnice planine, u cijelom svom prostranstvu predstavljao, u to vrijeme, prašumu sa sastojinama bukve, bukve i jele, bukve i smrče, jele i smrče sve do granice šumske vegetacije koja se završavala pojasom klekovine. (*Pinus pumilio*). Stabla, kako četinara tako i lišćara, imala su odličan uzrast. Prema njegovoj procjeni drvena masa po 1 jutru (1 jutro = 0,57546 ha) iznosila je prosječno 120 a u nekim predjelima i 150 norm. hvati (1 norm. hvat = 3,2 m³). Broj sta-

bala po 1 jutru iznosio je 160 — 200. Njihov prsni promjer kretao se od 1 — 4 stope a temeljnica 360 kvadr. stopa. U donjem i srednjem visinskom pojasu iznosila je visina stabala bukve 70—100 a četinaru 100—150 stopa dok se ta visina u gornjem pojasu kretala oko 70—100 stopa. Po Guttenbergu procijenjena površina ovog šumskog kompleksa iznosila je oko 10,000 jutara, dok je na zapadnom obronku (1/2 sata hoda istočno od ceste Sarajevo—Konjic) između Pazarića i Ivan Planine obrasli dio mogao imati oko 5000 jutara. Procijenjena sječiva drvena masa cijelog ovog šumskog kompleksa iznosila je oko 500.000 norm. hvati (101).

Pišući o Turskom carstvu u Evropi J u k i ć (87), između ostalog, navodi: „Sve bosanske planine i gore, ako neke kamenite hercegovačke izuzmeš, jesu gustom šumom isključene. Šume, gajevi i dubrave hrane mnogo svinjah za domaće i inostrane trgovce.“ K o v a č e v i ć (19) pišući o šumama Bosanske Krajine, pedesetih godina XIX vijeka, navodi znatnije šumske komplekse kao što su Crna Gora, Srnetica, Kozara, Behremaginica itd., među kojima se ističu hrastovinom bogate šume Kozara, Benakovac, Skatavica, Uzlomac, Osmaća, Devotina i Savski Lug. U svom opisu putovanja po Bosni 1843 godine, J u k i ć (18) se naročito osvrće na hrastovu šumu Savski Lug kod Bribira (Bos. Gradiška), koja se, kako on veli, pružila po plemenitoj ravnici šest sati hoda u dužinu.

Da je Savski Lug, koji danas ne postoji kao šuma, predstavljao u prošlosti prostran, kompaktni i značajan šumski kompleks potvrđuju i narodne pjesme koje ga spominju kao hajdučko sklonište: „Oj Kozaro — zelena dolamo, Savski Luže — moj debeli družo“ (102, 103). Isti slučaj je i sa mnogim posavskim ravničarskim šumama, koje danas ne postoje ili ne predstavljaju nikakve značajne objekte u ekonomskom pogledu. Od njih ćemo spomenuti samo neke kao što su šume Stapski Lug, Razboj, Gombaza, Ilova, Simirota, Demirovac, Gomijera, Gnjljica, Sitnik, Brnjavica, Sirđevica, Čukolski Lug, Vučjak, Ugljara, Orašak, Draganova, Vidovica, Jošanica, Batkovića Lug, Svinjarevac, Brodac, Cerniljevo, Velino Selo itd. (72, 104, 106). Za posljednjih pet šuma, koje su se nalazile u bijeljinskoj nahiji, postoje izvjesni podaci koji ukazuju da su se te šume u prvoj polovini prošlog vijeka naročito isticale po drvenoj masi i kvalitetu. Šuma Batkovića Lug, koju je držao u posjedu Mahmud-paša Fidahić, bila je poznata po svojim mješovitim sastojinama hrasta, brijesta i jasena. Šuma Svinjarevac, sa čistim sastojinama hrasta, protezala se 1 1/2 sati hoda u dužinu i 1/2 sati hoda u širinu. Šumu Brodac sačinjavale su mješovite sastojine hrasta i brijesta a njena površina iznosila je 2 sata hoda u dužinu i 1 1/2 sati hoda u širinu. U šumi Cerniljevo bile su zastupane mješovite sastojine hrasta, brijesta i jasena a njena veličina iznosila je 2 1/2 sata hoda u dužinu i 2 sata hoda u širinu. Šumu Velino Selo predstavljale su čiste hrastove sastojine koje su se protezale 1 sat hoda u dužinu i 1/2 sata hoda u širinu (107).

Prema arhivskim dokumentima iz vremena otomanske uprave isticale su se, privlačile pažnju, predstavljale predmet interesovanja odnosno bile objekti eksploatacije, pored već spomenutih, još i veći broj šuma na području Bosne. To su bile šume Ljubić, Čočava, Vučijačić i Uzlomac na području banjalučkog sandžaka, zatim šume Pastirjevo, Čorkovača, Ravska i Majdanska planina, Kremenuša i Agitska na području bihačkog sandžaka. Pored ovih — Ozren planina, šume u bazenu Donje Krivaje, Gostović, Majevica i šume u slivu rijeke Gostilje na području zborničkog (tuzlanskog) sandžaka kao i šume Priluk, Mračaj, Pepelari, Šagović, Kovanić, Nemila, Bistrica, Ograjina i Starinska rijeka

te šume sa desne i lijeve strane rijeke Vrbasa ispod Jajca na području travničkog sandžaka (108, 109, 110, 111).

H o h e n b r u c k (6), služeći se izvještajima Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu i konzularnih agentura u Banjaluci i Brčkom, dao je letimičan prikaz bosanskih šuma i pojedinih šumskih područja koja su, početkom prve polovine prošlog vijeka, bila značajna kao eksploatacioni objekti. Prema tim podacima, šumski kompleksi u sjevernom dijelu Bosne predstavljali su šezdesetih godina prošlog vijeka još uvijek veliko bogatstvo, pogodno naročito za proizvodnju hrastove duge, brodarske građe i ostalih tehničkih sortimenata. Ovo je posebno važno za područje sandžaka bihačkog i banjalučkog. Hrastove ravničarske šume koje su se nalazile uz rijeku Savu, između Bosne i Drine, bile su već do tada uveliko iskorišćene. U to vrijeme nalazilo se samo nekoliko manjih ostataka hrastovih prašuma koje su nekada bile poznate u ovom dijelu Posavine. Ostale hrastove šume u sandžaku zvrničkom, koje su ležale južnije i bile udaljenije od rijeke Save, nisu do tog vremena, zbog nedostatka transportnih komunikacija, iskorišćavane u znatnijem opsegu.

U izvještaju austrijskog šumarskog stručnjaka Guttenberga iz 1871, koji je po odobrenju otomanskih vlasti obilazio Hercegovinu, nalazimo niz podataka koji nam pružaju prilično jasnu sliku o stanju hercegovačkih šuma početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka. (101) Područje, koje je Guttenberg obišao, pregledao i u svom opširnom izvještaju opisao, iznosilo je oko 610.000 ha od čega je otpadalo 86% na Hercegovinu a ostatak od 14% na Bosnu.

Govoreći općenito o hercegovačkim šumama Guttenberg naglašava njihov izrazito planinski karakter, sa napomenom da glavni planinski masivi leže u luku koji čini Neretva između Konjica i Mostara. Najveći dio planina u području Neretve bio je i tada po vrhovima i bokovima bez šume, dijelom zbog granice vegetacije a dijelom zbog strmenitosti i stjenovitosti. Obronci koji padaju prema Neretvi i njihovi postrani dijelovi bili su većinom obrasli šumom, sa izuzetkom donjih dijelova Veleža kod Mostara i najvećeg dijela Čabulje i Čvrstnice planine na kojima su se već i tada nalazile samo male površine pod šumom. Udaljenija i nepristupačna područja imala su, međutim, karakter prašume. U njima je Guttenberg nalazio mnoštvo prirodno oborenih stabala, kao i stabala koja su posječena od stanovništva obližnjih naselja da bi od njih iskoristili neznatan dio za cijepane sortimente (šindru i dasku) ili bi ih ostavili u cjelini da trunu zbog njihove neprikladnosti za cijepanje. Velike štete u šumama činjene su u to vrijeme tzv. lazinama, pomoću kojih se dolazilo do boljeg zemljišta za obradu. U tu svrhu su stabla prevršavana i kresana a zatim se sve to palilo i pretvaralo u pepeo. Usprkos lošeg gospodarenja, ipak su ove šume zbog svog znatnog prostranstva i srazmjerno malog broja seoskih naselja i stanovnika ostale do tog vremena prilično sačuvane i sklopljene. Dijelovi šuma koji su bili bliže naseljima najvećim dijelom su već tada bili iskorišćeni. U južnom dijelu Hercegovine oko Stoca, Bune, Ljubuškog i Čapljine, šume su usljed intenzivnog brsta stoke, a naročito koza, bile mahom pretvorene u šikare po kojima su ostala pojedinačna stabla koja su služila za kresanje lisnika i zimsku prehranu stoke. Guttenberg se u vezi s tim posebno osvrće na predio Dubrave, između Stoca i Domanovića, na kome se prije početka druge polovine XIX vijeka nalazila divna hrastova šuma, a gdje je on 1871 našao šikaru sa par hiljada skresanih stabala koja su služila za proizvodnju lisnika.

S obzirom na zastupljenost vrsta drveća, Guttenberg je konstatovao da u gornjem dijelu Neretve (uzvodno od Mostara), kao i u postranim dolinama,

preovlađuje bukva i to u donjim zonama 2000—3000 stopa relativne, odnosno 3000—4000 stopa apsolutne visine. Bukove sastojine su bile najvećim dijelom (do 80%) sa dobrim podmlatkom, debljina stabala iznosila je do 4 stope, visina do 80 a kod pojedinih stabala i do 100 stopa. U bukovim sastojinama nalazio se znatan dio stabala gorskog javora, kod kojih su pojedini primjerci dostizali jače dimenzije od bukve. Od ostalih vrsta u bukovim sastojinama bili su zastupljeni lipa, crni grab, bijeli grab (rjeđe), zatim makljen, cer, hrast kitnjak (rjeđe), divlja kruška i jabuka pojedinačno, jasen, brijest, jasika, brekinja, mučinja, a uz obale rijeka joša i vrba. Iznad pojasa bukovine nastupali su četinari i to u prvom redu jela a rjeđe smrča. Debljina četinarskih stabala dostizala je promjer do 4 stope a visina 80—120 stopa. Najljepša i najkvalitetnija stabla nalazila su se na Veležu, dok su iza njega u tom pogledu slijedile žume na Borcima. Na strmim i krševitim terenima, počevši od dolina pa sve do 3000 stopa prema gore nastupao je svugdje, gotovo isključivo, crni bor. Njegova stabla se, naglašava Guttenberg, odlikuju pravim uzrastom i punodrvnošću a njegovo drvo velikom težinom i zasmoljenošću. Njihova debljina kretala se do 3 stope a visina 60—80 stopa dok su u nižim zonama prema Neretvi dostizala visinu i do 100 stopa. Hercegovačka borovina je zbog toga bila cijenjena kao naročito pogodna za brodogradnju, a i za ostale tehničke svrhe, pa je u tom pogledu stajala daleko ispred svih vrsta evropske borovine.

U gravitacionom slivu Neretve Guttenberg je pregledao i opisao veći broj šumskih kompleksa i predjela kao što su Gredelj, Kluč, Ulog, Humac, Potoci, Vranješina, žume između Vranješine i Župe, Župa, Blaca, Vlah, Kula, Borci, Bijela, Glogošnica sa Grabovicom, Porim, sa Radovicom i Dobrušom, žume u slivu rijeka Kraljučice i Treščanice, žume u slivu Male Neretve te žume u slivu rijeka Rame i Drežnice. Od šumskih područja, koji ne gravitiraju direktno prema dolini rijeke Neretve Guttenberg je pregledao i u svom izvještaju obuhvatio šumski kompleks Lipetu, Crnu Goru (navesinjsku), Velež, Podvelež i Bišinu u istočnom i šumski kompleks Gvozd u zapadnom dijelu Hercegovine.

Gredelj planinu koja se protezala od izvora Neretve do Pridvoraca, predstavljale su žume u dolini Neretve i na njenim obroncima koji se naslanjaju na Čemerno i Crvanj planinu. Površina tih žuma procijenjena je tada na oko 4000 jutara. U njima su bile isključivo sastojine lišćara u kojima je bila pretežno zastupljena bukva (0,6), zatim javor (0,2) a ostatak (0,1) ostali lišćari. Dijelovi žuma koji su se nalazili u blizini tadašnjih malih naselja Gredelj, Pridvorci i Mjedenik, a koji su služili za podmirivanje potreba tamošnjeg seoskog stanovništva, predstavljali su mlađe sastojine dok su ostali dijelovi prema izvoru Neretve, kao i gornji dijelovi prema Čemernu, bili vrlo dobro očuvani i po svom kvalitetu, predstavljali značajne objekte. Njihova sječiva drva masa iznosila je oko 140.000 normalnih hvati (442.000 m³).

Šuma Kluč, koja se nalazila na desnoj obali Neretve, i sat hoda iznad Uloga, i protezala duž jedne postrane doline u pravcu Dumaš planine, imala je površinu od svega 500 jutara sa bukovim i cerovim sastojinama. Naročito su se isticale u kvalitetnom pogledu bukove sastojine, čija su stabla najvećim dijelom bila visoka, pravna i punodrvna, sa promjerom od 1—3 stope i visinama 60—80 stopa i imala u sebi znatan procent tehničkog drveta. Cerove sastojine su bile slabijeg kvaliteta, jer su gotovo sva stabla bila prije korišćena za kresanje lisnika, tako da su se većinom u visini od 6—8 stopa od zemlje granala. Sječiva drva masa ove žume iznosila je, prema tadašnjoj procjeni, oko 40.000 norm. hvati (126.000 m³).

Ulog žuma se nalazila na lijevoj obali Neretve, gotovo na suprotnoj strani od žume Kluč. Imala je površinu od svega 300 jutara i sječivu masu od oko 24.000 norm. hvati bukovine i cerovine.

Šuma Humac (Hum) koja se nalazila na desnoj obali Neretve, ispod ušća potoka Gvozdnice, imala je u ono vrijeme površinu od 600 jutara a njena procijenjena drva masa iznosila je oko 36.000 norm. hvati bukovine i cerovine.

Šumski predio Potoci koji se nalazi na lijevoj obali Neretve, na suprotnoj strani od predjela Humac, u prostranoj dolini Potoci, protežući se sve do Vranovine, predstavljao je tada prašumski objekt sa površinom od oko 3300 jutara bukove žume sa malom primjesom (10%) javora i ostalih lišćara. Procijenjena sječiva drva masa ove žume, čiji kvalitet nije bio dobar, iznosila je oko 165.000 norm. hvati (521.000 m³).

U šumskom predjelu Vranješina nalazila se bukova šuma sa malom primjesom jele i bora. Njena površina iznosila je oko 1200 jutara a sječiva drvena masa 40.000 norm. hvati bukovine, 500 norm. hvati borovine i 300 norm. hvati jelovine.

U predjelu između Vranješine i Župe, na lijevoj padini doline Neretve, nalazila se prašuma lišćara u kojoj su bili zastupljeni bukva sa 90% i javor sa ostalim lišćarima 10%. Taj se šumski kompleks protezao od obale Neretve prema vrhu Crvanj planine i dopirao do Liječa Polja na visini od 4000 stopa. Površina mu je iznosila oko 5000 jutara a procijenjena drvena masa oko 250.000 norm. hvati (800.000 m³) od čega 10% tehničkog i 90% oregvnog drveta. Ova šuma činila je sa šumama Potoci i Vranješina, i pored isprekidanosti, jednu cjelinu i predstavljala, u ono vrijeme, vrijedan i značajan objekt u gornjem toku Neretve, koji je dotada bio samo djelomično korišćen od stanovnika obližnjih sela. Prirodni podmladak je bio naročito bujan i lijep u donjim partijama ovog šumskog kompleksa, dok to nije bio slučaj sa gornjim partijama.

Šuma Župa nalazila se na strmim obroncima doline Neretve u blizini istoimenog naselja. Ti su obronci bili tada obrasli bukovom šumom koja je ustupala mjesto rijetkim borovim sastojinama. Borova stabla su po pravosti debila, a naročito po velikoj smolovitosti, bila izvanredno dobrog kvaliteta i pored toga što, zbog djelomično kamenitog tla, nisu imala veliku visinu. Visina stabala iznosila je do 10 hvati, sa iznimkom pojedinih stabala uzraslih u uvalama. Najveći dio se nalazio na desnoj obali Neretve, dok se jedan dio provlačio i na lijevu obalu uz Crvanj planinu gdje se dodirivao sa šumskim predjelom između Vranješine i Župe. Jedan dio ovog šumskog kompleksa bio je uništen požarom. Cjelokupna šumom obrasla površina cijnila se na oko 6000 jutara, a sječiva drvena masa oko 90.000 norm. hvati borovine koja je, većim dijelom, bila upotrebljiva za jarbole a ostatak za ostale tehničke sortimente. Tu je šumu pred kraj polovine XIX vijeka počelo eksploatisati jedno strano preduzeće, ali je ubrzo obustavilo rad zbog ustanka.

Šuma Blaca, koja je ležala na desnoj obali Neretve ispod Glavatičeva i graničila sa šumskim kompleksom Župa, bila je u odnosu na vrstu drveta i sastojinsku strukturu, slična šumi Župa. Njena površina je tada iznosila oko 3500 jutara a sječiva drvena masa procijenjena na oko 45.000 norm. hvati borovine.

U šumskom predjelu Koluta, koji je smješten na lijevoj obali Neretve i na suprotnoj strani od šume Blaca, nalazila se bukova šuma u površini od oko 1000 jutara sa procijenjenom drvnom masom od 50.000 norm. hvati.

U šumskom predjelu Vlah nalazila se šuma u površini od oko 1200 jutara. Ona se prostirala po lijevom obronku istoimenog potoka i to od njegovog ušća pa sve do visoravni Lipeta. U sastojinama je bila najvećim dijelom zastupana bukva (0,7), a manjim dijelom (0,3) ostali lišćari (hrast, javor, jasen, lipa i grab). Kvalitet sastojina nije bio naročito dobar, jer su mnoga stabla bila odtečena, a jedan dio šume bio još mlad za sječu. Ukupna drvena masa se cijnila oko 48.000 norm. hvati.

Šuma Kula sa površinom od oko 3000 jutara nalazila se južno od Boračkog jezera. Nju su činile mješovite sastojine jele i bukve sa omjerom smjese 0,5 : 0,5. Procijenjena sječiva drvena masa iznosila je 120.000 norm. hvati, od čega 50% jelovine i 50% bukovine. Jelovina je bila, naročito u višim partijama, kvalitetno dobra.

Šumski kompleks Borke Guttenberg je razlučio i opisao kao dva odvojena šumska predjela označivši ih kao šuma Borka I i šuma Borka II. Šuma Borka I, koja je bila smještena sjeveroistočno od sela Borci, imala je površinu od oko 1500 jutara pod čistim borovim sastojinama koje su, većim dijelom, bile u jačoj mjeri iskorišćene. Preostala borova stabla bila su lijepog uzrasta sa visinom do 80 stopa i prsnim promjerom 1,5 — 2 stope. Sječiva masa ovog kompleksa procijenjena je na 30.000 norm. hvati četinarskog drveta. Šuma Borka II, koja leži jugozapadno od istoimenog sela, bila je prije toga djelomično iskorišćena od stranog preduzeća. Jedan dio ove šume bio je uništen od požara, dok je pod šumom ostalo oko 2500 jutara mješovite sastojine jele i bukve omjera smjese 0,7 : 0,3. Jelove sastojine su bile lijepog uzrasta sa visinom stabala od 90—120 stopa i prsnim promjerom od 1—2 stope. Procijenjena drvena masa ove šume iznosila je 200.000 norm. hvati, od čega 50.000 norm. hvati bukovine i 150.000 norm. hvati jelovine.

Šume predjela Bijela nalazile su se u gornjem dijelu sliva potoka Bijela. Njihova površina iznosila je oko 1000 jutara i to čistih jelovih sastojina sa drvnom masom oko 70.000 norm. hvati od čega je 30% sječive mase ili 21.000 norm. hvati.

Šumski predio Glogošnica sa Grabovicom, koji leži na lijevoj obali Neretve, iznad istoimenih sela na obroncima Prenj planine, bio je obrastao šumom s obadje strane potoka Glogošnice i na obroncima koji padaju u dolinu Grabovice. Površina šuma ovog kompleksa iznosila je oko 2800 jutara a u sastojinama zastupljene vrste bile su bukva i ostali lišćari. Drvena masa procijenjena je na 40.000 norm. hvati četinaru i 60.000 norm. hvati bukve i ostalih lišćara a sječiva masa oko 10.000 norm. hvati četinaru.

Šuma Porim sa Radovicom i Dobrušom koja se nalazi iznad ravnice Porim (Bijelo Polje) 2 sata hoda sjeverno od Mostara, leži između 2000—3500 stopa nadm. visine i veže se na jednoj strani sa Velež planinom a s druge strane sa planinskim masivima Prenj, Glogova i Lipeta. Šume ovog kompleksa sačinjavali su lišćari sa malom primjesom bora. (Bukva 0,6 javor 0,2 ostali lišćari 0,1 i bor 0,1). Kvalitetno bolje sastojine nalazile su se samo u gornjim parcijama, dok su niže zone bile pokrivene devastiranim šumom, a dobrim dijelom bile ogoljele. Površina šina šuma sa sječivom masom iznosila je oko 1000 jutara a drvena masa oko 45.000 norm. hvati, najvećim dijelom ogrevnog drveta.

Guttenberg je pod šumskim kompleksom Ivan planine obuhvatio sve šume koje leže sjeverno od Konjica, odnosno južno od planinskog lanca koji čini vododjelnicu između silva rijeke Neretve i rijeke Bosne. Šume ovog kompleksa ne gravitiraju direktno rijeci Neretvi nego preko njenih pritoka Kraljušice i Treščanice. Uz ovu posljednju je tada vodila cesta iz doline Neretve preko Ivan Sedla u Sarajevo. Donji dio ovog područja bio je tada potpuno ogolio, tako da se pilana potočara koja se nalazila na rijeci Treščanici, 1/2 sata hoda od Konjica, nije mogla alimentirati oblovinom. Pojedina no rasuta i rijetka borova stabla podsjećala su na bivše šume. Gornji dio ovog područja koji se nalazio ispod vododjelnice, između Lisine i Bjelačnice i dopirao do Bradine, u kome se naročito isticao šumski predio Radopolja, bio je tada pokriven vrlo lijepim, potpuno sklopljenim šumama, u kojima su bili zastupljeni bukva, hrast, brijest i drugi lišćari. Guttenberg nije bio u mogućnosti da detaljnije pregleda ovo šumsko područje i da potpunije ocijeni njegovu površinu i drvenu masu, ali je ipak naveo da je sigurno da površina ovog šumskog kompleksa nije manja od 6000 jutara i da njegova sječiva masa iznosi najmanje 300.000 norm. hvati.

Na južnim obroncima Bitovnje planine u slivu Male Neretve nalazile su se tada šume sa sastojinama bukve, javora i jele, koje nisu sačinjavale suvisli kompleks nego su ležale u više odvojenih grupa. Ove šume Guttenberg nije mogao detaljnije pregledati, zbog nedostatka prilaznih puteva i pomanjkanja vodiča koji su poznavali taj teren. On je procijenio njihovu površinu aproksimativno 6000 jutara sa ukupnom drvnom masom od oko 200.000 norm. hvati.

Šume u dolini Rame i Drežnice, odnosno planinskog masiva koji ih okružuje, Guttenberg nije pregledao zbog terenskih poteškoća i mnogo vremena (5—5 dana) koje bi morao izgubiti dok bi ta dva šumska područja obišao. On je samo konstatovao da su izlazni dijelovi tih dolina najvećim dijelom goli, dok su padine planinskih masiva u unutrašnjosti tih dolina djelomično obrasle jelovim šumama, čiju drvenu masu nije mogao približnije procijeniti, ali je za kalkulaciju rentabiliteta eksploatacije uzeo sječivu masu od 5000 norm. hvati jelovog tehničkog drveta.

Šuma Lipeta koja se prostirala dijelom uz karavanski put Mostar — Sarajevo, a dijelom zapadno od ovog puta, imala je površinu od 1500 jutara pod mješovitim sastojinama bukve, jele i smrče. Sječiva drvena masa ovog kompleksa procijenjena je oko 45.000 norm. hvati, od čega 20.000 norm. hvati četinara.

Šumski kompleks Crna Gora, koji se prostirao od Zimija do sela Zaboranje u dužini od 1 1/2 milje, pokrivao je površinu od oko 7500 jutara, od čega je bilo samo 4500 jutara pod šumom, u kojoj je bila zastupljena jelovina i bukovina sa omjerom 0,7 : 0,3. Ukupna sječiva masa procijenjena je sa 240.000 norm. hvati, od čega 120.000 norm. hvati tehničkog drveta.

Šuma Velež, koja se prostirala u dužini od 1 1/2 i širini od 1/3 milje i pokrivala sjeveroistočnu, prema Nevesinjskoj visoravni položenu padinu Velež planine imala je površinu od oko 5500 jutara sa mješovitim sastojinama jele i bukve u omjeru smjese 3 : 1. Ovaj šumski kompleks predstavljao je tada najvećim dijelom prašumu sa sječivom drvnom masom od oko 440.000 norm. hvati, od čega 330.000 norm. hvati jelovine.

Šuma Podvelež se nalazila na valovitom predgorju Veleža prema Neretvi, između Mostara i Blagaja. Ona se sastojala iz više, međusobno nepovezanih, isključivo bukovih sastojina čija je ukupna površina iznosila oko 2800 jutara. Procijenjena sječiva drvena masa ove šume iznosila je oko 200.000 norm. hvati, od čega samo 10% cjepljog i tehničkog drveta.

Prema riječima Guttenberga, divna bukova šuma Gvozđ, na valovitoj visoravni i zapadnom ogranku Čabulje planine, između Širokog Brijega i Rakitne, imala je površinu od oko 4000 jutara, isključujući stjenovite partije toga predjela. Ono malo jelovine, koja se prije nalazila u toj šumi, bilo je dotada već iskorišćeno od domaćeg stanovništva, većinom u svrhu prodaje za potrebe lokalnog tržišta — u prvom redu Mostara. Procijenjena sječiva masa ove šume iznosila je oko 240.000 norm. hvati bukovine, od čega je otpadalo 25% na tehničko drvo. Kvalitet sastojina je bio izvanredno dobar. Bukova stabla su bila pravog uzrasta, sa malom krošnjom, debla punodrvna, a visina stabala iznosila 90—100 stopa.

Površina šume Bišine, koja je ležala južno od puta Blagaj-Nevesinje, a djelomično ga i presijecala, Guttenberg nije mogao pobliže procijeniti zbog nepovoljne konfiguracije terena i nedostatka preglednosti. Ta šuma je, prema gruboj ocjeni, u svakom slučaju pokrivala povr-

šinu od nekoliko hiljada jutara. U njoj su se nalazile sastojine lišćara, poglavito bukve. Jedan dio sastojina je bio prilično devastiran. Ta šuma je ipak sadržavala još uvijek znatnu količinu sječive drvene mase.

Osim ove šume postojalo je u dolini Neretve ispod Mostara više šuma koje su dotadašnjim ložim gospodarenjem bile devastirane. Ovo je naročito važno za hrastovu šumu Dubrava kod Domanovića, zatim za niske hrastove i jasenove šume između Neretve i Ljubuškog, širokog Brijega i Mostarskog Blata i na kraju na šume oko Hutova Elata. Sve ove devastirane šume obuhvatale su površinu od nekoliko kvadratnih milja. One su najvećim dijelom bile obrasle crnim jasenom (*Fraxinus ornus*) i hrastom meduncem (*Quercus pubescens*).

KAPITALISTIČKA EKSFLOATACIJA BOSANSKIH ŠUMA ZA PROIZVODNJU POTAŠE

Do danas objavljeni podaci o iskorišćavanju naših šuma u prošlosti za proizvodnju potaše bili su i po broju i po sadržaju oskudni. Kao takvi, oni nisu mogli dati jasniju sliku o stanju, opsegu i razvoju ove privredne djelatnosti. (122). Istorijska građa i novi podaci, prikupljeni iz arhivskog materijala, pomogli su da se eksploatacija naših šuma za proizvodnju potaše u prošlosti prikaže sa više svjetla. To će pružiti više mogućnosti za lakše uočavanje i objektivnije određivanje uloge stranog kapitala u šumskoj privredi naše zemlje za vrijeme otomanske uprave.

Počeci i razvitak kapitalističke eksploatacije bosanskih šuma za proizvodnju potaše

Iskorišćavanje šuma za proizvodnju pepela vršeno je u našim krajevima od davnina. Pepeo se upotrebljavao u domaćinstvima i sapundžijskom obrtu za proizvodnju sapuna a služio je, kao pomoćno sredstvo, i u metalurškoj djelatnosti. Proizvodnju i prodaju pepela obavljalo je, većinom, seosko stanovništvo. Takva proizvodnja bila je kroz dugi vremenski period ograničena na domaću odnosno unutrašnju potrošnju i kao takva nosila isključivo lokalno obilježje.

Razvitak kapitalizma i kapitalističkih odnosa u evropskim zemljama nije mogao ostati bez uticaja na otomansku državu i njen feudalni sistem. Već u prvoj polovini XIX vijeka osjetila se jača infiltracija kapitalističkih elemenata i u šumskoj privredi Bosne, koja se nalazila u sastavu Otomanske Imperije. Tada je počela i eksploatacija naših šuma u okviru kapitalističkih oblika proizvodnje a u okviru te eksploatacije i proizvodnja potaše za trgovačke i industrijske svrhe.)

O početnoj godini eksploatacije bosanskih šuma u cilju proizvodnje potaše za trgovačke i industrijske svrhe nemamo sigurnih podataka. Raspoloživi podaci ukazuju da je ta eksploatacija počela tridesetih godina XIX vijeka. U jednom izvještaju, od 5 februara 1861 koji je dostavio austrijski generalni konzul u Sarajevu, Giorgi, grofu Rechbergu i Prokeschu navodi se, između ostalog, da se eksploatacija šuma u Bosni za trgovačke svrhe počela razvijati u većim razmjerama „unazad 25 godina“ i napominje da je „to bilo u ono vrijeme kad je nakon događaja sa Huseln-kapetanom Gradašćevićem nastupilo u svim granama smirivanje prilika“ (55).

A m l B o u é (1), koji je putovao po Balkanu 1836—1838, navodi u svojoj knjizi „Evropska Turska“, pored ostalih artikala koji su predmet izvoza u inostranstvo, i potašu. On ističe da na cijelom području sjeverne Bosne proizvode potašu, u šumama, strani preduzetnici iz Hrvatske i Slavonije. U vezi s tim spominje firmu Popović iz Sl. Broda, koja se bavi iskorišćavanjem šuma i proizvodnjom potaše u Bosni i veli da u Kostajnici i Gradišci ima također industrijalaca koji se bave iskorišćavanjem susjednih šuma u Bosni. Njihovi radnici su smješteni po šumama i sami izrađuju iz drveta posude za potašu.

Na svom putovanju po Bosni u toku ljeta 1843, J u k i ć (18) je vidio u Bosanskoj Krajini, oko Ivanjske, prostrane šume u kojima su se nalazile čitave čete „Kranjaca“ koji su palili pepeo, odnosno proizvodili potašu. Osvrćući se na bosanske šume i njihovo iskorišćavanje, isti pisac (87) navodi da one pored ostalog „služe inostrancem za paljenje pepela“.

K o v a č e v i ć (19) pišući o šumama Bosanske Krajine, njihovom stanju i načinu iskorišćavanja pri kraju prve polovine prošlog vijeka, spominje prodaju šuma od „srebroljubivih spahija“ stranim trgovcima i navodi paljenje luga i izradu potaše.

Pišući o istorijskim, političkim i topografsko-statističkim prilikama u bosanskom vilajetu, T h o e m m e l (3) spominje ugovore koje su sklapali austrijski trgovci prije 1850 sa bosanskim feudalcima za iskorišćavanje šuma i šumskih proizvoda među kojima se nalazila i potaša.

Šezdesetih godina prošlog vijeka vršena je eksploatacija Steierdorf-skih bukovih prašuma, u istočnom dijelu Banata, u cilju izrade željezničkih pragova. Velike količine drveta, kako onog od stojećih i ležećih stabala tako i onog koje je ostalo poslije izrade pragova a čija se masa nije rentirala upotrebljavati u druge svrhe, iskorišćavane su za proizvodnju potaše. Za ovo su bili angažovani pepeljarski preduzimači i radnici koji su bili uvedeni u taj posao i koji su se još prije toga bavili, više godina, proizvodnjom potaše u susjednoj Turskoj (Bosni) i Srbiji (113).

E t t i n g e r (114) navodi da se 1864 proizvodila uveliko potaša u šumi Garjevici u Slavoniji i da je tamo našao jednog majstora pepeljara, rodom iz Istre, koji mu je pripovjedao da je još od djetinjstva radio na tom poslu po Bosni, Hrvatskoj i Slavoniji.

Prema Z a p l a t i (115), austrijski generalni konzul u Sarajevu Atanasković poslao je u novembru 1850 Ministru trgovine u Beču carinsku tarifu i uz nju sprovedni akt, u kome поближе opisuje trgovačke prilike u Bosni i Hercegovini. U tom izvještaju Atanasković je, među bosanskim proizvodima koji su bili predmet eksporta pri kraju prve polovine XIX vijeka, stavio potašu na šesto mjesto i to iza građevnog drveta a ispred željeza, odnosno željeznih proizvoda. Među bosanskim izvoznim artiklima koji su se većinom sticali u Sarajevu, a odatle bili eksportovani, kao i među artiklima koji nisu prikupljeni u Sarajevu nego su ih sarajevski trgovci izvozili preko svojih ortaka i agenata, spominje S k a r i ć (116), pored ostalih šumskih proizvoda, i potašu.

Pišući o narodnom životu i običajima Samobora, L a n g (16) spominje, među članovima Samoborske pepeljarske bratovštine, preduzimača Franju Reisera, rođenog 1783, koga su pepeljari nazivali svojim patronom. Lang veli, da bi se za Reisera moglo reći da je bio kralj pepeljara, jer je on u čitavoj Austriji bio najveći proizvođač potaše i imao cijelu vojsku svojih radnika pepeljara koji su proizvodili potašu ne samo po šumama uže Hrvatske nego i u Kranj-

skoj, Slavoniji, Vojnoj Krajini i Bosni. Osim Reisera, Lang spominje još i Ignaca Biščana i Primoža Šesta, koji su kao pepeljarski preduzetnici bili članovi Samoborske pepeljarske bratovštine i koji su u nju „prijeli kakti potašen fabrikanti“. Ovaj posljednji stekao je na pepeljarenju veliki imetak, što se vidi po tome što je prilikom udaje dao svojoj kćerci 100.000 forinti miraza. Kod Reisera je služio neki Martinak-Štengl Mihalj, koji je obavljao dužnost blagajnika. Martinak je bio neobično vješt i spretan u pogledu prenosa novca za isplate radnika, što je u ono vrijeme bilo vrlo riskantan posao zbog čestih napada razbojnika. On je, kako veli Lang, vještima manevrima svaki put sretno umakao razbojničkim drušinama i dopremao novac na određena mjesta u bosanske, slavonske i kranjske šume, gdje je Reiser imao svojih pepeljara kao mrava.

[Prema V r g o č u (17), i neke poznatije hrvatske porodice, kao Turković, Davilla i Vraniczany, bavile su se trgovinom drveta i proizvodnjom potaše u Bosni.] Iz raznih dokumenata Vojne Krajine, vidi se, da se oko 1836 proizvodila potaša u Bosni u šumama oko Gradačca. Prečanski preduzetnik Saračević Johan, koji je kod Brodske regimente bio označen kao nesolidan trgovac, udružio se u posao sa nekim bosanskim begovima i iskorišćavao šume za proizvodnju potaše oko Gradačca. Pošto je došao u spor sa svojim ortakom Ali-begom Skugrićem zbog duga od 500 forinti, posljednji je strpao u zatvor Saračevićevog poslovođu Miška Lončarevića i još jednog radnika koji su, pored ostalih, radili na proizvodnji potaše. Brodska regimenta, povodom toga slučaja, obratila se direktno na Ali-bega Gradašćevića, muselima gradačačkog, i molila da oslobodi zatvorenike, navodeći, da nisu oni zaduženi kod Ali-bega Skugrića nego preduzetnik Saračević čiji su oni radnici, pa da Ali-beg treba da sa Saračevićem raščisti taj spor. Ukoliko ga bude tužio, Komanda će sa svoje strane sve učiniti da se taj dug naplati, ako on bude stvarno postojao.

Ali-beg Skugrić, koga spominje Vrgoč, bio je ustvari Ali-beg Hadžibegović iz Skugrića, a Ali-beg Gradašćević, ustvari, Ahmet-beg Gradašćević. Poznato je, naime, da su poslije likvidacije ustanka, koji je podigao Husein-beg Gradašćević, odlučujući uticaj i vlast uzeli u ruke oni predstavnici feudalne oligarhije koji su zbog svojih ličnih interesa bili protivnici vlasti Husein-bega i njegove grupe. Ti feudalci su bili, u to vrijeme, na strani sultana samo zato što ih je pomogao u borbi protiv njihovih suparnika. Tako se u Hercegovini osilio Ali-paša Rizvanbegović, koga je sultan imenovao veziirom hercegovačkog pašaluka. U bosanskoj Posavini osobito se osilio Ahmet-beg Gradašćević, stričević i krvni neprijatelj Husejin-begov. On je za vrijeme Husein-begove uprave bio emigrirao iz Bosne u Beograd. Ahmet-beg Gradašćević, koji je bio muselim gradačački i maglajski, onda Osman-beg Hadžihasanović, koji je bio muselim derventski i Ali-beg Hadžibegović iz Skugrića vršili su u Posavini dotada nezapamćen zulum, zvjerstva i nasilja. To je i dalo povoda da je 1834 došlo do pobune seljaka u derventskoj nahiji (sreзу), koja je poznata pod imenom „Pop-Jovičina buna“ (50).

Vrgoč (17) navodi da je, u toku 1837—1838, u Bosni sjekao šume i proizvodio potašu preduzetnik Andrija Stuczín. U šumama oko Bosanskog Kobaša izradivao je potašu trgovac Andrija Müller iz Daruvara. Iz izvještaja Slunjske kordunske komande, od 9 oktobra 1844, vidi se da je od 1841—1843 proizvodio potašu u šumama oko Bihaća, Ostrošca i Bosanske Krupe drvarski trgovac Johan Nepomuk — Turković. Slunjska regimenta, u izvještaju od 13 januara 1845 Divizijskoj komandi, spominje Davilla i Vraniczany-a, koji su trgovali drvotom i potašom u Bosni. Iz izvještaja i predloga za izdavanje pasoša za inos-

trastvo trgovcima i poslovođama koji su se bavili proizvodnjom potaše u Bosni, vidi se, da su na tom poslu bili zainteresovani, pored naprijed spomenutih, još i neki Sigmund Margetić, Ignjat Ignjatović, Anton Trayer, Sebastijan Czorb, Franz Khern, Popić i dr. Iz popisa prometa osoba na području pojedinih regimenti Vojne Krajine vidi se, da je znatan broj radnika iz Hrvatske i Slavonije prelazio u Bosnu u vezi proizvodnje potaše. Tako je napr. samo u decembru 1864, na području Brodske regimente prešlo u Bosnu 43 osobe, od kojih 41 radnik pepeljar. Većina tih radnika bili su iz Samobora i Vrbovskog.

Iz dokumenata arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu vidi se, da se iskorišćavanjem bosanskih šuma u cilju proizvodnje potaše bavio, u periodu 1840—1850, Jarić Stjepan trgovac iz Sl. Broda. U pismu koje je 16 maja 1851, austrijski konzul Atanasković uputio Omer-paši navodi se, između ostalog, da je trgovac Jarić sklopio sa više posjednika iz bosanske Posavine ugovore za proizvodnju potaše, ali mu je daljni rad onemogućen od Vilajetske vlade storniranjem svih ugovora sklopljenih sa privatnicima. Proizvodnjom potaše u Bosni bavio se više godina i Juraj Sudarević trgovac iz Sl. Broda. On je 1848 zaključio ugovor sa nekim Čerimom Pašićem, zvanim Kurbegom, iz Prijedora za sječu brestovih i jasenovih stabala za proizvodnju 400—500 centi potaše u šumi zv. Rastoča kod Prijedora. Zabrana sječe šuma i storniranje sa privatnicima sklopljenih ugovora, onemogućili su konačno realizovanje ovog ugovora. Iskorišćavanjem šuma i proizvodnjom potaše u Bosni, prije 1850, bavili su se trgovci Johan Čevišević iz Jasenovca i Samuel Müller iz Daruvara (117).

Ignac Bišćan i njegov tast Primož Šest, koje spominje Lang kao pepeljarske preduzetnike i članove Samoborske pepeljarske bratovštine, bavili su se duže vremena eksploatacijom šuma i proizvodnjom potaše u sjeverozapadnom dijelu Bosne, u tzv. Turskoj Hrvatskoj. Iz dokumenata arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu (118) vidi se da se njihovo poslovanje odvijalo, bez naročitih poteškoća, sve do proljeća 1848 kada je Bišćan zapao u neprilike i spor sa bosanskim guvernerom (valijom) Tahir-pašom, čije je sjedište bilo u Travniku. Bišćan nije mogao dobiti od Tahir-paše dozvolu (bujuruldiju) za rad, iako ju je inače prije toga dobivao redovito svake godine. Pretpostavljajući da će tu dozvolu ipak dobiti, on je, na osnovu ugovora sklopljenih sa privatnim vlasnicima šuma, počeo s radom oko sječe drveta i proizvodnjom potaše sa radnicima koje je sobom doveo iz Hrvatske, ali mu je taj posao obustavljen, a šestorica radnika uhapšena i sprovedena u Travnik. On je samo u taj posao bio uložio oko 8.000 forinti, od čega je jedan dio otpadao na zakupninu, odnosno šumsku taksu, a drugi na troškove sječe i izrade. Bišćan se, u vezi s tim, obratio Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu, moleći ga za intervenciju kod otomanske vlasti. Iz pisma, koje je Bišćan uputio konzulu Atanaskoviću u oktobru 1850, razabire se da je Generalnom konzulatu pošlo za rukom da mu isposluje dozvolu za nastavak radova oko proizvodnje potaše u šumama novske i ključke nahije. U međuvremenu je došlo do zabrane sječe i izvoza drveta, odnosno storniranja ugovora za eksploataciju šuma koji su sklopljeni sa privatnicima. Generalni konzul Atanasković dostavio je o ovoj stvari, koncem oktobra 1850, opširan izvještaj austrijskom ministru trgovine Brucku, u kome navodi da su se neki trgovci iz Hrvatske i Slavonije, već duže vremena, bavili sječom šuma i proizvodnjom potaše, naročito u šumama gravitacionog područja rijeka Une i Sane. Među njima se nalazio i Ignac Bišćan iz Samobora kod Zagreba. Njemu su, kao i ostalim preduzetnicima koji su sjekli šumu na osnovu ugovora zaklju-

ženih sa privatnim vlasnicima, uskraćene dozvole za daljni rad. Konzulat je po istoj stvari obavijestio i tadašnjeg hrvatskog bana Jelačića, koji je o slučaju Biščana pisao lično konzulu Atanaskoviću i molio za intervenciju kod Vlastelinske vlade.

Iz dokumenata arhiva Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu vidi se, nadalje, da se Johan Nepomuk Turković, trgovac iz Karlovca, bavio eksploatacijom šuma i proizvodnjom potaše na području bihačkog okruga (sandžaka), još od 1839 godine. Njegovo poslovanje u Bosni je rezultiralo iz višednevnih razgovora koji su vođeni, u avgustu 1837 na bosansko-hrvatskoj granici, u Rašteli kod Zavalja, između bosanskog vezira Mehmed Vehidži-paše i hrvatsko-slavonskog bana, barona Vlačića. Na tom sastanku zaključeno je, pored ostalog, da se hrvatskim trgovcima omogući eksploatacija šuma na području bihačke, ostrožačke i krupske nahije koje se nalaze blizu austrijske granice. Turković je poslije toga pristupio sklapanju cijelog niza ugovora za eksploataciju tamošnjih šuma koje su, sve odreda, bile u posjedu pojedinih feudalaca. Ta je eksploatacija bila orijentisana na proizvodnju potaše i francuske duge. Do 1846 Turković je sklopio ukupno 28 takvih ugovora, od kojih se znatan dio odnosio na sječu šume za proizvodnju potaše. Na osnovu ugovora o sječi šume, sklopljenih sa privatnicima, Turković je tražio i dobivao od bosanskog vezira posebne bujuruldije (dozvole), kojim se ovlašćivao da može slobodno, na osnovu sklopljenih ugovora sa tadašnjim posjednicima, sa određenim brojem stranih radnika vršiti sječu šume, proizvoditi i izvoziti u inostranstvo potašu. Tako je Turković dobio početkom 1842 od bosanskog vezira Husref-paše dvije bujuruldije, od kojih se prva odnosila na dozvolu za proizvodnju i eksport potaše u šumama ostrožačke, odnosno bužimske nahije, i to u vremenu od kraja novembra 1842 do kraja oktobra 1843, a druga na dozvolu paljenja potaše i njenog izvoza u šumama na području bihačke nahije, u vremenu od početka novembra 1842 do kraja oktobra 1843. Za ove dvije bujuruldije Turković je, nezavisno od ugovorne cijene, platio tadašnjem veziru 9.000 srebrnenih cvancika (oko 3.000 forinti). On je platio na osnovu ugovora za sječu drveta i proizvodnju potaše, sklopljenih sa posjednicima šuma oko Bužima i Vranogača 2.800 forinti a za šumu Barakušu 1.800 cvancika. On je, u vezi sa eksploatacijom šuma za proizvodnju potaše u bužimskoj i bihačkoj nahiji, izgradio 7 koliba (radilišta za proizvodnju potaše) i nabavio 14 velikih željeznih kotlova i uz to oko 100 komada raznih instrumenata i pribora za proizvodnju, odnosno kalciniranje potaše, čija je vrijednost iznosila oko 1550 forinti. Turković je nesmetano vršio sječu šuma i proizvodnju potaše od 1839 pa sve do 1844. Tada je morao prekinuti rad zbog nemira koji su nastali u Bosanskoj Krajini, odnosno bihačkom sandžaku, a koje su izazvali bosanski feudalski svojim otporom protiv Carigradske Porte i njenih reformističkih akcija. Iz jednog dokumenta arhiva Austrijskog generalnog konzulata vidi se da je Turković, u periodu 1841-1843, proizvodio u šumama bihačkog sandžaka 2.500 centi potaše, dok se iz drugog dokumenta spomenutog arhiva razabire da je Turković, prema jednom računu sa Mehmedpašom Biščevićem, izradio sa svojim radnicima samo u šumama bihačke nahije, u toku 1843, ukupno 1455 centi potaše. Proizvedenu potašu Turković je izvezio suhom granicom preko Zavalja u Hrvatsku, a zatim preko Senja u Trst. Nakon dvogodišnje pauze Turković je 1847 nastavio eksploataciju šuma za proizvodnju potaše na području bihačkog sandžaka. On je, pored ostalih ugovora, sklopio 1846 sa Murat-kapetanom Beširovićem i Osmanom Durutovićem ugovor o eksploataciji šume Ceraja za proizvodnju 1000 centi potaše kao i

ugovor sa Murat-begom Beširovićem, kapetanom ostrožačkim za eksploataciju šuma zv. Kamenica i Kazinac i isplatio mu, kao tadašnjem posjedniku tih šuma, u ime kupovine za sječu drveta u cilju proizvodnje oko 500 centi potaše 2050 srebrenih cvancika (oko 700 forinti). Za nesmetani rad i izvoz proizvedene potaše Turković je dobio 26 novembra 1846, od tadašnjeg bosanskog vezira Mehmed Hadži Čamil-paše, bujuruldiju, kojom se ovlašćivao da sa 24 strana radnika pali i izvozi potašu u spomenutim šumama, u vremenu od početka decembra 1846 do kraja novembra 1847. Turković je započeo eksploataciju šuma Kamenica i Kazinac, u njima organizirao tri radilišta (kolibe) i na svakom radilištu imao ugrađena po dva pepeljarska kotla, u kojima se proizvodila potaša. Dva radilišta i u svakom po dva pepeljarska kotla, nalazila su se na mjestu zv. Cerova Kosa u blizini sela Ljubijankići. Novi nemiri, koji su počeli uljeto 1847 i oružana intervencija bosanskog vezira Tahir-paše protiv pobunjenih feudalaca na području bihačkog sandžaka, onemogućili su daljni rad oko eksploatacije šuma u tom kraju. Turković je pri ovoj akciji učinio uslugu Tahir-paši isporučujući mu, preko granice kod Zavalja, prilikom operacija protiv pobunjenih feudalaca, dnevno 4.000 hljebova i 150 vreća zobi. Tahir-paša mu je tom prilikom obećao da će mu, obzirom na njegove usluge u vezi snabdijevanja njegovih trupa, besplatno izdati poslije ugušivanja pobune nove bujuruldije za slobodan rad oko realizovanja sklopljenih ugovora, ali to obećanje nije izvršio jer je uskoro umro (119). Iz dokumenata Bečkog državnog arhiva, vidi se, da je Turković dolazio u jesen 1851 u Travnik da isposluje kod Omer-paše Latasa dozvolu, da može nastaviti eksploataciju bosanskih šuma za proizvodnju potaše. Turković nije uspio u svojoj namjeri, jer mu nije odobren dalji rad po dotadašnjim uslovima, pošto su Carigradska Porta i bosanska Vilajetska vlada tada stajale na stanovištu, da su sve šume državna svojina i da ugovori, sklopljeni sa fevdalcima kao posjednicima tih šuma, nemaju važnosti. Zbog toga je i uslijedila zabrana sječe i eksporta drveta iz Bosne. (26) Ova zabrana, istina, nije se odnosila na proizvodnju i eksport potaše nego samo na eksport drveta, ali su zato svi ugovori zaključeni sa privatnicima, u vezi sa sječom šuma i proizvodnjom potaše smatrani protuzakornim i kao takvi poništeni, a trgovci koji su željeli da nastave eksploataciju šuma i proizvodnju potaše, upućivani da sklapaju nove ugovore sa državom, kao isključivim vlasnikom bosanskih šuma. Turković je poveo sa otomanskom državom dugogodišnji spor, tražeći da mu se priznaju nerealizovani ugovori sklopljeni sa privatnim posjednicima šuma ili da mu se plati odšteta. On je u tom pogledu postigao djelomičan uspjeh, jer mu je Carigradska vlada 1856 odobrila sklapanje novih ugovora za eksploataciju istih objekata, s tim što je u ovom slučaju nastupila država kao ugovorni kontrahtent i što je on morao svoj rad ograničiti na sječu hrastovih šuma za izradu dužice, dok mu proizvodnja potaše nije dozvoljena (119).

Šumarski savjetnik Forkapić, koji je prije prvog svjetskog rata služio u Vlasenici, još se i danas živo sjeća razbijenih željeznih kotlova, koji su se u ono vrijeme nalazili po šumama u gornjem toku Bišine više Šejkovića. O njima se kod stanovnika tamošnjih planinskih sela stvorio mit, po kome ti kotlovi potiču od divova koji su nekada bili naseljeni po tim šumama. Veličina tih kotlova u odnosu na one koji se upotrebljavaju u domaćinstvima, bila je za njihovo poimanje neshvatljiva, zbog čega su i nalazili objašnjenje za njihovo postojanje u vezi sa divovima, kao mitskim bićima, čija je veličina i snaga u narodnoj mašti odgovarala voluminoznosti i težini tih kotlova.

Philipović (20) navodi, da se u sjevero-istočnoj Bosni, u Donjem Birču, priča mnogo o pepeljari, i o kazanima, koji su ostali iza njih. Tih kazana bilo je u Lukama i Višnjici (u slivu Zelenog Jadra) i u Jeleču više Brnjica, odnosno Korijenu (istočno od Šejkovića u slivu Drinjače), od kojih su svi bili razbijeni. U Korijenu se priča, da su nekada u tom kraju bili „Mađari“ i da su oni u tim kazanima kuhali cerovo drvo, hvatali od njega pjenu, sipali je u burad i nekuda odnosili. Preostale kazane seljaci nazivaju „mađarski kazani“. Filipović je slušao od seljaka, da su na Kulješinu kod Betnja (više ušća Tišće u Drinjaču — južno od Šejkovića) „Nijemci“ palili lug i da je od njih ostalo nekoliko kazana i navodno ima jedan pepeljarški kazan i u blizini manastira Tavne. On isto tako navodi, da se u predjelu Spreče priča kako su nekada „Kauri“, još prije Omer pašinog vremena, palili cerovinu i pravili lug i da je tada satrvena mnoga cerova šuma. Tamo su radili kao pepeljari neki Fabijan i Miško.

Pepeljar Miško, o kome se prema navodima Filipovića priča u predjelu Spreče, po svoj prilici je identičan sa pepeljarškim poslovođom Miškom Lončarevićem, koga spominje Vrgoč kao žrtvu spora između preduzetnika Saračevića Johana i Ali-bega Skugrića, koji je nastao 1836 u vezi s iskorišćavanjem šuma za proizvodnju potaše oko Gradačca.

Prema Filipoviću (20) zove se i danas, kod sela Kuline u zvojničkom srezu, jedno mjesto „Njemačke Kolibe“. Na Medjedniku u Majevidi planini, postoji jedno mjesto sa nazivom „Kaurke Kolibe“, gdje su, po pričanju tamošnjeg naroda, neki „Kauri“ palili cerov i jasenov lug i da se po obližnjim šumama još povlače njihovi kazani. Filipović citira Karanovića, prema kome su se u selu Ljubijankićima, u srezu cazinskom, donedavno nalazili nekakvi veliki kazani, u kojima se, po pričanju seljaka, kuhala kora od drveća za boje. To su u stvari bili pepeljarški kotlovi, što potvrđuje i jedan dokument arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu. (120) Iz njega se vidi da je Johan Turković, trgovac iz Karlovca, obilazio u toku 1861 godine svoja radilišta u bužimskoj nahiji i interesovao se o stanju pepeljarških kotlova koji su tamo ostali iza njegovog pepeljarškog poslovanja prije 1850 godine. On je tom prilikom našao u selu Ljubijankićima, kod kuće Muje Ljubijankića, jedan pepeljarški kotao, a u kući umjesto 95 samo 7 komada pribora za kalciniranje potaše. Odatle je otišao u šumu Cerova Kosa i našao na njenom rubu svoja dva polupana kotla. Na drugom mjestu, u potoku Pivnici, našao je od dva ostavljena pepeljarška kotla samo manje dijelove. Od nekada lijepe šume, zvane Kazinac, preostao je samo jedan manji dio, dok šuma Kamenica, u kojoj je Turković prije 1850 izrađivao potašu, nije 1861 ni postojala. Ona je u cjelini bila već tada konvertovana u poljoprivredne kulture i na tom su se području nalazila nova naselja. Isti je slučaj nastupio u tom međuvremenu i sa šumama Šiljkovača i Gerljevac. Turković je još prije toga, u decembru 1860, obavjestio Austrijski generalni konzulat u Sarajevu o sličnoj sudbini njegovih pepeljarških kotlova i pribora za kalciniranje potaše u bihačkoj nahiji.

Prema informacijama, koje je Filipović (20) dobio od starog sveštenika Sirovine, očuvala se uspomena na pepeljare i u selima ispod planine Krnjina, kao i to da se u unutrašnjosti ovog šumskog kompleksa nalaze ostaci pepeljarških kazana. Staneković (121), pišući o Čečavi s okolinom, veli da se oko Čečave nalaze velike planine i da u šumi Javorova ima mnogo komada polupanih kazana od tuča. Narod vjeruje da se u njima, za vrijeme bosanskih kraljeva, topilo srebro. Nema sumnje da se ovdje, isto tako kao i kod Ljubijankića u cazinskom srezu, radilo o pepeljarškim kotlovima.

Omer-paša Latas savladao je 1851 oružanom intervencijom otpor bosanskih feudalaca. Njegova akcija nije se ograničila samo na ugušivanje otpora prema Porti i na pribavljanje otomanskoj državi političkog autoriteta, nego je imala za cilj, da stane na put nezajažljivim prohtjevima bosanskih feudalaca koji su, koristeći svoj uzurpatorsko-vlastodržački položaj, počeli sve više da se upuštaju u špekulativne poslove, angažujući se lično u korišćenju ekonomskih izvora i sirovinskih baza Bosne i Hercegovine, među kojima su se nalazile i šume. Šume su u prvoj polovini prošlog vijeka počele da predstavljaju sve važnije i značajnije objekte prometne vrijednosti. Omer-paša je radi toga i proglasio sve šume u Bosni državnim dok se njihovi dotadašnji posjednici ne legitimišu ispravnim dokumentima kao zakoniti vlasnici. U vezi s time su i svi ugovori za eksploataciju šuma u cilju proizvodnje potaše, koje su bosanski feudali zaključili sa stranim preduzimačima i trgovcima, proglašeni nevažećim i stornirani (3).

Otomanska uprava pristupila je poslije toga prodajama drveta iz državnih šuma najprije putem direktnih pogodbi, a poslije toga javnim licitacijama, zaključujući ugovore klauzulama koje su joj s jedne strane obezbjeđivale veće finansijske prihode, a s druge strane onemogućavale stranim eksploatorima, da nekontrolisano sijeku šume i samovoljno raspolažu njihovim produktima, rukovodeći se isključivo svojim interesima. Među raspoloživim dokumentima koji se odnose na eksploataciju šuma i prodaju drveta u Bosni, u vremenu od 1851-1878, ne postoje ni tragovi o iskorišćavanju šuma za proizvodnju potaše, iako je bilo nekoliko pokušaja da se ona obnovi.

1856 obratio se Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu J. Sudarević iz Sl. Broda i interesovao se, da li bi Vilajetska vlada dozvolila paljenje potaše u bosanskim šumama i pod kojim uslovima. Posebno se interesovao o mogućnosti proizvodnje potaše od bukovog drveta u šumi Careva Gora, u području Donje Ukline, i za cerovo drvo u šumi Čerinovo u banjalučkom sandžaku. Čevići Johan i Müller Samuel, trgovci iz Jasenovca, dali su nešto kasnije spomenutom konzulatu detaljnije podatke o svojoj namjeri da obnove pepeljarsko poslovanje u Bosni. Oni su izjavili da bi zajednički preuzeli eksploataciju cerovine, brestovine i bukovine na planinama Kozari i Prosari u cilju proizvodnje 6.000 centi potaše u periodu 6 godina i bili voljni plaćati u ime takse za upotrebljeno drvo 4 forinte za svakih 100 oka, odnosno, 1,8 forinti za svaku centu proizvedene potaše, uz uslov da za proizvodnju potaše dovedu sobom radnike iz Hrvatske. Ti su trgovci, po ovoj liniji, angažovali i komande graničarskih pukovnija, pa je Zemaljska glavna komanda u Zagrebu zatražila od Generalnog konzulata u Sarajevu da izvidi i ishodi kod otomanskih vlasti da austrijski trgovci mogu u Bosni paliti potašu, kao što su to i prije 1850 radili. U svom dopisu Komanda naglašava da se, u vezi proizvodnje potaše, ne radi o drvetu koje se iskorišćuje za izradu duge, pa da se takvo traženje može bolje obrazložiti i odobrenje za takvu eksploataciju lakše dobiti. Generalni konzulat je zatražio od svojih konzularnih agentura u Banjaluci i Tuzli izvještaje o mogućnosti eksploatacije šuma za proizvodnju potaše na njihovom području. Ti su izvještaji bili negativni. U njima se naglašavalo mišljenje, kako stranih trgovaca tako i domaćih stanovnika, da je proizvodnja potaše najnepovoljniji način iskorišćavanja šuma, da se ne bi smio vršiti u šumama iz kojih se može građevno i ogrevno drvo makar i pod teškim uslovima dopremiti na tržište i da predstavlja veliku opasnost za šume zbog redovitih požara. Konzulat se poslije toga nije ni usuđivao da pokušava kod Vilajetske

vlade oživljavanje ovog načina eksploatacije šuma. Ovo tim prije, što su šumska područja, na koja su reflektirali proizvođači potaše, već bila u toku eksploatacije i što se u njima pored tehničkog proizvodilo i ogревно drvo ne samo za unutrašnju potražnju, nego i za inostranstvo, i što je kod turskih vlasti i domaćeg stanovništva već bilo formirano uvjerenje da je proizvodnja potaše usko povezana sa devastacijom šuma (122). Da je to uvjerenje bilo osnovano potvrđuje i jedan izvještaj austrijskog generalnog konzula Giorgi-a, upućen austrijskom ministru baronu Prokeschu u Beču, u kome se izlaže stanje i prilike bosanskih šuma i njihove eksploatacije i otvoreno priznanje da su devastacijama bosanskih šuma pored ostalog pridonijeli i austrijski trgovci, koji su na osnovu ugovora iskorišćavali šume — a naročito oni, koji su proizvodili potašu (55, 68). Početkom 1868 učinjen je u pogledu oživljavanja proizvodnje potaše u Bosni još jedan bezuspješan pokušaj. Adam Ferber, trgovac iz Cernika u Hrvatskoj, podnio je ponudu za eksploataciju šuma i proizvodnju potaše u Kozari planini s tim, da za ovu svrhu koristi isključivo trula i suhovrha stabla. On je bio spreman, da u ime šumske takse za upotrebljeno drvo plaća i dukat za svakih 100 oka, odnosno 2 forinta za svaku centu proizvedene potaše, pod uslovom da mu se kroz najmanje 3 godine obezbijedi godišnja produkcija od 500-1000 tovara potaše. Vilajetska vlada, na osnovu prijedloga šumarskog inspektora Cherveu-a, koji je kao Francuz bio u službi otomanske države, odbila je ovu ponudu sa motivacijom da takav način eksploatacije i prodaje šuma ne može doći u obzir. Kao posljedica odustva proizvodnje potaše u Bosni došlo je i do uvoza ovog artikla iz susjedne Austrije (123).

U cilju upoređenja navešćemo nekoliko podataka o počecima i razvoju eksploatacije šuma za proizvodnju potaše na području Slovenije, Hrvatske i Slavonije, Banata i Srbije.

V a l e n č i ć (124) navodi, da je krajem XVIII i početkom XIX vijeka bilo u Sloveniji više tvornica stakla, koje su podizane u šumskim predjelima radi lakšeg snabdijevanja gorivim drvetom. Pohorje je njima bilo gusto posijano. U granicama nekadašnje Kranjske bilo je pet tvornica stakla, koje su koristile drvo iz obližnjih šuma. Najstarija tvornica stakla podignuta je krajem XVIII vijeka u Sv. Janežu pri Svibnem. Mjesto, gdje je nekad bila staklarna, dobilo je naziv Glažuta. Sigismund Pagliaruzzi sklopio je 1815 sa vlasnikom Notranjskih javorničkih šuma, grofom Mihajlom Coronijem, ugovor o podizanju tvornice stakla i o njenom alimentiranju potrebnim drvetom. Vlasnik staklarne se obavezao tim ugovorom da će od vlasnika šume prvenstveno kupovati potašu, koju će on proizvoditi. Janež Ruckl je 1837 podigao staklarnu u Dolžu pri Stopičah pod Gorjancima i načinio ugovor sa starateljima maloljetnog barona Schweigera o korišćenju šuma za potrebe staklarne u predjelima Polom, Grebene i Srednji Vrh. Rucklov nasljednik Jožef Arlt sklopio je sa vlasnikom šume 1843 novi dugoročni ugovor, u kome se, pored ostalog, nalazila i klauzula po kojoj vlasnik šume ne smije u sjecištima, na kojima će tvornica sjeći drvo, nikome dozvoljavati da iste godine pali potašu. Da bi svoje prostrane šume oko Kočevja što bolje iskoristio, podigao je knez Auersperg 1840 staklarnu u opštini Draga i tvorničkom naselju dao ime Glažuta. Potrebnu potašu za ovu tvornicu, koja je radila do 1855, proizvodio je vlasnik u vlastitoj režiji.

B i l č a n i ć (27, 125) navodi, da su se stanovnici naselja oko šuma bližih Hrvatskom Primorju odavna bavili proizvodnjom potaše. Među feudalcima,

koji su se bavili trgovinom potaše, naročito su se isticali knezovi Frankopani. Oni su prodavali potašu u Veneciju, gdje se tamošnja, nadaleko poznata i glasovita, proizvodnja stakla uveliko bazirala na potaši iz žuma Hrvatskog Primorja i otoka Krka. U prvoj polovini XVIII vijeka izvozilo se iz Gorskog Kotara na Rijeku godišnje oko 1250 centi potaše.

Pišući o Gorskom Kotaru i Vinodolu s Rijekom, Laszowski (126) navodi, između ostalog, da je u toku zime 1711 doputovao u Bakar Ferdinand Karlo pl. Dapp. On je, tom prilikom, utvrdio da na području Čabranke nema bjelutka. On ga je, međutim, našao u velikim količinama u predjelu Mala Bjelica, nedaleko od Broda. Taj bjelutak je poslan nekom Ivanu Wurzu, koji ga je ispitivao u tvornici stakla u Tallbergu. Tada je utvrđeno da taj bjelutak ima izvanredno dobru kvalitetu i da se iz njega može proizvoditi staklo različite boje. Wurz je svoj nalaz saopćio Austrijskoj komori u Grazu i predložio da se u okolini Čabra podigne tvornica stakla, čija je alimentacija, pored bjelutka, osigurana obiljem tamošnjih žuma. Predložio je da se pozovu češki staklari, koji bi se lakše sporazumijevali sa tamošnjim stanovništvom. On je smatrao da bi osnivanje ove tvornice bilo od naročitog značaja, jer takvih preduzeća još nije bilo na području Hrvatske. Dapp je, međutim, godinu dana kasnije (1712) preporučio Komori, da se tvornica stakla izgradi u Gerovu ili Brodu. Daljnih podataka o tome nema, pa je sva prilika da tvornica stakla tada nije ni podignuta. Tek na početku XIX vijeka osnovane su u Gorskom Kotaru na Komorskom posjedu dvije tvornice stakla i to jedna uz Lujzinsku cestu, pod Slemenom, koja je već 1834 bila napuštena, a druga u Mrzloj Vodici, koju je Komora dala u zakup. I ova staklana je, isto tako, uskoro prestala sa radom. Bičanec (27, 125), naprotiv, navodi da je za vrijeme Marije Terezije (1740-1780) podignuta u Gorskom Kotaru, u Sušicama, tvornica stakla. Tamo su po caričinoj odluci naseljeni nezaposleni češki majstori — staklari, s namjerom da u blizini morske obale razviju proizvodnju stakla koja bi konkurisala Veneciji. Proizvodnja potaše je bila uveliko raširena u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX vijeka. Centar te proizvodnje, koja je predstavljala jednu od prvih grana eksploatacije žuma, bio je Gorski Kotar. Potaša je bila, u to vrijeme, jedan od najvažnijih eksportnih artikala Hrvatske. Pri kraju XVIII vijeka spominje se proizvodnja potaše u Fužinama i Ravnoj Gori. Batthyanyi navodi, da se krajem XVIII vijeka proizvodilo na Rijeci, od pepela iz žuma Gorskog Kotara, godišnje oko 1500 vagana potaše. (1 vagan = 61, 48 litara). Radović (28) ističe da je Marija Terezija požurivala u periodu 1750-1760 izgradnju cesta na području Hrvatske i Slavonije. Ona je time nastojala da udovolji željama i molbama vlasnika staklana u austrijskim zemljama, jer bi se izgradnjom tih cesta omogućilo lakše snabdijevanje njihovih staklana potašom. Od 1780-1860 proizvodilo se samo u slavonskim žumama, za sjeverne austrijske zemlje, preko 15.000 centi potaše godišnje, a isto tako se proizvodila potaša svuda po Hrvatskoj. Bičanec (27) citira Demiana, koji navodi da se oko 1800 proizvodila potaša, pored Gorskog Kotara, još u Hrvatskom Zagorju oko Varaždina i u Podravini oko Repaša, gdje su kanjiški Jevreji imali svoje instalacije koje su se sastojale od 9 kotlova. Proizvodnja potaše zabilježena je i u Slavoniji pedesetih godina XVIII vijeka. U Virovitičkoj županiji prvi su počeli proizvoditi potašu osječki Jevreji, koji su, na osnovu zakupnog ugovora sklopljenog 1725 sa đakovačkim biskupom, sjekli više godina biskupske žume i sa 20 kotlova proizvodili potašu.

Godine 1810 raspisala je komanda ogulinske regimente licitaciju za paljenje potaše iz 75.000 jutara svojih šuma, a komanda Slunjske regimente izdala u zakup svoje šume za paljenje 2000 vagana potaše za vrijeme od 3 godine. Iz Like se proizvodnja potaše proširuje na šume u području banijskih i slavonskih graničarskih regimenti, gdje se od 1815 počinju izdavati šume u zakup za proizvodnju potaše, sa motivacijom da je „luženje potaše najbolji mogući način iskorišćavanja postojećeg kapitala koji bi inače bio mrtav". V r g o š (17) napominje da je komanda Druge Banske (petrinjske) regimente raspisala u 1822 licitaciju za prodaju drveta iz svojih šuma, u cilju proizvodnje 50.000 centi potaše, dok je komanda Brodske regimente odobrila u 1823 da se na njenom području spali 40.000 hvati drveta u pepeo za proizvodnju potaše. B i č a n i ć (27) navodi da je komanda Druge Banske regimente u 1830 izdala u zakup, za vrijeme od 3-6 godina, svoje šume za proizvodnju 13.000 centi potaše, a komanda Brodske regimente u 1837 godini svoje šume u desetgodišnji zakup za proizvodnju 33.700 centi potaše. U godini 1837 iznosio je prihod Vojne Krajine od zakupnine šuma za proizvodnju potaše 46.000 forinti. Proizvodnja potaše nastavljena je i dalje na cijelom području Hrvatske i Slavonije. Ona se proširivala sve do istočnih granica Austrije, gdje šezdesetih godina XIX vijeka nailazimo na eksploataciju Stelderdorfskih šuma u Banatu za proizvodnju potaše (113). Na Londonskoj svjetskoj izložbi, 1862, dobili su nagrade za izloženu potašu: Vlastelinstvo kneza Schamburg-Lippe u Virovitici, Vlastelinstvo Kutjevo i Glos Ante iz Delnica u Gorskom Kotaru (27). Zadnji podaci o proizvodnji potaše u Hrvatskoj i Slavoniji potiču iz 1869. Industrijska proizvodnja sode Solveyevim postupkom, koji je uveden u 1863 ubrzo je privela kraju i konačno likvidirala primitivni način proizvodnje potaše putem pepeljarenja.

P r o t i ć (127), koji se služio dokumentima Državne arhive u Beogradu, piše da su krajem tridesetih godina prošlog vijeka počeli prelaziti u Srbiju zakupci iz krajeva preko Save i Dunava u cilju proizvodnje potaše za potrebe inostranstva. Oni su sklapali ugovore sa srpskom Vladom za eksploataciju šuma u te svrhe. Tako je na pr. 1836 zaključen ugovor sa trgovcem Jakovom Ležanom iz Zemuna za proizvodnju potaše u svim šumama na području srezova zviždskog, homoljskog i porečko-rečkog, isključivo Dobranske planine. Dozvolu za eksploataciju šume i proizvodnju potaše tražili su, u toku 1838-1839, Josef Herzen i Pavle Mihajlović iz Zemuna. U 1839 traž ilisu odobrenje za eksploataciju šuma u valjevskom, šabačkom i podrinskom srezu. Trgovac Popović iz Sl. Broda, koji je u to vrijeme imao svoje pepeljarnice u Bosni, i trgovac Jokić iz Zemuna. Oni su namjeravali da dovedu u Srbiju 600 iskusnih radnika pepeljara iz prečanskih krajeva. Koncem 1839 zaključen je ugovor sa preduzimačem Đorđom Špirtom za sječu šuma i proizvodnju potaše u planinama porečko-rečkog sresa. Ugovori su bili dugoročnog karaktera (6-12 godina). U njima se određivalo koje vrste drveta mogu biti predmet sječe i upotrebe kod proizvodnje potaše i označavana mjesta, na kojima se smiju podizati pepeljarnice. One su morale biti udaljene 1 sat hoda od grada i sela. J e k i ć (128) također spominje žeženje potaše u Srbiji. O tome svjedoče tragovi preostalih kazana i pepeljarnica u Jastrepcu, jagodinskom i đulenskom Crnom Vrh, kao i propisi kasnije izdanih pravila o kažnjavanju za gorosječu iz 1847, a isto tako i odredbe šumske uredbe iz 1861, koje govore o zaštiti šuma u vezi s korišćenjem drveta za proizvodnju potaše. Iz državnih statističkih podataka, vidi se, da je ovaj način iskorišćavanja šuma bio u znatnoj mjeri raširen u Srbiji i da se tamo održao mnogo duže, nego što je bio slučaj u Bosni. U periodu 1861-

1865 izvezeno je iz Srbije u inostranstvo (Austriju) ukupno 114.235 oka potaše u vrijednosti od 412.000 groša čaršijskih a u periodu 1866-1870 ukupno 203.711 oka potaše u vrijednosti od 916.698 groša čaršijskih. — Posljednje pepeljarenje vršeno je u Srbiji 1894-1897 u šumi Bešnjaji, na rijeci Voljevici, za potrebe tvornice stakla u Jagodini.

Navedeni podaci ukazuju na to, da je eksploatacija bosanskih šuma za proizvodnju potaše u trgovačke i industrijske svrhe počela u prvoj polovini XIX vijeka i to početkom tridesetih godina. Dok je proizvodnja potaše od drveta bila uvedena u Sloveniji, Hrvatskoj i Slavoniji još u XVIII vijeku, i počela naglo da se proširuje i razvija na području Vojne Krajine početkom dvadesetih godina prošlog vijeka, docle se ona tek desetak godina kasnije prenijela na Bosnu, a malo kasnije na susjednu Srbiju.

U Bosni je ovaj način iskorišćavanja šuma, kako vidimo, bio u teritorijalnom pogledu znatno raširen. Pojedini šumski predjeli, koji su nam poznati kao objekti takve eksploatacije, nalazili su se na velikom prostranstvu koje je obuhvatilo veći broj šumskih područja u sjeveroistočnom, sjevernom i sjeverozapadnom dijelu Bosne.

Organizacija rada i tehnološki proces proizvodnje potaše

Proizvodnja potaše vršena je na primitivan način. Tehnološki proces proizvodnje dijelio se na nekoliko faza i to: 1) rušenje stabala, 2) paljenje drveta i dobivanje pepela, 3) izluživanje pepela u kacama, 4) iskuhavanje i isparivanje lužine u željeznim kotlovima i dobivanje proste ili grube potaše, 5) žeženje ili kalciniranje grube potaše u zatvorenim pećima i 6) pakovanje i otprema čiste potaše u buradima.

Ettinger (114) je 1864 prikupio informacije o načinu proizvodnje potaše u slavonskim šumama od spomenutog majstora, koji je radio na pepeljarenju u Bosni. Njegovi podaci, upotpunjeni podacima o proizvodnji potaše u banatskim šumama (113), gdje su bili angažovani pepeljarski preduzimači i radnici koji su se bavili više godina proizvodnjom potaše u Bosni i Srbiji, omogućuju nam da dobijemo potpuniju sliku tehnološkog procesa i organizacije rada oko proizvodnje potaše u Bosni. Ovo tim prije, što se rad u pogledu pepeljarskog poslovanja u banatskim šumama, u odnosu na Srbiju i Tursku (Bosnu), razlikovao samo u tome što su preduzimači i radnici morali voditi više računa o čuvanju i zaštiti šuma.

Kod eksploatacije šuma u cilju proizvodnje potaše najvažniji rad odvijao se i bio skoncentrisan kod pepeljarskih koliba. One su ustvari predstavljale glavno radilište za proizvodnju potaše. Njihova lokacija bila je uslovljena određenom količinom stabala, odnosno drveta, kojim se mogla obezbijediti proizvodnja najmanje 200 centi potaše, što bi odgovaralo drvnoj masi od oko 2.000 hvati, odnosno 7.200 pr. metara. Istotako je pri lokaciji pepeljarskih koliba igrala važnu ulogu voda. Vodilo se računa o tome, da se u neposrednoj blizini radilišta nalazi izvor, čiji dnevni kapacitet za vrijeme ljetne suše nije smio biti manji od 8 akova vode po jednoj pepeljarskoj kolibi (1 akov = 56,58 litara). U protivnom slučaju bi troškovi proizvodnje potaše u velikoj mjeri poskupljivali i dovodili u pitanje rentabilitet poslovanja. Pored toga se vodilo računa da pepeljarske kolibe budu blizu sirovina, da imaju povoljan položaj

u odnosu na dopremu pepela, građevinskog drveta, pepeljarskih kotlova, oruđa i pribora, kao i povoljan položaj u odnosu na otpremu i transport gotove robe.

Na svakom ovakvom radilištu izgrađivana je obično, već prema veličini sirovinске baze, jedna ili dvije kolibe brvnare za smeštaj 6-9 radnika. Njihova temeljna površina iznosila je 18 x 12 stopa, odnosno 216 kvadr. stopa ili 21,4 m². U svakoj kolibi je bilo uređeno kameno ognjište i od drveta izgrađeno povišeno ležište za radnike. Pored svake kolibe izgrađena je po jedna šupa za deponovanje sirovog pepela. Konstrukcija tih šupa bila je vrlo primitivna. Ona se sastojala iz četiri vertikalno pobijena stupca, oko kojih su oblagane u vodoravnom položaju cijepane daske ili široke cjepanice, dok je krov bio od šindre. Uz svaku kolibu, pored šupe za deponovanje pepela, bila je izgrađena po jedna otvorena nadstrešnica, čija se konstrukcija sastojala od četiri pobodena stupca sa jednostrano skošenim krovom od šindre. Pod svakom nadstrešnicom smještalo se po 9 kaca, oblika obratno postavljenog prikraćenog čunja, visine 35, gornjeg promjera 39 i donjeg promjera 33 coli, u kojima se vršilo izluživanje pepela. Za svaku kolibu bio je, pod posebnom ili zajedničkom nadstrešnicom, instaliran po jedan veliki kotao od lijevanog željeza, u kome se kuhala lužina. Kotlovi su bili tako uzidani, da se pod njima mogla nesmetano ložiti vatra. Njihova težina iznosila je obično oko 20 centi (1000 kg), a sadržina oko 1000 litara, dok je bilo i većih. Sastavni dio instalacija, u sastavu pepeljarskih koliba, bila je i peć za kalciniranje potaše. Ona je bila smještena pod šupom, odnosno nadstrešnicom, na kamenom temelju 3 stope visine i imala unutrašnji prostor od 1 hvata duljine 3-4 stope širine i oko 2 stope visine. Loženje se vršilo kroz posebna vrata, koja su se nalazila sa strane, tako da je plamen stalno obuhvatao presvodjenu peć.

Porušena cerova, brestova, jasenova ili bukova stabla ostavljena su nekoliko mjeseci, nakon kresanja grana, da se prosuše. Sirovo drvo nije bilo pogodno i ekonomično za proizvodnju pepela. Najbolje je za ovu svrhu odgovaralo prosušeno i malo prošarano drvo, ali ipak ne toliko prožuklo da se daje lako lomiti. Oborena, okresana i prosušena stabla potpaljivana su na oba kraja i u sredini, da lagano tinjajući izgore. Ohlađeni pepeo izgorjelih stabala sakupljao se na hrpe i donosio do pepeljarskih koliba, često puta i sa udaljenosti od 2 sata hoda. Za nošenje pepela izrađivan je potreban broj čabrova, čiji je gornji prečnik iznosio 21/14, a donji 8/5 coli. Za svaku kolibu izrađivano je 6 ovakvih čabrova koji su sadržavali oko 100 funti (50 kg) pepela. Na prenašanje pepela bilo je, po svakoj kolibi, angažovano po 6 radnika, koji su ga kod pepeljarskih koliba istresali u posebnu šupu i pri tome, uz polijevanje vodom, nabijali.

Kad se prikupilo dovoljno pepela, pristupalo se njegovom izluživanju u posebnim kacama, koje su bile smještene pod nadstrešnicom. Dno kaca bilo je dvostruko. Gornje dance bilo je izbušeno, odnosno sa rešetkama, a donje cijelo. Između danaca stavljan je sloj sitnog granja ili paprati. Sirovi pepeo ubacivao se u te kace sve do visine jedan pedalj ispod gornjeg ruba i na njega lijevala hladna voda sve dotle dok kroz slavinu nije počela izlaziti potpuno rijetka lužina. Lužina je isticala kroz slavinu na dnu kace u poseban kabao visine 9 coli, gornjeg promjera 12, a donjeg 10 coli.

Lužina iz napunjenog kabla nalijevala se u kotlove od lijevanog željeza. Gore, nad kazanom, nalazio se jedan manji kabao poput lijevka visine 15 coli, gornjeg promjera 30 i donjeg 15 coli u koji se dolijevala lužina iz kaca i stalno curila u tankom mlazu u željezni kotao, pod kojim je gorjela jaka vatra, tako

da se lužina stalno kuhala i ključala uz miješanje željeznom lopatom, 6 stopa duljine i 20 funti težine, pri čemu se po dnu i bokovima kotla nahvaćena potaša gušće konzistencije skidala i ponovo miješala. Dolijevanje lužine iz kabla nad željeznim kotlom obustavljalo se 4-5 sati prije potpunog ukuhavanja. Ukuhana gusta masa ostavljena je da se ohladi i dobije krutu konzistenciju. Ona je predstavljala grubu potašu, koja još nije bila konačan produkt, jer je bila nečista. U njoj se pored kalijevog karbonata nalazilo još i hlorida, sulfata, silikata, kalijevog manganata, željeznog oksida i aluminijevih soli. Ona se stavljala u posebnu burad i u njima ostajala deponovana do kalciniranja.

Gruba potaša se zatim vadila iz buradi i ubacivala u peći za kalciniranje, čiji je kapacitet iznosio oko 5 centi potaše. Proces žarenja, odnosno kalciniranja potaše, trajao je 4-5 sati. Za cijelo to vrijeme potaša se u peći miješala pomoću željeznog žarača (grnjača) 8 stopa duljine i 35 funti težine sve dotle, dok nije dobila bijelu boju poput krede.

Izvađena iz peći i ohlađena potaša pakovala se u burad i tako pripremala za transport na tržište.

Za proizvodnju 1 centa kalcinirane potaše trebalo je 6 kaca navlaženog i zbijenog sirovog pepela. Da bi proizveli 1 kacu pepela trebalo je oko $1\frac{1}{2}$ hvati drveta, što znači da je za proizvodnju 1 centa kalcinirane potaše trebalo prosječno 9 hvati ili 32 pr.m. drveta kao izvorne sirovine. Iskustvo je pokazalo i u praksi se računalo, da je za proizvodnju 1 centa kalcinirane potaše trebalo 9-10 hvati (32-36 pr.m.) bukovog odnosno 7-8 hvati (25-29 pr.m.) brestovog, jasenovog ili cerovog drveta.

Drvo utrošeno za proizvodnju potaše plaćalo se na bazi gotovog produkta. Radi ovog se potaša prije otpreme obavezno vagala. To je i razumljivo, jer se u to vrijeme i u tadašnjim uslovima i stanju organizacije šumarske službe uopšte, a u Bosni napose, nije moglo drukčije ni postupati. Ovo tim prije što se i tehničko drvo koje je u isto vrijeme sječeno u bosanskim šumama plaćalo na bazi količina izrađenih i do plovnih rijeka dopremljenih sortimenata. Cjepka hrastovina napr. plaćala se na bazi 1.000 komada izrađene hrastove duge. Drvo utrošeno za izgradnju koliba, oruđa, ambalaže i sl. pepeljari su koristili na osnovu ugovornih utanačenja, po kojima se takvo drvo davalo uz određenu cijenu ili im se stavljalo besplatno na raspolaganje.

Bosanska potaša je izvožena isključivo u Austriju, u kojoj su glavna tržišta za taj artikal bili Beč, Pešta i Trst. Na tržištu su prema V r g o č u (17) bile poznate dvije vrste potaše i to ilirska (hrvatska i bosanska) i ugarska. Najbolja je bila dvostruko kalcinirana ilirska bijela potaša. Osim bijele potaše bila je u prometu i plava odnosno tzv. Stich-potaša tj. bijela sa nijansom na plavu.

U organizacionom pogledu proizvodnja potaše bazirala se na unutrašnjoj podjeli rada. Skupina od desetak radnika pepeljara predstavljala je osnovnu produkciono-tehničku jedinicu, na čelu koje je stajao desetar ili „centar“, koga je postavljao poslodavac. Desetar je neposredno vršio nadzor nad radom svoje skupine. Ovakva jedinica bila je svojim radom vezana za jedan pepeljar-ski kotao. Ona je proizvodila u toku jedne radne sezone (od početka maja do kraja oktobra) 100—300 centi potaše, već prema veličini kazana. Rad se obavljao u akord i plaćao uz pogođenu cijenu za 1 centu proizvedene potaše. Cjelokupnim pepeljarskim poslovanjem u jednoj šumi ili šumskom području rukovodio je poslovođa ili „verkfirer“. On je, kao zastupnik poslodavca i tehnički ruko-

vodilac, objedinjavao rad svih desetarskih družina pepeljara, vršeci intenzivnu kontrolu cjelokupnog procesa proizvodnje od rušenja stabala do otpreme potaše na tržište.

Pepeljarsko poslovanje u Bosni bilo je organizovano, kao i u Hrvatskoj i Slavoniji, na kapitalističkoj osnovi i nosilo obilježje i sve karakteristike manufakturnog načina robne proizvodnje. Kao prelazni oblik kapitalističke proizvodnje on se vremenski interpolisao između kućne i zanatske prerade s jedne i mašinske industrije s druge strane. Pepeljarsko poslovanje i proizvodnju potaše organizovali su pojedini kapitalistički preduzetnici, koji su bili vlasnici sredstava za proizvodnju (pepeljarski kotlovi, kace za luženje, peći i pribor za kalciniranje potaše, posude i burad za pohranu i otpremu robe, oruđe itd.). Oni su za izvođenje tih radova angažovali potreban broj radnika pepeljara, koji su bili, kao neposredni proizvođači, u čistom najamnom odnosu prema svome poslodavcu. Kapitalistički preduzetnici, kao poslodavci, oduzimali su u svoju korist višak proizvodnje svojih najamnih radnika, vršili akumulaciju kapitala i sprovodili proširenu kapitalističku reprodukciju. Svi su do jednog bili stranci, austrijski državljani sa područja Hrvatske i Slavonije, odakle su i dovodili radnike pepeljare i smještali ih na radilišta u bosanskim šumama.

Troškovi proizvodnje i prodajne cijene potaše

Pepeljarsko poslovanje predstavljalo je unosan posao i donosilo velike zarade kapitalističkim preduzimačima. To nam pokazuju raspoloživi podaci o troškovima proizvodnje i tržišne cijene potaše. Prema Bičaniću (27) samoborski pepeljarski fabrikant Reiser proizveo je u 1829 godini na području Ogulinske regimente 1.178,5 centi, a 1830 godine na području iste regimente 1.502,9 centi i na području Slavenskog provincijala 928,2 centi potaše. Troškovi proizvodnje iznosili su po 1 centi potaše 6 forinti i 38 krajcara do 9 forinti i 9 krajcara. Od toga je otpadalo na plate pepeljarskih radnika 3 forinte i 50 krajcara do 5 forinti, a na šumsku taksu 1 forintu 33 krajcara do 4 forinte i 18 krajcara po 1 centi proizvedene potaše. Prema Vrgoču (17) proizvodnja 1 cente potaše iznosila je 1846 oko 7 forinti, od čega je otpadalo na plate radnika 4 forinte, na utrošeno drvo za proizvodnju pepela i potaše 2 forinte i 30 krajcara i na utrošeno drvo za kalciniranje potaše 30 krajcara. Preduzimača Pollaka, koji je radio u isto vrijeme u Podravini, koštala je proizvodnja potaše po 1 centi 6 forinti i 30 krajcara, dok je prodajna cijena najfinije bijele dvaput kalcinirane potaše iznosila 11 forinti i 40 krajcara. Prema tadašnjoj trgovačkoj kalkulaciji, preduzimači su od proizvodnje potaše trebali, u normalnim prilikama, da na svakoj centi proizvedene potaše osiguraju sebi dobit od najmanje 2 forinte. Bičanić (27) navodi, da je godine 1847 jedan od najvećih zakupnika šuma za proizvodnju potaše u Vojnoj Krajini podnio ponudu za proizvodnju potaše u šumama Brodske regimente i tom prilikom dao i svoju kalkulaciju, prema kojoj bi njega koštala proizvodnja 1 cente potaše 11 forinti i 10 krajcara, od čega bi otpadalo na šumsku taksu 2 forinte i 40 krajcara, troškove izrade 5 forinti i 30 krajcara, izvoz iz šume 1 forinta, prevoz do Pešte 1 forinta i 30 krajcara, te na ostale troškove (kamate) 30 krajcara. S obzirom na činjenicu, da je spomenuti preduzetnik podnio ovu kalkulaciju za opravdanje svoje ponude i da je pri tome kalkulirao sa maksimalnim troškovima, ti su troškovi proizvodnje bili nerealni i kao takvi trebali u svakom slučaju biti niži. Troškovi

proizvodnje potaše su, istina, iz godine u godinu rasli kao i cijena potaše na tržištu. Tako su napr. u 1852 iznosili troškovi izrade (plate pepeljarskim radnicima) 6 forinti po 1 centi proizvedene potaše. Dok je cijena potaše iznosila 1846 po 1 centi oko 12 forinti, ona je skočila u 1852 na 18 forinti.

Troškovi proizvodnje potaše u banatskim šumama, šezdesetih godina prošlog vijeka, iznosili su po 1 centi 15 forinti i 40 krajcara bez šumske takse za utrošeno drvo, od čega je otpadalo na radnu snagu 10 forinti i 22 krajcara, materijal i pribor 1 forinta i 24 krajcara, nepredviđeni dovoz vode i ostale sporedne troškove 1 forinta i 2 krajcara i na troškove transporta do Beča 2 forinte i 52 krajcara. Tržna cijena potaše, postavno Beč, iznosila je u to vrijeme 20 forinti i 30 krajcara. Dobit koju je pri tome polučivala šumska uprava iznosila je prosječno 4 forinte i 50 krajcara po 1 centi proizvedene potaše, u koju je svotu bila uključena i vrijednost utrošenog drveta (113).

Prema E t t i n g e r u (114) dobivao je, oko 1864, majstor pepeljar od preduzimača za 1 centu proizvedene potaše 5 forinti dok je na šumsku taksu pored toga otpadalo 7 forinti ili po 1 hvatu drveta na panju 42 krajcara. Prevoz potaše do Siska iznosio je oko 3 forinte po 1 centi, a ukupni troškovi proizvodnje potaše u to doba iznosili su, postavno Sisak, 16—19 forinti.

Prema J e k i ć u (128) vrijednost potaše proizvedene u Srbiji u periodu 1861—1865 iznosila je 360 groša za 100 oka ili 160 groša (16 forinti) po 1 centi postavno granica dok je cijena potaši proizvedenoj u periodu 1866—1870 iznosila u prosjeku 450 groša za 100 oka ili 200 groša (20 forinti) po 1 centi postavno granica.

Iz dokumenata Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, koji se odnose na spor između Johana Nepomuka Turkovića i Mehmed-paše Bišćevića, vidi se, da je Turković sklopio 1843 sa Bišćevićem ugovor o sječi šume Kraljuše za proizvodnju potaše i plaćao mu u ime takse za iskorišćeno drvo 3 cvancika tj. 1 forintu ili 10 pijastera za svakih 100 oka proizvedene potaše, odnosno 27 krajcara za 1 centu (129). Prema jednoj kalkulaciji prosječnih troškova proizvodnje potaše u Bosni, koju je izradio Turković, računata je prosječna šumska taksa od 30 krajcara ili 5 pijastera po 1 centi izrađene potaše (98). Troškovi proizvodnje bosanske potaše u šumi bili su, u odnosu na troškove proizvodnje potaše u Hrvatskoj i Slavoniji, osjetljivo niži. Ovo u prvom redu zbog toga, što je šumska taksa koju su proizvođači plaćali vlasnicima šuma, bila vrlo niska. Ona se kretala, kako smo vidjeli, oko 5 pijastera (0,5 for.) po 1 bečkoj centi proizvedene potaše. To znači, da je prosječna šumska taksa za potašu u Bosni u odnosu na najnižu šumsku taksu koja je naplaćivana za drvo kod proizvodnje potaše u Hrvatskoj i Slavoniji, iznosila 16,6%, a u odnosu na najvišu taksu svega 7,1%. Troškovi transporta bosanske potaše od mjesta proizvodnje do prvih javnih transportnih komunikacija (cesta i plovnih rijeka) bili su, u odnosu na iste troškove u Hrvatskoj i Slavoniji, osjetljivo veći.

Cijena koštanja potaše koju je Turković proizvodio 1843 u šumama bihačke nahije iznosila je oko 8 forinti i 20 krajcara po 1 centi, postavno austrijska granica. To potvrđuje jedan dokument iz arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, u kome se nalazi jedan račun prema kome je Mehmed-paša Bišćević, kao vlasnik šume, platio u ime Turkovića za izvezenih 1455 centi potaše 366 forinti carinske takse, koja je u ono vrijeme iznosila 3% vrijednosti robe postavno granica (129).

Prosječna cijena koštanja bosanske potaše, koja se proizvodila u ono vrijeme u zborničkom, banjalučkom i bihačkom sandžaku iznosila je po 1 centi

oko 12 forinti (120 pijastera) postavno Beč ili Trst. Od toga je otpadalo na pojedinačne troškove i to:

	Fori	Krajc.
Šumska taksa za drvo	—	30
Troškovi sječe i izrade	5	—
Troškovi ambalaže	1	24
Troškovi transporta do granice	1	30
Carina	—	15
Troškovi transporta do Beča odnosno Trsta	2	21
Režija i kamate	1	—
Ukupno:	12	—

Troškovi proizvodnje potaše u šumama bihačkog sandžaka, koju je proizvodio Turković, iznosili su oko 11 forinti postavno Beč ili Trst.

(Prodajne cijene bosanske potaše, postavno Sisak, kretale su se od 12—14 forinti, a postavno Beč ili Trst 17,5—18 forinti po 1 centi. Najviše cijene su postizavane za cerovu kalciniranu potašu (98).)

KAPITALISTIČKA EKSPLOATACIJA BOSANSKIH HRASTOVIH ŠUMA ZA PROIZVODNJU FRANCUSKE DUGE

Podaci o eksploataciji bosanskih hrastovih šuma za vrijeme otomanske uprave, koji se mogu naći u raznim publikacijama, vrlo su oskudni i šturi. Tako napr. T h o e m e l (3) navodi da je bosansko feudalno plemstvo do 1850 smatralo sve šume svojim vlasništvom i da je, u zadnje dvije decenije prve polovine XIX vijeka, više austrijskih drvarskih trgovaca imalo priliku, a ujedno i zlu sudbinu, da zaključi sa bosanskim begovima, kao posjednicima šuma, povoljne ugovore za eksploataciju prostranih i pristupačnijih šuma i time osiguraju sebi znatne profite. Tome je učinio kraj Omer-paša Latas, nakon ugušivanja ustanka bosanskih feudalaca kada je proglasio sve šume državnim dobrom dok njihovi dotadašnji posjednici ne dokažu pravnu titulu vlasnika. Ovo ograničenje vlasništva stvarno je dovelo do sekvestracije, odnosno formalne konfiskacije velikih površina šuma, jer u to vrijeme nije mogao u Bosni niko dokazati pravnu titulu vlasništva na šumski posjed. Istovremeno, s ovom sekvestracijom, anulirani su i svi ugovori koje su dotada sklopili austrijski trgovci sa prijašnjim vlasnicima, a koji su se odnosili na eksploataciju šuma i izvoz raznih šumskih proizvoda, među kojima se naročito isticala hrastova duga.

U svom Zemljo-državopravnom pregledu Turskog carstva u Evropi, J u k i ć (87) navodi da bosanske šume, pored ostalog, služe inostrancima za proizvodnju duge. U svom opisu putovanja po Bosni 1843, J u k i ć (18) spominje hrastove šume uz rijeku Savu kod Bos. Gradiške. On je bio očevidac grube eksploatacije šume Savski Lug i u vezi s tim piše doslovno: „Kroz njega prolazeći mogao sam sve od žalosti plakati, gledajući kako je malo i veliko ustalo da ga utamani. Jedni duge na hiljade sijeku, drugi za lađe i brodove, treći za vatru, prodavajući preko Save u Slavoniju.“ Jukiću je pripovijedao njegov prijatelj Miško Schlesinger iz Cernika u Slavoniji kako je 1842 platio bosanskom veziru u ime zakupa za sakupljanje hrastove žiške 600 a u 1843 godini 4000 forinti u srebru, ali da se najviše plaćalo za dugu i potašu.

Vrgoč (17), služeći se dokumentima iz arhive bivše Vojne Krajine, spominje neke hrvatske trgovce i preduzimače koji su se pored eksploatacije šuma za proizvodnju potaše bavili u Bosni i eksploatacijom hrastovih šuma za proizvodnju duge. On navodi izvještaj Slunjske Kordunske komande od 9 oktobra 1844 iz koga se razabire da je drvarski trgovac Johan Nepomuk Turković u vremenu od 1841—1843 proizvodio u Bosni u bihačkoj, ostrožačkoj i krupskoj nahiji pored potaše i dugu. U izvještaju Slunjske regimente od 13 januara 1845 spominju se isto tako trgovci i preduzimači Davilla i Vraniczany koji su se, u to vrijeme, bavili eksploatacijom šuma u Bosni.

Pišući o hrastovim šumama u Bosanskoj Krajini pedesetih godina XIX vijeka Kovačević (19) se osvrće na njihovo iskorišćavanje i trgovinu dugom, napominjući da će te šume spahijsko srebroljublje uskoro uništiti.

Pišući o prilikama u Bosni i Hercegovini šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka, Roskiewicz (2) i Potier (14) spominju eksploataciju hrastovih šuma i proizvodnju duge.

Bla u (4) navodi da su šezdesetih godina prošlog vijeka glavni izvozni artikli Bosanske Posavine bili hrastova duga i kukuruz i da je 1867 godine u tu svrhu eksploatisana Motajica planina uz godišnju proizvodnju od 500.000—600.000 komada duge.

U svojim Memoarima sa Balkana (1858—1878), Đurđević (33) spominje eksploataciju Kozare od jedne strane firme, koja je tom eksploatacijom opustošila tu planinu.

Hohenbrück (6), pišući o austrijskom eksportu drveta šezdesetih godina prošlog vijeka, objavio je tri konzularna izvještaja iz Bosne u kojima se govori više o mogućnosti eksploatacije hrastovih šuma za proizvodnju francuske duge u sjevernim krajevima Bosne, naročito na području banjalučkog i bihačkog okruga, dok se o prijašnjoj njihovoj eksploataciji daju samo opšti podaci, koji se svode na konstataciju da su prije 1860 vršene sječe hrastovih šuma i proizvodnja velikih količina hrastove duge na području bihačkog, banjalučkog i zborničkog okruga i da su tom prilikom sve hrastove šume bliže rijeci Savi iskorišćene.

Osvrćući se na stanje i prilike u Bosni i Hercegovini prije Austro-ugarske okupacije Dimitz (9) veli da je povoljni položaj čistih hrastovih šuma u ravničarskim krajevima Posavine naveo otomansku vladu da početkom pedesetih godina XIX vijeka pristupi prodaji hrastovih stabala u tim šumama za proizvodnju francuske duge. On navodi da su se te prodaje počele naročito povećavati od sredine spomenutog desetgodišta, ali da se tačniji cifarski podaci iz početnog perioda trgovine bosanskom hrastovinom ne mogu dati, jer pojedinačne prodaje, o kojima se zna, ne mogu dati potpunu sliku, na osnovu koje bi se mogao prosuditi značaj te eksploatacije. Isti pisac, pri tome, navodi da je proizvodnja hrastove duge u Bosni za eksport u Francusku i Englesku vršena u većem opsegu u periodu 1855—1859 kada je austrijski trgovac Wraniczany realizovao velike otpreme hrastove duge za London. Carigradska Porta je 1861 zabranila izvoz drveta iz Bosne ali su u 1865 godini iznimno prodana domaćim trgovcima Josipoviću i Raduloviću hrastova stabla za izradu 3.000.000 komada duge uz cijenu od 125 pijastera (25 Kr.) za 1000 komada. Raspisane ponude za prodaju hrastovih stabala u 1869 i 1870 odnosile su se na šume, koje su ležale bliže rijeci Savi, u kojima je nuđena za prodaju proizvodnja više miliona komada duge. Pouzdani podaci, veli Dimitz, postoje tek za period

1870—1875, kada je proizvodnja francuske duge u Bosni bila u opadanju. U tom vremenu je eksportovano iz Bosne 24,7 miliona komada francuske duge. Iza 1875 sječa hrastovih šuma i trgovina francuskom dugom počela je naglo opadati tako da je pri kraju otomanske uprave potpuno izgubila svoj prijašnji značaj.

S c h m i d (10) navodi, da otomanska uprava nije bila u mogućnosti da se upušta u iskorišćavanje nagomilanog bogatstva u šumama Bosne i Hercegovine. Ona je preduzela samo nekoliko skromnih pokušaja da jedan dio šuma privede redovnoj eksploataciji putem kupoprodajnih ugovora, sklopljenih sa stranim trgovačkim kućama. I pored ogromnog prostranstva šuma ona je samo iz bliže pristupačnih šuma izvlačila srazmjerno ograničene koristi. To su bile hrastove šume u kojima je u zadnjim decenijama otomanske uprave vršena eksploatacija po izvjesnom planu. Glavne i najvažnije objekte te eksploatacije predstavljale su hrastove šume u blizini rijeke Save. U tim šumama su vršene sječe hrastovih stabala i proizvodnja francuske duge, koja je bila namijenjena za izvoz u Francusku i Englesku. Ta eksploatacija odigrala je značajniju ulogu u vremenu 1855—1859 a kasnije nastavljena naročito u vremenu 1869—1870.

[Pišući o Bosni i Hercegovini pod austrijskom upravom, B a r A n d r e (102) ističe, da je, prema statističkim podacima za vrijeme otomanske uprave u Bosni i Hercegovini, izvoženo u inostranstvo vrlo malo drveta i da je Francuska potrebne količine drveta, u to vrijeme, dobavljala u velikim količinama iz Hrvatske i Slavonije. Izvoz drveta u tom pravcu okrenuo se u korist Bosne tek poslije njene okupacije od Austro-Ugarske Monarhije.]

[H o f f m a n n (69) ističe da su najljepše bosanske šumebukvalno uništene za vrijeme otomanske uprave zbog toga što trgovci nisu plaćali šumsku taksu po stablu nego je kupoprodajna cijena utvrđivana na osnovu 1000 komada izrađene duge za koje se plaćalo u ime šumske takse 1 dukat.]

S c h u l z e (130) navodi da se od 1865 do pred austrougarsku okupaciju bavilo eksploatacijom hrastovih šuma u Bosni jedno francusko društvo, koje je kupilo od otomanske vlade sva hrastova stabla upotrebljiva za proizvodnju duge i koje je poslovalo na jedan upravo nekvalifikovan način. Isti pisac navodi da je Srpska banka sklopila sa otomanskom vladom ugovor o eksploataciji bosanskih hrastovih šuma. Ona je tim ugovorom bila ovlašćena da siječe hrastovinu i da od posječenih stabala izrađuje dugu s tim da plaća za svakih 1000 komada proizvedenih duga 36 forinti. Sve što se nije dalo lakije cijepati nije ni izrađivano i ostavljano je u šumi. Pisac ističe da o visini ukupne svote, koju su ova preduzeća trebala platiti u ime šumske takse za posječeno odnosno izrađeno drvo, nema autentičnih podataka, ali da se može vjerovati mišljenju domaćeg stanovništva koje smatra da su samo ova dva društva, odnosno preduzeća, postala gospodari svih hrastovih stabala u Bosni za 10.000 zlatnih dukata.

[M a r h u l a (21), spominjući eksploataciju bosanskih hrastovih šuma za vrijeme otomanske uprave, primjećuje da je turska vlada nesretno i na vrlo nezgodan način postavila prodaju hrastovine u bosanskim posavskim šumama, utvrđujući cijenu drveta na bazi 100 ili 1000 komada izrađene duge, što je imalo za posljedicu da su kupci birali najljepša stabla od kojih je veliki procenat drvene mase, sposobne za izradu duge, ostajao neiskorišćen u šumi.]

G u t t e n b e r g (131) navodi da su nekada prostrane i lijepe hrastove šume u Savskoj niziji — sve do Žepča, zbog neracionalnih sječa, koje su vršene šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka u cilju proizvodnje duge, u velikoj mjeri devastirane a velikim dijelom degradirane na niske šume.]

Ovo je uglavnom sve, što su spomenuti autori smatrali kao karakteristično i što su napisali o eksploataciji hrastovih šuma za vrijeme otomanske uprave u Bosni. Ti podaci su, kako vidimo, nedovoljni da bi se na osnovu njih mogla stvoriti i približno jasna slika o stanju i razvoju te eksploatacije kao i o prilikama i uslovima pod kojima se ona vršila.

KRATAK OSVRT NA POČETAK I RAZVITAK KAPITALISTIČKE EKSPLOATACIJE HRASTOVIH ŠUMA I TRGOVINE FRANCUSKOM DUGOM U HRVATSKOJ I SLAVONIJI

Početak i razvitak kapitalističke eksploatacije bosanskih šuma za vrijeme otomanske uprave stajali su u uskoj i neposrednoj vezi sa razvojem šumske privrede u surjednoj Hrvatskoj, koja je u to vrijeme bila u sastavu Austrije odnosno kasnije Austro-Ugarske Monarhije. Radi toga ćemo se osvrnuti u kratkim potezima na istorijat eksploatacije hrastovih šuma i trgovine francuskom dugom na području Hrvatske i Slavonije.

Nakon dugogodišnjeg rata (1683—1699) između Turske i Austrije došlo je do ugovora o miru koji je zaključen i potpisan početkom januara 1699 u Karlovcu. Tim ugovorom je, pored ostalog, potpala pod Austriju teritorija Hrvatske i Slavonije, a posebnim članom ugovora uspostavljena slobodna trgovina između Turske i Austrije. Ova ugovorna klauzula nije se, u tadašnjim društvenim i ekonomskim prilikama i uslovima, mogla koristiti. Ona je ostala mrtvo slovo na papiru. Jedan od važnijih razloga da se trgovina između ove dvije zemlje nije mogla razviti u većem opsegu sastojao se u tome što su postojeći putevi na austrijskoj teritoriji, usljed neodržavanja i neopravljanja, za vrijeme dugogodišnjeg ratovanja, bili u totalno derutnom stanju, dok ih na teritoriji otomanske države nije, takoreći, ni bilo. Šesnaest godina poslije Karlovačkog mira izbio je ponovo rat između Austrije i Turske (1715—1718). Ugovorom o miru, sklopljenom u Požarevcu, krajem jula 1718, Austrija je, pored dijela Vlaške, dobila u posjed Beograd sa sjevernim dijelom Srbije. Tom prilikom je, pored političkog ugovora, sklopljen između Austrije i Turske posebni ugovor kojim su regulisani trgovački odnosi i obezbijedena slobodna trgovina na rijekama, morima i kopnu austrijskim i turskim državljanima, na području država potpisnica. U vezi s tim ugovorom, a u cilju pojačanja prometa i trgovačke razmjene, osnovana je 1719 „Carska privilegovana kompanija“ u Beču, čiji se djelokrug rada protezao i na područje Hrvatske i Slavonije. Ta kompanija, pored ostalog, naročito se orijentisala na popravak postojećih i izgradnju novih trgovačkih cesta. Jedna od tih cesta bila je tzv. Karolinska cesta, koja je dobila naziv po patentu potpisanom i izdanom od austrijskog cara Karla VI. Ona je izgrađena (1726—1728) na potezu Karlovac — Rijeka, preko Gorskog Kotara i Bakarca. Iako je na ovoj cesti, zbog njene ograničene širine i strmih dionica, bio otežan saobraćaj, ipak se, punih pedeset godina, isključivo na njoj odvijao promet i kolski prevoz robe između Hrvatskog Primorja i njegovog zaleđa, i obratno. Sedamdesetih godina XVIII vijeka (1774—1779) izgrađena je tzv. Jozefinska cesta koja je vodila od Karlovca preko Velike Kapele i Vratnika na Senj. I ona nije mogla da udovolji sve većim potrebama i zahtjevima saobraćaja i trgovine iz istih razloga kao i Karolinska cesta. Radi toga je početkom XIX vijeka (1803—1809) izgrađena tzv. Lujzinska cesta čija je trasa vodila od Karlovca preko Novigrada, Vrbovskog, Srpskih Moravica, Skrada, Delnica, Lokava, Mrzle Vodice i Jelenja do Rijeke. Nju je izgradilo jedno bečko dioničko društvo koje je uz koncesiju dobilo povlasticu da na toj

cesti u vremenu od 50 godina ubire maltarinu (132, 133, 134). Kao dopune ovim trima transportnim komunikacijama služile su rijeke Sava i Kupa. Sava je bila još od doba Rimljana plovna do Siska. Po njoj se vršio saobraćaj do 1844, kada je prvi parabrod zaplovio Savom, isključivo drvenim lađama koje su vučene uz vođu ljudskom i animalnom snagom (135). Rijeka Sava počela se uređivati i intenzivnije koristiti za transport robe u prvoj polovini XVIII vijeka, za vrijeme vladavine Karla VI koji je u cilju uvođenja boljih tipova lađa, naročito za saobraćaj nizvodno od Siska, doveo talijanske brodograditelje. Najmanje lađe, koje su plovile bez smetnji uzvodno od Siska (Savom i Kupom) bile su tzv. korabe, otvoreni čamci 10—14 m dužine, nosivosti do 700 centi. Najveće lađe tzv. burčele i barketoni, koje su izrađivane isključivo od hrastovine i plovile nizvodno od Siska, imale su nosivost 4000—6000 centi. Između njih su se nalazile pljosnate i pokrivene lađe zv. tumbasi čija je nosivost iznosila do 1200 centi. One su plovile na Savi i nizvodno i uzvodno od Siska. Dok je polovinom XVIII vijeka plovio Savom minimalni broj lađa dotle je početkom XIX vijeka zabilježeno iznad Siska 1300 tumbasa a nizvodno od Siska 228 lađa od toga 80 velikih i 98 srednjih. Pojačavanjem prometa njihov se broj sve više povećavao tako da se 1850 nalazilo u saobraćaju nizvodno od Siska oko 500 lađa (27). Od Siska do Karlovca saobraćaj se odvijao rijekom Kupom. Njen vodostaj je u toku ljeta bio malen, zbog čega su po njoj ljeti mogle ploviti samo male lađe (korabe). Savski brodovi su morali čekati kod Siska po 2—3 mjeseca na veći vodostaj Kupe, da bi mogli krenuti uzvodno do Karlovca (134). Godine 1857 dovršena je i stavljena u promet na cijeloj dužini željeznička pruga Beč—Zidani Most—Trst. U 1862 dovršena je izgradnja odvojka željezničke pruge od Zidanog Mosta do Zagreba i dalje do Siska a 1873 predana je saobraćaju željeznička pruga Zagreb—Karlovac—Rijeka.

Rijeka Sava i Kupa koje su bile plovne od davnina, ceste Karolinska, Jozefinska i Lujzinska koje su izgrađene u periodu 1728—1809 i željezničke pruge Beč—Zidani Most—Trst, Zidani Most—Zagreb—Sisak i Zagreb—Karlovac—Rijeka koje su predane prometu 1857—1873 imale su veliki uticaj na razvoj eksploatacije šuma i trgovine drvnim proizvodima ne samo u Hrvatskoj i Slavoniji nego i susjednoj Bosni, naročito u njenom sjevernom dijelu. Sisak je još u prvoj polovini XIX vijeka postao važan trgovački emporij i centar trgovine drvetom, specijalno hrastovom dugom čiji je izvoz bio orijentisan dugo vremena cestama prema Senju i Rijeci, zatim željeznicom prema Trstu, da bi početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka ponovo krenuo željeznicom na Rijeku.

U Hrvatskoj i Slavoniji, koje su bile u sklopu Austrije, počela se u prvim decenijama XX vijeka razvijati kapitalistička eksploatacija šuma na bazi manufakturnog načina proizvodnje francuske duge. Proizvodnja hrastove duge proširivala se iz godine u godinu i, po svom obimu, zauzimala sve veće dimenzije. Taj sortiment je tražen i skupo plaćan na svjetskom tržištu, a naročito u Francuskoj koja je u to vrijeme bila najveći producent vina u Evropi. Engleska je u isto vrijeme uvozila ogromne količine hrastove duge za potrebe svojih pivarskih industrijskih preduzeća. I Francuska i Engleska nisu sve do dvadesetih godina XIX vijeka uvozile hrastovu dugu iz naših krajeva. Francuska je dotada koristila za proizvodnju duge, većim dijelom, svoju vlastitu sirovinsku bazu koju su sačinjavale njene prostrane hrastove i kestenove šume a manjim dijelom uvozila potrebnu dugu iz susjedne Njemačke. Engleska je istovremeno podmirivala svoje potrebe za hrastovom dugom u prvom redu iz Sjeverne

Amerike i Njemačke. Povećana proizvodnja vina i piva u Francuskoj i Engleskoj, u vezi sve veće potražnje ovog artikla na svjetskim pijacama s jedne strane a sve veća iscrpljenost hrastovih i kestenovih šuma u Francuskoj i hrastovih u Njemačkoj s druge strane, prisilili su početkom prošlog vijeka ove dvije zemlje da se u pogledu snabdijevanja potrebnom bačvarskom dugom orijentišu na naše zemlje — u prvom redu na Hrvatsku koja je bila povezana cestama sa Jadranskim morem, imala bogatu i netaknutu sirovinску bazu za proizvodnju bačvarske duge i obilovala jeftinom radnom snagom. Ova akcija je uspjela i hrastove šume u Hrvatskoj bile su otvorene eksploataciji. Hrastova duga je izrađivana u početku najviše u šumskim područjima oko Karlovca, Siska, Moslavine i Daruvara a kasnije po cijeloj Posavini, odnosno Slavoniji. Izrađena duga prenošena je iz šume konjima i kolima do obale Save a zatim lađama do Siska i Karlovca. S e l a k (36) spominje da su dvije najstarije lađe, kojima je hrastova duga transportovana do Karlovca, bile „Rečina” i „Korana”, a vlasnik im je bila firma Pierre et Perrin sa sjedištem u Rijeci i Karlovcu. Hrastova duga je prevožena dalje iz Karlovca cestom na kolima u Hrvatsko Primorje i to većinom u Senj. Izgradnja željezničke pruge prema Trstu, a kasnije prema Rijeci, povukla je za sobom i preorijentaciju transporta željeznicom, najprije u pravcu Trsta a kasnije u pravcu Rijeke.

Eksploatacija hrastovih šuma i proizvodnja francuske duge na području Hrvatske počela je oko dvadesetih godina XIX vijeka. Mišljenja o početnoj godini eksploatacije nisu jedinstvena.

Pišući o stanju šumarstva Hrvatske i Slavonije, u periodu 1815—1852, K e s t e r č a n e k (70) ističe da su se počevši od drugog decenija XIX vijeka, kada je riječki patricij Andre Adamić upoznao francuski trgovački svijet sa hrvatsko-slavonskom dugom i drugom građom, počela doseljavati čitava jata stranih trgovaca drvetom, koji su sve više forsirali i proširivali trgovinu drvetom između Hrvatske i Francuske.

R a d o š e v i ć (28) navodi da je, prema Poliću, trgovina hrastovinom iz hrvatskih šuma započela 1820 dok je, prema Schadellocku, riječki trgovac Adamić počeo izvoziti hrastovu dugu iz Karlovca u Marseille 1826 godine. Radošević je bio mišljenja da je eksploatacija hrastovih šuma i trgovina hrastovom dugom počela u Hrvatskoj 1820 godine. Ona se poslije 1820 počela naglo pomjerati sa područja oko Karlovca prema Kranjskoj i Bosni. U to vrijeme su, pored cesta koje su vodile prema obali Jadranskog mora, postojale ceste od Karlovca prema Černomelju i Metljici a isto tako od Karlovca prema Bihaću. B i ž a n i ć (27) navodi da se kapitalistička eksploatacija šuma u Hrvatskoj javila u većem opsegu 1824 i kroz relativno kratko vrijeme zauzela po svojoj rasprostranjenosti i važnosti prvo mjesto u manufakturnoj proizvodnji zemlje. Isti pisac ističe da je riječki trgovac Adamić prvi doveo 1824 u Hrvatsku francuske trgovce i zainteresovao ih za hrastovinu i njeno iskorišćavanje za proizvodnju hrastove duge koja je bila i ostala glavni proizvod drvne manufakture u Hrvatskoj sve do konca XIX vijeka.

Prema S t e i n u (136), prvi koji se počeo baviti eksploatacijom hrastovih šuma za proizvodnju francuske duge u Hrvatskoj bio je riječki trgovac Adamić, koji je potjecao iz bogate seljačke porodice u blizini Karlovca. U okviru svojih trgovačkih veza i poslovanja oko prodaje i isporuke broderske građe u prekomorske zemlje Adamić je dvadesetih godina prošlog vijeka počeo sa proizvodnjom hrastove duge koju je otpremao u Francusku. On je svoje poslovanje u početku bio orijentisao na slavonske hrastove šume ali ga

je ubrzo prenio na šume uže Hrvatske. U ovom poslu se, kroz relativno kratko vrijeme, uputilo i izobrazilo više domaćih trgovaca koji su se osamostalili i počeli da se bave eksploatacijom hrastovih šuma i proizvodnjom duge za svoj račun. Tridesetih i četrdesetih godina prošlog vijeka taj se posao proširio u velikoj mjeri, naročito kada je iz Cetta—a u Francuskoj, koji je u to vrijeme predstavljao centar bačvarske industrije, došao u Slavoniju Francuz Bonnè koji je sklopio više ugovora za eksploataciju hrastovih šuma u cilju proizvodnje millionskih količina francuske duge. Bonnè-a su slijedile trčćanske, riječke i karlovačke firme. Druge trgovačke kuće, naročito iz Siska, Karlovca i Rijeke orijentirale su se na preduzimačke poslove oko transporta duge do luka na Jadranu, kao špediterska preduzeća, i razvila svoje poslovanje u velikom opsegu. Eksploataciju hrastovih šuma u Hrvatskoj i Slavoniji za proizvodnju francuske duge imali su u svojim rukama pored Bonnè-a, Vraniczany, Türk, Davilla, Turković, Scarpa i dr.

Jedan dokumenat arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu mogao bi unijeti više svjetla u pravcu utvrđivanja početka eksploatacije hrastovih šuma u Hrvatskoj za proizvodnju francuske duge, ukoliko se navodi u tom dokumentu mogu bez rezerve uzeti kao vjerodostojni. U jednoj opširnoj predstavi, koju je početkom januara 1867 uputio spomenutom konzulatu, karlovački trgovac Johan Nepomuk Turković iznosi, u vezi svoga spora sa otomanskom državom, kratak istorijat svoga poslovanja oko eksploatacije šuma u Bosni. U toj predstavi Turković, između ostalog, navodi da je proizvodnja hrastove duge počela u Hrvatskoj 1822 godine i da je on bio prvi koji se počeo baviti proizvodnjom i izvozom duge u Francusku (137).

Eksploatacija hrastovih šuma i proizvodnja francuske duge bili su, u to vrijeme, isključivo u rukama trgovaca. Zbog toga ta roba i nije prodavana kod panja ili na šumskim stovarištima. Rjeđe se prodavala na obali Save, katkada u Sisku na Kupi, češće u Karlovcu a po pravilu i najviše u lukama na obali Jadrana. Veće firme i bogatiji preduzimači transportovali su izrađenu dugu u Marseillei tamo je prodavali. Ako im cijena nije konvenirala oni su robu deponovali u magazinima i čekali konjunkturu. Za transport iz jadranskih luka do Francuske plaćalo se po toni prevezene duge. Računalo se da u jednu tonu ide 600 komada normalne duge. Vlasnici jedrilica su nerado preuzimali taj posao i radije prevozili drugu robu. Zbog toga su mnogi trgovci i proizvođači hrastove duge imali svoje vlastite jedrilice za prevoz robe morem (136).

Proizvodnja duge bila je u početku dosta ograničena ali se povećavala sukcesivno sve više i više. Ona je na području Posavske Hrvatske iznosila okruglo:

1829 godine	3.000.000 komada	
1841 ..	7.000.000 ..	
1851 ..	10.000.000 ..	
1860 ..	16.000.000 ..	(27)

Hrastova duga je u početku izvožena najvećim dijelom u Senj, a u manjoj je mjeri transportovana prema Bakru i Rijeci. Kasnije je Senj sve više gubio svoje trgovačke pozicije u korist Rijeke, preko koje se sve više odvijao promet hrastovom dugom koja je bila namijenjena eksportu. Prema izvještaju Trgovačke komore u Rijeci, količina hrastove duge koja je izvezena u inostranstvo u toku 1852. iznosila je 10.000.000 komada, od čega je izvezeno preko Senja svega 40%, dok je ostatak od 60% otpao na Rijeku i Bakar. Povezujući se ž-

ljezničkom prugom sa zaleđem čak do Siska, Trst je postao početkom šezdesetih godina XIX vijeka glavna izvozna luka za hrastovu dugu. Preko njega je u 1895 izvezeno 35.227.000 komada duga (28).

POČETAK KAPITALISTIČKE EKSPLOATACIJE HRASTOVIH ŠUMA I TRGOVINE FRANCUSKOM DUGOM NA PODRUČJU BOSNE

Eksploatacija hrastovih šuma u Bosni započela je u prvoj polovini XIX vijeka. Iskorišćavajući bosanske šume za proizvodnju potaše, strani trgovci i preduzimači imali su priliku da se upoznaju i neposredno osvjedoče o prostranstvu bosanskih hrastovih šuma i dobrom kvalitetu hrastovog drveta, koje je u to vrijeme služilo samo kao pomoćni materijal za ambalažu u pepeljarskom poslovanju. To je, pored ostalih faktora, u znatnoj mjeri pridonijelo da se još u prvoj polovini prošlog vijeka, dok se komercijalno iskorišćavanje bosanskih šuma razvijalo u znaku sječe cerovine, brestovine, jasenovine i bukovine za proizvodnju potaše, povećalo interesovanje i za bosansku hrastovinu koja se počela eksploatisati u cilju proizvodnje duge za potrebe inostranstva.

Povoljan položaj bosansko-posavskih hrastovih šuma, s obzirom na blizinu rijeke Save koja je od Karlovačkog mira (1699) do okupacije Bosne i Hercegovine (1878) bila međa između Turske i Austrije, i mogućnost priključivanja izvoza bosanske hrastove duge na postojeću mrežu riječnog i cestovnog, a kasnije i željezničkog saobraćaja, u Hrvatskoj i Slavoniji u pravcu pomorskih luka na Jadranu, upućivali su preduzeća i trgovce sa austrijske teritorije da prošire svoje poslovanje u hrastovim šumama i na desnu obalu rijeke Save. Ovo im je bilo tim lakše jer su mnogi od njih već bili angažovani u Bosni u poslovima eksploatacije šuma za proizvodnju potaše. Oni su u tom pogledu imali punu podršku i od strane austrijske države koja je težila za ekonomskom i političkom penetracijom u ove krajeve i koja je radi toga imala svoj Generalni konzulat sa sjedištem u Travniku, odnosno Sarajevu, i konzularne agenture u Banjaluci, Tuzli, Mostaru i Livnu, a neko vrijeme u Bihaću i Brčkom. Taj konzulat, sa svojim agenturama, imao je pored ostalog zadatak da svojoj zemlji i njenim državljanima osigurava i štiti trgovačke interese i da, pored ekonomske ekspanzije, širi politički uticaj Austrije u pravcu unutrašnjosti Balkana.

Prvo strano predstavništvo u Bosni, za vrijeme otomanske uprave, bio je francuski konzulat koji je osnovan u Travniku 1806. Dvije godine docnije otvorila je Austrija svoj konzulat u Travniku. Oba konzulata su uskoro ukinuta, francuski prije a austrijski nešto kasnije, pa ih nije bilo sve do 1850. Te godine je Austrija ponovo osnovala svoj Generalni konzulat u Travniku, koji je iduće godine, prelaskom Omer-paše, prešao sa sjedištem u Sarajevo gdje je ostao sve do okupacije Bosne i Hercegovine. Pedesetih godina osnovali su svoje konzulate u Sarajevu Francuska, Engleska i Rusija, a šezdesetih godina Italija i Pruska. Ovaj posljednji se, poslije ujedinjenja Njemačke, zvao Njemački konzulat. Spomenuli smo da je Austrijski generalni konzulat u Sarajevu imao svoje agente u većim i trgovački eksponiranim mjestima Bosne i Hercegovine. Konzularna agentura u Banja Luci osnovana je 1852. U razdoblju 1857—1865 bilo joj je sjedište u Bihaću a poslije toga prešla je opet u Banja Luku. Konzularna agentura u Mostaru otvorena je 1853, a pretvorena u konzulat 1873. Konzularna agentura u Livnu formirana je 1853 a ona u Tuzli 1858, gdje je ostala sve do 1865 kada je prebačena u Brčko i tamo ostala sve do 1878. Konzularna agentura u Trebinju ustanovljena je 1873.

Nedostatak kopnenih transportnih komunikacija s jedne strane, raspoloživi vodeni tokovi rijeka s druge strane, a interes stranih trgovaca za hrastovinu zbog potražnje francuske duge na svjetskom tržištu sa treće strane, us-

lovljavali su i orijentisali eksploataciju bosanskih šuma u posebnom pravcu. Za takvu eksploataciju dolazile su u obzir u prvom redu hrastove šume Posavske Nizije i Prigorja, a zatim one u dolinama glavnih bosanskih rijeka Une, Sane, Vrbasa, Ukrine, Bosne i Drine i njihovih većih pritoka. Ovo zato što se u šumi izrađena duga, zbog njenih ograničenih dimenzija i relativno visoke cijene, mogla prenositi do obala rijeka i njihovih pritoka konjima tovarašima i iz većih udaljenosti i što se mogla transportovati vodenim putem u pravcu rijeke Save i dalje uzvodno do Siska i Karlovca.

Iz raspoloživih oskudnih izvora i fragmentarnih podataka ne može se pouzdano utvrditi koje je godine započela ta eksploatacija. A m i B o u é (1), koji je putovao po Balkanu 1836—1838, pišući o privrednim prilikama Bosne i Hercegovine, navodi produkte koji se dobivaju iskorišćavanjem bosanskih šuma. On spominje firmu Popović iz Sl. Broda koja se bavi iskorišćavanjem šuma i proizvodnjom potaše u Bosni i ističe da u Hrv. Kostajnici i Gradiški ima također industrijalaca koji se bave iskorišćavanjem susjednih šuma u Bosni. On se naročito osvrće na eksploataciju šuma za proizvodnju potaše, ali ne spominje eksploataciju hrastovih šuma za proizvodnju duga. S obzirom na činjenicu da je on bio Francuz i da je u ono vrijeme Francuska bila glavni interesent za hrastovu dugu, koju je uvozila najvećim dijelom iz Austrije, moglo bi se pretpostavljati da ona tada nije izrađivana u Bosni, bar u većem opsegu, jer bi je on inače spomenuo.

R a d o š e v i ć (28) ističe da je još od 1820 bila otvorena trgovina hrastovom dugom ne samo oko Karlovca i zapadno po Provincijalu nego i sjeverozapadno uz Prokuplje prema Černomelju i Metlici i južno prema Bihaću i da je iz bihaćkih šuma izvezio drvo hrvatski drvarski trgovac Nepomuk Turković i to od Bihaća na izvorima Une preko Zavalja i Otočca na Senj i od Maljevca na izvoru Gline i Korane preko Karlovca opet na Senj.

S t e i n (136) navodi da je istovremeno kada je počela u Hrvatskoj, počela takođe eksploatacija hrastovih šuma i proizvodnja francuske duge u Bosni.

B i č a n i ć (27) međutim navodi da su se bosanski hrastici oko Une počeli eksploatirati 1830 godine.

Iz dokumenata arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, koji se odnose na period 1850—1878, vidi se da je neki Savo Kišin, drvarski trgovac iz Vučinića u opštini Srpske Moravice u Gorskom Kotaru, isplatio 1827 u prisustvu potpukovnika Trstenjaka, komandanta Dubičke Granice, tadašnjem turskom kapetanu Mustaj-begu Ceriću u ime kapare za sječu i izvoz duge (fučitahte) 25 bavorskih talira. Spomenuti trgovac Kišin kupio je kasnije, oko 1833 godine, od nekog Osman-bega Ibrahimbegovića iz Banjaluke 1000 hrastovih stabala uz cijenu od 2 forinte po 1 stablu i to u šumi zv. Lug kod Orahove na sjevernom podnožju Prosare planine i dao mu, u ime kapare, 70 madžarija u zlatu. Kad su šumski radnici „Kranjci“ sa Kišinom i njegovim šurjakom Nikolom Vučinićem, koji je s njim zajednički radio, prešli Savu, doplatio je Kišin Osman-begu na kaparu ostatak kupovine od 6000 cvančika (21.000 pijastera). U toku zimske sezone radnici su posjekli 670 stabala i izradili iz njih duge, ali su u martu 1834 napustili posao i pobjegli preko Save zbog bune koju je podigao pop Jovica iz Dervente, i ako su prema pogodbi trebali ostati do mjeseca maja. Tako je ostalo neposječeno 330 hrastovih stabala koja su bila plaćena Osmanbegu Ibrahimbegoviću. Kišin je kasnije, preko Austrijskog generalnog konzulata, poveo spor i tražio naplatu duga za plaćena a neiskorišćena hrastova stabla

Na Zutevanje Terzovcu Sarv Kisina potvrđuju
 jem svojim, da je Kisin u Godini 1827 u Pristronju dole
 podriatog, tadashniega Dubitke Kranice za pojednita
 tadashniemu Turskom Capetann Mustafa Begu Ceri,
 hu dao za Kaparu za Isposnyu Duga i iliti Fuchi,
 tat. 25 velim Dredeset y Pet Kraljevstva Baser,
 skoy Jalira, Pollam Istog sastanka jest spome
 niti Mustafa Beg Cerich semro, gore spomenuta
 Kapara pri vremu ostala jest, y Pogodba
 neisverpen za ostala
 u Zagrebu Dana 7te lipana Godine 1852

Antun Terzstjenjak
 Podpukovnik y 18te Ministarstva

Trgovac Kišin je i kod izvoza duge, koju je sjekao u šumi Osman-bega Ibrahimbegovića, imao još i drugih neprilika. On je, prethodno utovaru duge u lađe i njenoj otpremi u Hrvatsku, platio đumruk (carinu) tadašnjem zakupniku carine Ali-begu Džiniću iz Banjaluke. Kada je počeo tovariti robu u lađe, došao je iz Dubice neki Asan Pezić koji je onda bio zakupio kostajnički đumruk (carinu), u čiji teritorij nije spadala Orahova, i silom mu naplatio 150 forinti u srebru, iako za to nije bio ovlašten. Kišin je saznao da Pezić ima neko veće potraživanje od Jove Gavrilovića trgovca stokom iz Petrinje i molio Konzulat da stavi sekvestar u Petrinji na svotu koju mu je Pezić nepravilno naplatio (138).

Citirani dokumenti su značajni zbog toga što nam nesumnjivo potvrđuju da se iskorišćavanje bosanskih šuma za proizvodnju hrastove duge na kapitalističkoj osnovi vršilo već krajem dvadesetih, odnosno početkom tridesetih godina prošlog vijeka. S obzirom na činjenicu da su se Kišinski objekti eksploatacije nalazili u neposrednoj blizini rijeke Save koja je predstavljala državnu granicu, kao i da se tu radilo o relativno malom broju hrastovih stabala i ograničenoj količini proizvedene duge, možemo pretpostavljati, ako ne i zaključivati, da su to bile početne akcije koje su predstavljale uvod u širu eksploataciju bosanskih šuma. Eksploatacija hrastovih šuma u Bosni počela je, kako vidimo, u svakom slučaju prije 1830, a ne oko 1850 kako se to do danas smatralo i tvrdilo na osnovu Dimitzovih (9) podataka o bosanskim šumama i njihovoj eksploataciji u prošlosti. Ta je eksploatacija počela zauzimati širi zamah u prvoj polovini tridesetih godina prošlog vijeka proširujući se postepeno prostorno i količinski. Ovo potvrđuje i austrijski generalni konzul u Sarajevu Giorgi u svome izvještaju grofu Rechbergu i baronu Prokeschu od 5 februara 1861 u kome navodi da se trgovina drvetom na hrvatsko-slavonskoj granici počela razvijati u većim razmjerima unazad 25 godina. Nju su otvorili nekoliko hrvatskih i marsejskih preduzeća koja su počela uveliko sjeći bosanske šume i izvoziti drvo i drvene produkte (55).

RAZVITAK KAPITALISTIČKE EKSPLOATACIJE HRASTOVIH ŠUMA U BOSNI I PROIZVODNJA FRANCUSKE DUGE

Period ugovornih odnosa sa bosanskim feudalcima

Eksploatacija bosanskih hrastovih šuma za proizvodnju francuske duge bazirala se u svom početnom razviku na neposrednim pogodbama i ugovorima sklopljenim između stranih trgovaca i preduzimača s jedne i pojedinih bosanskih feudalaca, kao posjednika tih šuma, s druge strane.)

U arhivskom materijalu Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu nalazi se znatan broj dokumenata iz kojih se mogu dobiti podaci o eksploataciji bosanskih hrastovih šuma za vrijeme otomanske uprave, u periodu ugovornih odnosa između stranih kapitalista i domaćih feudalaca. Iz tih dokumenata se vidi da se eksploatacijom hrastovih šuma i proizvodnjom francuske duge u Bosni, prije 1850 godine, bavio pored ostalih, i Stjepan Jarić, drvarski trgovac iz Si Broda. On je 16 oktobra 1850 uputio jednu predstavku Austrijskom generalnom konzulatu u Travniku, u kojoj se žali kako mu je Vilajetska vlada uskratila izdavanje bujuruldije (dozvole) za radove oko sječe šuma u Bosni. Iz toga dokumenta se razabire da se trgovac Jarić bavio, još od 1840

sječom hrastovih šuma i proizvodnjom duge u Bosni i da je u periodu 1844-1850 zakupio u cilju sječe i izrade hrastove duge 11 šuma u zvrničkoj, banjalučkoj i derventskoj nahiji. Tom zabranom došlo mu je u pitanje preko 16.000 forinti od čega je isplatio vlasnicima šuma preko 8.000 forinti, oko 4.000 forinti radnicima za sječu i izradu i oko 4.000 forinti kiridžijama za izvoz izrađene duge iz šume do obala rijeka. Pošto je ostao u obavezi prema drugim trgovcima, kojima je prodao robu i bio dužan u slučaju neizvršenja ugovora platiti odštetu od 15.000 forinti, molio je konzulat da mu svojom intervencijom ishodi dozvolu za nastavak rada, kako bi mogao dobiti naručene radnike iz Hrvatske i Kranjske i početi radom u zimskoj sezoni 1850/1851 godine. U vezi s intervencijom, po pitanju skidanja zabrane sječe šuma u Bosni trgovcu Jariću, Omer-paša Latas odgovorio je ličnim pismom austrijskom generalnom konzulu Atanaskoviću u kojem između ostalog naglašava da je Jarić sklopio sa privatnicima ugovore o eksploataciji šuma, koje su stvarno državne, da mu je slobodan put da optuži one koji su mu radi ličnih koristi prodali državne šume i da traži od njih naknadu štete (139).

Iz dokumenata Bečkog arhiva, odnosno jednog pisma koje je 10 juna 1851 uputio iz Travnik službenik Austrijskog generalnog konzulata Plechaczek generalnom konzulu u Sarajevu Atanaskoviću, vidi se da su otomanske vlasti zabranile daljnu sječu šuma trgovcu Jariću i da intervencije u cilju povlačenja te zabrane nisu uspjele. Generalni konzul Atanasković obavijestio je o tome austrijskog ministra Schwarzenberga 19 juna 1851. U tome izvještaju Atanasković, između ostalog, piše da Vilajetska vlada tvrdoglavo otkazuje ugovore sklopljene sa privatnicima i zabranjuje austrijskim državljanima eksploataciju bosanskih šuma, iako takva eksploatacija predstavlja *z a s t a r j e l u p r a k s u*. (Kurziv Begović). Ona to čini pod izgovorom da se sve šume po novom državnom uređenju, smatraju državnim vlasništvom i da ugovori, koje su sklopili privatnici pod titulom vlasnika sa austrijskim trgovcima, nemaju pravne vrijednosti. Konzul Atanasković u svom izvještaju navodi da se među ostalim austrijskim trgovcima, koji su tim nezakonitim aktom Carigradske Porte i Vilajetske vlade ugroženi i izloženi velikim gubicima, nalazi i Stjepan Jarić, trgovac iz Sl. Broda, koji je sklopio sa više bosanskih vlasnika šuma pismene ugovore za sječu šume u cilju proizvodnje hrastove duge i u ime kapare isplatio znatne sume novca. Jarić je, u vezi s tim, upao u obaveze prema nekim austrijskim i stranim trgovcima, koje nije u mogućnosti da izvrši, jer im ne može da isporuči prodanu robu. Atanasković pri tome naglašava da je postupak u pogledu storniranja ugovora sa austrijskim državljanima protuzakonit, jer da ni jedan zakon ne može imati retroaktivnu snagu i ne može prejudicirati i oštećivati prije stečena prava. Uskraćivanje dozvola za daljnu eksploataciju bosanskih šuma uslijedilo je, prema obavještenju koje je dobio od Plechaczeka, navodno zbog toga, što je Omer-paša došao do uvjerenja da se preko austrijskih trgovaca, koji su rodom iz Hrvatske i Slavonije, šire u Bosni među hrišćanskim stanovništvom panslavističke ideje (26).

Johan Nepomuk Turković, trgovac iz Karlovca, koji je bio među prvima koji su se još od 1822 počeli baviti proizvodnjom hrastove duge u Hrvatskoj i njenim eksportom u Francusku, eksploatisao je također i bosanske hrastove šume u iste svrhe. On se u svom poslovanju, najvećim dijelom, ograničio na područje bihačkog sandžaka (okruga). Spomenuli smo, u istorijatu proizvodnje potaše u bosanskim šumama, da je u toku 1837 došlo do sastanka tadašnjeg hrvatskog bana Vlašića i bosanskog vezira Mehmed Vehidži-paše na hrvatsko-bosanskoj

ein vollständige der Contracte beyzuhalten, sich zu verpflichten, dass er die
 nicht gezeigten, sondern die in den Contracten beygegebenen
 Materialien den Zeitverlauf beschleunigen zu lassen, und
 die ganze Arbeit zu beenden soll.

Es ist nicht zu übersehen, dass die den Contracten
 seit der letzten den vorigen Contracten den Abzug
 der Holzarten, die sich nicht auf andere Contracte
 beziehen, nur im bedingten Nutzen der zu den
 Umständen einer Holz-Abnahme zu lassen, und
 für den vorerwähnten und obigen Holzarten den
 selben Nutzen zu beenden.

Beständig Jährlich die von diesen Holzarten
 zu beenden, und zu beschleunigen, so
 beschleunigen.

Die Holzarten

Verabreichung der
 Holzarten

granici u Rašteli kod Bihaća i da je na tom sastanku zaključeno, između ostalog, da se čim prije pristupi eksploataciji šuma na području bihačke, ostrožačke i krupske nahije, koje su inače najbliže austrijskoj granici. Vrlo je vjerovatno da je Johan Turković bio glavni inicijator ove akcije, jer se on neposredno poslije ovog sastanka prebacio u bihački sandžak i otpočeo pripremne radove u tom pravcu. Njemu je, nakon trogodišnjeg rada i pregovora sa tadašnjim posjednicima šuma i lokalnim vlastima, uspelo da s ovim prvim sklopi veći broj ugovora za eksploataciju hrastovih šuma u cilju izrade francuske duge. Na osnovu sklopljenih ugovora sa privatnim posjednicima šuma Turković je u 1840 dobio od bosanskog vezira Mehmed Vehidži-paše, a 1841 i 1842 od vezira Husref-paše u Travniku, ukupno pet dozvola (bujuruldija), kojima je obezbjeđivao kontinuirani rad oko sječe, izrade i eksporta hrastove duge i dobave potrebnog broja stranih radnika, najvećim dijelom iz okoline Čabra u Gorskom Kotaru. On je za tih pet bujuruldija platio vezirima 23.750 cvancika (7.900 forinti). Tako je npr. Turković platio bosanskom veziru Husref-paši 5000 cvancika za bujuruldiju kojom mu se odobravao rad oko eksploatacije šuma za proizvodnju hrastove duge na području ostrožačke nahije, u vremenu od početka aprila 1842 do konca marta 1843, dok je za drugu bujuruldiju, koja je važila za isto šumsko područje a za 1843/44 godinu platio istome veziru 6000 cvancika. U toku 1840-1844 Turković je izradio i eksportovao nekoliko miliona komada hrastove duge iz raznih šumskih područja bihačkog sandžaka u kojima se prema tadašnjoj procjeni moglo proizvesti još desetak miliona komada prvoklasne duge. Te šume Turković naziva prašumama (boschi vergini). Iz raspoloživih podataka arhive Austrijskog generalnog konzulata vidi se da je, u tom vremenu, Turković sklopio ugovor za eksploataciju hrastovine i proizvodnju duge i u šumama Peč, Sturlić i Bužim za 7000 hrastovih stabala uz cijenu od 6 cvancika po stablu. Po jednom drugom ugovoru Turković je kupio u šumama oko Vranograča i Bužima 2000 hrastovih stabala uz istu cijenu. Broj hrastovih stabala, kupljenih po ugovoru sklopljenom sa Mehmed-begom Biščevićem, u šumi Čebuk, iznosio je 1.300 komada. Po jednom drugom ugovoru Turković je kupio u šumi Rastova Kosa 1.000 hrastovih stabala, a posjekao preko 2000 stabala. Po drugom ugovoru kupio je u šumama između Bihaća i Vidovske 1000 hrastovih stabala, a posjekao 1763 stabla. Po trećem ugovoru Turković je kupio u šumi Jankovača i Velika Kosa 1000 hrastovih stabala uz istu cijenu kao u svim navedenim ugovorima. Pored toga Turković je sklopio nekoliko ugovora na manje količine koje su se kretale oko 200 stabala po jednom ugovoru. Iako su se radovi oko eksploatacije šuma za proizvodnju duge obavljali redovito u toku zimske sezone, Turković je, u cilju povećanja proizvodnje, izrađivao sa svojim radnicima dugu i u ljetnoj sezoni. On je u toku zimskog perioda vršio pripremne radove za taj posao rušenjem hrastovih stabala prije nastupa cirkulacije sokova i na taj način obezbjeđivao kontinuirani rad tokom cijele godine. U toku 1844 nastupili su u zapadnoj Bosni nemiri, koje su izazvali i održavali pobunjeni feudalski svojim otporom protiv Carigradske Porte, tako da su svi radovi u šumama, koje je Turković eksploatisao, bili obustavljeni. Poslije prividnog stišavanja ovih nemira Turković je nastavio rad i sa pojedinim feudalcima sklopio nove ugovore za eksploataciju hrastovine u cilju proizvodnje duge na području krupske nahije, u prvom redu u šumama Šiljkovača i Gerljevac. U njima je Turković trebao izraditi oko 3.000.000 komada duge za koje je, u ime šumske takse, trebao prema ugovorima platiti vlasnicima 12 i 15 cvancika za svakih 1000

komada izrađene duge, odnosno 6 cvancika po 1 stablu. Za rad u prvoj godini, odnosno radnoj kampanji 1846/47, Turković je dobio od bosanskog vezira Husref-paše bujuruldiju po kojoj je, pored ostalog, bio ovlašten da dovede u Bosnu 64 strana radnika koji su u jesen 1846 već otpočeli sječu i izradu hrastove duge u spomenutim šumama. Oni su u toku 5¹/₂ jesenskih i zimskih mjeseci izradili 578.533 komada duge normalnih dimenzija, od čega je u toku 1847 izvezeno iz šume i otpremljeno preko granice trgovačkoj kući Ciotta u Trstu 479.638 komada. Turković je u periodu 1840-1850 proizvodio na području bihačkog sandžaka prosječno godišnje oko 1.000.000 komada hrastove duge. Među objektima, koji su bili predmet eksploatacije u cilju izrade duge, naročito su se isticali u kvalitetnom pogledu šumski predjeli Šiljkovača, Gerljevac, Jankovača, Vidovska i Rastova Kosa, Kopčega, Ponor i Obrova. U bihačkom sandžaku bile su u to vrijeme poznate po svojoj kvaliteti, pored spomenutih, još i neke lišćarske šume u kojima je u znatnoj mjeri bila zastupana hrastovina. To su bile šume Makarovac, Dobroselo, Smrekovo Selište, Tatarovac, Radoč, Brezova Kosa, Kazinac, Napoliska, Hasanova, Lipovača, Bajića Kosa itd. Cijenilo se tada, da u svim ovim šumama ima 40-50.000 dobrih i cjepkih hrastovih stabala, iz kojih bi se moglo proizvesti 10-12 miliona komada duga. Turković je u vremenu 1840-1850 sklopio 35 ugovora sa posjednicima šuma na teritoriji bihačkog sandžaka. Veći broj tih ugovora odnosio se na eksploataciju hrastovih šuma za proizvodnju francuske duge, a manji na eksploataciju bukovih i cerovih šuma za proizvodnju potaše. Među posjednicima s kojima je Turković sklapao ugovore za eksploataciju šuma spominju se najčešće Mehmed-beg Biščević, Hasan-beg Arnautović zvani Krupić, Murat-beg Biščević, Osman-aga Duraković i Omer-aga Peško. (Mehmed-beg Biščević bio je od 1833 kapetan za Bihać, Izečić, Brekovicu, Mutnik i Tržac, a kasnije do 1850 paša bihački. Murat-beg Biščević bio je kapetan za Ostrožac, Cazin, Sturlić, Peć, Veliku i Malu Kladušu, Podzvzd i Bijele Stijene. Hasan-beg Arnautović bio je kapetan za Krupu, Vranograč, Todorov, Bužim, Otoku i Jezersko). Mehmed-beg Biščević je po jednom računu iz 1843 ostao dužan Turkoviću 3018 cvancika, dok mu je 1848 dugovao 3300 cvancika. Hasan-beg Arnautović, koji je poslovao sa Turkovićem još od 1840, ostao je poslije zabrane sječe i storniranja ugovora (1850) dužan 2000 cvancika. Turković je u svom poslovanju oko proizvodnje hrastove duge u bosanskim šumama, pored riječkih i tržćanskih firmi (Ciotta, Bakarević i dr.), bio u poslovnoj vezi sa braćom William i John Spottisneede, suvlasnicima velike trgovačke kuće John Spottisneede & Comp. u Londonu i francuzima J. L. Fabrègne i Leon Vigni, trgovcima grosistima u Marseille-u. Turković je kasnije, kako ćemo vidjeti, poveo sa otomanskom vladom spor i tražio odštetu za gubitke koji su proizašli ometanjem rada usljed nemira i zbog storniranja ugovora sklopljenih sa bosanskim feudalcima od 1846-1850, koji su većim dijelom ostali nerealizovani. Za period od 1839-1846 u kome je vršio eksploataciju bosanskih šuma i, pored potaše, izradio i eksportovao velike količine hrastove duge, Turković nije tražio nikakvu odštetu, jer je odnosno ugovore realizovao u predviđenom roku. Njegov odštetni zahtjev, u vezi sa poslovanjem oko hrastove duge, iznosio je preko 130.000 forinti, a odnosio se na izdatke oko dobivanja bujuruldija za rad, na plaćenu šumsku taksu za neposječeno drvo, propalu izradenu dugu koju nije mogao izvesti i prodati, na plaćene a neizvršene radove i na izgublenu dobit za 4.000.000 komada duge koje nije mogao realizovati. Turković je pored toga potraživao od otomanske vlade odštetu od 40.000 fo-

rinti, koju je dužan bio platiti trgovačkoj kući Bakarčić iz Rijeke zbog neizvršenja sklopljenog ugovora za isporuku 1.000.000 komada duge (140).

Iz dokumenata Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu vidi se da se Turković, nakon zabrane sječe i storniranja ugovora sklopljenih sa privatnicima, obratio početkom 1851 svome prijatelju fra Ivanu Frani Jukiću, koji je u to vrijeme stajao u dobrim odnosima sa Omer-pašom Latasom. Jukić mu je u maju mjesecu iste godine odgovorio da je primio njegovo pismo kao i pismo bana Jelačića i predao ga Omer-paši, a uz to dva puta intervenisao po njegovoj stvari kod seraskera Omer-paše i kod vezira Hajrudin-paše. Jukić uvjerava u svom pismu Turkovića da neće ništa štetovati i da će mu se dopustiti da može kupljene šume i dalje sjeći. On mu preporučuje da, čim prije, lično dođe u Travnik i ponese sobom dokumenta koja se odnose na sklopljene ugovore. Što se tiče konja ili kakvih drugih darova, o kojima je Turković pisao, Jukić upozorava da Omer-paša o tome neće ništa da zna. Na kraju pisma Jukić obavještava Turkovića da je opet pohapšeno mnogo feudalaca i u gvožđe okovano, među njima Ali-beg i Mehmed-beg Džinić iz Banjaluke i njegov (Turkovićev) dužnik Mehmed-paša Bišćević, pa u vezi s tim upozorava Turkovića da požuri s dolaskom u Bosnu dok mu dužnik Mehmed-paša nije otpremljen u progonstvo (141).

Iz jednog dokumenta Bečkog arhiva, koji se odnosi na izvještaj austrijskog generalnog konzula Atanaskovića predsjedniku Austrijske vlade knezu Schwarzenbergu u Beču (7 avgusta 1851), vidi se da je Turković koncem jula 1851 prispio u Travnik sa pismenom preporukom bana Jelačića, koja je upućena na Omer-pašu, da moli dozvolu za nastavak sječe šuma i proizvodnje duge i potaše. U svom drugom pismu od 21 avgusta 1851 upućenom knezu Schwarzenbergu, generalni konzul Atanasković govori između ostalog i o tome kako austrijski renegat Omer-paša, okružen renegatima raznih nacionalnosti, gaji mržnju prema Austriji. I pored svih nastojanja i uticaja, Atanaskoviću nije pošlo za rukom da ubijedi Omer-pašu, da bar unekoliko promijeni svoje mišljenje i stav prema njegovoj zemlji. Nezadovoljan time, on se žali predsjedniku austrijske vlade i piše kako ima, nažalost, nedostojnih austrijskih državljana koji i pored toga simpatiziraju Omer-pašu. Među ovima Atanasković ubraja i Turkovića koji je došao u Travnik da moli dozvolu za nastavak radova oko eksploatacije šuma i proizvodnje hrastove duge i potaše. Turković se, veli Atanasković, nije ustručavao da u prisutnosti konzularnog službenika Plechaczeka ocrnjuje pred Omer-pašom Austriju i da prikazuje Austrijsku vladu kao jezuitsku i nezahvalnu prema Hrvatima. Da je to Omer-paša slušao sa zadovoljstvom i da mu je to potvrđivao, nije potrebno, veli Atanasković, ni naglašavati. Turković se ipak vratio u Karlovac nesvršenog posla, dobivši od Omer-paše odgovor da se prodaja šuma u cilju eksploatacije ne može dalje dozvoljavati privatnicima jer su šume državno dobro (26). Bez obzira na ovo posljednje Omer-paša je u izvjesnoj mjeri bio naklonjen Turkoviću. U spomenutom izvještaju konzula Atanaskovića knezu Schwarzenbergu navodi se da je Turković, pri polasku iz Travnika, dobio od Omer-paše na poklon dva konja. J u k i ć (18) pišući o Omer-paši veli: „Jednog trgovca iz Karlovca poznajem, kome je on molbenicu s više tabaka sastojeću za Carigrad sam iz njemačkog u turski preveo i poslao u Carigrad“. Taj trgovac je bez svake sumnje, bio Turković. Da je naklonost Omer-paše, nekadašnjeg Srbina iz Like, prema Turkoviću kao Hrvatima i njegovom zemljaku imala nacionalnu pozadinu manje je vjerovatno, a više, da se tu radilo o materijalnoj osnovi ili političkom manevru.

Poznati hrvatski drvarski trgovac Ambroz Vraniczany iz Karlovca također je prije 1850 samostalno, i u zajedničkom poslovanju sa trgovcem Stjepanom Jarićem, eksploatisao hrastove šume u Bosni i proizvodio francusku dugu. Oni su u vezi s tom eksploatacijom, sklopili više ugovora sa pojedinim feudalcima, posjednicima tih šuma. Tako su npr. sklopili ugovore za sječu šuma na području Vučjak planine sa nekim Rustem-begom iz Odžaka kod Dervente, Pašom Bešlićem, Mehmedom Muratagićem, nekim Derviš-efendijom i Ferhat-begom iz Dervente. Za eksploataciju šuma na području Motajice planine oni su u isto vrijeme sklopili ugovore sa Mustafa-pašom Babićem, Mujagom Silahićem iz Svinjara, Begom Mujanovićem, Mula Husejinom, Salih-agom Halilagićem i nekim Ahmet-begom iz Kobaša. Ugovorna cijena je utvrđivana po stablu ili za 1000 komada izrađene duge određenih dimenzija. Tako je napr. po ugovoru za sječu šume llove (područje Motajice) plaćeno njenom posjedniku Mula Husejinu 5 forinti (50 pijastera) za svakih 1000 komada izrađene duge. Hrastova šuma u području Vučjak planine, koja je bila u posjedu Paše Bešlića iz Dervente i ustupljena putem ugovora Vraniczany-u i Jariću četrdesetih godina prošlog vijeka, nije uopšte postojala 1857. Ona je, krčenjem panjeva, tada već bila u cijelosti pretvorena u oranice. Odšteta koju je Austrijska vlada tražila za naknadu gubitaka koji su pretrpjeli Vraniczany i Jarić, zbog zabrane daljnje sječe i storniranja ugovora zaključenih sa privatnicima, iznosila je nepunih 150.000 forinti. Taj spor je riješen tek 1858 kada je, posebnim fermanom, odobreno ovoj dvojici trgovaca da za eksploataciju starih objekata sklope nove ugovore i, uz ostale uslove, plate državi šumsku taksu. Na analogan način riješen je i spor sa Johanom Turkovićem koji je prije 1850 eksploatisao bosanske hrastove šume i sklopio ugovore sa njihovim nazovi vlasnicima (142).

Koliko su Turković, Jarić i Vraniczany do 1850 posjekli hrastovine u bosanskim šumama nema pouzdanih i detaljnijih podataka. Da su te količine bile znatne, proizlazi iz činjenice da je njima 1850 prilikom zabrane sječe ostalo iz sklopljenih ugovora neposječenih oko 17.500 hrastovih stabala koja su bili predmet spora, dok su oni prije toga čitavu deceniju vršili eksploataciju bosanskih šuma. Jarić, Vraniczany i Turković nisu bili jedini koji su se bavili eksploatacijom hrastovih šuma u Bosni prije 1850. Iz jednog dokumenta arhiva Austrijskog generalnog konzulata vidi se da je zastupnik Mustafa-paše Babića, neki subaša Abdulah, sklopio 1847 pogodbu sa trgovcem V. Mašony-em iz Nove Gradiške za sječu hrastovine u predjelu Miškovac u Motajici planini i primio od kupca, ulme kapare, 1200 cvancika. Mustafa-paša Babić prodao je nešto kasnije istu šumu za izradu hrastove duge trgovcu S. Jariću i sklopio s njim ugovor. On je ponudio Mašony-u da za isplaćenih 1200 cvancika posiječe 100 stabala u šumi kod sela Brestovca a ostatak od 300 stabala u Krnjini planini. Mašony je posjekao 100 hrastovih stabala u Motajici planini kod Brestovca ali nije pristao da ostatak duga namiri u Krnjini planini, jer mu to nije konveniralo zbog visokih troškova proizvodnje, pa je ostao u sporu sa Mustafa-pašom Babićem koji je kasnije umro i ostao dužan Mašony-u 900 cvancika. Vicenc Mašony je, poslije storniranja ugovora sklopljenih sa privatnicima, također ušao u spor sa otomanskom državom i postavio odštetni zahtjev od 80.000 forinti. Iz dokumenata koji se odnose na taj spor vidi se da je on na bazi ugovora sklopljenih prije 1850 trebao da izradi u zakupljenim šumama oko 3.000.000 komada hrastove duge (143).

Ekploatacijom bosanskih hrastovih šuma prije 1850 bavili su se od austrijskih državljana i trgovac Dadić i Purgstaller. To potvrđuje i jedan dopis Mini-

stra trgovine Brucka, koji je upućen početkom 1851 iz Beča Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu, kao i izvještaj Konzulata austrijskom poslaniku kod Carigradske Porte Kletzlu po predmetu reklamacija spomenutih trgovaca kojima je bio zabranjen daljni rad oko sječe bosanskih šuma (144).

Imena stranih firmi i trgovaca, koji su se bavili eksploatacijom bosanskih šuma i proizvodnjom francuske duge u Bosni prije 1850, nisu ovim iscrpljena. Raspoloživi arhivski podaci odnose se najvećim dijelom na sporove austrijskih državljana, koji su nastali 1850 povodom zabrane sječa i storniranja ugovora koje su oni sklapali sa bosanskim feudalcima, a koji u vrijeme donošenja zabrane nisu bili još realizovani. Zbog toga se i izloženi podaci ne mogu smatrati potpunim, jer je svakako prije 1850 sklopljeno više ugovora kako sa dosada poznatim firmama, tako i sa još nepoznatim, a koji su bili realizovani prije stupanja na snagu zabrane sječe šuma, pa nije bilo osnove ni potrebe za zametanje spороva sa otomanskom vladom.

Preduzeća i trgovci, koji su se prije 1850 bavili eksploatacijom šuma u Bosni, ukoliko su htjeli u njima sjeći, izrađivati i u inostranstvo izvoziti proizvode šuma, obraćali su se neposredno pojedinim feudalcima koji su kao uzurpatori vlasti bili u posjedu velikih šumskih površina i smatrali sebe neospornim vlasnicima tih šuma iako to oni u stvari nisu bili. Pored zaključenog ugovora sa posjednicima šuma, trgovci i preduzimači bili su dužni isposlovati kod Vilajetskog valije (provincijskog guvernera) bujuruldiju (dozvolu) u kojoj se dotični trgovac ovlašćivao da može određeno vrijeme i sa određenim brojem stranih radnika raditi na sječi šume, izradi i izvozu drvnih proizvoda. Za ovu dozvolu plaćala se posebna taksa čija je visina ovisila o slobodnoj volji valije i bila usko vezana sa sposobnošću plaćanja i konkurencijom molioца. Ta je konkurencija bila velika. Da bi sebi obezbijedili što veće poslovanje i monopolističku eksploataciju šuma u pojedinim šumskim područjima pojedini trgovci se nisu ustezali da plaćaju visoke takse za bujuruldije. Oni su se čak i utrkivali posebnim darovima i poklonima, otvarajući sve šire vrata korupciji i samovolji najviših upravnih funkcionera koji su te dozvole jednim trgovcima davali a drugim neosnovano i bezrazložno uskraćivali. Činjenica je, međutim, da su i pored takvog stanja do 1850 izvršene velike realizacije u vezi eksploatacije bosanskih šuma, specijalno hrastovih. Kada je otomanska Centralna vlada objavila 1850 preko svoga opunomoćenika Omer-paše Latasa da su sve šume državno vlasništvo i da su tadašnji njihovi posjednici obični uzurpatori, Vilajetska vlada je proglašila pravno nevažećim sve ugovore o eksploataciji šuma sklopljene sa privatnicima i donijela opštu zabranu sječe šuma u trgovačke svrhe, kao i zabranu izvoza drveta u inostranstvo. U vezi s time protjerani su iz Bosne svi strani radnici koje su doveli sobom strani preduzimači i trgovci. Strani trgovci ne samo da nisu mogli sklapati nove ugovore o sječi i eksploataciji šuma nego nisu mogli dovršiti realizovanje započetih radova, niti izvesti u inostranstvo na obale rijeka dopremljeno drvo. Izuzetak od ovog činili su šumski sporedni proizvodi kao što su napr. hrastova žižka, žir i sl., čije je iskorišćavanje i prije 1850 izdavala Vilajetska vlada u jednogodišnji zakup (55, 68).

Period ugovorenih odnosa sa otomanskom državom

Stanje mirovanja u pogledu eksploatacije bosanskih šuma i izvoza drveta u inostranstvo potrajalo je sve do 1853 kada je ta zabrana dignuta. Ovome je u velikoj mjeri pridonio grof Leiningen koga je Austrijska vlada uputila u Cari-

grad u specijalnoj misiji. On je svojim zauzimanjem i pregovorima sa Visokom Portom, pored opoziva zabrane sječe i izvoza drveta iz Bosne, isposlovao većem broju austrijskih trgovaca odštetu za sve ono što su izgubili storniranjem ugovora sklopljenih sa privatnicima i zabranom sječe i izvoza izrađenih drvnih sortimenata iz tih šuma, a nekolicini obezbijedio ponovno zaključivanje ugovora sa otomanskom državom za eksploataciju istih objekata. Vilajetska vlada je, na osnovu odluke Carigradske Porte, donijela u mjesecu junu 1853 rješenje o skidanju zabrane sječe i izvoza drveta i dozvolila domaćim i stranim trgovcima da se bave eksploatacijom šuma u cilju proizvodnje duge, građevnog i ogrevnog drveta, kao i ostalih šumskih proizvoda, i da proizvedenu robu izvoze u inostranstvo. Ovo sve pod uslovom da ubuduće sklapaju ugovore sa otomanskom državom (97).

Nisu prošla ni puna dva mjeseca od skidanja zabrane sječe šuma i eksporta drveta, a već se početkom avgusta 1853 pojavio u Banjaluci austrijski državljani Ugrinić Vasilije, trgovac iz Stare Gradiške, s namjerom da zaključi ugovor o eksploataciji hrastovih šuma za proizvodnju francuske duge. On je, uz prethodno konsultovanje sa tamošnjim austrijskim konzularnim agentom Milinkovićem, predao banjalučkom kajmakamu ponudu za kupovinu hrastovine u šest šumskih objekata i to:

1) U šumi Milova pored Save, zapadno od Bos. Gradiške, u blizini sela Vrbaške, koja je bila prije u posjedu Mehmed-bega Džinića iz Banjaluke, 1000 hrastovih stabala, po izboru, uz cijenu od 50 pijastera (5 forinti) po 1 stablu.

2) U šumi kod sela Demirovac i Draženić, zapadno od Milove, također pored rijeke Save, prijašnji posjed Ali-bega Džinića iz Banjaluke, 1000 hrastovih stabala za proizvodnju duge uz iste uslove kao za hrastovinu u šumi Milova.

3) U šumi Crni Vrh, istočno od Banjaluke, neodređeni broj hrastovih stabala za proizvodnju 2.000.000 komada francuske duge, plaćano na bazi izrađene robe prema raznim dimenzijama uz cijene od 60-800 pijastera za svakih 1000 komada duge.

4) U hrastovim šumama područja Motajice planine, koje padaju na rijeku Lepenicu, nedaleko od Kobaša, a koje su bile prije u posjedu Dede Ali-begovića, kobaškog kapetana, neoznačenu količinu hrastovih stabala za izradu 1.000.000 komada duge uz uslove i cijene kao pod 3.

5) U području Kozare planine, u dijelu koji se graniči sa selom Podgradcima, u prijašnjem šumskom posjedu Salih-age Ibrišagića iz Banjaluke, odgovarajuću količinu hrastovine za izradu 1.000.000 komada duge pod istim uslovima i modalitetima kao pod 3.

6) U hrastovim šumama u blizini Kobaša i sela Štrpci, koje su prije bile u posjedu Osman-age Ergića iz Banjaluke, neoznačenu količinu hrastovih stabala za izradu 1.000.000 komada duge, uz uslove kao pod 3.

Kao opšti uslov Ugrinić je postavio zahtjev da se šumska područja, dok on bude u njima radio, ne mogu drugom ustupiti za eksploataciju.

Banjalučki kajmakam prihvatio je ovu ponudu i dostavio Vilajetskoj vladi u Sarajevu na odobrenje, poslije čega se trebalo pristupiti zaključenju kupoprodajnog ugovora (145).

U mjesecu septembru iste godine stigao je iz Karlovca u Banjaluku trgovac Vraniczany koji je također, uz prethodno konsultovanje u tamošnjem vicekonzulatu, podnio sandžačkom kajmakamatu ponudu za dugoročnu eksplo-

ataciju hrastovine u cilju izrade nekoliko miliona francuske duge u šumskim predjelima Milova, Demirovac, Simirote, Kozara i Crni Vrh. Za hrastova stabla u šumi Milova i Demirovac on je ponudio cijenu od 20 cvancika (6.6 forinti) po jednom stablu a za hrastovo drvo u ostalim predjelima 20 cvancika (6.6 forinti) za svakih 1000 komada izradene duge normalnih dimenzija. Ugovor o eksploataciji trebao je da glasi na rok od 8 godina. Vraniczany je, pored toga, svoju ponudu vezao uslovima: da se sječa i izrada duge ima vršiti u toku zimске sezone a izvoz izradene robe iz šume do obale Save u toku ljeta, da se svakog proljeća nakon izvršene sječe i izrade, a prije početka izvoza, ima izvršiti prebrojavanje i plaćanje izradene robe, da on može svake godine ujesen dobiti iz Kranjske 100 radnika za sječu i izradu duge i da država kao prodavač ima postaviti službenika koji bi u toku realizovanja ugovora vršio nadzor nad radnicima u odnosu na zaštitu šume. Istovremeno sa nastupom Vraniczany-a preduzela je Zemaljska vlada u Zagrebu akciju u cilju onemogućavanja i isključivanja Ugrinica iz poslovanja oko eksploatacije šuma u Bosni. U tom smislu je Zemaljska vlada u Zagrebu, na osnovu izvještaja i predloga Komande gradiške regimente, preporučila Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu da ne podržava ponudu i zaključenje ugovora za sječu šume između Ugrinica i Vilajetske vlade, obrazlažući pri tome svoju preporuku time što je Ugrinić početnik u tom poslu, što nema dovoljno kapitala i što je postavio uslove monopolističkog karaktera, po kojima bosanska vlada ne bi smjela nikome drugome izdavati u eksploataciju šume u istim područjima dok on bude radio. Akcija Vraniczany-a i Zemaljske vlade u Zagrebu je uspjela. Vilajetska vlada je u svojoj prvoj odluci od 1 decembra 1853 akceptirala Vraniczany-ovu ponudu uz ograničenje što je iz ugovora eliminisala sječu šume u području Milove, Simirote i Crnog Vrh, obrazlažući to potrebama snabdijevanja domaćeg stanovništva građevnim drvetom. Pored toga, rok trajanja ugovora je smanjen od osam na jednu godinu. Pet dana kasnije, tj. 5 decembra 1853 bosanski valija Hajrudin-paša obavijestio je austrijskog generalnog konzula da je prihvatio u cijelosti ponudu koju je Vraniczany dao Vilajetskoj vladi kako u pogledu objekata i višegodišnje eksploatacije tako i ostalih uslova sadržanih u toj ponudi. Vraniczany je, shodno svojoj ponudi i uslovima sklopljenog ugovora, trebao posjeći u zimskoj sezoni 1854/55 u šumi Milova 200 hrastovih stabala uz cijenu od 82 pijastera, u šumi Simirote 200 hrastovih stabala uz cijenu od 52 pijastera i u Crnom Vrh 1000 stabala uz cijenu od 25 pijastera po 1 stablu. On je tu sječu i realizovao, ali je u jesen 1854 najavio Vilajetskoj vladi da u nastupajućoj radnoj kampanji neće moći nastaviti realizovanje ugovora zbog nemogućnosti dobave potrebnog broja radnika. Ovo zato što je Vraniczany mogao na osnovu ugovorenih odredaba dobavljati u Bosnu u toku radne kampanje najviše 150 stranih radnika. Izgleda, međutim, da Vraniczany-u ovo nije toliko teško palo, koliko činjenica da u sklopljeni ugovor nije ušao i od njega postavljeni uslov da se u šumskim područjima, u kojima je njemu prodana hrastovina, ne može za vrijeme ugovora odobravati nikom drugom sječa šume. Ovo se razabire iz jednog objašnjenja Vilajetske vlade, koga je u obliku pisma uputio bosanski valija Hajrudin-paša kao odgovor na intervenciju austrijskom generalnom konzulu Atanaskoviću. U tom pismu se, između ostalog, navodi i to da Vraniczany ne može sprečavati da i drugi trgovci sijeku drvo u odnosnim šumama, jer da mu je taj uslov saopšten pismeno na srpskom jeziku prije odobrenja ugovora. Ta procivvrječnost, veli Hajrudin paša, mogla je nastati vjerovatno na osnovu zablude ili zbog lošeg prevoda turskog originala na srpski jezik (146).

Trgovačka kuća Vraniczany nije bila jedino preduzeće koje se, neposredno poslije skidanja zabrane sječe i izvoza drveta iz Bosne, bavilo eksploatacijom bosanskih hrastovih šuma. Johan Čevišević trgovac iz Jasenovca, zaključio je 1854 sa banjalučkim kajmakomom ugovor o sječi državnih šuma za proizvodnju hrastove duge u trajanju od dvije godine. Predmet ugovora bile su u prvom redu hrastove šume uz desnu obalu Save, između rijeke Bistrice i Orahovca. Vukašinović Kosta, drvarski trgovac iz Sremske Mitrovice, sklopio je iste godine ugovor o sječi hrastovih šuma na području bijeljinske nahije i u njima pored ostalog izrađivao i dugu. Popović Jovan i Ang. d' Elia iz Sl. Broda zaključili su 1855 ugovor za sječu hrastovine i izradu 300.000 komada duge na području Vučjak planine i u ovu svrhu angažovali 70-80 šumskih radnika iz Kranjske. Iste godine sjekao je hrastove šume i proizvodio francusku dugu u bihaćkom sandžaku u okolini Novog, drvarski trgovac Davilla iz Karlovca. On je u jesen 1855 doveo iz Gorskog Kotara u Bosnu veći broj radnika dugara. Lukšić Đorđe, trgovac iz Hrv. Kostajnice, zaključio je 1855 dva ugovora o sječi 1000 hrastovih stabala za proizvodnju duge na području bihaćkog sandžaka. Papamaklić Đorđe, trgovac iz Beograda, sklopio je iste godine sa Mahmud-pašom Fidahićem ugovor o sječi šume Batković (između Bijeljine i Brčkog). Na osnovu toga ugovora on je, pored ostalih sortimenata, trebao izrađivati i hrastovu dugu (147). Vraniczany je 1855 sklopio novi ugovor o eksploataciji hrastovih šuma za proizvodnju francuske duge na području banjalučkog sandžaka sa rokom trajanja od 2 godine. Tim ugovorom, kao objekti eksploatacije, bile su obuhvaćene planine Prosara sa 100.000 komada, Kozara sa 50.000 komada i Crni Vrh sa 25.000 komada i šume u području rijeke Ukrine sa 50.000 komada hrastove duge. U novembru 1855 prispjelo je 170 radnika iz Kranjske koji su, raspoređeni u tri grupe, zaposjeli šumska radilišta na planinama Prosari, Kozari i Motajici (148).

Vraniczany je u proljeće 1856 zatražio dozvolu za daljnu eksploataciju hrastovih šuma u cilju proizvodnje 255.000 komada francuske duge i ponudio ulme šumske takse za 1000 komada izradene duge normalnih dimenzija i to:

Šumsko područje	Količina komada	Šumska taksa pijastera
Milova	30.000	800
Simirote	25.000	600
Razboj	50.000	500
Vijački Lug	50.000	500
Vučjak	100.000	600

U gotovo svim ovim šumama Vraniczany je prije Omer-paše (1850) sjekao i izrađivao hrastovu dugu na osnovu ugovora sklopljenih sa pojedinim feudalcima koji su, u ono vrijeme, bili, posjednici tih šuma i smatrali se njihovim vlasnicima. U banjalučkom Upravnom vijeću (Medžlitz idare) pojavila se baš zbog toga jaka opozicija koja je ometala prihvatanje ove ponude i sklapanje ugovora za eksploataciju šuma u tim područjima. Ovo radi toga, što su članovi opozicije očekivali da će se spor oko vlasništva tih šuma riješiti u korist bivših posjednika koji su i dalje uporno polagali pravo na njih. Dosljedno tome, Medžlitz idare se složio da se Vraniczany-u odobri daljna sječa hrastovine za izradu 255.000 komada duge, ali da se objekti eksploatacije izmijene utoliko što će u njima ostati samo šuma Milova dok će se umjesto ostalih unijeti planine Kozara i Motajica. Od Vraniczany-a ponudenu šumsku taksu za hrastovinu u šumi

Milova, Medžliz je povisio za 10%, tj. na 880 pijastera a za Kozaru i Mocajicu uslovio šumsku taksu sa 840 pijastera za svakih 1000 komada izrađene duge, motivišući to blizinom svih tih triju objekata rijeci Savi. Na osnovu toga Vraniczany je sklopio sa banjalučkim kajmakamatom ugovor koji je i ratifikovan od Vilajetske vlade. On je u vezi sječe i izrade hrastove duge u ugovornim područjima dobio u novembru 1856 iz Gorskog Kotara 100 radnika od kojih je 38 radilo na planini Kozari (149).

Početakom 1857 Vraniczany je preko svog agenta Novaka, i uz intervenciju banjalučkog vicekonzulata, zatražio odobrenje od banjalučkog kajmakamata i Idare medžliza za daljnu eksploataciju hrastovih šuma i podnio ponudu za kupovinu hrastovine za izradu francuske duge i to:

Šumsko područje	Količina duge komada
Milova	60.000
Razboj, Gumjera i Brnjavica	80.000
Crni Vrh	60.000
Ljubić, Reljovac i Dubrava	200.000
Skatavica	200.000
Prnjavorski Lug	150.000
Krnjin, Čavka i Stupa	150.000
Ukupno:	900.000

Ugovor, koji je na osnovu ove ponude sklopljen sa banjalučkim kajmakamatom, i koji je uz prethodno pridobijanje većine članova Medžliza prošao kroz ovu ustanovu, nije prihvatila ni ratifikovala Vilajetska vlada uz motivaciju da su te šume dotadašnjim sječama već u znatnoj mjeri iskorišćene. Pravi razlog odbijanja odobrenja ugovora ležao je u protuakciji velikoposjednika koji su nastojali da te šume sačuvaju od eksploatacije u nadi da će im se ipak priznati pravo vlasništva koje su oni još uvijek polagali na oduzete im šume (150).

Čevišević Johan, trgovac iz Jasenovca, koji se i prije 1850 bavio eksploatacijom šuma u Bosni, poduzeo je 1856 korake da dobije odobrenje i sklopi ugovor za sječnu hrastovih šuma u bihaćkom sandžaku, u dubičkoj i prijedorskoj nahiji, a u cilju proizvodnje oko 300.000 komada duge. On je ponudio šumsku taksu od 10 forinti za svakih 1000 komada izrađene duge dimenzija 3,5 stopa duljine, 6 colli širine i 14 linija debljine. Kao posebni objekat za izradu duge ponudio je kupovinu 200 starih hrastovih stabala čija je ponudena cijena iznosila 7 forinti po stablu. Sljedeće godine (1857) Čevišević je ponudio kupovinu hrastovine za izradu 3.000.000 komada duge i to u šumama Devetina, Gumjera i Dobroćuš 2.000.000 komada, a u šumi Milova 1.000.000 komada. Molio je Austrijski generalni konzulat za podršku i intervenciju kod Vilajetske vlade u cilju što skorijeg odobrenja i zaključenja ugovora. Ta se kupoprodaja, međutim, nije ostvarila zbog reklamacije trgovaca Vraniczany-a i Jarića koji su prije 1850 sklopili ugovore za sječnu hrastovine u tim šumama. Ti ugovori nisu realizovani zbog zabrane sječe i storniranja zaključenih pogodbi (1850), a do tog vremena (1857) nije bio još riješen spor koji su povelili spomenuta dvojica austrijskih trgovaca sa otomanskom vladom u Carigradu. Čeviševiću je, u vezi s time, saopćila banjalučka konzularna agencija da su sve te šume pod sekvestrom Vraniczany-a i da se ne mogu izdavati na eksploataciju drugim trgovcima, bili oni strani ili turski državljani. Čevišević je poslije toga molio dozvolu za

sječu hrastovih šuma i nudio višu cijenu nego drugi. On je štaviše molio dozvolu za sječu hrastovine i izradu duge u onim šumama u kojima je Vraniczany već izvršio eksploataciju i posjekao sva ljepša hrastova stabla, nudeći povoljniju šumsku taksu od one koju je plaćao Vraniczany. On u tome nastojanju nije imao uspjeha jer je banjalučki Idare-medžliz, bez obzira na reklamacije Vraniczany-a, stajao na stanovištu da su sve te šume prorijeđene i da ih treba čuvati za potrebe stanovništva (151). Da su ovo bili razlozi formalne prirode i da su se iza svega toga krile, kako kod predstavnika turske vlasti tako i austrijskog konzulata, očito protežerske tendencije u odnosu na trgovačku kuću Vraniczany-a i njeno nastojanje da obezbijedi sebi neku vrstu monopolističkog položaja u eksploataciji bosanskih hrastovih šuma, ne treba sumnjati.

Prema jednoj obavijesti Finansijske direkcije za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, koja je upućena početkom marta 1858 Austrijskom generalnom konzulatu, vidi se da je trččanski trgovac Eugen Ciotta dobio odobrenje da se za njega izrađena duga u Bosni, koja se nalazi na desnoj obali Une, može utovariti u austrijske brodove i da će se carinjenje te robe izvršiti kod carinarnica u Dubici i Jasenovcu. Iz druge obavijesti, koju je krajem marta 1858 uputila Finansijska direkcija u Zagrebu Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu, vidi se da je Vraniczany-u odobreno da može ukrcati na bosanskoj strani u austrijske brodove 1.400.000 komada duge i to kod Jablanca 600.000 komada kod Bos. Gradiške 400.000 komada i kod Kobaša 400.000 komada (152).

Drvarski trgovac J. N. Turković, koji je do 1850 vršio eksploataciju hrastovih šuma na području bihačkog sandžaka i kome su stornirani ugovori sklopljeni sa privatnim posjednicima šuma, nije mirovao nego je uporno tražio od Vilajetske vlade u Sarajevu i Centralne vlade u Carigradu dozvolu za nastavak započetih radova kao i odštetni zahtjev u vezi s gubicima koje je pretrpio prekidanjem tih radova. On je 1855 otputovao u Carigrad gdje je, posredstvom tamošnjeg austrijskog diplomatskog predstavništva, uspio da isposluje jedno rješenje koje mu je davalo nadu da će se pokrenuti spor završiti u njegovu korist. On se početkom iduće godine povratio iz Carigrada i lično ponio pismo Velikog vezira upućeno bosanskom valiji Huršid-paši. Na osnovu tog vezirskog pisma koje je bilo datirano 14 džemaziul evela 1272 (22 januara 1856) Vilajetska vlada je donijela odluku na osnovu koje se dozvoljava Turkoviću da može posjeći i izraditi u šumama Kazinac, Kamenica, Šiljkovača i Gerljevac istu količinu hrastove duge uz istu cijenu, sa istim brojem radnika i istom vremenskom roku kako je to bilo utvrđeno u ugovoru sa privatnim posjednicima odnosno bujurulidijama dobivenim od bosanskog vezira Husref-paše, s tim da šumsku taksu plati otomanskoj državi. Sječu šuma i nastavak radova oko proizvodnje potaše u tim šumama Vilajetska vlada nije uopšte dozvolila. Turković se sa takvom odlukom Vilajetske vlade nije zadovoljio i spor je ostao i dalje otvoren.

Šume Kazinac i Kamenica, koje su se nalazile u ostrožačkoj nahiji, udaljene 3 sata hoda od suhe granice prema Lici, bile su prije 1850, prema ugovoru sklopljenim sa posjednikom Arnautovićem, namijenjene za sječu u cilju proizvodnje potaše. Pošto mu to u odluci Vilajetske vlade nije bilo dozvoljeno, Turković je tražio da mu se prizna drvna masa iz tih šuma, koja je bila namijenjena za proizvodnju potaše, s tim da izradi odgovarajuću količinu hrastove duge. Turković je, pored toga, zahtijevao da mu se odobri dobava 104 inostrana radnika umjesto 64, koji će u toku jedne godine, koliko mu je ostavljen rok za eksploataciju šuma, moći izraditi odnosnu količinu hrastove duge. Vilajetska vlada mu je priznavala i odobrila samo onaj broj radnika na koje su mu glasile bu-

juruidije iz 1846, ne priznajući onaj broj radnika, koje je Turković trebao, prema posebnim bujuruidijama iz 1846, dovesti u Bosnu za izradu potaše i sakupljanje bukove gube u šumama ostrožačke i krupske nahije. Turković je, osim toga, zahtijevao da mu se prilikom obračuna šumske takse prizna ona svota novca koju je on u ime akontacije isplatio bivšim posjednicima tih šuma. Pošto je Turković u godini 1846 sklopio ugovore za eksploataciju šuma Gerljevac i Šiljkovača sa tadašnjim njihovim posjednikom Arnautovićem na bazi cijene od 12 odnosno 15 cvancika za svakih 1000 komada izrađene duge, to je on predložio Vilajetskoj vladi da će za 3.000.000 komada hrastove duge, koliko bi trebao izraditi u sve četiri pomenute šume, platiti svotu od 3.000 zlatnih dukata ili 1 dukat za svakih 1000 komada izrađene duge. (1 dukat = 5 forinti = 15 cvancika = 50 pijastera), s tim da mu se prizna i od ove svote odbije 15.100 cvancika koliko je platio privatnicima u ime akontacije. Turković je, međutim, naknadno konstatovao, da su šume, koje su mu odlukom Vilajetske vlade odobrene za eksploataciju u cilju proizvodnje hrastove duge, u vremenu 1847-1856 od domaćeg stanovništva u tolikoj mjeri devastirane da on neće biti u mogućnosti izraditi u njima onu količinu hrastove duge sa kojom je dotada računao i kalkulirao. On je, u vezi s tim, postavio zahtjev Vilajetskoj vladi da mu stavi na raspoloženje za eksploataciju druge šumske objekte. Zbog toga je Vilajetska vlada donijela u julu 1858 odluku kojom se Turkoviću produžava važnost rješenja za eksploataciju bihaćkih šuma (153). Turković je 1858 boravio u Bosni 10 nedelja. S njim je putovao, inkognito, nadvojvoda Ferdinand Maximilian, brat austrijskog cara Franje Josipa. Njega je Turković predstavljao kao svog ličnog sekretara. Oni su se sastali u Zavalji kod Bihaća, prošli preko cijele Bosne i Hercegovine, koju su napustili kod Trebinja i prešli na austrijsku teritoriju u pravcu Dubrovnika (154). Vilajetska vlada nije, u pogledu zahtjeva Turkovića, donijela nikakvo rješenje sve do 1861 kada je stupila na snagu odluka Centralne vlade u Carigradu o opštoj zabrani izvoza drveta iz Bosne a koja je trajala sve do 1865, do kada je i pitanje Turkovićeve eksploatacije bihaćkih šuma bilo suspendovano.

1865 donijela je Carigradska vlada odluku da se komisijskim putem utvrdi stanje šuma Kazinac, Kamenica, Šiljkovača i Gerljevac i da se, ukoliko se konstatuje, da su ti objekti devastirani, Turkoviću ustupe na eksploataciju drugi objekti. Tadašnji šumarski inspektor pri Vilajetskoj vladi u Sarajevu Artin-efendija, običao je spomenute šume i na osnovu naloga Vilajetske vlade konstatovao da su one u vremenu od 1847 — 1865 potpuno devastirane. Od šume Kazinac ostao je jedan dio u dobrom stanju dok je šuma Kamenica u cijelosti isječena, iskrčena i pretvorena u poljoprivredno zemljište. Na njoj je i podignuto selo sa 15 muslimanskih kuća. U šumi Šiljkovači i Gerljevcu tada nije postojalo ni jedno stablo sposobno za izradu duge. Šumarski inspektor Artin-efendija je izvijestio, da su šume Makarevac (1 sat hoda od granice), Dobroselo (također 1 sat hoda od granice) i Smrekovo Selište (1 1/2 sat hoda od granice) dobro očuvane, da se u njima nije dotada vršila eksploatacija i da se u njima može izraditi preko 3.000.000 komada hrastove duge (137, 153).

Pošto je Turković dao svoj pristanak Vilajetska vlada je na osnovu Vezirskog pisma od 25 safera 1282 (18 jula 1865) i drugog Vezirskog pisma od 8 džemaziul ahera 1282 (29 avgusta 1865) donijela rješenje da se Turkoviću ustupe na eksploataciju šume Makarovac, Dobroselo i Smrekovo Selište s tim da plati šumsku taksu za hrastovinu iz tih šuma u visini od 13 1/2 cvancika za svakih

1000 komada izrađene duge dok su ostali uslovi ostali isti kao i u rješenju iz 1856, koje se odnosilo na šume Kazinac, Kamenica, Šiljkovača i Gerijevac. Turković je bio zadovoljan sa objektima eksploatacije ali nije htio dati pristanak na postavljene uslove za eksploataciju tih objekata. On je tek u novembru 1867 sklopio sa Vilajetskom vladom ugovor na osnovu koga je bio ovlašten da u toku dvije godine tj. od početka 1868 do kraja oktobra 1870 posiječe i izradi 6.000.000 komada hrastove duge u šumama Makarovac, Dobroselo i Smrekovo Selište, koje se nalaze u bihaćkom sandžaku, na lijevoj obali rijeke Une, uz cijenu od 12 1/2 cvancika za svakih 1000 komada izrađene duge te da u tu svrhu može dovesti iz Austrije i zaposliti na sječi i izradi duge 84 bahtadžije (radnika sječkača). Na osnovu istog ugovora Turkoviću je odobreno da može posjeći u šumi Šiljkovača 200 hrastovih stabala uz cijenu od 6 cvancika po 1 stablu. Turković je sa eksploatacijom ugovorenih šuma otpočeo tek početkom mjeseca novembra 1868 kada je u njih uveo 57 radnika dobavljenih iz Hrvatske. Od tih radnika ostalo je na poslu njih 27, i to u šumi Makarevac, gdje su izradili svega 148.000 komada francuske duge. Ostali radnici, koji su bili razmješteni u ostalim šumama, napustili su posao još u početku rada zbog pomanjkanja hrastovih stabala sposobnih za izradu duge, jer su, navodno, u međuvremenu, od 1865-1868 sva bolja stabla u tim šumama posjekli okolni stanovnici. Šumarski inspektor bihaćkog sandžaka, Husejin-efendija kao i bihaćki i krupski Idare-medžlizi predložili su da se Turkoviću, kao naknada za devastirane šume Dobroselo i Smrekovo Selište, ustupe na eksploataciju šume Čorkovača i Tatarevac a umjesto devastirane šume Šiljkovača — manja šuma zv. Sačirova Kosa. Ovakvo predloženu izmjenu eksploatisanih objekata odobrila je, u januaru 1869, Vilajetska vlada u Sarajevu, ali je kratko vrijeme iza toga svoju odluku povukla. Taj predmet je dostavljen Carigradskoj vladi koja je dala Vilajetskoj vladi instrukcije da se to pitanje riješi izvidom na terenu i da se u tom smislu obrazuje mješovita komisija. U tu komisiju su ušli ispred Vilajetske vlade Charles bej della Sudda i šumarski inspektor Husejin-efendija a ispred Turkovića šumarski stručnjak Mongazi iz Padove i poručnik Gregorić. Kao tumač, komisiji je bio dodijeljen Mehmed-beg Čemerlić. Komisija je imala zadatak da na licu mjesta utvrdi da li je Turković u mogućnosti da realizuje svoje pravo iz ugovora u postojećim šumama i da konstatuje da li je devastacija tih šuma nastupila prije ili poslije potpisa ugovora iz 1867. Komisija se u cijelosti saglasila da su šume Dobroselo i Smrekovo Selište devastirane i velikim dijelom krčenjem i vatrom konvertovane u poljoprivredne kulture. Članovi komisije su se, međutim, razilazili u mišljenju o vremenu u kojem je ta devastacija izvršena. Predstavnici Vilajetske vlade tvrdili su da je ta devastacija izvršena poslije potpisa ugovora (1867) dok je Turković sa svojim predstavnicima dokazivao da su te šume bile tada (1869) u istom stanju kao i prije sklapanja ugovora i da su tamošnji stanovnici opustošili te šume zbog toga, što su znali da ih Vilajetska vlada ustupa Turkoviću u ime naknade štete uz nižu cijenu (13 1/2 cvancika za svakih 1000 komada izrađene duge) dok su drugi trgovci i preduzimači, u isto vrijeme, plaćali mnogo veću šumsku taksu (30-36 cvancika za svakih 1000 komada izrađene duge). Vilajetska vlada je prilikom zaključivanja znala da su te šume devastirane pa ih nije smjela njemu ni prodati. Zbog toga je dužna da mu stavi na raspoloženje druge objekte u kojima će moći realizovati svoja prava. Komisija je predložila svoj izvještaj Vilajetskoj vladi u Sarajevu odnosno Centralnoj vladi u Carigradu a spor je i dalje ostao otvoren (155).

Vilajetska vlada iznijela je u novembru 1869 na javnu prodaju veće količine hrastovine za proizvodnju francuske duge u nekoliko šuma na području bihačkog sandžaka, među kojima su se nalazile hrastove šume u Staro-Majdanskom kadiuku (156). U vezi s tim Turković je zatražio od Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu da uloži protest kod Vilajetske vlade i pita gdje će mu se dati drvo koje nije mogao posjeći u svom ugovornom području koje mu je ustupljeno na eksploataciju u ime odštete (157). Ta intervencija je, međutim, otkrila jedan novi manevar Turkovićeve. On je 1866 zakupio pravo sječe u 11 hrastovih šuma koje su ležale na području općine Japra i to od nekog Husejina Budimlića kao vlasnika odnosno opunomoćenika ostalih vlasnika tih šuma, među kojima su se nalazili Muhamed, Salih, Muharem, Hamza, Bećir, Ibrahim, Bego, Ahmet, Alija, Hasan, Omer, Orhan i Mustafa Budimlić, zatim Mehmed, Alija, Redžep i Husejin Saferagić te Muharem, Zuhdija i Mustafa Bajramagić iz Japre. Predmet ugovora bile su šume Zeba, Tanka Kosa, Široka Kosa, Agin, Voznik, Baraševica, Nagon, Lumbardenik, Duhanski potok, Kuzmanović i Đurinovača. U njima je Turković trebao da posječe i izradi oko 6.000.000 komada hrastove duge i da za njih plati u tri rate za svakih 2.000.000 komada izrađene duge 24.000 cvancika ili ukupno 72.000 cvancika. Uplata prve rate trebala je uslijediti na početku eksploatacije. Ukoliko bi, poslije izrade kupljenih 6.000.000 komada duge ostalo još hrastovih stabala sposobnih za tu svrhu, Budimlić se obavezao da će i njih prodati isključivo Turkoviću uz istu cijenu. Budimlić se, pored toga, obavezao tim ugovorom da će hrastovu dugu, koju budu izradili Turkovićeve radnici, dopremiti iz šume do obale rijeke Sane u blizini sela Blagaj uz cijenu od 50 cvancika za svakih 1000 komada duge s tim da mu se zarada isplaćuje sedmično. Budimlić Husejin je, kratko vrijeme iza toga, umro. Turković se, u vezi s tim, obratio Ministarstvu vanjskih poslova u Beču, koje je sugerisalo Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu da predloži Vilajetskoj vladi da se spor sa Turkovićem riješi na taj način, što će mu se, umjesto naknade štete za manjak drveta u šumama Dobroselo i Smrekovo selište, koje su poslije sklapanja ugovora devastirane od drugih, ustupiti na eksploataciju japranske šume, koje je Turković inače kupio 1866 od Budimlića s tim da za Turkovića vrijede isti uslovi kao i u ugovoru sa Budimlićem. Austrijski generalni konzul u Sarajevu dostavio je Vilajetskoj vladi predlog u tom smislu, dok je još prije toga tražio od Vilajetske vlade da odustane od prodaje tih šuma dok se ne provjeri njihovo vlasništvo. Na traženje Vilajetske vlade bihački mutesarif je izvijestio, da je Budimlić prodao Turkoviću predmetne šume bez znanja i privole lokalnih vlasti. U vezi s tim Vilajetski medžlis-idare donio je odluku a Vilajetski šumarski inspektorat njeno obrazloženje u kome se naglašava da se u Bosni ne može ni jedna šuma eksploatirati bez znanja i odobrenja vlasti i šumarske inspekcije, bila ona državna ili privatna. Turković je kupio te šume od privatnika uz bagatelne cijene i ako one nisu privatno nego državno vlasništvo. Stanovnici nemaju nikakvog prava na ove šume kojim Vilajetska vlada može da raspolaze kako hoće i da ih prodaje, kao državno dobro, kome hoće. Poslije ovoga Austrijski generalni konzulat posumnjao je u osnovanost pravnog zahtjeva Turkovića i uvjerio se da se tu radilo o državnim šumama a ne o privatnom vlasništvu, kako je to Turković pokušao predstaviti (158).

Turković je, u međuvremenu, prenio pravo eksploatacije bihačkih šuma po ugovoru iz 1867 na dvije tršćanske firme od kojih je jedna bila Fani i Morpurgo a druga Marco Terni i Komp. I ovo je bio jedan od manevara Turkovića, kojim je želio da izbjegne naplatu potraživanja austrijskog državnog erara kome

e dugovao 2000 forinti. Ovo potvrđuje i jedan dopis koji je krajem oktobra 1870 uputila Finansijska prokuratura za Hrvatsku i Slavoniju iz Zagreba Austrijskom generalnom konzulatu u kome ga izvještava da joj je Ministarstvo trgovine u Beču naredilo da se pobrine i utjera tražbinu državnog erara u iznosu od 2000 forinti od Turkovića stavljanjem zabrane na drvo koje je on izradio u bosanskim šumama. Pošto se naknadno saznalo da je Turković svoje poslovanje u Bosni prenio na neke tržćanske firme to je Ministarstvo trgovine u Beču zatražilo preko Finansijske prokurate u Zagrebu i Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu da traži od tih firmi naplatu duga za račun Turkovića odnosno da stavi pod sekvestar pokretnu imovinu tih firmi (izrađenu robu u bosanskim šumama) u cilju obezbjeđenja toga potraživanja. U vezi s tim firma Fani i Morpurgo kao i Marco Teni i Komp. su dale izjavu da će kod prvog dospjeća plaćanja, umjesto Turkoviću, isplatiti cijelokupno potraživanje austrijskog državnog erara Finansijskoj direkciji u Zagrebu (159).

Spor između Turkovića i Vilajetske vlade kao i pitanje naplate potraživanja austrijskog državnog erara ostali su neriješeni i otvoreni sve do kraja otomanske uprave u Bosni i Hercegovini, koju su 1878 okupirale trupe Austro-Ugarske Monarhije. On je neposredno poslije okupacije Bosne i Hercegovine preduzeo akciju u dva smjera. Prvo, da mu se odgodi naplata potraživanja državnog erara od 2000 forinti i drugo, da mu se dozvoli eksploatacija bosanskih šuma iz ne-realizovanog ugovora sa turskom vladom iz 1867 godine.

Turković je u jesen 1878 i u toku 1879 uputio nekoliko predstavlki Ministru finansija u Beču i Ministru finansija u Pešti u kojima ih moli da odustanu od naplate državnog potraživanja njegovog duga od 2000 forinti dok se ne riješi njegov spor u vezi eksploatacije bosanskih šuma (160).

U pogledu nastavka eksploatacije bosanskih šuma Turković je u avgustu 1878, tražio od Car. kralj. generalne komande u Sarajevu da mu dozvoli da dođe u Bosnu sa predstavnicima stranih firmi, koji su bili interesenti za kupovinu robe u vezi eksploatacije bosanskih šuma, koju on želi nastaviti na osnovu prava iz sklopljenog ugovora sa bivšom Vilajetskom vladom. Njemu je zatražena dozvola za ulazak u Bosnu uskraćena. On se poslije toga obratio Civilnom sektoru ili Armijske komande u Sarajevu s molbom da mu se na osnovu ugovora sklopljenog 1867 sa Vilajetskom vladom dozvoli eksploatacija bosanskih hrastovih šuma pod istim ugovornim uslovima s tim da mu se umjesto devastiranih šuma Makarevac, Dobroselo i Smrekovo Selište u području Bihaća ustupe na eksploataciju hrastove šume u području Žepča. Kao alternativu, on je postavio zahtjev da mu se isplati odšteta za izmaklu dobit u iznosu od 240.000 forinti. On je pri tome istakao da će, u protivnom slučaju, s punim pravom, tražiti putem suda, od Car. kralj. vlade odnosnu odštetu. On je, u vezi s tim, uputio cio niz predstavlki Austrijskom ministarstvu vanjskih poslova i Zajedničkom ministru finansija u Beču i posredstvom bana Mažuranića bio u posjeti kod Ministra finansija u Beču reklamirajući i zahtijevajući povoljno rješenje svog zahtjeva u odnosu na nastavak eksploatacije bosanskih hrastovih šuma. Taj uporni senilni starac, kome je tada već bilo 83 godine, nije imao u svom pothvatu uspjeha. Austro-ugarske vlasti, koje su mu za vrijeme otomanske vladavine u Bosni i Hercegovini išle u svakom pogledu u susret, okrenule su leđa i sve njegove zahtjeve na eksploataciju bosanskih šuma i na plaćanje odštete odbijale kao neosnovane. Njihov negativni stav najbolje ilustruje izvještaj guvernera Bosne i Hercegovine, generala Würtemberga, od 28 decembra 1878,

upućen Zajedničkom ministru finansija u Beču. U tom izvještaju pored ostalog, navodi se i sljedeće:

„Iz raspoloživih dokumenata se vidi da Turković hoće sa malo muke i sa ograničeni^m ulaganjem kapitala da izvuče veliku dobit. S druge strane ne može se razumjeti da je on pokrenuo pitanje državnih šuma Makarovac, Smrekovo Selište i Dobroselo u kojim je on bio ugovorom ovlašten da sječu stabala preduzme još početkom januara 1868 godine a on je tek početkom mjeseca novembra 1868 godine, navodno, organizovao rad i počeo sa sječom, dakle u vrijeme, kada su, prema priležnoj kopiji njegovog vlastitog pisma od 10. IV 1874 šume Smrekovo Selište i Dobroselo bile devastirane.“

„Suprotno od toga bi se moglo pretpostaviti da Turković nije uopšte započeo sječu šuma, jer je on u avgustu 1868, ili možda još i ranije, uočio da u spomenutim šumama nema više nikakvog većeg posla za njegove radnike“.

„Nerazumljiva je briga Turkovića da on s namjerom pribavljanja vlastite koristi, koja prelazi granice obične građanske dobiti, sada traži pravo sječe u šumama oko Žepča kao odštetu za onu izmaklu dobit koju on u šumama Smrekovo Selište i Dobroselo tako mnogo oplakuje.“

„Meni i Armijskoj komandi je stanje posjeda državnih šuma u Bosni vrlo malo poznato kao i njihova prostorna veličina, a još manje bogatstvo šuma oko Žepča. Ja nisam momentano u stanju da o tome dadem mišljenje, bez prethodnog upućivanja stručnjaka na lice mjesta, — a tih stručnjaka ja nemam“.

„U pogledu šuma kod Žepča postoje dvije mogućnosti: ili da one reprezentiraju veliko drvo bogatstvo koje će s obzirom na kvalitet i upotrebljivost daleko premašivati veličinu zahtjeva Turkovića za odštetu u odnosu na bihačke šume ili da postojeće šume u okolini Žepča i njihova vrijednost ne prelaze Turkovićeve odštetni zahtjev.“

„U prvom slučaju treba imati na umu da sadašnja bosansko hercegovačka uprava dolazi u takav položaj da prinosi osjetljivu žrtvu na postavljene novčane zahtjeve Turkovića u jednoj stvari, koja je prema raspoloživim dokumentima jasno njegovom krivnjom dobila za njega manje povoljan obrt. U drugom slučaju sadašnja bosansko hercegovačka vlada bi, preuzimanjem na sebe obaveze plaćanja odštete Turkoviću, zapala u takav položaj u kakvom se prema njemu nalazi otomanska vlada. Opreznost nalaže da se u pogledu odštetne obaveze sadašnje bosansko hercegovačke vlade prema Turkoviću treba držati rezervisano, tim prije što je osnovanost na zakonu njegovog odštetnog zahtjeva u najmanju ruku sumnjive prirode“.

„Zbog toga bi trebalo dći ruke od razmatranja zakonitosti zatraženog priznavanja prava na eksploataciju državnih šuma u žepačkom području i ustupanja ovog prirodnog bogatstva Bosne i Hercegovine u cilju zadovoljavanja odštetnog zahtjeva Turkovića i njegovih eventualnih cesionara i uputiti ih da svoju stvar u pogledu priznavanja i dobivanja odštete regulišu sa otomanskom vladom u Carigradu, koja je jedino i kompetentna za rješavanje ovog spora a ne Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu.“

„Turković fungira u sadašnjem procesu za odštetu ne više kao neposredni oštećenik nego kao jedna vrsta mandatora tršćanske firme Fano i Morpurgo i Marco Terni i komp., jer je on svoje odštetne zahtjeve prema Otomanskoj vladi prodao i odnosnu novčanu naknadu primio na osnovu ugovora o cesiji od 28. maja 1870, dok naprotiv nigdje nema spomena da je on istima primljeni novac povratio, što on zbog svog lošeg finansijskog stanja nije bio u stanju ni da učini“.

„Ovdje otpadaju također i svi oni obziri humanizetnog karaktera, koji bi inače bili na svom mjestu, da je stvar Turkovića takve prirode da bi se ona, u ovom konkretnom slučaju, mogla smatrati takvom da je nju vrijedno potpomagati.“

Pod takvim okolnostima ja sam prisiljen da odbijem peticiju Johana Turkovića za ustupanje na eksploataciju žepačkih šuma kao i bilo kakvu odštetu iz raspoloživih državnih sredstava Bosne i Hercegovine“ (161).

Eksploatacijom bosanskih hrastovih šuma za proizvodnju francuske duge nisu bili zainteresovani samo preduzeća i trgovci sa teritorije susjedne Austrije nego i iz drugih zemalja. Tako u 1857 nalazimo francusko preduzeće A. Henry koje siječe hrastove šume i proizvodi dugu u zapadnom dijelu Kozare planine, na području bihačkog sandžaka. Spomenuti Henry optužio je Vraniczanya-a čiji su radnici sječom i izradom duge u istočnom dijelu Kozare, koji je ležao na teritoriji banjalučkog sandžaka, prešli sa sječom u njegovo ugovorno pod-

ručje. U vezi s time banjalučki kajmakamat je obrazovao posebnu komisiju koja je na terenu, u prisutnosti tužioca Henry-a i zastupnika Vraniczany-a, riješila spor (162).

Iskorišćavanjem bosanskih šuma za proizvodnju hrastove duge nisu se u to vrijeme bavili isključivo stranci, nego i domaći trgovci i preduzimači, pa i pojedini bogatiji seljaci. Papamaskić Đorđe, trgovac iz Beograda, koji je inače bio austrijski državljanin, dobio je 1857 dozvolu od banjalučkog kajmakamata da može izvesti u Austriju 20.000 komada francuske duge koje je njegov namještenik Jusuf Vehabović iz Bos. Gradiške pokupovao od seljaka. Papamaskić je iste godine dobio dozvolu za izvoz 100.000 komada duge, koju je količinu kupio od Hadži Ali-paše iz Bos. Gradiške. On je u vezi s time urgirao, preko Austrijskog generalnog konzulata, kod Vilajetske vlade ratifikaciju dozvola izdanih od banjalučkog kajmakamata. Da se Papamaskić i dalje bavio kupovinom izrađene duge od domaćih proizvođača vidi se iz toga što je on isplatio u julu 1861 Osmanu Feaku, Mehmedu Arnautu i Aliji Mujanoviću iz Bos. Gradiške 100 dukata za prodanih 30.000 komada hrastove duge. Oni su mu do kraja 1861 isporučili 12.715 komada duge u vrijednosti od 40 dukata, dok ostatak 17.685 komada u vrijednosti od 60 dukata nisu isporučili. Zbog toga ih je Papamaskić tužio i tražio preko Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu naplatu dužne svote sa kamatima i ostalim troškovima oko njegovog dolaska u Sarajevo. Eksploatacijom hrastovih šuma bavio se bogati sarajevski trgovac Mujaga Pazarac. On je kupio od Mustafa-paše Zvorničkog, u šumi Batković, 3000 hrastovih stabala koja su imala „promjer“ (vjerovatnije opseg — primjedba pisca) 70 colli. Tu su šumu, za koju je kasnije utvrđeno da je državna, bili zakupili od Mustafa-paše Vraniczany i Jarić, pa je iz toga nastao spor (163).

Trgovačka kuća Vraniczany, koja je i dalje favorizirana od Austrijskog generalnog konzulata, u svom nastojanju da se obezbijedi od konkurencije drugih preduzeća i trgovaca, kako stranih tako i domaćih, i da sebi osigura za duži vremenski period veće objekte eksploatacije za proizvodnju hrastove duge, sklopila je krajem 1857 sa banjalučkim kajmakamatom ugovor o eksploataciji hrastovih šuma, sa rokom trajanja od 6 godina. (Od 1 oktobra 1859 do 1 oktobra 1864.) Tim je ugovorom Vraniczany kupio:

Šumsko područje	Stabala komada	Jedinična cijena pijastera	Ukupno pijastera
Gumjera	4.000	30	120.000
Crni Vrh	4.000	25	100.000
Dubrava	5.000	25	125.000
Čavka i Scupa	12.000	20	240.000
Krnjin	4.250	20	85.000
Vučjak	3.000	30	90.000
Vijački Lug	12.000	20	240.000
Ukupno	44.250		1.000.000

Ovaj ugovor je prihvatio i odobrio Idare medžliz banjalučkog kajmakamata (sandžaka), pa je trebao biti ratifikovan od Vilajetske vlade. Prema uslovima sklopljenog ugovora, kupac je bio ovlašten da svake godine dobavlja iz inostranstva 180 radnika potrebnih za sječu i izradu duge. Ti radnici su mogli koristiti za svoje lične potrebe samo ovrške posječenih stabala i ležeće drvo koje se nalazilo u šumi. Predmet sječe su bila samo stabla koja su sposobna za proizvodnju duge dok ostalo drvo kupac nije smio iskorišćavati u druge svrhe.

Prodavač se ugovorom obavezivao da neće, za vrijeme trajanja ugovora, upuštati u ugovorno područje druge trgovce da u njima sijeku šumu. Nakon ratifikacije ugovora kupac je bio dužan položiti kauciju u iznosu od 150.000 pijastera koja je trebala ostati u državnoj blagajni sve do zadnje godine. Svakog proljeća, poslije završetka zimske radne kampanje, dolazio bi predstavnik Medžliza u šumu da prebroji posječena stabla i izvrši naplatu šumske takse. Pri isteku ugovora, odnosno prilikom zadnjeg brojenja posječenih stabala, kaucija se uračunavala u kupovinu. Kupac je bio odgovoran i dužan da plati svu štetu koju bi eventualno učinili njegovi radnici u šumi, i to u visini koju prema ocjeni bude odredilo Upravno vijeće (Idare medžliz).

Protiv sklapanja i odobrenja ovog ugovora pojavio se jak otpor i povedena je organizovana akcija od strane nekih velikoposjednika iz Bosanske Krajine koje su u tom pothvatu predvodili Ali-beg Džinić i Hadži Nazif-aga iz Banjaluke. Oni su uputili Vilajetskoj vladi, odnosno bosanskom veziru, jednu predstavku sa većim brojem potpisa tamošnjeg stanovništva u kojoj su ustali protiv izdavanja šuma na dugoročnu eksploataciju uz tako povoljne uslove. Vilajetska vlada je tim povodom pozvala u Sarajevo Kadi Hasan-efendiju, Ali-bega Džinića i Hadži Nazif-agu. Poznavajući dobro pozadinu akcije krajiških velikoposjednika, a svjesna da oni imaju jak uticaj među muslimanskim stanovništvom, Vilajetska vlada nije ratifikovala dugoročni ugovor za eksploataciju hrastovih šuma, koji je bio sklopljen sa Vraniczany-em, ali je naredila banjalučkom kajmakatu da sa Vraniczany-em sklopi kratkoročni ugovor za sječu manjeg broja hrastovih stabala.

Kao predmet novog ugovora, koji je bio ratifikovan i kao takav realizovan, bila je obuhvaćena sječa 10.000 hrastovih stabala u četiri šumska područja i to:

Šumsko područje	Stabala komada	Jedinična cijena pijastera	Ukupno pijastera
Vučjak	2.000	35	70.000
Vijački Lug	1.500	23	34.500
Krnjin	3.000	20	60.000
Čavka	3.500	20	70.000
Ukupno	10.000		234.500

Trajanje eksploatacije, prema odredbama novosklopljenog ugovora, bilo je ograničeno na jednu godinu. Kupac je od kupljenih stabala, iza izrade duge, mogao izrađivati i ostale sortimente, ukoliko je to želio. Sječa i izrada sortimenata morala se vršiti isključivo u zimskoj sezoni, tj. od Kasuma (Mitrovdana) do Đurđev dana, a izvoz izrađenog materijala iz šume do obale Save u ljetnoj sezoni tj. od Đurđev-dana do Kasuma. Za sječu i izradu ugovornog drveta kupac je mogao dobiti iz Austrije 180 šumskih radnika. Za vrijeme realizovanja ugovora nisu mogli drugi trgovci, bilo strani bilo domaći, sjeći šumu u istim područjima, dok su se sječe za vlastite potrebe domaćeg stanovništva mogle vršiti. Kupčevi radnici su mogli upotrebljavati za ogrev samo vršike stabala porušenih za izradu duge ili starih ležećih klada koje nađu u planini. Kupac nije smio sjeći druga stabla osim onih koja su mu trebala za izradu duge a pri tome je bio dužan voditi računa o tome da jačim intenzitetom sječe ne dovede do ogoljavanja šume i pretvaranja šumskog zemljišta u njive. Nakon završenih radova oko sječe i izrade, carski memorandum je trebao izvršiti prebrojavanje panjeva posječenih stabala. Na osnovu toga se vršio obračun i plaćanje kupovine. Pri ovome se uzimala u obzir kod zaključivanja ugovora položena ka

para (kaucija) koja je iznosila 13% od kupovne svote. Ukoliko bi pri sječi i izradi robe nastala šteta kojem spahiji na njegovim susjednim livadama ili oranicama, kupac je bio dužan platiti sporazumno sa vlasnikom zemljišta utvrđenu odštetu ili u protivnom slučaju onu odštetu koju odredi Upravno vijeće (Idare medžliz). Eventualne štete koje bi nastale pri izvozu izrađenog drveta iz šume plaćali su kirijaši a ne kupac. Za slučajne štete koje bi kupac pretrpio od požara i poplave država kao prodavač nije odgovarala a kupac nije imao pravo tražiti za takve štete bilo kakvu naknadu. Vraniczany je u cilju realizovanja ovog ugovora, kao i još nedovršenih ugovora, dobio u jesen 1858 u Bosansku Krajinu 340 šumskih radnika iz Gorskog Kotara i Kastavštine (164).

U jesen 1859 Vraniczany je pristupio eksploataciji hrastovih šuma koje je dobio na osnovu višegodišnjeg spora sa otomanskom upravom, a koji se odnosio na zabranu sječe i storniranje ugovora sklopljenih prije 1850 sa privatnicima — uzurpatorima državnih šuma. Taj spor je riješen tek 1858 kada je posebnim fermanom odobreno Vraniczany-u i Jariću da od devet ugovora, koje su oni zajednički sklopili prije 1850 sa privatnicima, mogu naknadno realizovati pet ugovora, pod uslovom da za eksploataciju odnosnih objekata sklope sa državom posebne ugovore, plate taksu za posječeno drvo, da ne smiju u tim šumama sječi tehničko drvo, koje je rezervisano za potrebe carske tophane i tershane (artiljerijskog i pomorskog arsenala) kao i za državne objekte i potrebe domaćeg stanovništva, da intenzitet sječa ne bude takav da zemljište ostane bez šume, da se sječa u tih pet šumskih objekata ima izvršiti u zimskoj sezoni 1858/59 ili 1859/60 i da za izvršenje tih radova mogu dobiti za svaki objekat po 35 ili ukupno 175 stranih šumskih radnika. Ovim fermanom odobreno realizovanje sječe u cilju proizvodnje hrastove duge obuhvatilo je, kako je već rečeno, samo pet šumskih objekata na području Motajica planine i to šumu llovu-prijašnji posjed Osman - paše, zatim šumu kod sela Smrtića i Kaoca-bivši posjed Ibrahim-age, šumu Biliga i Vlaznica-prijašnji posjed Halil-age Salihagića, šumu Brusnik-prijašnji posjed nekog Derviš-bega i šumu kod sela Brezovljana i Ivorlića koja je bila prije u posjedu Ibrahim-bega i Salih-bega Salihagića. Šumska taksa koju je trebalo platiti za posječeno drvo iznosila je za duge od 3 stope dužine, 4 cola širine i 1 col debljine od 43 pijastera i 8 para do 60 pijastera i 17 para za svakih 1000 komada izrađene duge, već prema udaljenosti pojedinih objekata od Save, a za duge od 3 stope dužine, 4 cola širine i 2 cola debljine 86-100 pijastera za svakih 1000 komada izrađene duge. Vraniczany i Jarić nisu bili zadovoljni takvim rješenjem, jer se na planini Motajici, prema njihovoj tvrdnji, nije moglo naći više od 1000 komada hrastovih stabala koja bi pojedinačno mogla dati 500-1000 komada duge. Oni su za to tražili da im se odobri da ostatak od 9000 hrastovih stabala posijeku u drugim susjednim područjima, prvenstveno u Gumjeri, Crnom Vrhu i Dubravi. Banjalučki kajmakam, u sporazumu sa Idare medžlizom, uputio je u jesen 1858 jednog memura sa zadatkom da pregleda šumska područja sa hrastovinom i podnese izvještaj o mogućnosti sječe deficitnog broja stabala. Na osnovu izvještaja spomenutog memura banjalučki Medžliz-Idare dao je saglasnost da Vraniczany i Jarić posijeku na području Kozare 6000 hrastovih stabala, u šumi Uzlomac, tešanjске nahije, 3000 komada, dok se ostatak od 1000 stabala trebao posjeći u području planine Motajice. Sječa cjelokupne količine od 10.000 hrastovih stabala morala se izvršiti u zimskoj sezoni 1859/60. Vraniczany i Jarić nisu bili zadovoljni ovakvom dispozicijom eksploatisanih objekata, pa je konačno odlučeno da manjak od 9000 hrastovih stabala posijeku u šumi Dubravi, Optoci, Skatavici i Gum-

jeri. U toku zime 1859/60 radilo je u tim šumama 139 a u Motajici 28 stranih šumskih radnika. Vraniczany je u 1860 imao pripremljeno za eksport 2.300.000 duga od čega 700.000 kod Svinjara a 1.600.000 komada kod Kobaša. On je tražio i dobio odobrenje od Finansijske zemaljske direkcije u Zagrebu, da tu robu može ukrcati u austrijske brodove na Savi (165).

Povoljni uslovi za sticanje velikih profita eksploatacijom bosanskih hrastovih šuma doprinijeli su da su se u Bosni počeli pojavljivati novi interesenti za sječu tih šuma. U proljeće 1858 dolaze lično u Banjaluku trgovci Bogdanović iz Sl. Broda i Davilla iz Sl. Požege i podnose zajedničku ponudu za kupovinu 8000 hrastovih stabala u 6 šumskih područja na teritoriji banjalučkog sandžaka. Čevićević Johan, i pored svih dotadašnjih neuspjeha, ostao je uporan u traženju dozvole za sječu hrastovine u Bosni. On je početkom 1859 ponovo dao ponudu za kupovinu hrastovine na području banjalučkog i bihačkog sandžaka, ne navodeći objekte eksploatacije nego samo količinu duge koju je namjeravao izrađivati, a koja je iznosila u banjalučkom sandžaku 700.000 a u bihačkom sandžaku 300.000 komada. Početkom 1860 pojavljuje se u Banjaluci Todor Kajić, trgovac iz Jasenovca, i nastoji da sklopi ugovor za sječu 1000 hrastovih stabala za proizvodnju duge na području planine Prosare. Neki Petar Knezović, iz Pro­sika kod Senja, dobio je dozvolu za sječu hrastovine u šumi Vidovska, cazinske nahije. On je došao u jesen 1860 sa 8 radnika Krmpočana i izradio 12.000 komada duge dimenzija 42 cola dužine, $4\frac{1}{2}$ — 6 coli širine i 1 col debljine i plaćao u ime šumske takse za svakih 1000 komada 100 pijastera (10 forinti). On je za sobom povukao u Bosnu Novaka Josipa iz Senja koji je tražio odobrenje za sklapanje ugovora i sječu hrastovih stabala za proizvodnju duge u šumi Vidovska. Turković je povodom toga protestirao kod Vilajetske vlade u Sarajevu protiv odobravanja sječe hrastovih šuma u cazinskoj i bihačkoj nahiji sa motivacijom da su te šume u njegovoj interesnoj sferi, da ih je on zakupio za sječu i izradu duge od njihovih posjednika prije 1850 i platio u ime zakupni­ne odnosno šumske takse za 7250 hrastovih stabala 43.500 cvancika i da se do konačnog rješenja spora treba u njima zabraniti svaka sječa. U isto vrijeme tražio je odobrenje za sječu hrastovine u bosanskim šumama trgovac Krovino­vić iz Gradiške i ponudio kupovinu 1500 dubećih i ležećih hrastovih stabala u šumi Milova (166).

U junu 1860 Vraniczany je imao na obali Save veće količine izrađene i uskladištene duge. Finansijska zemaljska direkcija za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu izdala mu je koncem juna odobrenje da može utovariti u austrijske brodove na Savi, i to kod Svinjara 700.000, kod Dolaca više Kobaša 300.000 i kod Korače ispod Kobaša 1.300.000 komada hrastove duge (167).

U toku istog mjeseca Vraniczany je tražio od Vilajetske vlade načelno odobrenje za sječu i proizvodnju 6.000.000 komada hrastove duge u šumama na području banjalučkog sandžaka kako bi na osnovu toga načelnog odobrenja mogao pristupiti razgovorima i sklapanju kupoprodajnog ugovora sa banjalučkim kajmakatom. Tu se radilo o namjeravanoj eksploataciji većeg broja hrastovih šuma za proizvodnju većih količina francuske duge računato u normalnim dimenzijama i to:

Šumsko područje	Komada duge
Milova	400.000
Prosara	400.000
Motajica	400.000
Gumjera	500.000

Dubrava	500.000
Krnjin i Vučjak	300.000
Čavka i Stupa	1.000.000
Šabajkovac	1.000.000
Javorova	1.500.000
Ukupno	6.000.000

Tadašnji bosanski valija, vezir Osman-paša, ustezao se da o ovoj stvari donese bilo kakvu odluku, očekujući zatražene instrukcije od Carigradske vlade (168) Ovo zbog toga, što se u to vrijeme razmatralo u Carigradu pitanje eksploatacije bosanskih šuma i pripremale mjere za njihovu zaštitu u vezi sa prekomjernim sječama.

Intenzivna i neracionalna eksploatacija bosanskih šuma, a posebno sječe hrastovih šuma koje su počinjale sve više da poprimaju karakter devastacija, prisilile su otomansku Centralnu vladu da donese odluku o zabrani daljne sječe i izvoza svih vrsta drveta iz državnih šuma u Bosni. Ta je zabrana stupila na snagu početkom 1861 i trajala do 1865 kada je otomanska uprava pristupila ponovo prodaji bosanskih šuma i sklapanju ugovora za njihovu eksploataciju po starom sistemu tj. na bazi direktnih pogodbi sa kupcima, s razlikom što se pri novim prodajama počela otkrivati tendencija favoriziranja domaćih trgovaca i preduzimača.

Već u jesen 1865 Vilajetska vlada donijela je odluku da ustupi na eksploataciju hrastove šume za proizvodnju francuske duge na području banjalučke, tešanjске i derventske nahije domaćim trgovcima Đorđu Josipoviću i Risti Raduloviću iz Sarajeva. Ona je zaključila ugovor sa Josipovićem o sječi hrastovine za proizvodnju 2.000.000, a sa Radulovićem za proizvodnju 1.000.000 komada francuske normalne duge uz cijenu od 125 pijastera za svakih 1000 komada izrađene duge (98). Oni nisu bili dovoljno uvedeni niti su imali većeg iskustva u poslovanju oko eksploatacije hrastovine za proizvodnju duge. Oni za ovaj posao nisu mogli naći potreban broj kvalifikovanih radnika u zemlji nego su ih morali dobavljati iz austrijskih zemalja. Zatim vjerovatno nisu imali ni dovoljno kapitala ni dobrih trgovačkih veza za prodaju i plasman izrađene robe na tadašnjem evropskom tržištu. To je i dovelo do toga, da su se u Josipovićevom ugovornom području pojavili, formalno kao poslovođe, poznati trgovci Aleksandar Davilla iz Sl. Počuge i Stevan Bogdanović iz Sl. Broda, dok su oni stvarno bili njegovi ortaci. Njih dvojica su, pored ostalog, preuzeli na sebe brigu oko angažovanja i dobave u Bosnu stranih radnika. Tako je Bogdanović krajem 1865 doveo i smjestio u planinu Motajicu 200, a Davilla krajem 1866 u Vijački Lug i Prnjavorske šume 178 stranih radnika. Prisustvo ove dvojice stranih državljana, koji su fungirali kao Josipovićeve poslovođe a bili stvarno ortaci, dovelo je do pravnih komplikacija u vezi sa realizovanjem ugovora. Davilla i Bogdanović su se, u vezi sa smetnjama i sporovima oko realizovanja ugovora u odnosu na otomansku upravu kao prodavača šuma i na šumske radnike kao najmoprimce, obraćali turskim vlastima pozivajući se na prava i privilegije austrijskih državljana i tražili intervenciju i zaštitu austrijskog konzulata. Turske vlasti su se pozivale na ugovor koji je sklopljen sa turskim državljaninom Josipovićem, a ne s njima, odbijajući njihove zahtjeve i intervencije austrijskog konzulata o njihovim zahtjevima (169).

Dr. B l a u (4) koji je boravio u Bosni kao pruski konzul od 1861-1872 i u tom vremenu, kao strastveni botaničar, putovao i krstario po bosansko-hercegovačkim planinama, navodi da je glavni artikal bosanske Posavine hrastova

duga i kukuruz i da je duga iz Motajice planine glavni izvozni artikl, odakle se doprema do Vrbasa kod Svinjara (današnji Srbac) ili do Save kod Kobaša. On je uljeto 1867 posjetio jedno od velikih stovarišta na desnoj obali Vrbasa, jednu četvrtinu sata hoda uzvodno od njegovog ušća u Savu, i tamo zatekao dvojicu preduzimača od kojih je bio jedan iz Rijeke a drugi iz Udina. Oni su tovarili dugu, otpremali je vodom u Sisak i prodavali je u Marseille i Bordeaux. Godišnji izvoz hrastove duge iz Motajice planine kretao se, u to vrijeme, između 500-600.000 komada. Trgovci, koji su eksploatisali hrastove šume u tom području, plaćali su u ime šumske takse za korisno drvo 120-300 pijastera za svakih 1000 komada izrađene duge. Duga koju je Blau našao na stovarištu kod Kobaša poticala je, bez svake sumnje, iz ugovora o eksploataciji hrastovih šuma sklopljenog sa trgovcem Josipovićem.

I pored činjenice da su strani preduzimači i trgovci lakše dolazili do kupovine i eksploatacije šuma dok su one bile u posjedu feudalaca novi način i postupak oko kupoprodaje i sječe bosanskih šuma, koji je uveden 1853 poslije dizanja zabrane sječe i eksporta drvnih proizvoda, nije predstavljao naročitu kočnicu za ponovo oživljavanje eksploatacije šuma i trgovine drvnim proizvodima. Strani preduzetnici i trgovci brzo su se snašli, uspostavili kontakt sa otomanskim vlastima, vodili pregovore i zaključivali kupoprodajne ugovore za eksploataciju šumskih objekata. Oni su pri ovom imali veliku podršku i pomoć Austrijskog generalnog konzulata i njegovih konzularnih agencija. Sklapanje ugovora vršeno je između sandžačkih kajmakama kao državnih opunomoćenika s jedne i kupaca s druge strane a sklopljeni ugovori su stupali na snagu tek onda kada ih je odobrila i potvrdila Vilajetska vlada u Sarajevu. U pogledu plaćanja takse za drvo, koje su sjekli strani državljani u državnim šumama na osnovu sklopljenih ugovora, postignut je između austrijskog generalnog konzula Atanaskovića i bosanskog valije Huršid-paše, neposredno poslije dizanja zabrane sječe i izvoza drveta, poseban sporazum po kome su određene prosječne cijene za pojedine vrste i upotrebu (kvalitet) drveta. Te su prosječne šumske takse kasnije izmijenjene i, za istu vrstu i kvalitet drveta, diferencirane prema udaljenosti objekta sječe od državne granice. Te su cijene bile samo orijentacione dok su ugovorne cijene utvrđivane na osnovu ponude i direktne pogodbe s kupcem. Ugovori koje su sklapali sandžački kajmakami sa pojedinim kupcima morali su, prije dostave Vilajetskoj vladi na ratifikaciju, proći kroz medžlizi idare (upravno vijeće) odnosno kajmakamata. Medžlizi su bili u početku jaka kočnica u pogledu odobravanja sklopljenih ugovora i izdavanja koncesija za eksploataciju šuma. Jedan od prvih razloga bio je taj, što je većina feudalnih posjednika bila još uvijek u uvjerenju i očekivanju da će se spor oko priznavanja vlasništva oduzetih šuma riješiti u njihovu korist. Oni su preko svojih ljudi i prijatelja, koji su sjedili u medžlizu, redovito ustajali protiv sklopljenih ugovora za eksploataciju šuma, ako se radilo o spornim objektima na koje su pojedini feudanci i dalje polagali pravo vlasništva. Motivi za odbijanje sklopljenih ugovora za eksploataciju takvih objekata traženi su i nalaženi u potrebi čuvanja tih šuma za podmirivanje vlastitih potreba bližih sela i gradova, u tvrdnji da su u osjetljivoj mjeri iskorišćeni i da u njima nema sječive mase koja se prodaje i da će doći do potpune devastacije tih šumskih područja itd. Iskorišćavajući primjere pustošenja šuma, koje su izvršili neki stranci prije 1850, među narodom je stvarano neraspoloženje i mržnja prema stranim trgovcima koji su svi od reda identifikovani sa devastatorima šuma. U narod je ubačeno, a članovima medžliza sugerirano, vjerovanje da kao što god nedostatak

i loše stanje cesta mogu očuvati zemlju od neprijatelja, mogu to učiniti i šume koje predstavljaju najbolje i najpogodnije sredstvo da se neprijatelj zadrži. Sa toga stanovišta se svaki onaj koji odobrava eksploataciju šuma u trgovačke svrhe smatrao i držao izdajicom zemlje i Islama. Ovo je sve i pridonijelo da se u idare medžlizima, a naročito banjalučkom, kod pretresa prvih ugovora za eksploataciju šuma, sklopljenih poslije dizanja zabrane sječe i izvoza 1853, pojavila jaka opozicija koja je nastojala svim sredstvima onemogućiti njihovo odobrenje. Feudałci se nisu mogli niti htjeli pomiriti sa činjenicom da su izgubili šume. Oni su u slučaju odobravanja ugovora za eksploataciju šuma, koje su bile prije u njihovom posjedu, sprečavali njihovo realizovanje pravljenjem svih mogućih smetnji stranim trgovcima oko sječe a naročito izvoza izrađene robe preko njihovih zemljišta pod poljoprivrednim kulturama (55). Da bi ograničila sporove i konflikte, koji su se sve češće i sve u oštrijoj formi pojavljivali između trgovaca koji su eksploatisali državne šume i privatnih vlasnika preko čijih su zemljišta ti trgovci izvozili izrađeno drvo, Vilajetska vlada je donijela u novembru 1855 posebnu odluku kojom je nastojala regulisati to pitanje. Prema objašnjenju Vilajetske vlade, svaka šuma je morala imati svoj izlazni put po kome će se izvoziti izrađeni produkti a da se ne oštećuje tuđe vlasništvo. Ako je takav put, makar bio loš, postojao, on se morao u tu svrhu upotrebljavati, koristeći i zimsku sezonu, dok se drvo nije smjelo izvoziti preko tuđeg zemljišta. U slučaju, ako je šuma koja je predmet eksploatacije, bila opkoljena sa svih strana privatnim zemljištem, a za izvoz izrađenog drveta nije postojao nikakav put, onda je onaj koji je vršio eksploataciju te šume bio dužan da plati vlasnicima privatnog zemljišta odštetu u visini koju je određivalo vijeće staraca (ihtijar medžliz) nadležnog džemata (170). Vilajetska vlada poznavajući dobro akciju feudalaca i bivših posjednika šuma a s druge strane svjesna da oni imaju još uvijek jak uticaj, naročito među muslimanskim stanovništvom, postupala je u početku oprezno i taktički. Da dođe do potrebnih finansijskih sredstava a da pri tome ne izazove protiv sebe velik dio stanovništva, ona je odmah u početku počela odbijati sklapanje ugovora na veće drvene mase i na duže rokove realizovanja, izbjegavajući prodaje onih objekata koji bi mogli povući za sobom rđave posljedice. Ona je u tom pravcu imala i uspjeha. Nju je u tom pogledu pomogla i korupcija, koja se u medžlizima počela da ispoljava u sve većoj mjeri, tako da su kod odobravanja sklopljenih ugovora bakšiši članovima medžliza postali takoreći obavezni. Eksploatacija bosanskih šuma a naročito hrastovine za proizvodnju francuske duge počela se ponovo razvijati. Ona je u periodu 1853-1860 zauzela znatne razmjere na području bihačkog, zborničkog a naročito banjalučkog sandžaka. Među stranim kapitalističkim preduzetnicima koji su u tom vremenskom razdoblju eksploatisali bosanske hrastove šume najviše se isticala, po volumenu poslovanja, trgovačka kuća Vraniczany. To je bio Ambroz Vraniczany stariji (1779-1860) i Ambroz Vraniczany mlađi (1807-1870). Oni su se obadvojica bavili uveliko proizvodnjom hrastove duge u bosanskim šumama i u razdoblju 1853-1860 realizovali velike zaključke sa inostranstvom, specijalno sa Engleskom i Francuskom, gdje se najviše i isporučivala hrastova duga (6, 9, 27). Eksploatacija bosanskih šuma zauzimala je sve snažniji zamah i prijetila opštoj devastaciji naročito hrastovih šuma koje su bile glavna meta i objekat nasrtaja stranih preduzeća i trgovaca. Vilajetskoj vladi su stizale prijave i optužbe protiv stranih, poglavito austrijskih, trgovaca koji su bez ikakvih obzira i skrupula devastirali šume gdje god im se pružila mogućnost i prilika. Austrijskom generalnom konzulatu su istovremeno dos-

tavljane tužbe protiv pojedinih organa turskih vlasti čije je primanje mita poimalo karakter ucjenjivanja. Nedostatak stručnog i pomoćnog terenskog osoblja i korupcionističke navike organa vlasti išli su na ruku špekulantski nastrojenim trgovcima koji su vršili eksploataciju bosanskih šuma. Vilajetska vlada je, u martu 1859, uputila u Banjaluku posebnog izaslanika Sadik-efendiju sa zadatkom da izvrši pregled i kontrolu realizovanja svih starih i postojećih ugovora o eksploataciji šuma u banjalučkom sandžaku. Vilajetski izaslanik zadržao se na području banjalučkog sandžaka preko dva mjeseca i vratio se u Sarajevo koncem maja 1859. Kroz cijelo to vrijeme konzularna agencija pratila je rad i kretanje vilajetskog izaslanika i o tome obavještavala Generalni konzulat u Sarajevu (171). Sadržaj izvještaja koji je Sadik-efendija predložio Vilajetskoj vladi poslije izvršene misije u Banjaluci nije nam poznat, ali je više nego sigurno da je on ukazao Vilajetskoj vladi na sve nedostatke koji su se do tada ispoijavali pri sklapanju i realizovanju ugovora oko sječe državnih šuma kao i na opasnost opšte devastacije, specijalno hrastovih ravničarskih šuma.

U cilju zaštite svojih državljana, koji su vršili eksploataciju bosanskih šuma, Austrija je preko svoga diplomatskog predstavništva u Carigradu preduzimala protuakcije kod Otomanske centralne vlade, ističući da se austrijskim trgovcima koji se bave eksploatacijom šuma i eksportom drveta iz Bosne neosnovano čine neprilike i smetnje, izražavajući ujedno želju da se to smetnje i poteškoće ubuduće ograniče. Centralna vlada u Carigradu je o ovoj stvari obavijestila vezirskim pismom od 10 marta 1860 Vilajetsku vladu u Sarajevu i izložila službeni stav u pogledu šumsko posjedovnih odnosa i načina eksploatacije šuma u Bosni. Austrijska internuncijatura u Carigradu obavijestila je o tome Austrijski generalni konzulat u Sarajevu napominjući pri tome da se smatra gotovo isključenim da će Carigradska vlada, koja nastoji da konsoliduje i proširi svoja suverena prava u Bosni, odustati od svoga stava i odreći se prava državnog vlasništva na bosanske šume u korist privatnika. Što se tiče regulisanja posjeda i razgraničenja državnih od stvarno priznatih privatnih šuma, Austrijska internuncijatura je smatrala da bi, posmatrajući stvar sa praktične strane, rješenje toga pitanja bilo možda i nepoželjno zbog činjenice da u Bosni ne odlučuje slovo zakona nego i samovolja njenih upravnih funkcionera, pa će i austrijskim konzularnim ustanovama u Bosni uvijek biti lakše da utiču na te osobe u cilju dobijanja povoljnih rješenja za austrijske državljane i njihove interese kod poslovanja oko eksploatacije bosanskih šuma (172). Jedan dokument u arhivi Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz 1860 prikazuje, na jedan neobično objektivan način, stanje i prilike pod kojima se odvijala eksploatacija bosanskih šuma. Novopostavljeni generalni konzul u Sarajevu Giorgi, nastupajući dužnost, stavio je u zadatak konzularnom službeniku (tumaču) Plechaczeku, koji se nalazio na službi od 1850, da mu napiše informativan izvještaj o eksploataciji šuma i trgovini drvetom u Bosni. U tome izvještaju Plechaczek, pored ostalog, navodi da je otomanska uprava znala da su organi njene vlasti korumpirani u najvećoj mjeri i da su to strani trgovci u punoj mjeri iskorišćavali i bezobzirnim sječama šuma stvarali sebi velike profite, izvozeći iz Bosne više drveta nego što su kupili i platili državi. U vezi s tim Plechaczek ističe da je za konsolidaciju šumsko-gospodarskih prilika i za eksploataciju šuma širih razmjera potrebno donošenje zakona o šumama uopšte, a napose propisa za one koji koriste drvo iz šuma, pa bili oni domaći ili stranci. On pri tome ukazuje na potrebu da se kod kupoprodaje drveta, odnosno kod

odobravanja sječe šuma, obilježuju objekti sječe i određuje tažna količina sječive mase i da se prekine sa dotadašnjom praksom da se prilikom sklapanja ugovora i izdavanja odobrenja za sječju daje dozvola za dobavu određenog broja stranih radnika, koji će ostati u Bosni na sječi drveta određeno vrijeme. Ovo zbog toga, što je jasno, da onaj koji siječe šumu nastoji da, u cilju postizavanja što veće dobiti iskoristi dobivenu dozvolu u maksimalnoj mjeri, prelazeći pri tome sve obzire prema šumi kao objektu sječe a koristeći pri tome sve ono što mu ide u prilog. S druge strane je nužno u zakonu o šumama predvidjeti stroge mjere i oštre kazne protiv onih preduzimača i trgovaca koji postupaju protivno ugovoru o sječi šume. Generalni konzul Giorgi primio je na znanje informativni izvještaj dugogodišnjeg konzularnog službenika Plechaczeka ali je, protivno dobivenim informacijama, u svome izvještaju koji je početkom 1861 poslao u Beč grofu Rechbergu i baronu Prokeschu naveo da bosanske šume nisu tako devastirane kao što to misli Vilajetska vlada, da se dotada nije čulo za krijumčarenje drvetom, da je sigurno da se eksploatacija hrastovih šuma bliže Savi neće moći dugo nastavljati zbog bezobzirnog uništavanja prirodnog podmlatka od stoke — naročito koza, da se šume krče i da otomanska uprava to toleriše. Giorgi priznaje pravo Vilajetskoj vladi da, kao vlasnik šuma, bdije nad trgovinom drveta i kontroliše izvoz. On predlaže da se ta kontrola vrši savrjnjavanjem količine izvezenog drveta sa podacima austrijskih pogra ničnih carinarnica i pri tome ističe da je teško vršiti kontrolu ukoliko se drvo transportuje plavljenjem ili splavarenjem rijekama do Save i njegov transport dalje nastavlja Savom. On u svome pismu sugeriše grofu Rechbergu i baronu Prokeschu da Vilajetska vlada ne bi smjela sebi rezervisati pravo da obustavlja sječju i zapljenjuje drvo spremjeno za eksport dokle god se austrijski trgovci pridržavaju odredaba i dozvola za sječju. Opadanje trgovine drvetom ne može biti indiferentno Austrijskoj vladi. Ovo naročito važi za hrastovu dugu koja predstavlja najvažniji artikal koji se izvozi preko Senja, Rijeke i Trsta u Marseille i luke Sredozemnog Mora. Budućnost austrijskog brodarstva i prometa s Francuskom usko je vezano sa eksploatacijom šuma i trgovinom bosanskim drvetom pa je zbog toga, veli Giorgi, u interesu Austrijske i Otomanske vlade da ovu granu trgovine orijentiše na njen prirodni put (55, 68). Imajući u vidu sve veću ekonomsku važnost bosanskih šuma, koje su predstavljale značajan faktor nacionalnog bogatstva i činjenicu da se to bogatstvo nekontrolisano osipa i da Vilajetska uprava usljed slabe organizacije i nedostatka stručnog aparata nije u stanju spriječiti devastacije bosanskih šuma, koje su eksploatisali strani kapitalistički preduzetnici, Centralna vlada u Carjgradu pristupila je jedinjoj mjeri koju je u takvim prilikama i uslovima mogla da provede u cilju zaštite šuma. Ona je 1861 riješila da donese odluku o zabrani sječe bosanskih šuma za eksportne svrhe. Ta je zabrana trajala sve do 1865 kada je Vilajetska vlada, na osnovu ovlašćenja Centralne vlade u Carjgradu, učinila ustupak domaćim preduzetnicima i na osnovu direktne pogodbe sklopila ugovor sa trgovcima Radulovićem i Josipovićem za eksploataciju hrastovih šuma na području banjalučkog sandžaka. To je dalo povoda većem broju stranih trgovaca i preduzimača da se obračaju Vilajetskoj vladi u Sarajevu, direktno ili preko Austrijskog generalnog konzulata, stavljajući ponude i tražeći odobrenje za sklapanje ugovora o sječi šuma. Neprihvatanje ponuda i odbijanje molbi za sklapanje ugovora na bazi direktnih pogodbi sa stranim trgovcima i preduzetnicima vršeno je sa očitom namjerom da se eksploatacija bosanskih šuma u trgovačke svrhe ograniči na najmanju mjeru dok se ne donesu novi propisi o načinu pro-

daje šuma, sklapanju i realizovanju ugovora o sječi i izvozu drvnih proizvoda. Zbog toga je i razumljivo nestrpljenje i negodovanje stranih kapitalista i njihova intenzivna akcija kod otomanskih vlasti, da se izdavanje odobrenja za eksploataciju šuma, koje su od 1865 mogli koristiti samo domaći, proširi i na strane preduzetnike. Poznajući raspoloženje stranih kapitalističkih preduzeća, a pod utiskom zabrane sječe šuma strancima i ustupanje šuma na eksploataciju domaćim preduzetnicima, R o s k i e w i c z (2), s očitom tendencijom, piše (1867) kako domaći ljudi nemaju smisla niti preduzetničkog duha za poslove oko trgovine i eksporta drvetom na veliko, iako im je taj posao u velikoj mjeri olakšan mogućnošću korišćenja rijeka za transport drveta. On, u vezi s tim, i ističe da je eksport drveta iz Bosne bio u 1867 mnogo manji u odnosu na eksport prije deset godina.

Period javnih licitacija

Centralna vlada u Carigradu, u cilju sprečavanja daljne devastacije bosanskih šuma a posebno hrastovih, donijela je odluku 1861, o obustavljanju prodaje i sječe šuma, ukoliko su izrađeni proizvodi bili namijenjeni izvozu u inostranstvo. Ta je zabrana trajala sve do 1865, kada su neke hrastove šume, na području banjalučkog sandžaka, prepuštene na eksploataciju dvojici domaćih trgovaca. Zabrana sječe i izvoza drvnih proizvoda ostala je i nadalje na snazi za strane trgovce i preduzimače.

Početkom šezdesetih godina prošlog vijeka učinjen je izvjestan zaokret u bosanskom šumarstvu, koji je označavao početak izvlačenja šumske privrede iz primitivizma u kojem se dotada nalazila. Prvi korak u tom pravcu učinjen je organizovanjem početne šumarske službe u Bosni postavljanjem, najprije pri Vilajetskoj upravi u Sarajevu a kasnije i u sjedištima sandžaka, posebnih službenika u svojstvu šumarskih kontrolnih organa.

Centralna vlada u Carigradu je u to vrijeme uz pomoć francuskih šumarskih stručnjaka, koje je angažovala i preuzela u državnu službu, užurbano radila na organizaciji šumarske službe i izradi nacrtu zakona o šumama, a posebno na donošenju novih propisa o načinu prodaje, sklapanju i realizovanju ugovora o eksploataciji šuma. Ti propisi, koji su stupili na snagu 1866 godine, odredivali su da se prodaja državnih šuma za eksploataciju drvene mase može vršiti isključivo putem javnih licitacija. Prije oglašavanja prodaje morali su svaku šumu, koja je bila predmet licitacije, pregledati šumarski stručnjaci i pri tome izvršiti aproksimativnu procjenu po količini i kvalitetu one drvene mase, koja će predstavljati objekt prodaje. Ukoliko se radilo o prodaji tehničkog odnosno građevinskog drveta moralo se prije oglasa licitacije i procjene količine i kvaliteta prodajne mase izvršiti obilježavanje stabala koja će biti predmet prodaje i sječe.

Novi način prodaje bosanskih šuma putem javnih licitacija uz prethodno obilježavanje odnosno procjenu objekata prodaje uveden je u život i praksu tokom 1867 godine, kada su objavljene i održane prve prodaje šuma putem javnih licitacija.

S c h m i d (10), služeći se službenim izvještajima austrijske uprave, navodi da je otomanska vlada pozvala oko 1860 nekoliko stranih šumara i uputila ih u Bosnu. On pri tome ističe, da se misija tih stranih šumara u Bosni nije sastojala u radu oko organizovanja i podizanja na viši stepen primitivnog bosanskog šumarstva nego se ograničila uglavnom na traženje mogućnosti i načina za što

širu eksploataciju i što brže i bolje unovčavanje hrastovih šuma u Posavini. Međutim novi propisi o prodaji bosanskih šuma putem licitacija, koje su, pored ostalog, bile uslovljene prethodnim obilježavanjem i procjenom objekata prodaje, kao i propisi o načinu realizovanja sklopljenih ugovora o eksploataciji šuma, tražili su stalno prisustvo šumarskih stručnjaka. Iako malobrojni, ti šumarski stručnjaci su ostali sa službom u Bosni sve do kraja otomanske uprave. Njihova se aktivnost, kako ćemo vidjeti, nije ispoljavala samo u finansijskoj strani eksploatacije šuma nego i u unošenju elemenata racionalizacije u šumku privredu Bosne i Hercegovine uopšte a u sektoru iskorišćavanja šuma napose. To potvrđuje novi sistem prodaje i novi način realizovanja ugovora o eksploataciji bosanskih šuma, koji je u tadašnjim ekonomskim prilikama i društvenim odnosima predstavljao korak naprijed u razvoju bosanskog šumarstva.

U septembru 1867 raspisana je i oglašena prva prodaja drveta iz bosanskih šuma putem javne licitacije, koja je zakazana za dan 3 oktobra po starom a 15 oktobra po novom kalendaru u Vilajetskom idare medžlizu (Zemaljskom upravnom vijeću) u Sarajevu, pod predsjedništvom Osman-paše. Prodaja je objavljena u „Bosni“, službenom listu Vilajetske vlade u Sarajevu, i u carigradskim novinama „La Turquie“. Predmet prodaje bilo je 51.699 hrastovih stabala u raznim šumskim predjelima, koji su, kao objekti prodaje, koncentrisani u četiri eksploataciona područja. Na prodaju iznesena stabla bila su razvrstana za svako eksploataciono područje po debljinskim klasama a u pogledu kvaliteta u I i II „sortu“. Detaljniji pregled objekata ove prodaje vidi se iz sljedeće tabele:

Naziv šume	Opseg debla u prinoj visini cm	Broj stabala koja su bila predmet licitacije		
		I klasa	II klasa	Ukupno
Vijački Lug, blizu rijeke Vijke i Ukrine, u banjalučkom sandžaku kod kasabe Prnjavora	150—170	628	855	1.483
	180—200	2.997	2.445	5.442
	210—250	5.366	3.176	8.542
	260—300	2.638	2.186	4.824
	310—390	1.487	1.434	2.921
	400—naviše	488	788	1.276
Svega		13.604	10.884	24.488
Ukrinski Lug pokraj rijeke Ukrine u banjalučkom sandžaku.	150—170	57	67	124
	180—200	248	355	603
	210—250	534	559	1.093
	260—300	290	369	659
	310—390	214	268	482
	400—naviše	55	69	124
Svega		1.398	1.687	3.085
Šabajkovac i Rastuša između Male i Velike Ukrine, u banjalučkom sandžaku i tešanjskom kadiuku.	150—170	1.126	595	1.721
	180—200	2.733	1.290	4.023
	210—250	2.069	944	3.013
	260—300	264	196	460
	310—390	90	76	166
	400—naviše	1	1	2
Svega		6.283	3.102	9.385

Čavka i Stupa između dvije Ukrine,	180—200	7.774	2.705	10.479
u banjalučkom sandžaku i tešanjskom kadiluku	210—250	2.865	988	3.853
	260—300	220	110	330
	310—390	53	24	76
	400—više	2	1	3
Svega		10.913	3.828	14.741
Sveukupno		32.198	19.501	51.699

Uz oglas licitacije objavljeni su i uslovi pod kojima će se licitacija obaviti i kupoprodajni ugovor realizovati. Te uslove izradilo je Ministarstvo finansija u Carigradu a potpisao ih je, za Ministra finansija, generalni upravitelj šuma Aristid Baltadžić. U tim uslovima se predviđalo da će se označeni objekti prodavati licitacijom najprije na bazi određenog broja stabala a poslije u cjelini, pa „koji se način vidi, da više prihoda carskoj kasi čini, onaj će se usvojiti”. U slučaju da se ovakvom prodajom nije mogla postići cijena koju je Uprava za šumarstvo predvidjela, onda je vilajetski valija bio ovlašten da, u dogovoru sa šumarskim inspektoratom (mufetišem), odredi drugu cijenu i da šumske objekte prodaje pojedinačno. Prema uslovima prodaje kupac je bio dužan da odmah poslije potpisa ugovora položi u vilajetsku kasu, u ime depozita, 1/5 kupovine. Ukoliko nije bio u stanju položiti odmah depozitnu svotu u cijelosti, bio je dužan, u isti dan kada primi šumu kao objekt iskorišćavanja, položiti 30.000 groša (pijastera) a ostatak u roku od 25 dana. Ako u tom terminu nije uslijedila dopuna depozita do sume koja je odgovarala 1/5 kupovine, ugovor se stornirao a uplaćeni dio depozita propadao u korist državne kase. Rok trajanja zakupa, odnosno eksploatacije, bio je utvrđen na tri godine. Izrađeno drvo koje je posječeno u toku jedne godine kupac je bio dužan dopremiti do konca iste godine do rijeke i to na mjesto koje mu šumarski inspektor odredi. Otprema izrađenog drveta sa stovarišta rijeke mogla je uslijediti samo onda, ako je kupac posjedovao potvrdu (mazbatu) da mu je šumarski organ izrađeno drvo prebrojao i premjerio i da je odgovarajuća kupovina plaćena. Ako kupac nije bio u mogućnosti da izrađeno drvo koje je u toku godine dopremio do rijeke u istoj godini otpremi, bio je dužan sačiniti spisak takvog drveta sa specifikacijom sortimenata i predati ga šumarskom mufetišu. Ugovorna cijena, odnosno kupovina, plaćala se Vilajetskoj blagajni u tri jednaka obroka i to prva dva obroka 1. novembra svake godine a treći obrok svršetkom roka zakupa, pa i onda ako bi kupac tražio produženje roka eksploatacije. Ukoliko bi količina posječenog, odnosno izrađenog drveta, prelazila vrijednost 1/3 ukupne kupovine, kupac je bio dužan platiti razliku prilikom polaganja redovnog obroka. Posljednji obrok plaćao se u redovnom iznosu, umanjenom za depozitnu svotu. Zakašnjenje uplate obroka povlačilo je plaćanje kamata u iznosu od 10% dužne svote. U slučaju zakašnjenja uplate obroka preko jedne godine ugovor se stornirao a drveni materijal i depozit propadao u korist Vilajetske blagajne. Ukoliko kupac nije mogao u ugovornom roku cjelokupnu količinu posječenog drveta izraditi i dopremiti do stovarišta kraj rijeke, ono je, bez prava na povraćaj kupovine, prelazilo u vlasništvo države. Ako je tome bila uzrok viša sila, mogao je kupac dobiti produženje eksploatacije, pod uslovom da u tom smislu postavi opravdan zahtjev 40 dana prije isteka ugovornog roka. Kupac je mogao, bez ikakve obaveze prema državi, graditi u šumi, u okviru svog poslovanja, potrebne kolibe i puteve te besplatno koristiti državno zem-

lijšte za stovarišta. U toku godine kupac je imao pravo koristiti tokove rijeka za transport drveta za vrijeme od 20 dana. Ako bi time bili prikraćeni mlinovi, štetu im je nadoknađivala Vilajetska vlada. Ako bi trebalo rušiti ustave (benbove) mlinova, kupac ih je bio dužan poslije obavljenog transporta drveta dovesti u ispravno stanje o svom trošku. U slučaju da kupac nije mogao plasirati i otpremiti izrađeni materijal sa otpremnih stovarišta u određenim rokovima zbog specijalnih prilika i opravdanih razloga, o kojima je prosuđivala i donosila ocjenu Vilajetska vlada, mogao se ugovor, na zahtjev kupca, poništiti. Pri tome kupac nije bio dužan platiti kupovinu za neposječeno drvo, a isto tako ni država, kao prodavač, odštetu kupcu za izrađeno drvo. Za izrađene proizvode kupac nije plaćao nikakvog poreza, ni posebnih taksa, osim carine za izvezenu robu (đumruk). Sva plaćanja su se vršila u turskim lirama (173).

Najpovoljniji ponuđač, koji je postao dostalac na ovoj licitaciji i zaključio ugovor za eksploataciju ovih šumskih objekata, bila je francuska firma Alfons Henry i L. D'Heureux, sa sjedištem u Sisku. Ona je platila u ime šumske takse, za svakih 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija 255 pijastera. Naročiti interes za ovu licitaciju pokazao je sisački trgovac Aleksander Gliederer. On je preko Austrijskog generalnog konzulata tražio od vilajetskog šumarskog inspektora detaljnije informacije o objektu prodaje, naročito u pogledu kvaliteta i cjepkosti stabala II klase, o udaljenosti objekata prodaje od Save, o izloženosti sjecišta poplavama i o stepenu teškoća izvoza drveta iz šume. Prema objavljenjima, koje je tim putem dobio, kvalitet stabala II klase bio je dobar a drvo cjepko i sposobno za proizvodnju duge. Udaljenost pojedinih objekata od Save iznosila je 4-6 sati hoda dok je njihova izloženost poplavi bila isključena. Transportni uslovi za izvoz drveta iz šuma oko Prnjavora bili su dobri, a za ostale objekte podnožijivi (passable). Gliederer nije došao lično na licitaciju nego je ovlastio službenika Austrijskog generalnog konzulata — tumača Plechaczeka, da u njegovo ime podnese ponudu od 185 pijastera za 1000 komada normalne duge a poslije toga uputio direktno Vilajetskoj vladi drugu ponudu od 193 pijastera za 1000 komada normalne duge a za ostale dimenzije duge, prema obračunu na bazi cijene za normalnu dugu. Gliederer je poslije izvršene licitacije tražio od Generalnog konzulata hitnu obavijest, koliku je cijenu ponudio dostalac D'Heureux i da li postoji mogućnost da naknadno predloži ponudu sa većom cijenom. Odgovoreno mu je da je sve kasno. Firma Henry i L. D'Heureux angažovala je odmah nakon izvršene licitacije i na brzinu dobavila u Bosnu 286 radnika dugara, najvećim dijelom iz Gorskog Kotara, i pristupila realizovanju ugovora. Prema informacijama koje je trgovac Turković dao Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu firma Henry i L. D'Heureux imala je 1867 godine u Bosni 800 radnika koji su bili uposleni na proizvodnju hrastove duge. Njoj je taj posao bio uveliko olakšan, jer je angažovala bivšeg Vraniczanyevog agenta, poslovođu i akordanta Tomu Novaka koji je dugo vremena radio na eksploataciji hrastovih šuma u Bosni i bio vrlo dobro upoznat sa prilikama u pojedinim šumskim područjima. Njemu je firma Henry i L. D'Heureux uz posebnu pogodbu prepustila sječu, izradu i izvoz duge do obale Save s tim da mu za svako 1000 komada izrađene duge plati, u ime provizije, određenu svotu novca. Novak je do mjeseca avgusta 1868 izradio u ugovornom području veće količine duge raznih dimenzija čiji je broj reduciran na normalnu dugu iznosio 1.600.000 komada i za taj posao trebao dobiti od firme, u ime provizije, nekoliko hiljada forinti. Pošto se u šumama ugovornog područja nije nalazilo više stabala od kojih bi se mogla izrađivati duga

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

Члан 10

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

Члан 11

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

Члан 12

... i ostalo... (faint text at the top left)

Члан 13

... i ostalo... (faint text at the top left)

Члан 14

... i ostalo... (faint text at the top left)

Члан 15

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

Члан 16

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... (faint text at the top right)

ПЕРВАЈШИЈ ДИЈЕЛ

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

... i ostalo... (faint text at the top left)

Nastavak srpskog teksta oglasa javne licitacije i uslova prodaje 51.699 hrastovih stabala za proizvodnju duge u ukrinskom šumskom području. („Bosna“ br. 69 od 11/23 septembra 1867).

jer su, prema tvrđenju Novaka, sva stabla sposobna za izrađivanje duge posječena i iskorišćena to je on smatrao da je svoj posao završio i udovoljio svim uslovima pogodbe. Firma nije htjela Novaku platiti proviziju zbog toga što je kupila od otomanske vlade toliki broj hrastovih stabala iz kojih se trebalo izraditi najmanje 3,5 miliona duge i nije htjela vjerovati da se iz kupljenih stabala nije moglo izraditi više od 1,6 miliona duge. Ona je Novaku odbila isplatu provizije dok on ovo posljednje ne dokaže. Novak je poveo spor sa firmom i zatražio sudsku komisiju sa vještacima koji su trebali utvrditi, da li je bilo moguće u ugovornom području izraditi više od 1,6 miliona komada normalne duge iz doznačenog broja stabala i jesu li sva posječena stabla dovoljno iskorišćena na bazi „kranjskog reda“. Pošto se radilo o privatno-pravnom sporu između stranih državljana, trebalo je obrazovati sudsku komisiju od austrijskih državljana. Do obrazovanja sudske komisije i njenog rada na terenu, izgleda, nije ni došlo. Firma Henry i L. D' Heureux, sporazumno sa Novakom, a uz prečutno odobravanje izvjesnih turskih šumarskih organa orijentirala se na sječu nedoznačenih stabala koja kao takva nisu bila predmetom ugovora (174).

Đurđević (33) navodi, u svojim Memoarima, da je Turska imala u Carigradu naročito angažovane šumare iz Francuske i da je jednom prilikom došao iz Carigrada u Bosnu neki Chevreu, šumarski inspektor koji je konstatovao da je firma Henry i L. D' Heureux strašno opustošila šumu u Kozari planini, pa je tu firmu i optužio. (Spomenuta firma nije tada vršila sječu u Kozari nego u drugim šumskim područjima pa je očito da je Đurđević pogrešno označio objekt eksploatacije — primjedba Begovića).

Đurđevićeve navode, u pogledu putovanja šumarskog inspektora Chevreu-a, potvrđuje i jedan dokument iz arhiva Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu. Iz njega se vidi da je vilajetski valija Osman-paša izjavio krajem avgusta 1868 austrijskom generalnom konzulu, u vezi s njegovom intervencijom, da će se pitanje sklapanja ugovora o eksploataciji hercegovačkih šuma sa jednim mađarskim preduzećem uzeti u razmatranje čim prisprije u Sarajevo iz Carigrada u Bosnu upućeni šumarski savjetnik Chevreu. Iz istog dokumenta se vidi da je Chevreu bio u Sarajevu 12 septembra 1868, da je generalni konzul već stupio s njim u kontakt i razgovarao o eksploataciji šuma u gornjem toku Neretve, ali da mu je Chevreu izjavio da je previše zauzet radom koji se odnosi na proces sa firmom Henry i L. D' Heureux i da neće u najbliže vrijeme moći razmotriti pitanje sječe hercegovačkih šuma i o tome dati svoje mišljenje i predloge. Iz raspoloživih dokumenata vidi se da je Austrijski generalni konzulat nastojao da tu aferu zataška, odnosno umanjí krivicu spomenute firme. Konzularna agencija u Banjaluci je u tom pogledu bila vrlo aktivna. U izvještaju koji je dostavila Generalnom konzulatu u Sarajevu 14 septembra 1868 ona obavještava da je neki Nikola Dragić, dao dan ranije, kod tamošnjeg suda izjavu sa ponudom zakletve da je Mehmed-efendi dozvolio Novaku da u šumskom predjelu Čavka i Stupa ruši nedoznačena hrastova stabla kako bi mogao izraditi ugovorom predviđenu količinu duge i da mu je to potvrdio i Latif-aga. Konzularni agent kapetan Dragančić pored toga obavještava Generalni konzulat da su petorica radnika Kranjaca izjavili u agenciji, uz ponudu zakletve, da su, za vrijeme dok su oni sjekli nedoznačena stabla i izrađivali dugu u šumi Čavka i Stupa, dolazili u inspekciju turski šumarski službenici i da im od njih niko nije stavio prigovor ni činio zapreke u pogledu njihovog postupka i rada. Banjalučki sud je odbio zahtjev konzularne agencije da se službeno sudski konstatuje izjava spomenutih radnika (175). Iz dokumenta Vilajetskog arhiva u Sa-

rajevu vidi se da je šumarski inspektor Chevreu dolazio u Bosnu i u proljeće 1869. Ministarstvo finansija u Carigradu obavijestilo je 27 aprila 1869 Vilajetsku vladu u Sarajevu da je šumarski savjet uputio svoga člana Chevreu-a da izvrši pregled bosanskih šuma i rijeka, kako bi se njegovi predlozi mogli uzeti za osnovu pri rješavanju privrednih pitanja. U vezi s tim dopisom preporučio je bosanski valija Osman-paša banjalučkom mutesarifu da Portinog izaslanika Chevreu-a, čim stigne u Banjaluku, uputi njemu u Sarajevo (74). Poruka Osman-paše i njegova želja da se sastane sa šumarskim inspektorom Chevreu-om svakako je karakteristična. Osman-paša je, bez svake sumnje, htio i nastojao da od Chevreu-a sazna nešto pobliže o stavu Carigradske vlade o eksploataciji bosanskih šuma, a posebno firme Henry i L. D'Heureux, koja je u to vrijeme eksploatisala bosanske šume a s kojom je on imao dobre odnose i prema njoj održavao blagonaklon stav.

U martu 1869 posjetio je austrijski car Franjo Josip Hrvatsku. Carigradska Porta stavila je u dužnost Osman-paši da, u ime sultana, pozdravi austrijskog cara koji je prema programu trebao da posjeti Petrinju, a eventualno i Gradišku. Prema Koetschetu (8), koji je kao lični ljekar, sekretar i tumač Osman-paše bio jedan od članova njegove pratnje, ta je deputacija, zbog slabog puta — i pored mijenjanja kola i konja i putovanja noću stigla do Sl. Broda tek treći dan, tako, da je morala nastaviti put za austrijskim carem u Rijeku, gdje ga je stigla i pozdravila. Osman-paša se poslije izvršenja službenog zadatka zadržao u Rijeci, obilazići trgovačke radnje i kupujući darove za svoje prijatelje u Sarajevu. On je imao namjeru da se vrati u Sarajevo morem preko Zadra i Dubrovnika, ali je zbog nepredviđenih troškova ostao prikraćen u novčanim sredstvima i zapao u nepriliku. Pri ovome mu je pomogao Koetschet, koji se sjetio da gradski načelnik u Rijeci, inače poznati trgovac bosanskom dugom Ciotta stoji u poslovnoj vezi sa firmom Henry i D'Heureux iz Siska, koja je zaključila sa Vilajetskom vladom veliki posao u vezi sa eksploatacijom šuma. Posredstvom Koetschet-a i Ciotte, firma Henry et D'Heureux već je sutradan uručila Osman-paši 1000 dukata i izvukla ga iz neprilika da je mogao nastaviti put za Dubrovnik, gdje se zadržao i naročito rasonodio. Koetschet ističe, da je tadašnji zloglasni vilajetski defterdar Ali-Riza ef., pored svojih neospornih sposobnosti, bio poznat po svojim ličnim špekulacijama kao pravi virtuoz. On je pripremao i navodio Osman-pašu da prima darove i udesio da se poznato imanje Slatina kod Gradačca, koje je bilo sastavni dio imovine Husejin-bega Gradašćevića, formalno iznese na prodaju putem javne licitacije i ustupi Osman-paši uz izvanredno nisku cijenu. Osman-paša je isto tako neoprezno postupio kada je novcem, primljenim od darova raznih trgovaca i preduzimača, među kojima se svakako nalazila i firma Henry i D'Heureux, kupio jedan veći posjed u blizini Sarajeva, da bi na njemu podigao ljetnu rezidenciju. Na Osman-pašino kupovanje posjeda gledalo se na Carigradskoj Porti prijekim okom, jer su se ti njegovi postupci kosili sa osnovnim principom i pravilom da guverner u svojoj provinciji ne može nastupati kao vlasnik velikih posjeda. Osman-paša je zbog toga bio tužen i osumnjičen kod Centralne vlade u Carigradu. U proljeće 1869 Osman-paša je požurivao gradnju vile na kupljenom posjedu kraj Sarajeva, koja je trebala da bude opremljena potpuno modernim uređajem, ali ga je u tome prekinula odluka o premještanju iz Bosne. On je prodao to imanje sa vilom Derviš-paši Čengiću, zvanom Dedaga. Ono je u početku bilo poznato pod imenom „Dedagini konaci“, a po dolasku Austrije dobilo naziv „Čengić Vila“, po kojoj se i danas naziva jedan kvart grada Sarajeva.

Firma Henry i D'Heureux je u vezi s tužbom šumarskog inspektora Chevreu-a, nakon šestomjesečnog procesa koji se vodio u Sarajevu i Carigradu, bila osuđena da plati odštetu u iznosu od 500.000 franaka. Tu odštetu ona je stvarno i platila Vilajetskoj vladi u Sarajevu položivši u tu svrhu 25.000 napoleondora u zlatu (33). Osman-paša je tada već bio mirni stanovnik na Bosforu, gdje je kupio jednu vilu i tu povučeno živio sve do svoje smrti 1874.

Koncem 1867 izneseno je na prodaju i objavljena javna licitacija 5577 hras-tovih stabala i to u šumi Milova 3223 stabla sa procijenjenom vrijednosti od 104 pijastera po stablu ili 342 pijastera po 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija, a u šumi Stapani 2554 stabla sa procijenjenom vrijednosti od 102 pijastera po stablu ili 310 pijastera za svakih 1000 komada izrađene normalne duge. Prema laboratoru procjene iz ovih stabala moglo se izraditi oko 1.500.000 komada francuske duge normalnih dimenzija. Otomanska uprava željela je i

htjela da se ova prodaja realizuje na bazi broja stabala, što je i ostvareno. Na molbe interesenata koji nisu mogli zbog ograničenog vremena, u odnosu na zakazani dan licitacije (24 decembar 1867), da stignu u Sarajevo, ova je licitacija odgođena i objavljena 8 januara 1868. Kupac je bila trgovačka firma Braća Demetriades iz Zemuna u ortakluku sa trgovcem Popovićem iz Beograda. Oni su ponudili cijenu od 82 pijastera po stablu ili 390 pijastera za svakih 1000 komada izrađene duge dok je trgovac Aleksandar Gliederer iz Siska, koji je bio jedan od najzainteresovanijih licitatora, ponudio prosječnu cijenu od 310 pijastera po 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija. Braća Demetriades otpočeli su sječu šuma i realizovanje ugovora u 1868. U januaru 1869 položio je Jovan Zamfirović iz Sarajeva na blagajni Vilajetske vlade, po nalogu i za račun firme Demetriades, u ime 11 obroka kupovine, iznos od 100.000 pijastera odnosno 1973 česarskih dukata. Braća Demetriades prenijeli su kasnije ovaj ugovor na trgovce Jovana Živkovića iz Beograda i Jovana Zamfirovića iz Sarajeva. Ovi su opet preprodajom ustupili ovaj ugovor Tomi Novaku iz Siska koji ga je konažno realizovao 1872 i početkom 1873 tražio povraćaj kaucije od 22.000 pijastera koju mu Vilajetska vlada nije htjela isplatiti zbog spora oko 47 neovlašćeno posječenih hrastovih stabala koja nisu bila doznačena (176).

U 1868 obilježeno je i izneseno na prodaju u gravitacionom području rijeke Ukrine, u banjalučkom sandžaku, 18.627 hrastovih stabala za izradu duge prema sljedećoj klasifikaciji:

Naziv šume	Opseg debla cm	Broj stabala po klasama			Ukupno
		I	II	III	
Dubrava	160—180	—	4.479	3.324	7.803
	200—220	—	2.864	1.837	4.683
	240—260	—	616	401	1.077
	280—300	—	108	88	196
	320—340	—	17	18	35
	360—380	—	2	6	8
Ukupno	—	—	8.068	5.734	13.802
Skatavica	160—180	—	859	852	1.711
	200—220	—	593	565	1.158
	240—260	—	272	220	492
	280—300	—	77	58	132
	320—340	—	9	9	18
	360—380	—	2	2	4
Ukupno	—	—	1.812	1.705	3.517
Javorova	180—200	402	406	—	808
	220—240	214	163	—	377
	260—280	51	49	—	100
	300—320	11	7	—	18
	340—360	4	5	—	9
Ukupno	—	682	630	—	1.312

Prodaja je određena putem javne licitacije koja se održala 30 novembra 1868 u Vilajetskom idare-medžlizu u Sarajevu, pod predsjedništvom valije i šumarskog inspektora (177). U oglasu prodaje bilo je naročito naglašeno da se ova stabla nalaze u šumama neposredno uz obalu rijeke Ukrine, da su većinom podesna za izradu duge i da je izrađenu robu lako prebaciti na Savu. (178). Uslovi prodaje bili su inače slični uslovima za prodaju hrastovine u Vi-

jačkom i Ukrinskom Lugu, Šabajkovcu, Čavki i Stupi, koju je godinu dana prije kupila na javnoj licitaciji firma Henry et D' Heureux, samo što je za eksploataciju ovog objekta bio predviđen rok od dvije godine a plaćanje kupovine u dva obroka — na početku i pri kraju roka ugovora (177). Ova licitacija međutim nije uspjela. Iz raspoloživih podataka ne mogu se utvrditi razlozi tog neuspjeha ali se može sa sigurnošću pretpostavljati da su trgovci i preduzimači sa područja Hrvatske i Slavonije, koji su se do 1860 bavili eksploatacijom šuma u Bosni, ustručavali da upuste u taj posao pod novim uslovima, koji su u odnosu na njihov prijašnji način rada i poslovanja u bosanskim šumama predstavljali osjetljivu zapreku za sticanje velikih profita.

U toku proljeća i ljeta 1869 vršene su pripreme i obavljeni terenski radovi za prodaju većih količina hrastovine u šumama na području banjalučkog sandžaka. Ti radovi nisu našli svoj odraz samo u negodovanju feudalaca nego i širih narodnih slojevaspec — ijalno kod srpskog dijela stanovništva. Dok su feudanci, sa pozicija bivših posjednika šuma i sa aspekta svojih ličnih interesa, gledali u prodaji i sječi bosanskih šuma početak svršetka svojih privilegija, otklanje njihovih stečenih prava i njihove imovine, dotle su široke narodne mase vidjele u prodaji i eksploataciji bosanskih šuma pljačku narodne imovine koju su vršili strani kapitalisti sa tuđinskim upravljačima Bosne. U jednom dopisu koji je pisan u Bosanskoj Krajini i štampan u „Zastavi“ krajem aprila 1869, stoji pored ostalog: „Ovih dana čusmo, da će neki velikaši Mađarski ovamo doći da gledaju neke šume kupiti“... „Neka ih samo neka kupe.....“ „Pitaćemo ih ko će im vratiti novce, koje budu dali Turcima“ (66).

U vremenu od 20-27 juna 1869 izvršio je šumarski inspektor Chevreu pregled šumskih objekata koji su bili određeni za prodaju putem javne licitacije koja je bila zakazana za 22 avgust 1869 u Banjaluci a kojoj je trebao prisustvovati, pored vilajetskog valije i banjalučkog kajmakama, i vilajetski šumarski inspektor. Ovom prodajom bilo je obuhvaćeno 18.627 hrastovih stabala za izradu duge u šumama Dubrava, Skatavica i Javorova koja su bila iznesena na licitaciju 30 novembra 1868 a koja nije uspjela. Predmet ove nove licitacije bilo je još 2.137 hrastovih stabala za izradu duge, građevinskog i ogrevnog drveta u šumi Donja Dolina kod Gradiške sa sljedećom specifikacijom, za ovu svrhu doznačenih stabala.

Opseg u pranoj visini cm	Količina stabala komada
160 — 180	393
200 — 220	614
240 — 260	452
280 — 300	340
320 — 400	285
420 — 560	53
Ukupno	2.137

Pored spomenutih 20.764 hrastovih stabala, koja su bila određena za prodaju po komadu, ova je licitacija obuhvatila veće količine hrastovih stabala čija je prodaja predviđena na bazi plaćanja šumske takse za svakih 1000 komada izrađene normalne duge. Tu su se nalazili sljedeći šumski objekti sa količinama duge koja se mogla u njima izraditi.

Šumski objekat	Količina duge komada
Sitnik Lug, Brnjevic Lug, Nožiški Lug, Čukolski Lug i Sirdevica u blizini Motajice u udaljenosti 3 sata hoda od Save	150.000
Ljubić kod Prnjavora pored Ukline	500.000
Vijački i Ukrinski Lug kod Prnjavora (Ostaci stabala iza prijašnje eksploatacije)	300.000
Jošanska Stupa i Šabajkovac (područje Čežave)	300.000
Ukupno	1.250.000

Ova licitacija je objavljena u službenom listu Vilajetske vlade „Bosna“ na turskom i srpsko-hrvatskom jeziku i u zagrebačkim Narodnim novinama na srpsko-hrvatskom jeziku, dok su posebni oglasi sa uslovima prodaje, koji su bili namijenjeni inostranstvu, štampani na francuskom jeziku (104, 179). Najpovoljniji ponuđač za 18.627 hrastovih stabala u šumama Dubrava, Skata-vica i Javorova bila je, i kao takva postala kupac i zaključila sa Vilajetskom vladom ugovor, trčanska firma Morpurgo i Parente uz cijenu od 12,5 pijastera po stablu ili ukupno 212.837 pijastera. Ista firma kupila je na ovoj licitaciji i hrastovinu u šumama Ljubić, Vijački Lug i Ukrinski Lug, Čavka, Stupa i Šabajkovac za proizvodnju 1.100.000 komada normalne duge uz najpovoljniju ponudenu cijenu od 276 pijastera za svakih 1000 komada izrađene normalne duge ili ukupno 303.600 pijastera.

Najpovoljniji ponuđač i kupac 2137 starih hrastovih stabala u šumi Donja Dolina, kod Bos. Gradiške, bio je beogradski trgovac Hadži Risto Popović koji je na licitaciji istupio ispred Francusko-srpske banke u Beogradu. Kupovna cijena za ovu hrastovinu iznosila je 98,75 pijastera po stablu.

Hrastovinu za izradu 150.000 komada duge u šumama Sitnik Lug, Brnjavički, Nožiški, Čukolski i Sirdevički Lug kupio je Marko Novak, trgovac iz Siska, uz cijenu od 650 pijastera za svakih 1000 komada izrađene duge ili ukupno 97.500 pijastera.

Prema sklopljenim ugovorima, rok eksploatacije kupljenih objekata bio je određen na dvije godine. Kupci su, međutim, požurili sa realizacijom ugovora nastojeći da proizvedu u prvoj radnoj kampanji što veće količine duge. Ovo zbog toga, što su u to vrijeme cijene hrastovoj dugi na svjetskom tržištu bile u stalnom porastu i što se predviđalo da će u toku 1871 početi padati usljed opsežnih sječa i proizvodnje velikih količina hrastove duge na području Vojne Krajine (180).

Iz dokumenata arhiva Austrijskog generalnog konzulata vidi se da je firma Morpurgo i Parente izradila u ugovornom području, u zimskoj sezoni 1871/72, ukupno 2.500.000 komada duge i početkom februara 1872 tražila premjerbu. U mjesecu martu, usljed poplava rijeke Ukline, firmi je pričinjena znatna šteta, jer su joj veće količine izrađene duge odnesene vodom u Savu dok su jedan dio duge okolni seljaci pohvatali i pokrali. Austrijski generalni konzulat u Sarajevu intervenisao je povodom toga kod Vilajetske vlade i molio da izda naređenje područnim vlastima, naročito onim u sektoru od ušća Ukline do Bijeljine, da pruže pomoć oko spasavanja duge kao i da zaprijeti strogim kaznama krađu, poplavom pokrenute, duge. Istovremeno su bili angažovani u ovu svrhu brodovi i šlepovi na Savi. Tom prilikom je samo kod Brčkog uhvaćeno i natovareno u brod 2000 komada duge. U julu 1872 firma Morpurgo i Parente tražila je od Vilajetske vlade komisiju za premjerbu odnosno brojenje izrađene

Urednik: Dr. J. V. Vukobratović, Sarajevo, ul. Matije Gupca 11. (Uredništvo: Matije Gupca 11, Sarajevo.)
 Izdavač: Dr. J. V. Vukobratović, Sarajevo, ul. Matije Gupca 11. (Publisher: Matije Gupca 11, Sarajevo.)
 Tiskara: Tiskara "Glasnik", Sarajevo, ul. Matije Gupca 11. (Printer: "Glasnik" Press, Matije Gupca 11, Sarajevo.)

Naziv	1868		1869		Ukupno	Ukupno
	Ukupno	Ukupno	Ukupno	Ukupno		
1. Uredništvo	100	100	100	100	200	200
2. Izdavač	100	100	100	100	200	200
3. Tiskara	100	100	100	100	200	200
4. Ostalo	100	100	100	100	200	200
5. Ukupno	400	400	400	400	800	800
6. ...	100	100	100	100	200	200
7. ...	100	100	100	100	200	200
8. ...	100	100	100	100	200	200
9. ...	100	100	100	100	200	200
10. ...	100	100	100	100	200	200
11. ...	100	100	100	100	200	200
12. ...	100	100	100	100	200	200
13. ...	100	100	100	100	200	200
14. ...	100	100	100	100	200	200
15. ...	100	100	100	100	200	200
16. ...	100	100	100	100	200	200
17. ...	100	100	100	100	200	200
18. ...	100	100	100	100	200	200
19. ...	100	100	100	100	200	200
20. ...	100	100	100	100	200	200
21. ...	100	100	100	100	200	200
22. ...	100	100	100	100	200	200
23. ...	100	100	100	100	200	200
24. ...	100	100	100	100	200	200
25. ...	100	100	100	100	200	200
26. ...	100	100	100	100	200	200
27. ...	100	100	100	100	200	200
28. ...	100	100	100	100	200	200
29. ...	100	100	100	100	200	200
30. ...	100	100	100	100	200	200
31. ...	100	100	100	100	200	200
32. ...	100	100	100	100	200	200
33. ...	100	100	100	100	200	200
34. ...	100	100	100	100	200	200
35. ...	100	100	100	100	200	200
36. ...	100	100	100	100	200	200
37. ...	100	100	100	100	200	200
38. ...	100	100	100	100	200	200
39. ...	100	100	100	100	200	200
40. ...	100	100	100	100	200	200
41. ...	100	100	100	100	200	200
42. ...	100	100	100	100	200	200
43. ...	100	100	100	100	200	200
44. ...	100	100	100	100	200	200
45. ...	100	100	100	100	200	200
46. ...	100	100	100	100	200	200
47. ...	100	100	100	100	200	200
48. ...	100	100	100	100	200	200
49. ...	100	100	100	100	200	200
50. ...	100	100	100	100	200	200
51. ...	100	100	100	100	200	200
52. ...	100	100	100	100	200	200
53. ...	100	100	100	100	200	200
54. ...	100	100	100	100	200	200
55. ...	100	100	100	100	200	200
56. ...	100	100	100	100	200	200
57. ...	100	100	100	100	200	200
58. ...	100	100	100	100	200	200
59. ...	100	100	100	100	200	200
60. ...	100	100	100	100	200	200
61. ...	100	100	100	100	200	200
62. ...	100	100	100	100	200	200
63. ...	100	100	100	100	200	200
64. ...	100	100	100	100	200	200
65. ...	100	100	100	100	200	200
66. ...	100	100	100	100	200	200
67. ...	100	100	100	100	200	200
68. ...	100	100	100	100	200	200
69. ...	100	100	100	100	200	200
70. ...	100	100	100	100	200	200
71. ...	100	100	100	100	200	200
72. ...	100	100	100	100	200	200
73. ...	100	100	100	100	200	200
74. ...	100	100	100	100	200	200
75. ...	100	100	100	100	200	200
76. ...	100	100	100	100	200	200
77. ...	100	100	100	100	200	200
78. ...	100	100	100	100	200	200
79. ...	100	100	100	100	200	200
80. ...	100	100	100	100	200	200
81. ...	100	100	100	100	200	200
82. ...	100	100	100	100	200	200
83. ...	100	100	100	100	200	200
84. ...	100	100	100	100	200	200
85. ...	100	100	100	100	200	200
86. ...	100	100	100	100	200	200
87. ...	100	100	100	100	200	200
88. ...	100	100	100	100	200	200
89. ...	100	100	100	100	200	200
90. ...	100	100	100	100	200	200
91. ...	100	100	100	100	200	200
92. ...	100	100	100	100	200	200
93. ...	100	100	100	100	200	200
94. ...	100	100	100	100	200	200
95. ...	100	100	100	100	200	200
96. ...	100	100	100	100	200	200
97. ...	100	100	100	100	200	200
98. ...	100	100	100	100	200	200
99. ...	100	100	100	100	200	200
100. ...	100	100	100	100	200	200

Uredništvo: Dr. J. V. Vukobratović, Sarajevo, ul. Matije Gupca 11.

Uredništvo: Dr. J. V. Vukobratović, Sarajevo, ul. Matije Gupca 11. (Uredništvo: Matije Gupca 11, Sarajevo.)
 Izdavač: Dr. J. V. Vukobratović, Sarajevo, ul. Matije Gupca 11. (Publisher: Matije Gupca 11, Sarajevo.)
 Tiskara: Tiskara "Glasnik", Sarajevo, ul. Matije Gupca 11. (Printer: "Glasnik" Press, Matije Gupca 11, Sarajevo.)

Turski tekst posebno štampanog oglasa javne licitacije i uslova prodaje hrastovine za izradu 1,250.000 komada duge, 6.000 jelovih stabala i 6.000 hvazi bukovog ograiva u šumama banja-lučkog sandžaka, iz avgusta 1869. (Arhiva austr. gen. konzulata u Sarajevu br. 1049/1869).

duge i u vezi s tim u dva maha molila hitno intervenciju Austrijskog generalnog konzulata, upozoravajući ga da naručeni brodovi čekaju na Savi utovar i da voda stalno opada (181).

Iz dokumenata Vilajetskog arhiva vidi se da je firma Morpurgo i Parente posjekla i izradila znatno veće količine hrastove duge nego što je to bilo predviđeno prilikom prodaje odnosnih objekata na licitaciji, održanoj koncem avgusta 1869. Prema obračunu, nakon konačnog realizovanja ugovora koji je sačinjen početkom 1872, spomenuta firma je platila u ime šumske takse za 18.628 hrastovih stabala posječenih u šumama Dubrava, Skatavica i Javorova, računajući cijenu od 12,5 pijastera po stablu, ukupno 232.873 pijastera. Firma je nadalje izradila i platila u ime šumske takse za izrađenih 6.020.408 komada hrastovih duga reduciranih na normalnu mjeru, uz ugovornu cijenu od 276 pijastera za 1000 komada duge, ukupan iznos od 1.661.632 pijastera i konačno u ime odštete za neovlašćeno posječena stabla van ugovora 6.400 pijastera (72).

Francusko-srpska banka u Beogradu nije eksploatisala kupljenu hrastovinu u Donjoj Dolini nego je ugovor o eksploataciji sklopljen sa Vilajetskom vladom prodala i prenijela krajem 1869 na Jovana Popovića, trgovca iz Sl. Broda, koji joj je za to platio 1000 dukata. Ovaj posljednji nije mogao realizovati ugovor u određenom roku (20 septembra 1871), jer je ta šuma bila kroz ugovorni period od dvije godine najviše vremena pod vodom, usljed poplava rijeke Save. Popović je propustio da na osnovu ugovornih odredaba zatraži pravovremeno pismenim putem produženje roka ugovora, pa mu je u vezi s tim obustavljen rad u septembru 1871 i izrađeni materijal sekvestriran. Popović je tražio produženje roka eksploatacije pozivajući se na višu silu (*vis maior*) i na pravovremeno usmeno obavještenje koje je dao šumarskom inspektoratu u Banjaluci, Houvaltu, pa mu je Generalna direkcija šuma u Carigradu udovoljila molbi, digla sekvestar i produžila rok ugovora. Popović je do produženog roka ugovora posjekao svega 1833 hrastovih stabala od čega 1738 doznačenih i 95 nedoznačenih. Od 304 neposječenih hrastovih stabala, koja su bila doznačena, nalazilo se u šumi 65 stabala dok su ostatak od 237 stabala, prema navodima Popovića, posjekli seljaci i begovi koji su se bavili sječom šume i krijumčarenjem drveta na Savi. Za posječenih nedoznačenih 95 stabala Popović je trebao da plati konvencionalnu globu od 400 pijastera po stablu dok je on priznavao da su njegovi radnici posjekli neovlašćeno samo 48 hrastovih stabala. Popović je u vezi s eksploatacijom hrastovine u Donjoj Dolini dobio dozvolu da izveze u inostranstvo 200.000 komada duge i 1000 hvati ogrevnog drveta, od čega je do proljeća 1872 izvezao 160.000 komada duge i 980 hvati hrastovog ogreva. Ostatak od 40.000 komada duga nije mogao izvesti, jer je ušao u spor sa Vilajetskom vladom koja mu je tražila da plati drugi obrok u iznosu od 105.514 pijastera, umanjen za položenu kauciju od 42.200 pijastera tj. 63.314 pijastera, dok je on to odbijao sa motivacijom da nije namiren brojem kupljenih stabala od kojih je mogao izraditi još 60.000 komada duge i 1000 hvati ogreva (182).

Koncem oktobra 1869 objavljena je i 21 novembra iste godine održana je u Bos. Kostajnici licitacija za prodaju neoznačenog broja hrastovih stabala za proizvodnju 1.160.000 komada duge i to 300.000 komada u Kozari prijedorskoj, 80.000 komada u šumskom području Pastirjevo, 150.000 komada u šumi Agitska, 80.000 komada u šumskom predjelu Ravska, 400.000 komada u šumskom području Japra i 150.000 komada u šumi Kremenuša (156). Licitacija je uspjela samo djelomično, jer je na njoj prodana samo hrastovina za izradu 300.000 komada duge u Kozari planini, nahije prijedorske. Početna isključna cijena za

آریستہ محمد رئیس و انصار اناجرانہ فوجیں تختاری فریت و ماسین جہتہ فوست بیہ مضامین
ادارہ محنتہ، ہرکہ صحافی مصری دی حاکم اولیوسی حالتہ اوکرندی تاسیرن تان رومیست
طغوری و ماہ مزبور افرقیبت بگری برقی کوی بعد الصبح ساعت دہرت زانیہ، بلزایدہ فروخت
بولہ جسدن اشراستہ طالب بولتان دولت و فستاد کوردہ حکومت مزبور یہ مراعت ابقاری لازم
کامی علی اللان اوکوز

انچ و تھارک پورہ قاری محفلک اساسی	فوجیں تختاریک مشہاری عدد	انچارک مقاری جنسی تاری و جہتہ	فولاج عدد
ہرکہ صحافی کال فوست بیہ مضامین پاستر و و پانسانہ	۰۰۰۰۰۰	۰۰۰۰۰۰	۱۰۰۰
پانور مضامینہ فوزارچہ پانسانہ بیہ فوستہ و و نیوہ فوستہ و لایوہ فوستہ نام محورہ	۰۰۰۰۰۰	۰۰۰۰۰۰	۱۵۰۰
ہرکہ و نیوہ صحافی داخندہ کال فوزارچ پانسانہ	۳۰۰۰۰۰	۰۰۰۰۰۰	۰۰۰۰
ہرکہ صحافی فوست بیہ قضائہ سسہ اورمانہ	۱۵۰۰۰۰	۰۰۰۰۰۰	۰۰۰۰
قضائہ مزبورہ روسہ اورمانہ	۰۸۰۰۰۰	۰۰۰۰۰۰	۰۰۰۰
ہرکہ صحافی جسدن جسدن صحافی قضائہ پانرا اورمانہ	۱۰۰۰۰۰	۰۰۰۰۰۰	۰۰۰۰
قضائہ مزبورہ قرآنوشہ اورمانہ	۱۵۰۰۰۰	۰۰۰۰۰۰	۰۰۰۰
فوست بیہ قضائہ پاستر و و اورمانہ	۰۸۰۰۰۰	۰۰۰۰۰۰	۰۰۰۰
	۱۱۶۰۰۰۰		۵۵۰۰

بکوز

(سرای پوسہ) ولایت مطبوعہ بندہ باطلند

Turski tekst objave javne licitacije održane u Kostajnici 9/21 novembra 1869 za prodaju hrastovine za proizvodnju 1.160.000 komada duge. („Bosna“ br. 176 od 19 redžepa 1286 — 25 oktobra 1869).

ovu hrastovinu bila je 170 pijastera za svakih 1000 komada izrađene normalne duge a najveća ponuda je bila 180 pijastera. Dostalac je ostao Vićentije Ristić iz Kostajnice, u ime Srpsko-francuske banke iz Beograda. Pošto je bilo očito da su licitanti organizovali komplot, komisija, kojoj je bilo povjereno rukovođenje licitacijom, odredila je za ostale objekte visoke isključne cijene koje su se kretale od 400—600 pijastera za svakih 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija. To je povuklo za sobom potpunu apstinenciju trgovaca. Prodaja hrastovine u Kozari planini za izradu 300.000 komada duge nije se mogla stornirati, pa je ostala na kupcu, sa kojim je i zaključen ugovor. Trgovac Ristić iz Hrvatske Kostajnice, koji je ispred Francusko-srpske banke u Beogradu kupio u Kozari planini hrastovinu za izradu 300.000 komada duge, prenio je ugovor na trgovca Novaka iz Siska koji ga je i realizovao. Novak je do proljeća 1871 izradio 500.000 komada duge i kada je ujesen 1871 nastavio rad, otomanske vlasti su mu to spriječile s motivacijom da je izradio preko 200.000 komada duge više nego što je bilo ugovorom predviđeno. Novak se tim povodom žalio Vilažetskoj vladi i tražio intervenciju Austrijskog konzulata. On se pri tom pozivao na odredbe ugovora po kojima otomanska država kao prodavač ne garantuje

О Б Ј А В А

По старом 9. и по даром изданом у 21. Новемbru ова године у царској царској продаји Кошарској ланцашице и у Кошарској власи шлогли и дрисетку мутесарифа бизајетских дрва и дуге у овоме шлагви.

Број дрва шлага	Брета дрва буше и хр- стова	Број дуге	Име шума Пастирено у надлагу кошта- ничком.
1000	Јеле		Кошариц, Липова шума, Витоски шума и Ташињем коша у надла- гу провинцијом.
1500	—		Кошариц
—	—	300.000	Агитска, у надлагу кошта- ничком.
—	—	150.000	—
—	—	80.000	Равска.
—	—	400.000	Јапра „ „ саро-вајан.
—	—	150.000	Кремениша
—	—	80.000	Пастирено у надлагу кошта- ничком.
5000		1.160.000	

Старино 9. и 21. Октобра 1869

Бизајетска штампариа у Сарајеву

Srpski tekst objave javne licitacije održane u Kostajnici 9/21 novembra 1869 za prodaju hrast-ovine za proizvodnju 1.160.000 komada duge. („Bosna“ br. 176 od 25 oktobra 1869).

za broj duga i masu drveta, kao i na staru praksu po kojoj je kupac mogao izraditi i više duga nego što je to bilo ugovorom predviđeno, ako je bilo više drvene mase. Izgleda da je Novak u tome imao uspjeha. On je, naime, tražio u julu 1872 od Vifajetske vlade da odredi komisiju koja će izvršiti premjerbu odnosno prebrojavanje izradene hrastove duge u Kozari planini i molio intervenciju Austrijskog konzulata po toj stvari, što znači da je i poslije zabrane nastavio rad na proizvodnji duga u ugovornom području u zimskoj radnoj kampanji 1871/72 (183).

U julu 1870 raspisana je licitacija za prodaju hrastovine za izradu 1.940.000 komada normalne duge. Licitacija se trebala održati u Banjaluci počevši od 1/13 septembra 1870. „svaki dan od 10 sati prije podne a la franka, odnosno 4 sata a la turka“, u prisutnosti sandžačkog mutesarifa i šumarskih službenika (96, 184). Predmet ove licitacije bila je u prvom redu hrastovina za izradu 860.000 komada duge u šumskim predjelima Pastirjevo, Agitska, Ravska, Japra i Kremenuša, koja je bila iznesena na prodaju na licitaciji održanoj 21 novembra 1869, i čija prodaja nije uslijedila zbog organizovanog komplota, a zatim hrastovina za izradu 1.080.000 komada duge u sljedećim šumskim područjima:

Šumsko područje	Komada duga
Ozren planina	400.000
Crni Vrh, Devetina i Turjanski Lug	150.000
Gumjera	100.000
Vučjačić	80.000
Uzlomac i Optoka	100.000
Krnjin planina	200.000
Dubrava	50.000
	<hr/>
Ukupno	1.080.000
Prije neprodano	860.000
	<hr/>
Sveukupno	1.940.000

Licitacija je održana u zakazano vrijeme pod predsjedništvom vilajetskog valije Safet-paše i u cijelosti uspjela. Na njoj su nastupili kao interesenti i licitanti: Heinrich Escher iz Trsta, Hadži Risto Popović (Srpska banka) iz Beograda, Crnadak i Jarić iz Zagreba, Gliederer, Kunić i Novak iz Siska, Čevićević i Crnadak iz Jasenovca, Mayer i Čolanović iz Stare Gradiške, Popović Jovan iz Sl. Broda, Hiller iz Osijeka, Rajković iz Sarajeva, Jovo Pihtelić, Đorđe Zita i Jusuf Šibić iz Banjaluke, Ljubojević, Sali-efendi i Živković iz Bos. Gradiške i Hadži Ago iz Bos. Broda. Objekti sa hrastovinom za izradu duge licitirani su u tri grupe. Početna cijena za prvu grupu hrastovine, za izradu 400.000 komada duge u Ozren planini (maglajskoj) iznosila je 200 pijastera za svakih 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija. Najpovoljniju ponudu od 425 pijastera za 1000 komada duge dala je firma Hillers Sohn iz Osijeka koja je postala dostalac i kupac ovog prodajnog objekta. Za drugi prodajni objekat u kome se nalazila hrastovina za izradu 680.000 komada duge, i to u šumama Vučjačić, Crni Vrh, Devetina, Turjanski Lug, Uzlomac, Optoka, Gumjera, Krnjin i Dubrava, bila je početna cijena od 250 pijastera za svakih 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija. Ovu hrastovinu kupio je, kao najbolji ponuđač, uz veoma jaku konkurenciju Srpsko-francuske banke iz Beograda, Marko Novak, trgovac iz Siska, uz cijenu od 706 pijastera za 1000 komada izrađene duge. Isključna cijena za treći objekt prodaje koji je sačinjavala hrastovina za izradu 860.000 komada duge, u šumama Japra, Ravska, Agitska, Kremenuša i Staro Pastirjevo, iznosila je 200 pijastera za 1000 komada izrađene duge. Najpovoljniju cijenu ponudio je i postao kupac Hadži Risto Popović, trgovac iz Beograda, kao opunomoćenik Srpske banke iz Beograda. Ta cijena je iznosila 516 pijastera za svakih 1000 komada izrađene normalne duge (185).

Firma Hiller sklopila je iste godine sa Vilajetskom vladom ugovor o eksploataciji hrastovine u Ozren planini sa rokom važnosti od tri godine. Prema odredbama kupoprodajnog ugovora, prodavač nije garantovao za količinu duge koja će se izraditi u tom području s obzirom na aproksimativnu procjenu. Kupac je mogao otpočeti sječu stabala poslije izvršene dozname i trebao izradivati prvenstveno dugu normalnih dimenzija. Ukoliko bi izrađivao dugu drugih dimenzija, njihov se broj reducirao na normalnu dugu, na bazi kubne mjere velikih ili malih duga u odnosu na normalnu dugu. Ukoliko bi kupac izradio više od 40% duge jačih dimenzija od normalne, bio je dužan platiti ulme šumke takse 20% više nego što je to bilo ugovorom predviđeno (186).

اعلان

انستو پک سکر بوزارش سنه میلادیسی اولول فرجهت اولون اوخسور ورو پیک برنی کوی اتورقه مساحت هرکه و الافرانه مساحت اولکه بتلوفه
 سجدای اداره محاسبه زیره پیک اولون انا چهلک مزاید عطریسی اجرا اولته جتندن طالب اولونک اولگون مجلس مذکوره مراجعت اساسی لازم
 کله جکی اعلان اولنوسور

اورماترک اساسی	مجموع	فضا	فوجی کتاربان مقدار کجیمیسی	استانیش مکعب مقدار	فولاج	ملاحظات
اوزون	ایرورتیق	مغلی	۱۰۰۰۰			انستو پک سکر بوزارش سنه میلادیسی اولول فرجهت اولون اوخسور ورو پیک برنی کوی اتورقه مساحت هرکه و الافرانه مساحت اولکه بتلوفه سجدای اداره محاسبه زیره پیک اولون انا چهلک مزاید عطریسی اجرا اولته جتندن طالب اولونک اولگون مجلس مذکوره مراجعت اساسی لازم کله جکی اعلان اولنوسور
ووچر چوک	بتلوفه	لوفه	۱۵۰۰۰			
چیری وریخ و مووینه و نور پانسق	کذا	کذا				
لوج						
لوزلوماج واد پوفه	کذا	بتلوفه و شنه	۱۰۰۰۰			
شو مرد	کذا	لوفه	۱۰۰۰۰			
قربان	کذا	شنه	۳۰۰۰۰			
آسانسه دوروه	کذا	کذا	۵۰۰۰۰			
بازر	چوک	مغلی	۱۰۰۰۰			
قره دونه	کذا	کذا	۱۵۰۰۰			
رولوفه	کذا	خوستا شنه	۸۰۰۰			
اسفقا	کذا	کذا	۱۵۰۰۰			
استار و پانه و	کذا	کذا	۸۰۰۰			
پاسیو	کذا	کذا				
قریوایه ساحلی و نوسو کجک صاخ	ایرورتیق	مغلی	۳۰۰۰			
طرفی	زبونک	زبونک	۲۰۰۰			
استار و استارنه رینه و اولونک						
رینه ساحلی						
			۱۹۰۰۰۰	۵۰۰۰	۱۰۰۰	یکون

(درای بوته) ولایت مطبوعه شده باطلند

О Б Ј А В А

По старом I и по новом календару 13. Септембра ове године у 4 сата по европском и 10 по турском пролази ће се путем јавне лиценцијације у Бањој Луци дрво овдје наведено се

Име шуме	Ванцак	Надлаж	Поближни број дуга	Број		Примједба
				метара и поближно израђена дрвета	дуга	
Оврс	Зворник Бањалука	Маглај	400000	-	-	Објаве засебно на- скоро ће показати ус- ловља продаје
Велијанић		Бања Лука	80000			
Црн Врх, Девотина и Турчински дуг			150000			
Узловац и Оптон	Вихаћ	Тешањ	100000	-	-	
Гужера		Бања Лука	100000			
Крива		и Тешањ	200000			
Дубрана Тешањска			50000			
Јаира		Мајдан	400000			
Кремница	Костањница		150000	-	-	
Равска			80000			
Агирца			150000			
Старо Пастирско	Зворник		80000	-	4000	
Пастирско			-			
Долина ријеке Кривје де- сна обала ријеке Гостанице	Зворник	Зворник	-	30000	-	
Долина ријеке Вистрице, Старине и Окрајине	Травник	Травник	-	20000	-	
			1940000	50000	4000	

Визитетска штампарја у Сарајеву

Filipović (187) spominje da su po pričanju tamošnjih stanovnika, negdje oko 1860, počeli neki Austrijanci da sijeku dugu po hrastovim šumama na padinama Ozren planine i to na dijelu koji gravitira dolini rijeke Spreče. Ukoliko se tu nije radilo o eksploataciji ozrenskih hrastovih šuma prije 1860, što je malo vjerovatno, ta eksploatacija nije mogla biti vršena, pogotovo ne od austrijskih trgovaca u periodu 1860—1870. Ovo zbog toga, što je u vremenu od 1861—1865 postojala opšta zabrana sječe državnih šuma u trgovačke svrhe i izvoza drveta u inostranstvo i što se u međuvremenu od 1866—1870, prema raspoloživim podacima arhiva Austrijskog generalnog konzulata, koji su za ovaj period prilično potpuni, nije vršila u Ozren planini nikakva eksploatacija hrastovih šuma značajnijeg obima sve do jeseni 1870.

Neposredno poslije sklapanja ugovora za eksploataciju hrastovih šuma na Ozren planini, firma Hiller uvukla je u ovaj posao petoricu ortaka. To su bili trgovci Ljubojević, Pištelić, Salih Arnaut i Jusuf Šibić iz Banjaluke i Živković Jovan iz Beograda. Svaki od njih je sudjelovao u tom zajedničkom poslu sa 1/6. Pištelić je svoj dio kasnije ustupio Jusufu Šibiću, a Salih Arnaut trgovcu Babiću Spasiju iz Banjaluke. Početkom decembra 1871 Hiller je na osnovu posebnog ugovora otkupio od Ljubojevića njegova dva dijela (2/6) s tim da plati Ljubojeviću u ime dobitka za rad u dvije iduće godine 250 dukata, a da na sebe preuzme sve koristi i štete u daljnjem radu. Hiller se, na osnovu toga ugovora, obavezao da Ljubojeviću plati šumsku taksu za dotada izrađenu dugu u količini koja otpada na njegova dva dijela (2/6) i da tu dugu otpremi do kraja 1871 u Sisak na trošak Ljubojevića. Hiller je, istotako, pod istim uslovima otkupio od Jovana Živkovića 1/6 ortakčkog udjela i nastavio realizovanje ugovora o eksploataciji šuma u ortakluku sa Šibićem i Babićem, pri čemu je sam sudjelovao sa 3/6 a spomenuta dvojica ortaka sa 3/6 udjela. Između Hillera sa jedne strane i ortaka Šibića i Babića s druge strane izbio je početkom 1872 veliki spor koji se još više komplikovao zbog toga što je Hiller bio austrijski a posljednja dvojica njegovih ortaka otomanski državljani, pa je nastao spor i oko kompetencije suda. Povod sporu je, izgleda, bila svota od 1000 dukata koju je Hiller deponovao na izvjesnom mjestu, za posebne svrhe. Kad je Jusuf-aga Šibić bio o tome obaviješten, izjavio je da je kao ortak davao dotada saglasnost na sve potrebne isplate ali da izdatak od 1000 dukata neće priznati dok mu se ne objasni svrha za koju je bio namijenjen. U vezi s intervencijom Austrijskog generalnog konzulata, u tom sporu, Vilajetska vlada je, pored ostalog, obavijestila generalnog konzula da će mu o ovoj stvari dati i neka povjerljiva saopštenja. U vezi s nastalim sporom i potraživanjem Hillerovih ortaka, koje je iznosilo preko 30.000 forinti, izvršena je sekvestracija Hillerove izrađene duge u vrijednosti od 150.000 forinti i zabranjeno pokretanje i izvoz ove robe do okončanja sudskog spora. Hillerov advokat Bunzl položio je početkom novembra 1872 kod Ministarstva trgovine u Beču, u ime Hillera, 3407 dukata u zlatu, 3718 forinti u srebru i 10.000 forinti u papirnom novcu, kao depozitnu garanciju za podmirenje tražbine Hillerovih ortaka, u koliko im sud tu tražbinu dosudi. Advokat Bunzl obavijestio je o tome Austrijski generalni konzulat u Sarajevu i molio intervenciju za skidanje sekvestra. Neposredno iza toga prispjeli su u Banjaluku Hiller iz Osijeka i njegov advokat Berlić iz Sl. Broda. Oni su pokušali da skinu sekvestar i oslobode velike količine hrastove duge, čija je vrijednost daleko prelazila spornu svotu koja je od strane Hillera već bila deponovana, ali ne u Bosni nego u Beču. Ne nadajući se uspjehu Hiller je pokušao da taj spor riješi putem poravnanja, pa je u tu svrhu angažovao kao privatnog posrednika austrijskog vicekonzula u Banjaluci. Ovaj posljednji obavijestio je početkom decembra 1872 Austrijski generalni konzulat u Sarajevu da mu je u vezi s razgovorom o poravnanju Hillera sa njegovim ortacima uspjelo da sma-

nji tražbinu, odnosno sporni iznos, od 30.000 na 16.000 forinti. Zbog toga smatra da je sekvestracija cjelokupne izrađene robe Hilleru nepravedna i da je treba odmah dignuti. Četiri dana kasnije, tj. 16. decembra 1872 konzularni agent u Banjaluci javio je Generalnom konzulatu u Sarajevu da je spor Sibić i Babić-Hiller konačno riješen poravnanjem. Banjalučki mutesarifluk obavijestio je o tome Vilajetsku vladu i predložio da se skine sekvestar sa Hillerove robe. S ovim poravnanjem još nisu bili prečišćeni računi niti je bio konačno riješen spor između Hillera s jedne i Jusufa Šibića i Spasoja Babića s druge strane. Posljednja dvojica su krajem januara 1873 izdejtvovali zapljenu i zabranu izvoza Hillerove duge u količini od 567.000 komada „monte“ i 170.000 komada „škartone“ duge u cilju obezbjeđivanja svojih potraživanja. Hiller je početkom decembra 1873 molio, preko Austrijskog generalnog konzulata, da mu se skine zabrana i dozvoli izvoz 144.543 komada „monte“ i 7.811 komada „škartone“ duge, koja se količina nalazila na stovarištu kraj bosanske obale Save, nudeći da mu se uzme pod zabranu 146.899 komada „monte“ i 25.221 komada „škartone“ duge na stovarištu Kubanja kod Siska. On je, pored toga, ponudio svotu od 13.100 forinti u vrijednosnim papirima koji će ostati kao založni depozit sve do svršetka sudskog spora (188).

Na osnovu rješenja Ministarstva finansija u Carigradu, objavljena je i za 31. avgust po starom odnosno 13. septembar 1871 po novom kalendaru zakazana javna licitacija za prodaju hrastovih stabala za izradu 200.000 komada duge u šumama gravitacionog područja Ukrina, u kadiluku tešanjskom, 800.000 komada duge u šumama Udrin, Stog i Krivaja sa izvozom na Gostovičku rijeku i Krivaju, u kadiluku žepačkom i maglajskom (189). Licitacija je održana u zakazano vrijeme u Idare-medžlizu u Banjaluci, pod predsjedništvom šumarskog inspektora Houvalta i mjesnih organa vlasti. Na njoj se pojavilo, pored domaćih, preko dvadeset stranih trgovaca. Prvi objekat prodaje, koji se odnosio na hrastovinu za proizvodnju 200.000 komada duge u ukrajinskim šumama, kupio je kao najpovoljniji ponuđač Đuro Crnadak, trgovac iz Zagreba, uz cijenu od 642 pijastera, dok je početna cijena iznosila 350 pijastera za svakih 1000 komada izrađene normalne duge. Za drugi prodajni objekat, koji je obuhvatio hrastovinu za izradu 800.000 komada duge u šumskom području Gostovičke Rijeke i Donje Krivaje, bila je određena početna licitaciona cijena kao i za prvi objekat, tj. 350 pijastera za svakih 1000 komada izrađene duge. Najpovoljniju ponudu dala je Srpska banka iz Beograda i postala kupac tog objekta uz cijenu od 676 pijastera za svakih 1000 komada izrađene duge, računato na bazi normalnih dimenzija. Ugovorni rok trajanja eksploatacije za oba objekta bio je utvrđen za dvije godine, ali je za drugi objekat bilo predviđeno eventualno produženje eksploatacije za još jednu godinu (190).

Iz dokumenata arhiva Austrijskog generalnog konzulata, vidi se da je Crnadak izvršio realizovanje ugovora u predviđenom roku, u odnosu na kupljeni i izrađeni broj duga, i u novembru 1873 zatražio povraćaj kaucije. Vilajetska vlada odbila je zahtjev Crnadka za povraćaj kaucije u iznosu od 12.840 pijastera sa motivacijom da nije posjekao i iskoristio sva stabla za proizvodnju duge i da mu je u ugovornom području ostalo neposječenih 300 stabala deblih dimenzija od kojih 250 od 180 cm i 50 od 200 cm debljine, mjereno u opsegu (191).

Koliki je zamah i opseg u to vrijeme bila zahvatila eksploatacija bosanskih hrastovih šuma potvrđuje jedan dokument iz arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz 1872, iz koga se vidi da je u toku jeseni i zime 1871/72

godine stiglo na obalu Save i otpremljeno preko Trsta u Francusku, 7-8 miliona komada hrastove duge koja je proizvedena isključivo na području banjalučkog sandžaka. U godini 1874 izvezeno je sa područja banjalučkog sandžaka preko 4.500.000 komada hrastove duge dok je prihod od šumske takse za posječeno drvo na području banjalučkog sandžaka iznosio u istoj godini 2.200.000 pijastera (192).

Koncem novembra 1872 održana je u Vilajetskom idare-medžlizu u Sarajevu, u prisutnosti valije i vilajetskog šumarskog inspektora, javna licitacija prodaje hrastovine za izradu 3.000.000 komada duge i to 1.500.000 komada u šumskom području Dubrava sa izvozom na rijeku Ukrinu i 1.500.000 komada u šumskom području Donja Krivaja, i to u šumskom predjelu Klupe, između Kablovca i Ostriča, sa izvozom na rijeku Krivaju (110).

Hrastovinu sa područja Donje Krivaje kupila je firma Šipuš iz Siska i zaključeni ugovor realizovala u cijelosti. Ona je u junu 1875 tražila intervenciju Austrijskog generalnog konzulata kod Vilajetske vlade za povraćaj kaucije od 1.300 zlatnih dukata, koju je svotu položila prilikom sklapanja ugovora. Iz odgovora Vilajetske vlade vidi se da je taj ugovor realizovan bez naročitih smetnji i da se za povraćaj kaucije čeka jedino saglasnost Generalne direkcije šuma u Carigradu. Iz raspoloživih dokumenata ne može se direktno utvrditi uz koju je cijenu prodana ova hrastovina. Prema uslovima prodaje, koji su bili sadržani u oglasu licitacije, kupac je trebao prethodno licitaciji položiti u vilajetsku kasu, u ime kaucije, novčani iznos koji je odgovarao 1/10 procijenjene vrijednosti tehničkog drveta koje je dolazilo u obzir za proizvodnju duge. Pošto je ta kaucija iznosila 1300 dukata u zlatu, a kurs dukata je bio u to vrijeme oko 50 pijastera, onda se može zaključiti da je početna cijena pri licitaciji hrastovine u šumskom području Donja Krivaja iznosila oko 430 pijastera za svakih 1000 komada izrađene duge. Poznato je, da se sisački trgovac Gliederer interesovao za ovu hrastovinu i u vezi s raspisanom licitacijom dostavio pismenu ponudu koja je glasila na 420 pijastera po 1000 komada izrađene duge. On je naknadno povisio svoju ponudu na 435 pijastera, ali se predomislio i predanu ponudu pravovremeno povukao (193).

Prema uslovima prodaje i odredbama ugovora eksploatacije ovog područja, kupac je bio obavezan da iz kupljenog drveta izrađuje prvenstveno francuske duge normalnih dimenzija sa 40% odstupanja od normalne mjere. Za daljnje odstupanje bio je dužan platiti za svaku hiljadu 20% više. Država kao prodavač nije jamčila za broj duga koje su se trebale izraditi od prodatih stabala. Ako se taj broj nije mogao izraditi iz doznačenog broja stabala, kupac nije imao pravo da zahtijeva naknadnu doznaku. U slučaju da je kupac izradio iz doznačenih stabala više duge nego što je procjenom bilo predviđeno i ako taj višak nije prelazio 10% cijele kupljene količine nije plaćao ništa više od ugovorene cijene. Ako je višak od obilježenih stabala, u odnosu na procjenjenu količinu, prelazio 10%, tada je taj supervišak pripadao državi a kupac nije imao pravo tražiti za ovo nikakvu oštetu. Kupac je bio dužan dopremiti izrađenu dugu na ona mjesta kraj rijeke koja mu odredi šumarski inspektor. Ako je to stovarište bilo na državnom zemljištu, koristio ga je kupac besplatno a ako je to bilo privatno zemljište, kupac je plaćao kiriju u visini koju mu odredi mjesno vijeće (medžlilz). Kupac je bio dužan izrađenu dugu složiti tako, da se mogla bez smetnje brojati. U protivnom slučaju država je imala pravo da mu je zaplijeni. Za svako 100.000 komada izrađene i na stovarište dopremljene duge kupac se morao pismeno obratiti šumarskom mufetišu, koji je lično, ili putem

svojih podređenih organa, vršio brojenje i kupcu nakon toga izdavao potvrdu (mazbatu) sa spisikom koga je također potpisivao i kupac. Taj spisak dostavljan je vilajetskom defterdaru (blagajniku), a na osnovu njega, odnosno sačinjenog obračuna, kupac je plaćao kupovinu. Sve dok nije izvršio plaćanje i dobio potvrdu o uplati kupovine za posječeeno i upotrebjeno drvo, kupac nije mogao dobiti dozvolu za otpremu duge. Istotako kupac nije mogao dopremiti na stovarište novu dugu dok nije otpremio cjelokupnu količinu prebrojane i obračunate duge. U protivnom slučaju sva količina prebrojane duge, koja se nalazila na stovarištu, smatrala se kao neizbrojana i za nju je naplaćivana ponovno ugovorena cijena. Kupcima je bilo dozvoljeno da za svoje potrebe grade puteve bez prava traženja bilo kakve naknade od Vilajetske vlade. Oni su, za razliku od prijašnje prakse, morali plaćati državi građu za gradnju radničkih koliba i to po 20 groša za svaki kubni metar stvarno upotrebjenog građevnog drveta. Obilježavanje, odnosno doznaka stabala, vršeno je sukcesivno za vrijeme rada kupca. U slučaju sječe nedoznačenih stabala, kupac je plaćao globu po propisima zakona o šumama. Kupci nisu imali pravo ostavljati doznačena i posječeena stabla koja su bila upotrebljiva za izradu duge pod izgovorom da im ona ne odgovaraju za tu svrhu. Ako bi kupac, protivno ugovornim odredbama, to činio, onda bi takva stabla trebala ostati vlasništvo države a kupac je plaćao uime naknade po 20 pijastera za svaki kubni metar, a za duge je ipak ostajala ugovorna cijena. Ako se međutim našlo koje stablo trulo ili necjepko, kupac je imao pravo ostaviti takvo stablo neizrađeno (110).

Hrastovinu za izradu 1.500.000 komada duge u šumskom predjelu Dubrava kupio je Tomo Novak iz Siska. On je 1874 imao ozbiljan spor oko primopredaje izrađene robe u vezi naplate šumske takse. Prema odredbama ugovora prebrojavanje izrađene duge bilo je predviđeno na stovarištu na obali rijeke Save. Kao i u prošloj godini, tako i u oktobru 1874, ovaj je posao obavljala posebna komisija. U posljednjoj komisiji bili su šestorica članova i to Riza-bej — viši šumarski inspektor iz Sarajeva, Nikolaki-efendija, šumarski inspektor iz Banjaluke i Kirkov — šumarski inspektor iz Tuzle, kao stručna lica, te Mu-tevlija Omer, Šerif-efendija i Šakir-bej — konjički pukovnik iz Banjaluke, kao predstavnici političko-upravnih vlasti. Prema ugovornim odredbama kupac je bio dužan da izrađenu dugu složi prema dimenzijama u vitlove tako, da njen pregled i brojanje bude u svakom pogledu omogućeno. Po tadašnjoj praksi i trgovačkim običajima, na koje se u ovom slučaju pozivao kupac, komisijski pregled i provjeravanje slaganja i dimenzija duga vršeno je samo u određenom broju vitlova a ukupna količina duge je ustanovljivana na taj način što se broj duga, koji je u svakom vitlu trebao biti isti, množio brojem vitlova odgovarajuće dimenzije duge. Članovi komisije Šerif-efendija i Šakir-bej stali su na stanovište da se pregled i brojenje izrađene duge po dimenzijama ima vršiti pojedinačno u svim vitlovima. To je, međutim, bilo tehnički otežano, jer je najveći broj vitlova bio složen gusto jedan uz drugog, što je zahtijevalo rušenje i ponovno slaganje vitlova. Pošto se stručni članovi komisije nisu u tom pogledu složili sa mišljenjem Šerif-efendije i Šakir-beja i tražili nastavak rada, ova dvojica posljednjih napustili su komisiju i otputovali u Banjaluku. Banjalučki kajmakamat donio je rješenje i uputio u komisiju nova dva člana, od kojih je bio prvi neki Derviš-aga iz Banjaluke a drugi gradiški kapetan. Vilajetska vlada je, neposredno poslije toga, donijela rješenje i naredila kupcu da cjelokupnu količinu duge od 1.500.000 komada, koja se nalazila na stovarištu i bila predmet primopredaje, ponovo presloži tako da se između vitlova ostavi do-

voljno prostora da se svaki pojedini komad u vitlu može vidjeti i prebrojati. Kupac je odbio da izvrši zahtjev i naređenje Vilajetske vlade, pozivajući se na odredbe ugovora i trgovačke običaje, upozoravajući na tehničku nemogućnost i ogromne troškove koje bi morao snositi, ako bi postupao po zahtjevu prodavača. Izjavio je da će biti prisiljen povesti sudski spor i zatražiti intervenciju Austrijskog poslanstva u Carigradu. Do ovoga nije došlo, jer je Vilajetska vlada ubrzo iza toga povukla svoju odluku i naredila da se prebrojavanje izrađene duge obavi na uobičajeni način. Iz dokumenata arhiva Austrijskog generalnog konzulata i podataka koje je o ovom sporu dostavljao spomenutom konzulatu Toma Novak i konzularna agencija u Banjaluci vidi se da je Novak imao isti konflikt i u 1873 godini i da su se iza postupka nekih članova komisije, u prvom redu spomenutog Derviš-age, kriili egoistički motivi ucjenjivačkog karaktera, koji su se pod utjecajem ovog posljednjeg i preko njegovih intimnih prijatelja Šerif-efendije i Šakir-beja, ponovili i 1874 godine (194). Ovi dokumenti su od dvostrukog značaja za prosuđivanje prilika pod kojima se vršila u to vrijeme eksploatacija bosanskih šuma i razumijevanja načina realizovanja ugovora sklopljenih između stranih kupaca i Vilajetske vlade. Oni ukazuju na nezajažljive apetite i materijalne prohtjeve pojedinih funkcionera i predstavnika vlasti, koji su nastojali da se lično okoriste tim ugovorima, dok s druge strane otkrivaju očite tendencije stranih trgovaca i preduzeća da se koriste tim nezdravim prilikama i da raznim postupcima izigravaju elastične odredbe sklopljenih ugovora u cilju sticanja što većih profita. Među tim postupcima se naročito isticalo nastojanje da se prilikom realizovanja ugovora iskoriste što veće količine i što kvalitetnija drvena masa. Broj izrađenih duga, gotovo kod svih ugovora, premašivao je u osjetljivoj mjeri ugovorne količine. I Novak je kupio na licitaciji i koncem 1872 sklopio ugovor za eksploataciju šume Dubrava za izradu 1.500.000 komada hrastove duge. On je sjekao hrastovinu i proizvodio dugu u radnoj kampanji 1872/73 i 1873/74. Izrađenu dugu u zimskoj sezoni 1872/73 je izvezao u toku ljeta na obalu Save, gdje mu je komisijski prebrojana i na osnovu primopredaje obračunat prvi obrok kupovine. U zimskoj sezoni 1873/74 nastavio je sječu i izradu duge i u toku ljeta 1874 dopremio na obalu Save 1.500.000 komada duge, koja je bila predmet druge komisijske primopredaje. To znači, da je Novak samo u drugoj godini proizveo toliki broj duga koji je odgovarao ugovorom predviđenoj količini, a sigurno je da je i u prvoj godini eksploatacije izradio približno istu količinu.

U septembru 1873 raspisana je javna licitacija za prodaju hrastovine u šumskom području Javorova i Čavka, u kadiluku tešanjskom, za izradu 2.000.000 komada duge, sa izvozom na rijeku Ukrinu i rokom eksploatacije od deset godina. Ova licitacija nije uspjela, pa je po drugi put, opet bezuspješno, odgođena do konca februara 1874 (195, 196).

U septembru 1874 zakazana je nova javna licitacija u Vilajetskom idaremedžlizu u Sarajevu, koja se trebala održati u prisutnosti vilajetskog valije i glavnog šumarskog inspektora Godchau-a. Predmet prodaje bila je hrastovina za izradu 3.550.000 komada duge. Na prvi objekat prodaje otpadalo je 1.600.000 komada duge u šumama Javorova, Čavka i Stupa na području kadiluka tešanjskog, u banjalučkom sandžaku. Izvoz izrađene robe bio je orijentisan na rijeku Ukrinu a eksploatacija šuma predviđena u trajanju tri godine. Drugi objekat prodaje bile su šume Dramuš, Stanovi, Mošulj, Dubrava i Olovci na području kadiluka kladanjskog, u sarajevskom sandžaku, sa hrastovinom za izradu 1.000.000 komada duge, izvozom na rijeku Spreču i rokom

trajanja eksploatacije od dvije godine. Ovom licitacijom bila je nadalje predviđena prodaja hrastovine za izradu 750.000 komada duge u području Gostovičke rijeke, u kadiluku maglajskom i sandžaku zvrničkom, sa orijentacijom izvoza na rijeku Bosnu i rokom eksploatacije na dvije godine. Kao zadnji objekt prodaje, koji je obuhvaćen ovom licitacijom, bila je hrastovina u Prosari planini, na području kadiluka bosansko-gradiškog, za izradu 200.000 komada duge sa izvozom na rijeku Savu i rokom eksploatacije od jedne godine. Ova licitacija bila je objavljena i u inostranim novinama — Pester Loyd i Osservatore triestino. Da bi obezbijedila što bolji uspjeh ove prodaje, Vilajetska vlada izvršila je odgodu, odnosno pomjeranje datuma održavanja licitacije. Obrazloženje o tome sadržano je u jednom službenom saopštenju objavljenom u listu „Bosna“, u kome se kaže: „Dan svršetka licitacije drva u šumama u svoje vrijeme u našem listu označenim pada na dan 24 septembra ove godine po novom kalendaru no budući će se od 28-30 istog mjeseca u austrijskim šumama u okolini Gradiške prodaja držati i iz toga uzroka austrijski trgovci neće moći u Sarajevo doći to se rečena prodaja produžava do 8 oktobra po novom ili do 26 septembra po starom kalendaru, to je na izvještaj glavnog inženjera šumske uprave g. Goršva i putujućeg mufetiša Riza Bega zaključeno, da se radi koristi državne kase rečeni datum tj. 8. X. po novom a 26. IX po starom kalendaru za dan svršetka rečene prodaje usvoji, što se po naredbi Vilajetskog idare medžliza objavljuje“ (72, 111, 197).

Cjelokupnu količinu hrastovine, koja je iznesena ovom licitacijom na prodaju, kupio je kao najbolji ponuđač sisački trgovac Toma Novak i to hrastovinu iz područja ukrinskih šuma za izradu 1.600.000 komada duge, uz cijenu od 400 pijastera, hrastovinu iz kladanjsko—sprečanskog područja za izradu 1.000.000 komada duge uz cijenu od 250 pijastera, hrastovinu iz gostovičkog područja za izradu 750.000 komada duge uz cijenu od 300 pijastera i hrastovinu iz Prosare planine za izradu 200.000 komada duge uz cijenu od 600 pijastera, za svakih 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija. Do realizovanja ovog ugovora, međutim, nije došlo, jer se kupac uskoro iza toga razbolio i umro. U junu 1875 podnio je sarajevski trgovac Petraki-efendija (Petrakije Petrović), kao opunomoćenik firme Morpurgo i Parente iz Trsta i firme Jozef Mayer iz Stare Gradiške, Vilajetskoj vladi u Sarajevu ponudu u kojoj spomenute dvije strane firme izjavljuju spremnost da preuzmu eksploataciju svih objekata sa hrastovinom za izradu duge uz iste cijene i pod istim uslovima pod kojim je to drvo kupio na licitaciji u oktobru 1874 bivši sisački trgovac Tomo Novak (198). Vilajetska vlada nije odbila ovu ponudu nego je zatražila od opunomoćenika da pribavi i dostavi zvanično uvjerenje da su vlasnici spomenutih firmi austrijski državljani. Vilajetska vlada je svojim zahtjevom željela s jedne strane da dobije u vremenu u pogledu donošenja odluke o ovoj stvari, dok je s druge strane htjela da se formalno obezbijedi od eventualnog spora i prigovora austrijske vlade, pošto je kupac tih šuma, Tomo Novak, bio austrijski državljanin.

U međuvremenu, Vilajetska vlada je donijela odluku da objavi otvorenu licitaciju i posebnim oglasom pozove sve one „koji žele rečene duge s višom cijenom od naznačene primiti“ — da se u određenom roku (9-30 avgusta 1875) prijave vilajetskom i banjalučkom medžlizu. Vilajetska vlada je imala namjeru da ovom prodajom postigne i veći finansijski efekat. Ovo tim prije, što su na licitaciji od oktobra 1874 polučene cijene za hrastovinu iz sva četiri prodajna objekta bile znatno niže od cijena, odnosno vrijednosti drveta na panju, koje

1. **Uvodna riječ**
 2. **Opis objekta**
 3. **Uvjeti prodaje**
 4. **Postupak licitacije**
 5. **Obaveze licitatora**
 6. **Obaveze kupca**
 7. **Pravna odobrenja**
 8. **Opće odredbe**
 9. **Završna odredba**

1. **Uvodna riječ**
 2. **Opis objekta**
 3. **Uvjeti prodaje**
 4. **Postupak licitacije**
 5. **Obaveze licitatora**
 6. **Obaveze kupca**
 7. **Pravna odobrenja**
 8. **Opće odredbe**
 9. **Završna odredba**

1. **Uvodna riječ**
 2. **Opis objekta**
 3. **Uvjeti prodaje**
 4. **Postupak licitacije**
 5. **Obaveze licitatora**
 6. **Obaveze kupca**
 7. **Pravna odobrenja**
 8. **Opće odredbe**
 9. **Završna odredba**

1. **Uvodna riječ**
 2. **Opis objekta**
 3. **Uvjeti prodaje**
 4. **Postupak licitacije**
 5. **Obaveze licitatora**
 6. **Obaveze kupca**
 7. **Pravna odobrenja**
 8. **Opće odredbe**
 9. **Završna odredba**

Nastavak turskog teksta oglasa javne licitacije iz septembra 1874 sa uslovima prodaje hrastovine za izradu 3,550,000 komada drve, 18,200 kubika četinarskog i lišarskog građevnog i 8000 hvati ognjevnog drveta u šumama banjalučkog, zvorničkog, travničkog i sarajevskog sandžaka. („Bosna“ br. 426 od 24 avgusta 1874).

su rezultirale iz kalkulacije šumske takse koju je za te objekte izradio šumarski inspektor E. Godchau. Te su cijene iznosile za hrastovinu iz ukrajinskih šuma 670, iz kladanjskih i gostovičkih šuma 450 a iz Prosare planine 800 pijastera za 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija (72,199). Prodaja hrastovine iz spomenutih šuma, izgleda, nije ostvarena. Ukoliko je to i uspjelo, sigurno je da sklopljeni ugovori nisu realizovani zbog političkih događaja koji su u to vrijeme nastupili u Bosni.

Dimitz (9) navodi da je u posljednjim godinama turske vladavine u Bosni eksploatacija šuma, a naročito proizvodnja hrastove duge, bila izgubila svoj prijašnji značaj. Ovo zbog toga, što su najbolje, i rijeci Savi najbliže, hrastove šume već bile iskorišćene a preduzimačima se nije rentiralo da kupuju i izrađuju manje vrijednu hrastovinu, dok je s druge strane nesigurnost saobraćaja usljed učestalih unutrašnjih nemira onemogućavala normalan rad u šumi i transport izrađene robe do Save.

Ustanak, koji je buknuo 1875 u Hercegovini, proširio se u jesen iste godine i na Bosnu. Glavni odredi i koncentracija ustanika bili su u planinama sjeverne Bosne u kojima su se nalazili glavni objekti eksploatacije. Te su planine dominirale rijekom Savom, Unom, Vrbasom, Ukrajom i Bosnom koje su u to vrijeme predstavljale glavne saobraćajne komunikacije za transport drveta. Ovo potvrđuje i korespondencija između Simona Vraniczany-a iz Rijeke i Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu. Vraniczany je pisao, početkom decembra 1875, austrijskom generalnom konzulu Teodoroviću da bi želio eksploatirati bosanske hrastove šume za proizvodnju francuske duge i molio informacije kojim bi putem i na koji način realizovao svoju namjeru. Konzul mu je odgovorio da turska vlada prodaje šume samo na bazi doznaničenih stabala i to putem javnih licitacija. Ugovore sklopljene između kupaca i Vilajetske vlade potvrđuje Carigradska vlada. Zbog izuzetnog stanja u Bosni ne pojavljuje se kod prodaje ni jedan licitator. Hrastove šume, koje su pristupačne, već su devastirane, dok su udaljeniji šumski kompleksi zasada neprikladni zbog pokreta ustanika tako da se ne mogu ni pregledati a pogotovo eksploatirati. Teodorović mu zato preporučuje da dođe lično u Sarajevo i da se orijentiše a da na kupovinu pričekava dok se stanje ne popravi i nemiri prestanu. Vraniczany je početkom januara 1876 odgovorio generalnom konzulu Teodoroviću i molio da ga obavijesti kad nastupe povoljniji momenti za eksploataciju bosanskih šuma i da će tada doći u Sarajevo. On pri tome napominje da ima podatke o bosanskim šumama u pogledu njihove kvantitativne i kvalitativne procjene i da će čekati dok nastupi mirniji period i mogućnost za njihovu eksploataciju (200). Taj mirni period nije nastupio sve do 1878 kada je Bosnu i Hercegovinu, na osnovu odredaba Berlinskog Kongresa, okupirala Austro-Ugarska Monarhija.

Bosanske hrastove šume, po prostranosti i kompaktnosti, kao i po količini drvene mase, isticale su se u prošlosti mnogo više nego danas. Ovo isto važi i za kvalitet bosanskog hrastovog drveta.

U mnogim konzularnim izvještajima iz vremena otomanske uprave ističe se, pored prostranstva i bogatstva hrastovih šuma, i kvalitet bosanske hrastovine koja je bila naročito podesna za proizvodnju duge (55, 92, 94, 95-98). Prema Radoviću (28) Vesely je u svojoj knjizi „Oesterreichische Waldschätze“ tvrdio, da je drvo hrasta lušnjaka manje tvrdo i više cjepko i zbog toga prikladnije za izradu bačvarske duge. Drvo hrasta kitnjaka je naprotiv, prema Vesely-u, znatno čvršće i zbog toga superiornije i podesnije

za brodogradnju. U trgovačkoj praksi, međutim, ova se botanička razlika nije pravila, nego se hrastovo drvo više razlikovalo po teritorijalnom porijeklu. Čim je počela eksploatacija bosanskih šuma u širem opsegu, francuski trgovci su promijenili svoje mišljenje o vrijednosti hrastovog drveta iz hrvatskih i slavonskih šuma i sve više tražili bačvarsku dugu izrađenu od bosanske hrastovine, i pored činjenice, da je u njoj većim dijelom bilo zastupljeno drvo hrasta kitnjaka. U Francuskoj, koja je uvozila hrastovu dugu iz Sjeverne Amerike i zemalja Srednje Evrope, najviše se cijnila trščanska duga, koja je na svjetskom tržištu bila poznata pod imenom „Bosnian Stavers,” i ako se tu radilo i o dugi iz hrvatsko-slavonskih šuma.

H o f m a n n (69), pišući o hrastovim šumama u Bosni, veli da je kvalitet drveta visokih hrastovih šuma u bosanskom sredogorju, zbog njihovog zatvorenog sklopa i sporog prirasta bio vrlo dobar. Deblovina, naročito starijih stabala, je bila zbog toga prava i čista od grana. Drvo je imalo fine godove i dalo se lako cijepati i obrađivati. Ta svojstva su stvorila bosanskoj hrastovini u XIX vijeku izvanredan glas i formirala posebnu trgovačku marku „Bosna”.

Laka cjepljivost bosanske hrastovine kao i njena ostala dobra tehnička svojstva, a naročito svojstvo lake obrade, uslovljavali su i održavali dobar glas ovoj vrsti drveta kao odličnoj sirovini za proizvodnju duge (201). L u k a č (202) koji je kao šumarski stručnjak vršio realizovanje ugovora o eksploataciji hrastovih šuma u Bosni, u posljednja dva decenija prošlog vijeka, navodi da je bosanska hrastovina, koja je u to vrijeme prodavana stranim firmama, imala tehničkih mana, ali se ipak odlikovala tim što je bila vrlo cjepka. Zbog toga su se mogli koristiti odresci, koji bi u slavonskim hrastovim šumama ostavljani na sjecištima kao otpadak.

Eksploatacija hrastovih šuma u Bosni i proizvodnja francuske duge za eksportne svrhe započela je, kako smo vidjeli, krajem dvadesetih godina prošlog vijeka, ali je zauzela veći zamah tek iza 1840 godine. Ona se, za cijelo vrijeme otomanske uprave, prostorno ograničavala na sjeverne ravničarske krajeve, prigorske šume i niže zone planinskih masiva sredogorja, prodirući uz tokove rijeka Une, Vrbasa, Ukrine, Bosne i Drine.

S obzirom na ograničen volumen proizvodnje i veliko prostranstvo, na kojem se obavljala ta eksploatacija, ne može se govoriti o nekom intenzivnom iskorišćavanju i opštoj devastaciji bosanskih hrastovih šuma za vrijeme otomanske uprave. Za tu eksploataciju dolazile su u obzir preventivno pristupačnije i za izvoz podesnije šume. U tim šumama su sječena, u prvom redu, kvalitetno bolja i za cijepanje sposobnija stabla. Ipak su hrastove šume, koje su bile u to vrijeme predmet eksploatacije, i pored reduciranog kvaliteta njihovih sastojina, ostale u relativno dobrom stanju, ne samo u odnosu na drvene mase nego i na kvalitet. To potvrđuje i M a r h u l a (203), koji je kao šumarski stručnjak služio u Bosanskoj Krajini iza austrijske okupacije. On navodi, da su u prvim godinama austro-ugarske uprave u Bosni vršene sječe u hrastovim šumama koje su eksploatisane za vrijeme otomanske uprave, da su za te sječe upotrebljavani isti radnici, da je iz naknadno sječenih stabala dobivano kvalitetno drvo i izrađivana francuska duga koja je bila sposobna za eksportne svrhe. Isti pisac (21) na drugom mjestu ističe, da su se najbolja hrastova stabla nalazila u šumama bosanskog predgorja prema Savi, da su one bile predmet eksploatacije za vrijeme otomanske uprave, da su svi hras-

tovi koji su sječeni u tim šumama u periodu 1880-1895 bili prestarjeli i da su kod izrađivanja duge, i pored toga što su imali u sebi truleži, davali prekrasnu robu.

Za osvjetljavanje stanja hrastovih šuma pri kraju otomanske uprave u Bosni dala je orijentacione podatke jedna stručna ekspertiza koju su obavili u prvoj godini austro-ugarske okupacije, u toku ljeta 1879, trojica austrijskih šumarskih stručnjaka (Guttenberg, Kaltner i Schweiger). Oni su izvršili pregled gotovo svih šumskih područja, koja su bila zahvaćena eksploatacijom hrastovine za vrijeme otomanske uprave. U vezi s tim Kaltner (131) navodi da je prilikom okupacije Bosne zatečeno u Kozari planini, čija je površina visokih šuma iznosila 16.000 ha, oko 2.000 ha mješovitih sastojina hrasta i bukve uz omjer smjese 0,5 : 0,5, sa drvnom masom od oko 300 m³ po 1 ha. U tim sastojinama je procentualno učešće hrastovog tehničkog drveta bilo dosta nisko i ocjenjivano svega oko 30%. Kaltner pri tome ističe da je cjepka hrastovina u Kozari bila najvećim dijelom iskorišćena i da se kvalitetno dobrih stabala moglo naći tada samo u nepristupačnim predjelima toga područja.

Dio šumskog područja Pastirjevo, koje gravitira prema Prijedoru i Bos. Novom, bilo je za vrijeme otomanske uprave obraslo visokom hrastovom šumom. Ona je do 1878 bila gotovo u cijelosti posječena i na sječinama se već počela formirati izdanačka šuma. Preostali dio Pastirjeva, u površini od oko 1800 ha, nalazio se u to vrijeme pod visokom šumom sa mješovitim sastojinama bukve i hrasta uz omjer smjese 0,6 : 0,4. Drvna masa po 1 ha iznosila je oko 250 m³, a procent tehničkog drveta hrastovine oko 40%.

U području Prosare planine, na dijelu koji gravitira Savi, bila je krajem otomanske uprave niska šuma. Južni dio, na površini od oko 1500 ha, bio je obrasao visokom šumom bukve i hrasta (0,6 : 0,4) sa drvnom masom od oko 200 m³ po 1 ha.

Na području Motajice planine, čije je podnožje bilo obraslo niskom šumom, nalazilo se, u isto vrijeme, 5.600 ha visoke šume hrasta i bukve sa omjerom smjese 0,5 : 0,5. Drvna masa po 1 ha iznosila je oko 250 m³ a procent tehničkog drveta kod hrastovine oko 35%. Glavni predjeli u kojima je prevladavala hrastovina bili su Telajska, Kosa, Bisna Strana, Jelinska Kosa, Durakova Kosa, Oštra Kosa, Kovačeva Kosa, Lipaja i Jurin Konak. Cjepkih hrastovih stabala moglo se naći samo pojedinačno.

U Čorkovači planini, kod Bužima gdje je za vrijeme otomanske uprave sječena hrastovina za proizvodnju duge, nalazilo se 1879 godine oko 800 ha površine pod visokom šumom hrasta i bukve (0,5 : 0,5). Drvna masa po 1 ha iznosila je prosječno 250 m³, dok je učešće tehničkog drveta kod hrastovine procijenjeno oko 30%.

Ravska i Majdanska planina (2.400 ha) sa visokim sastojinama bukve i hrasta (0,8 : 0,2) bile su već pri kraju otomanske uprave u najvećoj mjeri iskorišćene. Njihova drvna masa, u to vrijeme, iznosila je oko 220 m³ po 1 ha, od čega je kod hrastovine otpadalo na tehničko drvo svega 20%. Devastaciji ovih šuma pridonijelo je, pored stranih trgovaca koji su sjekli hrastovinu za proizvodnju duge, još i okolno stanovništvo sječama za vlastito snabdijevanje i paljenjem uglja za taljenje željezne rudače i proizvodnju željeza u Starom Majdanu u koju su svrhu sječena mlađa i tanja stabla.

U ravničarskim šumama, na inundacionom području Save, na potezu Bos. gradiška-Svinjar (Srbac), čija je površina iznosila oko 3.800 ha, bio je najviše zastupen hrast a uz njega u manjoj smjesi jasen, topola i grab. Te su šume bile pri kraju otomanske uprave u velikoj mjeri devastirane. Njihova drvna masa iznosila je po 1 ha svega 120 m³ i bila najvećim dijelom sposobna samo za ogrevne svrhe.

U povezanim šumskim kompleksima Ljubić i Devetina planina na površini oko 7.100 ha, gdje su se nalazile mješovite sastojine hrasta i bukve, (0,5 : 0,5) nalazilo se, pri kraju otomanske uprave, svega 200 m³ drvene mase po 1 ha površine dok je učešće tehničkog drveta kod hrastovine iznosilo 30%. U njima je, zbog olakšanog i jeftinog transporta drveta rijekom Ukrinom, bila u velikoj mjeri iskorišćena cjepka hrastovina u cilju proizvodnje duge koja je iz šume do obala Ukrine iznošena konjima a zatim plavljena (trifšana) sve do Save. Jedino je u Devetini planini preostalo kvalitetno bolje hrastovine u udaljenijim predjelima.

Uzlomac planina i njeni ogranci Skatavica i Dubrava ostali su u priličnoj mjeri očuvani, iako je u tom području vršena eksploatacija hrastovine za proizvodnju duge. Drvna masa onog dijela područja sa mješovitim sastojinama bukve i hrasta (0,8 : 0,2), čija je površina iznosila oko 9.000 ha, kretala se pri kraju otomanske uprave oko 250 m³ po 1 ha. Slično stanje je bilo i u području Čavka planine u kome se u to vrijeme nalazila kvalitetno najbolja hrastovina.

Šumsko područje Krnjina planine, u odnosu na druga šumska područja, bilo je u većoj mjeri iskorišćeno. Dio Krnjina, koji gravitira prema Doboju (3000 ha), bio je za vrijeme otomanske uprave potpuno iskorišćen, ali se šuma podmladila tako, da je početkom austrijske uprave bio u njoj dobar, 10—12 godišnji, podmladak. Drugi dio Krnjina, koji gravitira Ukriini

(3000 ha), a koji je bio pokriven mješovitim sastojinama hrasta i bukve (0,5 : 0,5), bio je nešto više pošteđen od sječa. U njemu je ostalo prosječno 200 m³ drvene mase po 1 ha dok je učelče hrastovog tehničkog drveta iznosilo do 35%.

U planini Javorova, čija je površina pod visokom šumom iznosila oko 2000 ha, nalazile su se sastojine hrasta i bora sa omjerom smjese 0,6 : 0,4. U njima je zbog intenzivnih sječa hrastovine za proizvodnju duge ostalo, pri kraju otomanske uprave, prosječno po 1 ha svega oko 150 m³ drvene mase u kojoj je učelče tehničkog drveta kod hrastovine iznosilo 30%.

Prema Guttenbergu (11,131), u Ozren planini, između Maglaja i Doboja, posejčena je za vrijeme otomanske uprave gotovo sva cjepka hrastovine. Preostala hrastova stabla bila su najvećim dijelom oštećena zasijecanjem u cilju ispitivanja cjepkosti. Guttenberg je 1879 godine procjenjujući drvenu masu dijela Ozren planine, gdje su se nalazile mješovite sastojine bora, hrasta i bukve (0,5 : 0,4 : 0,1) u površini od oko 6000 ha, konstatovao da se u njima nalazi 200 m³ drvene mase prosječno po 1 ha. Učelče tehničkog drveta kod hrastovine cijenjeno je sa 35%.

U donjem dijelu gravitacionog područja Gostovičke rijeke Guttenberg je, u isto vrijeme, putovao 3 sata kroz čiste hrastove sastojine u kojima su najljepša stabla bila već iskorišćena za proizvodnju francuske duge. I pored toga, preostala hrastova stabla predstavljala su znatnu vrijednost, jer se njihova drvena masa mogla iskoristiti za izradu drugih tehničkih sortimenata. U tim šumama se, pri kraju otomanske vladavine, nalazilo još oko 300.000 m³ sječive drvene mase hrastovine, od čega je otpadalo na tehničko drvo preko 60%.

Manji dio površine hrastovih šuma koje su bile predmet eksploatacije za vrijeme otomanske uprave, a naročito onih u sjevernim ravničarskim krajevima Bosne, pretvorili su feudali, još prije 1878, uz pomoć seoskog stanovništva, naknadnim sječama i krčenjem u poljoprivredno zemljište. Veći dio hrastovih šuma i pored smanjenog kvaliteta sastojine ostao je u priličnoj mjeri sačuvan i činio kontinuirane i suvise, prirodno podmlađene, sastojine sposobne za normalan razvoj i produkciju.

Pjetschka (15) navodi da je početkom okupacije samo na području banjalučkog okruga, iznosila površina visokih šuma sa čistim hrastovim sastojinama 47.600 ha, niskih šuma sa čistim hrastovim sastojinama 35.400 ha i visokih šuma sa mješovitim sastojinama, u kojima je bila zastupana hrastovina, 48.000 ha.

Po izvršenju okupacije Bosne i Hercegovine započela je ponovno intenzivna eksploatacija bosanskih hrastovih šuma, uključujući tu i one šumske komplekse koji su bili predmet iskorišćavanja za vrijeme otomanske uprave. Austro-ugarska uprava prodala je u vremenu 1882-1886 nekolicini stranih i domaćih trgovaca preko 100.000 hrastovih stabala u posavskim ravničarskim šumama, koja su se nalazila pojedinačno raštrkana u starim podmlađenim sječinama. Iza toga su ubrzo došle na red hrastove šume bregoviti i brdskih predjela u unutrašnjosti Bosne, koje su većim dijelom bile predmet eksploatacije za vrijeme otomanske uprave. U njima je u periodu 1886-1891 prodano samo trščanskoj firmi Morpurgo i Parente oko 400.000 hrastovih stabala, dok su se u toku 1888-1889 uključili u eksploataciju bosanskih hrastovih šuma i kupili velike količine hrastovih stabala još neki preduzetnici iz Hrvatske, čije je poslovanje finansirala poznata firma Gairard, koja se bavila trgovinom hrastovom dugom. Broj šumskih radnika, zaposlenih na proizvodnji hrastove duge iznosio je do 3.000. Izvoz francuske duge iz Bosne rastao je iz godine u godinu. On se u 1888 popeo na 6.000.000, u 1889 godini na 14.000.000, a 1890 dostigao cifru od 21.000.000 komada francuske duge. U ovoj posljednjoj godini proizvedeno je osim toga još i 218.000 akova njemačke duge. Godišnja proizvodnja hrastove duge u Bosni iznosila je krajem prošlog vijeka prosječno 15.000.000 komada (9, 12, 15, 21, 204, 205). Ovi podaci pokazuju da je opseg eksploatacije hrastovih šuma u Bosni poslije okupacije daleko prelazio onaj iz otomanskog perioda. Forsirana eksploatacija

i neracionalni sistem i način te eksploatacije, koji se nije mnogo razlikovao od onog za vrijeme otomanske uprave, doveli su kroz relativno kratko vrijeme do abnormalnog opadanja kvaliteta hrastovih sastojina uopšte a paralelno s tim i do upadljivog smanjenja površina hrastovih šuma u Bosni. Ovom smanjivanju je jednim dijelom doprinijela i službena politika Austrije sa tendencioznom kolonizacijom stranog zemljoradničkog stanovništva, u prvom redu Nijemaca, Mađara i Talijana, u ravničarske krajeve Bosne, — specijalno u srezove Banjaluka, Bos. Novi, Bos. Gradiška, Prnjavor, Derventa i Tešanj, gdje je, u cilju dobivanja prvoklasnog poljoprivrednog zemljišta, iskrceno na hiljade hektara hrastovih šuma.

Posljednji ostatak starih hrastovih ravničarskih šuma u Bosni predstavljala je hrastova šuma zv. Gojčinski Gaj u srezu tuzlanskom, koja se održala na životu do 1895, kada je postala žrtvom kapitalističke sjekire i trgovačke špekulacije. S ovom hrastovom šumom, čija su stabla bila stara 220-280 godina, imala opseg u prsnoj visini 2,50 — 4 m i visinu do 32 m, isčezli su posljednji ostaci starih hrastovih sastojina, koje su nekad sačinjavale kompaktne bosanske ravničarske šume. I ova šuma je, poslije izvršene sječe u cilju proizvodnje francuske duge, konvertovana u poljoprivredno zemljište koje je upotrebljeno za kolonizaciju. Preostali ostaci starih hrastika u Posavskoj Niziji predstavljali su u to vrijeme raštrkane grupe i osamljena gnijezda, koja nisu ni zasluživala da se nazivaju hrastovim sastojinama. I oni su, zahvaljujući visokoj cijeni hrastovine, ubrzo posječeni tako da se može slobodno reći i tvrditi da u bosanskoj Posavini krajem prošlog vijeka nije bilo ni ostataka starih ravničarskih hrastovih šuma (206). Ostale su samo hrastove šume bregovitih i brdskih predjela u unutrašnjosti Bosne koje su usljed kasnijih intenzivnih i neracionalnih sječa u tolikoj mjeri devastirane i degradirane, da su pred šumarske stručne krugove postavile poseban problem.

Sadašnje stanje hrastovih šuma u Bosni i Hercegovini razlikuje se, u velikoj mjeri, od stanja koncem prošlog vijeka, a još više od stanja za vrijeme otomanske uprave. Ova se promjena ispoljava ne samo u površini hrastovih šuma, nego i u njihovoj sastojinskoj strukturi i kvaliteti. Dok se početkom XX vijeka nalazilo u Bosni i Hercegovini u državnom posjedu ukupno 106.300 ha čistih hrastovih visokih šuma, ta je površina, prema sadašnjim statističkim podacima, spala na 47.100 ha. Od prijašnjih 377.400 ha mješovitih sastojina, koje su sačinjavali četinari i lišćari, uključivo hrastovinu, ostalo je danas, zahvaljujući intenzivnim sječama hrastovine, svega 97.100 ha mješovitih sastojina sa primjesom hrasta. Od 162.400 ha čistih niskih hrastovih šuma ostalo je danas 134.200 ha čistih niskih hrastovih šuma, u koju su površinu uključene i čiste degradirane hrastove šume. Od nekadašnjih 211.600 ha niskih mješovitih sastojina hrasta i drugih vrsta lišćara, nalazi se danas 188.600 ha niskih mješovitih šuma lišćara sa minimalnom primjesom hrasta (207, 208). Ovu razliku potencira još više činjenica što su u sadašnju površinu niskih mješovitih šuma lišćara uključene i degradirane mješovite visoke šume lišćara u kojim je također prisustvo hrasta minimalno.

Ako uzmemo u račun sadašnje čiste hrastove sastojine i njima dodamo reducirane površine mješovitih šuma, obzirom na procentualno učešće hrasta, onda vidimo da se danas nalazi u Bosni i Hercegovini pod hrastovim šumama ukupna površina od oko 211.000 ha, od čega otpada na hrastove niske i degradirane visoke šume preko 134.000 ha. Ukupna drvna masa svih hrast-

tovih šuma u Bosni i Hercegovini iznosi, prema podacima Zavoda za uređivanje šuma NR B i H., oko 17.730.000 m³ ili prosječno 84 m³ po 1 ha površine (209).

Pišući o posavskim šumama u Slavoniji i njihovoj eksploataciji u prošlosti Metlaš (210) navodi da su one, kao i sve druge naše stare šume, nastale prirodnim putem. Čudno je, veli spomenuti pisac, da hrastovih šuma, kakve su slavonske, nema i u Posavskoj Niziji na bosanskoj strani, a bilo bi važno i interesantno da se istraži je li tome razlog satiranje šuma od strane ljudi ili nedostatak prirodnih uslova.

Hrastovih šuma, onakvih kakve su bile slavonsko-posavske, bilo je u prvoj polovini XIX vijeka i u Bosni, naročito u posavskim ravničarskim krajevima i prigorju. Forsirana eksploatacija tih šuma neracionalnim sistemom sječe i vađenjem vrijednijih stabala, u velikoj mjeri je doprinijela njihovom totalnom uništavanju i pretvaranju u drugu vrst kultura, dok je kod preostalih hrastovih šuma u tolikoj mjeri oboren kvalitet njihovih sastojina, da one danas stvarno predstavljaju karikaturu nekadašnjih prostranih, kvalitetom nadalesko poznatih i po njihovoj vrijednosti cijenjenih, hrastovih šuma koje nisu mnogo zaostajale iza glasovitih slavonskih hrastika. Nekada prostrane i po svom bogatstvu poznate bosanske hrastove šume zauzimaju nažalost, danas značajno mjesto jedino u istoriji šumarstva naše zemlje.

ORGANIZACIJA PROIZVODNJE HRASTOVE DUGE

Eksploatacija hrastovih šuma u Bosni u cilju izrade francuske duge, za vrijeme otomanske uprave, obavljala se, analogno proizvodnji potaše, u okviru manufakture kao posebnog oblika kapitalističkog načina robne proizvodnje. Taj način robne proizvodnje, koji je činio prelaz od kućne radinosti i zanatske prerade do mašinske industrijske proizvodnje, pojavio se u zapadnoj Evropi još u XVI vijeku, u srednjoj Evropi početkom XVIII, a u Bosni tek početkom XIX vijeka, gdje je zadržao svoj dominantni položaj sve do kraja otomanske uprave.

Manufakturna proizvodnja hrastove duge u Bosni bila je, u to vrijeme, orijentisana isključivo prema inostranom tržištu. Nju su organizovali strani kapitalistički preduzetnici, kao vlasnici sredstava, dok su neposredni proizvođači bili najamni radnici koji su taj posao obavljali ručnom tehnikom, služeći se pri tom isključivo ručnim oruđem.

Trgovački kapital, koji je bio angažovan u eksploataciji bosanskih hrastovih šuma i manufakturnoj proizvodnji francuske duge, davao je cjelokupnom poslovanju špekulativni pečat. To nije bio kapital angažovan u proizvodnji i za bolju i racionalniju proizvodnju, nego kapital koji je većim dijelom služio za trgovačke akcije, operacije i transakcije, koje su u krajnjoj liniji imale špekulativnu svrhu. Ovo potvrđuje i činjenica da je velik broj zaključenih ugovora o eksploataciji bosanskih šuma prenašan, a u vezi s tim i objekti eksploatacije prelazili tokom trajanja ugovora, više puta iz ruku prvokupaca u ruke drugih i trećih preduzetnika.

Strani preduzetnici i trgovci, koji su se bavili eksploatacijom šuma u Bosni prije 1850, zaključivali su direktno ili preko svojih agenata pogodbe i ugovore sa bosanskim feudalcima, kao posjednicima šuma. Te su se pogodbe odnosile samo na kupoprodaju određenog broja stabala i utvrđenu cijenu

drveta po stablu ili na utvrđivanje cijena drveta iskorišćenog za izradu 1000 komada duge. Na osnovu ovako sklopljenih ugovora sa posjednicima šuma, kupci su se obraćali najvišem predstavniku vlasti (valiji) za izdavanje posebne dozvole (bujuruldije), koja ih je ovlašćivala da mogu određeno vrijeme (obično jednu godinu dana) vršiti sječu šuma i izradu duge u određenom šumskom području, da mogu za obavljanje toga posla dovesti iz inostranstva određeni broj šumskih radnika (dugara) i da mogu proizvedenu robu izvoziti u inostranstvo.

U vremenu od 1853-1867 kapitalistički preduzetnici i trgovci, kako strani tako i domaći, obraćali su se direktno otomanskim vlastima koje su u ime otomanske države, kao isključivog vlasnika šuma, snjima pravile pogodbe i zaključivale ugovore o sječi šuma. Veličina prodajnog objekta izražavana je brojem stabala ili brojem komada izrađene duge, bez prethodnog obilježavanja stabala. Ti su ugovori sklapani u sjedištima sandžaka, prihvatani u sandžaćkom upravnom vijeću (medžliz-idare) i dostavljani na odobrenje vilajetskoj vladi. Izdavanje posebnih dozvola (bujuruldija) za rad, dobavu stranih radnika i izvoz proizvedene robe je otpalo, jer je sve to bilo sadržano u ugovornim odredbama.

Ovaj način kupoprodaje šuma izmijenjen je poslije 1867, u toliko što su pojedini objekti eksploatacije iznošeni na prodaju putem javne licitacije i što je, prethodno oglašavanju licitacije, obavezno vršeno obilježavanje stabala koja su bila predmet prodaje. Među uslovima prodaje najvažniji je bio onaj koji je određivao da država kao prodavač ne garantuje za kvalitet i kvantitet drvne mase obilježenih stabala i da je stvar interesenata da se o tome uvjere prije pristupanja licitaciji. Kupci objekta prodaje bili su ugovorom obavezni da kupljeni objekat čuvaju od bespravničkih sječa trećih lica.

Nakon kupovine objekta eksploatacije i sklapanja ugovora kupci su dobavljali određen broj šumskih radnika i smještali ih na pojedina radilišta Najamne radnike su regrutovali najvećim dijelom iz Gorskog Kotara, Hrvatskog Primorja i Kranjske. Ti su radnici bili poznati kao dobri i iskusni „dugari“. Agenti trgovaca i preduzimača odlazili su u toku jeseni u te krajeve, pogađali se sa radničkim društinama, davali im predujmove koje su oni ostavljali svojim porodicama za ishranu preko zime, vodili brigu oko dobivanja i viziranja pasoša i obično skupa s radnicima kretali u Bosnu. Troškove transporta radnika od njihovih kuća do šumskih radilišta u Bosni plaćali su poslodavci u vidu predujma na zaradu i utrošene iznose ustezali prilikom konačnog obračuna i isplate. Troškove oko povratka kućama snosili su radnici neposredno. Najveći broj radnika „dugara“, koji su za vrijeme otomanske uprave radili u bosanskim šumama na proizvodnji hrastove duge, a koji su u Bosni bili poznati pod imenom „baldžije“, bio je rodom iz Gorskog Kotara i Kastavštine (Vrbovsko, Ravna Gora, Jablan, Pasjak, Sušica, Vučinići, Presika, Plemenitaš, Hajdine, Matići, Radoševići, Garevići, Moravice, Stubica, Kurjak, Komlenići, Stari Laz, Lukov Dol, Rupa), a manji dio iz Slovenačkog Primorja sa područja sreza Ilirska Bistrica (Podgorje, Rašica, Starod, Vodice, Novokračina, Trepčane, Kutuževo, Jelšane, Zabiče). U arhivu Austrijskog generalnog konzulata i njegovih konzularnih agencija, koji su vodili evidenciju o tim radnicima kao svojim državljanima, spominju se najčešće prezimena Abramović, Acinger, Alić, Antić, Babić, Bajt, Barbarić, Benac, Beniški, Božić Broz, Bukovački, Burlović, Carević, Crnadak, Čaar, Černovc, Čop, Delač, Delost, Dimitrović, Dološić, Erjavac, Florijan, Gašpar, Glad, Glas, Grbac,

Grgurić, Gudac, Hajdin, Herljević, Hibler, Holjević, Hraber, Iskra, Ismajlo Ivanković, Jaklević, Janež, Jardas, Jakšetić, Jarić, Jerob, Jurković, Kasum, Kalčić, Kezele, Klarić, Klobučar, Komlenić, Kolenc, Krepinc, Kordić, Krupar, Krivac, Kružić, Kufner, Kusturin, Laurenčić, Laušin, Ližan, Lukšić, Majetić, Maljevac, Marković, Matić, Mance, Mihelčić, Mihić, Mitog, Mošgon, Najden, Novak, Novinc, Palijan, Perc, Picent, Podgornik, Podobnik, Poklar, Poljanc, Poljančić, Poljak, Prosen, Pupić, Rački, Radošević, Renko, Repina, Rodina, Rotar, Rožman, Seufner, Skender, Skok, Stefanc, Stefančić, Stiglic, Strle Svetličić, Šeder, Šedić, Štampel, Šifner, Šragelj, Štajduhar, Štajninger, Šušteršič, Tadej, Tavčar, Tomičević, Tomšić, Troha, Udović, Ugrin, Ujčić, Velta, Verbanc, Višjak, Vučinić, Vučković, Žager, Zelina itd (211).

Eksploatacija šuma za proizvodnju duge vršena je u obliku decentralizovane manufakture u kojoj se proces proizvodnje obavljao na više dekoncentrisanih radilišta od kojih je svako predstavljalo samostalnu produkcionu tehničku jedinicu. Te su jedinice sačinjavale radničke družine koje su stupale u najamni odnos sa manufakturnim preduzetnikom.

Radničke družine, koje su nosile i druge nazive (skupina, partija, kompanija, četa) predstavljale su samostalni proizvođački kolektiv sa vlastitom internom organizacijom. Na čelu radničke družine nalazio se jedan od okretnijih i iskusnijih radnika koga su birali članovi toga kolektiva. On se zvao vođa družine, partifirer, kasator, kapor ili kaparoš. On je pogađao posao ispred svoje družine, primao predujmove (kapanu), odgovarao za rad, predavao poslovođi izrađenu robu i naplaćivao zarađeni novac za cijelu družinu. Jednu radničku družinu dugara sačinjavalo je 8-12 radnika. Njihov rad unutar družine bio je strogo diferenciran, što znači da je svaki član družine obavljao određenu radnu operaciju i po njoj nosio posebno ime (rušač, crtar, pilar, zgon-tar, vagač, krajčar, šifrač, makljar).

Poslovođa ili agent preduzetnika — kapitaliste dovodio je najmljene radničke družine u šumu. Posebni namještenik raspoređivao je radnike u šumi na površinski jednake sječine ili svakoj družini davao jednak broj stabala koja će sjeći i od njih izrađivati duge i vodio računa o stručnoj djelatnosti radnika dugara. Ukoliko kvalitet hrastovih stabala u svim dijelovima šume nije bio jednak, onda su pojedine radničke družine, da izbjegnu sporove, bacale kocku i na taj način odlučivale koja će družina u kojem dijelu šume raditi. Prostorni razmještaj radničkih družina na šumskim radilištima predstavljao je važan i odgovoran posao. Od toga je često ovisilo hoće li radnička družina, zbog kvalitetno dobrih ili loših stabala, imati dobru ili slabu zaradu.

Radna sezona za sječu i izradu duge bila je po pravilu zimska i trajala je obično od početka novembra do kraja aprila. Ljetni period je iskorišćavan za transport izrađene duge iz šume do obale rijeke Save. Poslove oko transporta izrađene robe konjima tovarašima, kolima ili plavljenjem (trifljanjem) obavljali su gotovo isključivo domaći radnici. Bilo je, međutim, i izuzetaka, kada su strani radnici ostajali u bosanskim šumama i nastavili sa izradom duge i u toku ljetne sezone. Oni su u tom slučaju još u toku zimske sezone, prije nastupa vegetacije, izvršili rušenje svih hrastovih stabala koja su bila namijenjena izradi duge u toku ljeta.

Osim oruđa za rad svaki je radnik nosio sa sobom čebe i sud za vodu a svaka radnička družina jedan kotaoza kuhanje hrane i jednu tavu za prženje slanine.

Radničke družine su stanovale u šumi u provizorno izgrađenim bajtama ili kolibama koje su podizale na svoj trošak ili na trošak poslodavca, već prema tome kako je s njima sklopljena pogodba. Unutar kolibe su se nalazili uzdužno s obadvije strane ležišta sa slamom ili paprati. U sredini kolibe izgrađivano je od zemlje ili ilovače izduženo i uzvišeno ognjište iznad koga je visio na lancu obješenom u drvenu prečagu, bakreni ili željezni kotao.

Članovi jedne radničke družine hranili su se kolektivno, a od poslodavca su primali dio najamnine u osnovnim živežnim namirnicama. Ta najamnina u naturi bila je poznata pod imenom deputata a predstavljala je, često puta, poseban vid iskorišćavanja najamne radne snage. Prehrana radnika bila je jednostavna i jednolična. Ona se sastojala od pripremanja gotovo jednog jedinog i svakodneвно ponavljanoj jela koje je predstavljala palenta (pura) od kukuruznog brašna prelivena sa istopljenom i isprženom slaninom.

Radnici su polazili na rad rano jutrom i prekidal ga oko podne kada su se vraćali kolibi na ručak. Njih je pozivao „picolo“, koji je vršio dužnost kuhara i čuvara kolibe, udarajući drvenim maljem o dasku (dužicu) obješenu o grani najbližeg stabla. Poslije ručka radnici su odlazili ponovno na rad koji je trajao sve do mraka a često puta se nastavljao duboko u noći koristeći svjetlost mjeseca i naloženih vatri na radilištu.

Radničke družine su obavljale posao vlastitim ručnim oruđem. Ono se sastojalo od sjekira za rušenje stabala, sjekira za cjepanje duge (vagača, sjekira za pritesivanje duge (bradvi), maklji, maljeva, turpija, brusnih kamenova i klinova. Radnici su po pravilu nabavljali potrebno oruđe od predujma koji im je davao poslodavac i bili dužni da, kao garanciju za primljeni predujam, polože kod poslodavca svoje pasoške. Ukoliko ih je poslodavac snabdijevao oruđem, ustezao im je od zarade njegovu vrijednost koja je češće puta bila nerealna.

Rad oko rušenja stabala i izrade duge obavljao se u grupnom akordu koji je članove radne družine podsticao ili silio da, u cilju obezbjeđenja veće zarade, rade u što dužem radnom vremenu. Njihov radni učinak, a prema tome i zarada, ovisili su, pored radne sposobnosti i vještine, od cijelog niza vanjskih faktora, među kojima su najvažniju ulogu igrali vremenske prilike i kvaliteta sastojine. Ti su faktori često dovodili u pitanje i minimalnu zaradu radnika dugara kojima poslodavci nisu uvažavali poteškoće i abnormalne uslove rada i isplaćivali im zaradu po količini izrađene robe isključivo na osnovu pogodene cijene.

Tehnološki proces proizvodnje hrastove duge bio je strogo diferenciran i obavljan hronološkim redom u posebnim radnim operacijama. Radnici ružiči porušili bi najprije određeni broj stabala. Posao su obavljali sjekirama i pilom. Porušeno stablo bi zatim okresali i njegovo deblo očistili od grana i čaprljeva. Iza ove radne operacije slijedila je operacija krojenja. Nju je obavljao poseban radnik „crtar“ koji je u, većini slučajeva, bio vođa družine (kasator). Njegov posao sastojao se u tome što je on, na osnovu dužina duga koje će se izrađivati, označavao (zacrtao) deblo na mjestima gdje će se ono prerezivati u trupčice (furke). Radnici „pilari“ bi zatim izvršili dvoručnom pilom poprečno prerezivanje debela i odrezane trupčice postavljali okomito sa debljim krajem čela prema dolje. Iza ovog bi dolazila na red najvažnija radna operacija u tehnološkom procesu proizvodnje duge. Nju su obavljali posebni radnici zvan i „zgotari“. Njihov se rad sastojao u tome što su na čelu osov-

ljenog trupčića ucrtavali komadom drvenog ugljena dispoziciju za cijepanje isječka zgotova a zatim dispoziciju za cijepanje duge iz zgotova. Zgotovi su, prema ucrtanoj dispoziciji, cijepani pomoću drvenih ili željeznih klinova u smjeru radiusa a zatim sa njih odstranjivana bjeljika i dio koji se nalazio prema srcu debla. Ovako izdvojeni i priređeni zgotovi cijepani su, prema ucrtanoj dispoziciji, pomoću posebne sjekire zv. vagače i malja u duge određenih debljina. Iz zgotova cijepanjem dobijene duge dolazile su u ruke posebnih radnika koji su se prema obavljanju svoga posla nazivali „krajčari“, „šifrači“ i „makljari“. Prvi su pritesivanjem sirove duge skidali sa nje ostatak bjeljike i srca i davali joj potrebnu širinu, drugi su sa iscjepanih i okrajčenih duga skidali posebnom sjekirom kvržice i nepravilnosti na široj plohi duge a treći su pomoću maklje davali izrađenoj dugi glatku površinu i definitivan oblik. Nakon izrade pristupalo se „škartiranju“ i slaganju duge. Škartiranje je u stvari predstavljalo razvrstavanje duge po dimenzijama i kvalitetu. Taj je posao obavljao poslovođa preduzeća ili naročito izvježbani škartiraš, služeći se pri tome posebnim drvenim mjerilom (letvicom) na kome su bile označene mjere za dužinu, širinu i debljinu pojedinih vrsta duge. Razvrstana duga slagana je u vitlove (kastle), koji su sadržavali 100 ili 200 komada duge, i to svaka vrsta i kvaliteta odvojeno. Slaganje je vršeno tako da se uvijek polagalo 5 komada duge jedan uz drugi. Svaki se vitao morao obavezno opteretiti sa 2-3 jaka trupčića da se spriječi vitoperenje duge. Poslije brojanja i žigosanja složenih vitlova poslovođa je izdavao radničkoj družini predujam ili pravio obračun za konačnu isplatu zarade.

Broj duga koje su mogle biti izrađene iz jednog hrastovog stabla bio je različit. On je ovisio s jedne strane o debljini i dužini debla a s druge strane o kvalitetu stabla, naročito o njegovoj cjepkosti i zdravosti. Iz srednje kvalitetnih hrastovih sastojina moglo se dobiti prosječno po jednom stablu 300-400 komada normalne duge. Kvalitetno dobre sastojine davale su 600-700 a vrlo dobre i do 800 komada normalne duge po jednom stablu. Izuzetno kvalitetne hrastove šume sa starijim sastojinama, jačim debljinskim razredima, od grana čistim, punodrvnim, pravim i visokim stablima mogle su davati 1000 i više komada normalne duge po jednom stablu. Ovih posljednjih je bilo za vrijeme otomanske uprave u Bosni u mnogim šumskim područjima, a naročito na teritoriju bihačkog sandžaka.

U bosanskim šumama su izrađivane duge u 15 raznih dimenzija, među kojima su bile najviše zastupljene tzv. normalne duge. Dimenzije ovih posljednjih iznosile su: 3 stopa (36 coli) dužine, 3/4 — 1 col (9-12 crta) debljine i 4-6 coli širine dok su dimenzije najvećih duga, koje su izrađivane u to vrijeme u Bosni, iznosile 6 stopa dužine, 3 cola debljine i 6 coli širine (212). Kod normalnih duga razlikovala su se 3 tipa od kojih su sva tri imala jednaku dužinu i širinu dok im je debljina bila različita i iznosila za duge „uso Marseille“ 11-12 crta, za duge „uso Bordeaux“ 12-14 crta i za duge „uso London“ 12-13 crta (6).

Sve duge, koje nisu imale propisane dimenzije, koje su sadržavale u sebi kvrge ili bile zakrivljene, klasificirane su kao škart. Ako je koja duga bila izrađena oštrobrižno, a imala širinu ispod normalne mjere, klasirana je kao dobar škart. Na širinu duga se moralo naročito dobro paziti jer francuski trgovci nisu mjerili širine izrađene odnosno kupljene duge pojedinačno kod svake duge nego su tražili da se poreda 100 komada duga jedna do druge i mjerili ukupnu širinu.

Prema jednom pismenom obavještenju, koje je dao Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu drvarski trgovac Turković, računalo se da jedan radnik dugar može, u povoljnim prilikama i uslovima, posjeći i izraditi u toku 6 mjeseci radne sezone 15.000 komada hrastove duge normalnih dimenzija ili prosječno mjesečno 2.500 komada (98). Prema podacima Trgovačke komore u Osijeku, Bičanić (27) računa da je jedna radnička družina mogla, u to vrijeme, izraditi u slavonskim šumama, u radnoj sezoni od 6 mjeseci, oko 70.000 komada duge, što znači da je na jednog radnika otpadalo mjesečno okruglo 1200 komada duge. Uzimajući za bazu računa prosječni dnevni učinak jednog radnika 50 komada duga i prosječne akordne cijene, bez deputata, od 6-7,5 forinti, Bičanić je došao do rezultata koji je ukazivao da se prosječna dnevna zarada radnika dugara u slavonskim šumama kretala u periodu 1842-1860 između 20-30 krajcara, dok je u isto vrijeme prosječna zarada poljoprivrednih radnika u Hrvatskoj i Slavoniji iznosila 20 krajcara a u sezoni najvećih radova dizala se i do 1 forinta. Uzimajući za bazu računa naše raspoložive podatke o dnevnom učinku radnika dugara u bosanskim šumama i akordnim cijenama koje su plaćane za izradu 1000 komada duge, proizlazi da se prosječna nadnica radnika dugara u Bosni u periodu 1844-1874 kretala između 54-162 krajcara sa deputatom ili 32-120 krajcara bez deputata. Nisko procijenjena nadnica radnika dugara u Hrvatskoj i Slavoniji, u odnosu na nadnice istih radnika u Bosni, proizašla je iz velike razlike radnog učinka i cijena izrade 1000 komada duge. Bez obzira na mogućnost da su u prvom slučaju podaci o radnom učinku uzeti prenisko, a u drugom slučaju previsoko, više je vjerovatno, ako ne i sigurno, da su dnevne zarade radnika dugara morale biti osjetljivo veće nego poljoprivrednih radnika, bez obzira da li se radilo o Bosni ili Hrvatskoj i Slavoniji.

Ovo potvrđuje i jedan dokumenat u arhivi Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu (213), koji se odnosi na spor jedne radničke družine sa poslodavcem, koja je, zbog niske zarade, bila prisiljena da napusti posao. Josipović i Radulović, trgovci iz Sarajeva, sklopili su 1865 ugovor sa Vilajetskom vladom za sječu hrastovih šuma i proizvodnju 3.000.000 komada duge na području banjalučkog sandžaka. Oni su u taj posao uveli, pro forma kao poslovođe a de facto kao ortake, Davillu i Bogdanovića, trgovce iz Hrvatske. Davilla je doveo u Bosnu 178 šumskih radnika „Kranjaca“, od kojih 141 dugara i 38 pomoćnih radnika — nadničara. Njihove pasoše predao je Austrijskoj konzularnoj agenciji u Banjaluci s izričitom napomenom, da se do završetka posla ne predaju radnicima s kojima on ima radni ugovor. Bogdanović je također doveo veći broj radnika iz Kranjske i njihove pasoše deponovao kod sreskog upravitelja (kaza mudira) u Derventi. Između njega i tih radnika, nastao je spor oko isplate zarade, pa su oni napustili posao. Jedna radnička družina od 9 ljudi, kojoj je bio vođa Jure Iskra, došla je u Banjaluku, potužila se konzularnom agentu i obavijestila ga da se nalaze u opasnosti da umru od gladi, jer ne mogu da se vrate kućama bez novca i pasoša. Austrijski generalni konzulat u Sarajevu tražio je, tim povodom od Vojnog komuniteta u Sl. Brodu da interveniše kod Bogdanovića u korist tih radnika. Bogdanović je odbio taj zahtjev sa motivacijom da je te radnike u potpunosti isplatio po ugovoru i da su mu još ostali dužni, pa je tražio od njih da i dalje ostanu u šumi na poslu, a da će im on dati pasoše kad odrade dug od 262,50 forinti, koju svotu im je isplatio u ime predujma.

Interesantni su podaci u obračunu predujmova i zarade, koje je dao Bogdanović Austrijskom generalnom konzulatu radi opravdavanja svoga postupka u sporu sa spomenutom radničkom družinom. Prema tom obračunu on je toj radničkoj družini, pored redovnog deputata, dao i za njen račun isplatio sljedeće novčane iznose:

Kapara pri polasku iz Kranjske	346,71 forinti
Putni trošak od Sv. Petra do Siska	69,20 "
Putni trošak od Siska do Sl. Broda	32,20 "
Kola od Sl. Broda do Kobaša	6,00 "
2,5 oka duhana	3,81 "
1 sjekira	1,50 "
24 rifa platna	6,27 "
1 1/4 akova vina	8,00 "
38 oka slanine	15,20 "
Trošak u birtiji kod Špire u Kobašu	22,30 "
U gotovu novcu	2,10 "
Za robu nabavljenu od seljaka	10,00 "
Za tri poslenika, što ih je on angažovao u vezi radnika	15,00 "
Za više primljeni deputat	18,00 "
Ukupno	556,29 "

U toku dvomjesečnog rada (decembar 1865 i januar 1866) ova radnička družina izradila je, redukovano na normalne dimenzije, svega 17.283 komada duge, od čega je odbijeno 15% škarta, tako da je za obračun ostalo 14.691 komada duga. Računajući zaradu od 20 forinti za 1000 komada izrađene duge, ta je družina za to vrijeme zaradila293,80 forinti.

Prema tome, ta radnička družina ostala je dužna poslodavcu 556,29 — 293,80 = 262,49 forinti.

Iz prednjeg se vidi, da je prosječna dnevna zarada ove radničke družine iznosila 40 krajcara po 1 radniku i da ta družina, uzimajući u obzir primijenu akontaciju, nije imala računa, niti mogla da ostane dalje u radnom odnosu sa poslodavcem. Da bi svoj dug mogla namiriti ona je morala ostati na poslu još blizu dva mjeseca i kroz čitavo to vrijeme raditi i živjeti isključivo od mršavog deputata, a da pri završetku posla krene kući praznih džepova.

Ovaj primjer potvrđuje da je prosječna nadnica radnika dugara u Bosni (a time i susjednoj Hrvatskoj i Slavoniji) bila u ono vrijeme veća od one, koju je ocijenio Bičanić, a na osnovu raspoloživih podataka za Hrvatsku i Slavoniju. S druge strane ovaj primjer najbolje ilustruje tipični način eksploatacije najamne radne snage od kapitalističkih preduzetnika i trgovaca, koji su se bavili eksploatacijom bosanskih šuma u ono vrijeme. Ta se preduzeća nisu obazirala na nepredviđene poteškoće koje su ometale normalan rad i obarale radni učinak, nisu vodila računa o mogućnostima pristojne zarade radnika, nego se jedino starala da sebi, u svakom slučaju, obezbijede visoki profit.

TROŠKOVI PROIZVODNJE HRASTOVE DUGE I PROFITI PREUZETNIKA I TRGOVACA

Jedan od glavnih faktora koji je uticao negativno na eksploataciju bosanskih šuma, za vrijeme otomanske uprave, bio je nedostatak mreže kopnenih transportnih komunikacija. Strani trgovci i strana preduzeća, koji su se pojavili u Bosni tridesetih godina prošlog vijeka, usmjerili su zbog toga svoju

aktivnost u prvom redu na bosanske ravničarske hrastove šume i na proizvodnju francuske duge. Ta roba, koja je u to vrijeme tražena i na evropskom tržištu dobro plaćana, mogla se dopremiti do obala bosanskih rijeka konjima tovarašima a zatim transportovati dalje rijekama. Jednostrana eksploatacija bosanskih šuma i proizvodnja hrastove duge predstavljale su, u tadašnjim uslovima i prilikama, ekonomsku nužnost, a samim tim imali i svoju opravdanost. Finansijska strana te eksploatacije, posmatrana sa aspekta rentabiliteta i sticanja profita kapitalističkih preduzeća i trgovaca koji su se u to vrijeme bavili eksploatacijom bosanskih šuma, predstavlja posebno poglavlje u istoriji bosanskog šumarstva. Da bi tu stranu mogli, bar djelomično, osvijetliti potrebno je da, pored načina eksploatacije i realizovanja ugovora o sječi šuma, razmotrimo na osnovu raspoloživih, nažalost fragmentarnih podataka, kretanje cijena hrastovine u šumi na panju, prodajnih cijena na tržištu i troškova proizvodnje hrastove duge. Analiziranjem ovih elemenata, uz druge faktore koji su pratili eksploataciju bosanskih hrastovih šuma za vrijeme otomanske uprave, moći ćemo lakše shvatiti posebni interes stranih kapitalističkih preduzeća za bosanske šume i razumjeti njihovo nastojanje da eksploataciju bosanskih hrastovih šuma, u cilju proizvodnje duge, što više prošire i održe u svojim rukama.

Iz raspoloživih podataka o prvim pogodbama stranih trgovaca i bosanskih feudalaca za eksploataciju hrastovih šuma u bosanskoj Posavini, koja je vršena oko 1833 godine, vidimo da se u ime šumske takse plaćalo prosječno po jednom stablu 20 pijastera ili 2 forinte (214). Turković je u vremenu 1840—1844 izradio na području bihačkog sandžaka nekoliko miliona komada francuske duge. On je u tu svrhu sklapao ugovore sa tamošnjim feudalcima, od kojih je kupio preko 13.000 odabranih hrastovih stabala uz vrlo povoljnu cijenu. Ta cijena, koja je predstavljala šumsku taksu na panju, iznosila je oko 6 cvancika (2 forinte) po 1 stablu, iz koga se moglo izraditi prosječno 500 komada duge. To znači da je za 1000 komada izrađene duge otpadalo na šumsku taksu oko 4 forinte. U toku 1846 — 1847 Turković je sklopio nove ugovore za eksploataciju nekoliko novih šumskih objekata na području istog sandžaka u cilju proizvodnje preko 3.000.000 komada francuske duge. Prema sklopljenim ugovorima Turković je plaćao tamošnjim feudalcima u ime šumske takse za drvo na panju 12-15 cvancika (4-5 forinti) za svakih 1000 komada izrađene duge dok je u nekim slučajevima plaćanje šumske takse vršeno na bazi odabranih, posječenih i za izradu duge sposobnih stabala. Ta je šumska taksa iznosila, kao i prije, oko 6 cvancika ili 2 forinte po stablu. Vraniczany i Jarić su prema ugovorima sklopljenim sa bosanskim feudalcima prije 1850, plaćali u ime šumske takse prosječno 50 pijastera (5 forinti) za svakih 1000 komada izrađene duge (140, 142).

Vidimo, dakle, da se šumska taksa, koju su plaćali trgovci i preduzimači koji su eksploatisali bosanske hrastove šume za proizvodnju duge u periodu 1840-1850, kretala prosječno 2 forinte po stablu, odnosno 4-5 forinti za 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija. Šumska taksa koju su plaćali isti trgovci, u isto vrijeme, za eksploataciju šuma i proizvodnju hrastove duge na području Hrvatske i Slavonije, bila je upadljivo veća. Tako su npr. Vraniczany i Kotur, u vremenu 1842-1849, eksploatisali šume grofa Erdödy-a u Moslavini i proizvodili godišnje 700.000 — 800.000 komada duge, plaćajući u ime šumske takse 12 forinti za svakih 1000 komada izrađene duge (27). S t e n (136) navodi da je po ugovorima sklopljenim u periodu 1845-1853 za eksplo-

ataciju slavonskih hrastovih šuma za proizvodnju francuske duge šumska taksa iznosila, već prema udaljenosti objekta eksploatacije od rijeke Save kao glavne transportne arterije, 6-14 forinti za 1000 komada izrađene normalne duge. Ovo se može razumjeti kada se uzme u obzir činjenica da se u to vrijeme eksploatacija bosanskih hrastovih šuma vršila na osnovu ugovora zaključivanih sa bosanskim feudalcima, koji su, kao uzurpatori državnih šuma, nastojali da na lak način dođu do novčanih sredstava prodajom objekata za koje su znali i osjećali da neće dugo ostati u njihovom posjedu.

Poslije 1850 godine, kada je otomanska država uskratila bosanskim feudalcima pravo da raspolažu šumama kao svojom imovinom i kada su strani trgovci i preduzimači počeli da eksploatišu bosanske šume na osnovu ugovora sklopljenih direktnom pogodbom sa otomanskim vlastima, promijenila se i cijena koju su ti trgovci plaćali državi za drvo u šumi na panju. Ta je šumska taksa, u odnosu na onu prije 1850, bila veća. Ona se npr. prema ugovorima koje je zaključio Vraniczy sa otomanskom državom, u vremenu 1854-1858, kretala od 2 — 8,2 forinte po stablu, odnosno 4,3 — 8,4 forinte za svakih 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija (146, 149, 167, 165).

Početkom šezdesetih godina otomanska vlada zabranila je sječu bosanskih šuma u cilju izvoza drveta u inostranstvo i time eliminisala strane trgovce i preduzimače koji su se dotada bavili isključivo eksploatacijom bosanskih šuma, prvenstveno proizvodnjom hrastove duge. Ona je 1865 zaključila sa dvojicom domaćih trgovaca ugovor o sječi hrastovih šuma za proizvodnju 3.000.000 komada duge, uz plaćanje šumske takse koja je iznosila 125 pijastera (12,5 forinti) za 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija (98). I pored toga, što je šumska taksa koju su plaćali trgovci za bosansku hrastovinu postepeno povećavana, ona je još uvijek, u osjetljivoj mjeri, zaostajala za šumskom taksom koju su u isto vrijeme plaćali trgovci pri kupovini i eksploataciji hrastovih šuma na području Hrvatske i Slavonije. To potvrđuje i činjenica da je Vraniczy, početkom šezdesetih godina prošlog vijeka, kupio u Brodskoj i Petrovaradinskoj krajiškoj regimenti, 30.000 hrastovih stabala za proizvodnju duge uz cijenu od 17 forinti i 50 krajcara po 1 stablu (27). S t e i n (136) navodi, da je od 1850 nastao preokret u pogledu prodaje hrastovine u slavonskim šumama za proizvodnju duge. Umjesto šumske takse na bazi izrađene robe pristupilo se kod sklapanja novih ugovora utvrđivanju šumske takse po stablu. Na osnovu takvog utanačenja prodano je npr. u šumama Brodske krajiške regimente 40.000 hrastovih stabala po 17 forinti, u šumama Đakovačke biskupije 6.000 stabala po 15 forinti, u šumama Čepinskog vlastelinstva 6.000 stabala po 10 forinti, u šumama Valpovskog vlastelinstva 6.000 stabala po 12 forinti itd.

Novi način prodaje drveta u šumi na panju putem javnih licitacija, koji je uveden u Bosni u 1867 godini, uticao je, pored ostalih faktora, i na povećanje šumske takse za hrastovinu koja je sječena za proizvodnju duge. Francuska firma Henry i D'Heureux kupila je u 1867 godini 51.700 hrastovih stabala u šumama Ukrinskog područja uz cijenu od 25,5 forinti za svakih 1000 komada izrađenih duga normalnih dimenzija (174). Početkom 1868 kupila je firma Braća Demetriades iz Beograda 5577 hrastovih stabala u šumama na području banjalučkog sandžaka i platila šumsku taksu od 8,2 forinti po stablu ili 39 forinti za 1000 komada izrađene duge (176). Trčćanska firma Morpurgo i Parente kupila je 1869 godine u Ukrinskim šumama 18.627 hrastovih sta-

bala uz cijenu od 12,5 forinti po stablu i uz to neoznačenu količinu hrastovine u istom području za proizvodnju 1.100.000 komada duge uz šumsku taksu od 27,6 forinti za 1000 komada izrađene duge. Hrastovina u području Sitnik Lug i dr. prodana je uz šumsku taksu od 63 forinti za 1000 komada izrađene duge (180). Kod prodaje hrastovine, putem javnih licitacija u 1870 godini, iznosila je šumska taksa za šumsko područje Ozren 42,5 forinti, za šume Japru, Kremenušu, Agitsku i Pastirjevo 51,6 forinti, a za šume u gravitacionom području Ukriine 70,6 forinti za 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija (185). Kod izvršenih prodaja u 1871 godini ona je iznosila za Ukrinske šume 64,2 forinte a za šume u području Gostovića i Donje Krivaje 67,6 forinti za 1000 komada izrađene duge (190). Za prodaju hrastovine putem javnih licitacija u toku 1874 iznosila je iskalkulisana šumska taksa za Kladanjske i Gostovičke šume 45 forinti, za Ukrinske šume 67 forinti a za hrastovinu u Prosari planini 80 forinti za 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija (72).

Iz ovoga se jasno vidi da su cijene hrastovine u šumi na panju, koju su plaćali trgovci pri eksploataciji bosanskih šuma od tridesetih godina prošlog vijeka, kada je počela kapitalistička eksploatacija tih šuma, postepeno i stalno rasle sve do kraja otomanske vladavine u Bosni i pored toga, što su se objekti eksploatacije sve više udaljavali od rijeke Save, kao glavne transportne arterije. Šumska taksa za hrastovo drvo u šumi na panju, koja je 1833 godine iznosila 4 forinte, 1850 godine oko 5 forinti, 1865 godine 12,5 forinti, 1870 godine oko 70 forinti, u 1874 kalkulisana je za neka šumska područja i sa 80 forinti za 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija. To znači, da se ona u relativno kratkom vremenskom razdoblju od 40 godina dvadesetos-truko povećala.)

Prema podacima arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, prodajna cijena hrastove duge normalnih dimenzija, postavno Senj, kretala se u periodu 1840-1850 između 95-100 forinti. Turković je prodao trgovačkoj kući Ciotta iz Trsta oko 480.000 komada hrastove duge normalnih dimenzija (36, 1, 4-6), izrađene u zimskoj sezoni 1846/47 u šumi Šiljkovača i Gerljevac, u krupskoj nahiji, uz cijenu od 100 forinti za 1000 komada, postavno Senj. Troškovi proizvodnje ove duge iznosili su 75 forinti za 1000 komada postavno Senj, od čega je otpadalo na troškove izrade 25 forinti. Prema tome, Turkoviću je ostajala čista dobit od 25 forinti za svakih 1000 komada prodane duge. Ta je dobit bila manja od uobičajene dobiti koju su Turković i ostali proizvođači duge imali prije toga u Bosni. Ovo zato, što se u to vrijeme eksploatacija šuma nije mogla normalno odvijati zbog stalnih nemira u tom kraju. Njegova šumska radilišta morali su čuvati plaćeni turski panduri. Troškovi sječe i izrade duge bili su, zbog manjeg radnog efekta, veći za 20%. Turković je 1850 prodao riječkom trgovcu Josipu Bakarčiću 1.000.000 komada duge (36, 3/4, 4-6), uz cijenu od 95 forinti postavno obala u Senju. Troškovi proizvodnje ove duge iznosili su 75 forinti za 1000 komada postavno Senj, što znači da je čista dobit iznosila 20 forinti za svakih 1000 komada prodane duge (98,104).

Prema B i ě a n i ć u (27), Vraniczany i Kotur, koji su 1842-1849 eksplorisali hrastovinu u Moslavini, plaćali su radnicima 6-7 forinti za 1000 komada izrađene duge, dok ih je izvoz koštao 5-10 forinti. Isti pisac navodi da je početkom pedesetih godina prošlog vijeka (1851) vršio eksploataciju hrastovih šuma na području Brodske krajiške regimente Simo Kotur, trgovac iz Siska. Pored građe za brodove i željezničkih pragova, Kotur je izradio u šumi Orljak za 3 godine 2.600.000 komada hrastove duge, plaćajući radnicima 4-8 fo-

rinti za izradu 1000 komada, ne računajući vrijednost deputata koja je otpadala na odnosnu količinu duge. Kotur je prodavao izrađenu dugu uz cijenu od 125-130 forinti postavno Karlovac, dok je cijena hrastovoj dugi u to vrijeme bila na Rijeci 170 forinti za 1000 komada.

I pored toga, što ovdje nije označeno na koje dimenzije duge se odnosila ta cijena, ipak je evidentno da su cijene hrastovoj dugi u toku 1851 godine doživjele promjenu. Nagli skok cijena hrastove duge na tržištu uslijedio je, bez sumnje, kao posljedica opšte zabrane sječe šuma i eksporta drvnih proizvoda iz Bosne. Tu je zabranu, kako smo već spomenuli, proveo u jesen 1850, na osnovu odluke Carigradske Porte, Osman-paša Latas i ona je ostala na snazi sve do polovine 1853 godine.

U 1855 izbio je spor između stranih trgovaca i Vilajetske vlade oko osnovice vrijednosti koja je služila za obračunavanje carina pri izvozu hrastove duge iz Bosne. Dokumenti koji se odnose na ovaj spor pružaju nam orijentacione podatke o troškovima proizvodnje i cijenama hrastove duge u tome vremenu.

Austrijski generalni konzulat u Sarajevu, na osnovu podataka dobivenih od trgovaca koji su eksploatisali bosanske šume, stajao je na stanovištu da je vrijednost od 40 forinti i 20 krajcara za 1000 komada duge normalnih dimenzija koja je dotada služila kao osnova za obračunavanje carine, visoka i da bi je trebalo reducirati na 5-10 forinti za 1000 komada duge. Vilajetska vlada odbila je zahtjev Austrijskog generalnog konzulata, tvrdeći da je vrijednost od 40 forinti i 20 krajcara za 1000 komada duge normalnih dimenzija realna. Ona je tim povodom obrazovala stručnu komisiju koja je dobila zadatak da izradi tabelu vrijednosti za sve dimenzije hrastove duge, postavno obala rijeke Save. Te vrijednosti, koje su trebale da služe kao osnovica za buduće carinjenje, bile su u skraćenom izvodu sljedeće:)

Dimenzije duge			Vrijednost 1000 komada forinti
Dužina stopa	Širina coli	Debljina coli	
3	5	1	42
3	5	2	80
3	5	3	120
—	—	—	—
—	—	—	—
7	5	1	90
7	5	2	180
7	5	3	270

(215).

Generalni konzulat u Sarajevu obratio se tada na veći broj ustanova sa područja Hrvatske i Slavonije i tražio informacije u pogledu vrijednosti hrastove duge. Podaci koji su dostavljeni spomenutom konzulatu bili su divergentni i kontradiktorni. Uzimajući za primjer samo hrastovu dugu normalnih dimenzija, njena je vrijednost prema podacima pojedinih informatora iznosila za 1000 komada:

Ustanova	Forint
Vojni komunitet u St. Brodu	44
Komanda gradiške graničarske regimente	27
Komanda prve banske graničarske regimente	30
Komanda druge banske granič. regimente	21
Komanda slunjske graničarske regimente	15—20

Trgovačka i obrtnička komora u Rijeci, na traženje Generalne komande u Zagrebu, dostavila je, povodom spora, izvještaj u kome, pored ostalog, ističe da je nepravilno uzimati za vrijednost duge postavno obala Save njenu tržišnu vrijednost, jer se prodaja te robe ne obavlja na rijeci Savi nego u Sisku i Karlovcu. Isto tako je nepravilno identifikovati vrijednost duge sa kupovnom cijenom hrastovog drveta u šumi na panju. Komora, u vezi s tim, predlaže Austrijskom generalnom konzulatu da se sporazumi sa Vilajetskom vladom da se pri carinjenju uzima vrijednost hrastove duge na obali Save 20 forinti za svakih 1000 komada male duge, a da se za preračunavanje duge raznih dimenzija pređe na aritmetičko reduciranje, uzimajući za bazu redukcije duge od 3 stope dužine, 6 colli širine i 1 col debljine. Komora je u vezi s tim izradila i Generalnom konzulatu dostavila, posebnu tabelu u kojoj su uvrštene sve dimenzije duge, koje su tada bile u upotrebi, sa kubnim sadržajem 1000 komada duga određene dimenzije. Da bi se olakšalo turskim carinicima preračunavanje broja duga raznih dimenzija, u odnosu na kubni sadržaj, u toj tabeli su, u posebnoj rubrici, izneseni podaci koliko puta je sadržana jedna duga najmanje dimenzije u jednoj dugi veće dimenzije, odnosno koliko komada duga najmanje dimenzije sadrži jedna duga većih dimenzija. Isto tako je, u posebnoj rubrici navedeno, kolika je vrijednost 1000 komada duga veće dimenzije, ako se vrijednost najmanje duge uzme da iznosi 20 forinti za 1000 komada. Ukoliko turske vlasti ne budu voljne da mijenjaju svoju osnovicu za carinjenje, koja iznosi 40 forinti i 20 krajcara za 1000 komada male duge, Komora sugeriše Generalnom konzulatu da se nastoji sporazumjeti sa Vilajetskom vladom da vrijednost od 40 forinti i 20 krajcara ostane kao osnovica za carinjenje 1000 komada male duge, ali samo za debljinu od 2 cola s tim da se ostale dimenzije obračunavaju redukcijom na ovu dimenziju (dužina 3 stope, širina 6 colli, debljina 2 cola).

I Zagrebačka trgovačka i obrtnička komora za Hrvatsku i Slavoniju dostavila je, koncem aprila 1856, Generalnom konzulatu u Sarajevu opširno obavještenje u pogledu vrijednosti hrastove duge koja se izvozila iz Bosne. Komora u svom izvještaju navodi da je, imajući u vidu interese i jedne i druge strane, nastojala da bude što objektivnija i da je kao nepristrasna ustanova dala osnovu za naplatu carinske tarife. Ta osnova ne oštećuje interese Vilajetske vlade kao posjednika bosanskih šuma niti je u suprotnosti sa interesima austrijskih trgovaca i Austrije, kao države. Dok su trgovci, koji se bave eksploatacijom bosanskih hrastovih šuma i proizvodnjom duge u Bosni, nastojali da u svom interesu prikažu što nižu cijenu, odnosno vrijednost duge, dotle su s druge strane turske vlasti, u svome interesu, postavljale te cijene previsoko. Austrijski trgovci su pokušavali da vrijednost bosanske duge prikažu na bazi vrijednosti duge najmanjih dimenzija, dok su istovremeno turske vlasti tu vrijednost identifikovale sa vrijednosti duga većih (debljih) dimenzija. U Bosni su se u to vrijeme proizvodile duge u 13-15 različitih dimenzija, od kojih je bila najmanja 3 stope dužine, 4-6 colli širine i 3/4 — 1 cola debljine, a čiji je kubni sadržaj za 1000 komada iznosio 125 kubnih stopa.

Najveće dimenzije duge, koje su se izrađivale tada u Bosni, iznosile su 6 stopa dužine, 6 colli širine i 3 cola debljine, dok je kubni sadržaj za 1000 komada iznosio 750 kubnih stopa. Zagrebačka komora, dostavljajući cijene hrastovih duga raznih dimenzija, naglašava da to nisu tržišne cijene nego cijene koštavanja hrastove duge, izrađivane u bosanskim šumama, postavno obala Save. One su se kretale prema dimenzijama i kvalitetu robe:

Dimenzije duge			Vrijednost
Dužina stopa	Širina colli	Debljina colli	1000 komada forinti
3	6	$\frac{3}{4}$ —1	20 — 25
3	6	1 1/2	30 — 37,5
3	6	2	40 — 50
4	6	1	26,6— 33,3
4 1/2	6	1	30 — 37,5
6	6	3	120 —150 itd.

Komora pri tome skreće pažnju Generalnom konzulatu na potrebu sporazumnog regulisanja pitanja obračunavanja carinske tarife za bosansku dugu i ističe da visina carinske takse za bosansko drvo, koja iznosi 3% od vrijednosti robe, ne bi mogla nanijeti toliku štetu austrijskim trgovcima i kad bi se povisila, koliko bi mogli biti oštećeni njihovi interesi i interesi Austrije, kao zainteresovane susjedne države, ako bi to pitanje ostalo otvoreno i uticalo na smanjenje eksporta hrastove duge iz Bosne. Iz izvještaja Zagrebačke komore, koji su potpisali Anastas Popović i Dr. Tkalec, pored ostalog se ističe da u bosanskim hrastovim šumama svake godine nalazi posla oko 300 siromašnih šumskih radnika iz riječkih i istarskih krajeva, koji zarađuju oko 9 forinti za 1000 komada izrađene duge, što uz godišnju proizvodnju od 3.000.000 komada duge iznosi 27.000 forinti. Pored toga, kod prevoza za bosanske duge cestom od Karlovca do Senja i Rijeke, zaposlen je velik broj kiridžija, austrijskih državljana, koji uz vozarinu od 1 forinte po 1 centi duge zarađuju godišnje oko 180.000 forinti. Ono što je najvažnije, kaže se u tom izvještaju, jeste činjenica da austrijski trgovci koji proizvode i eksportuju hrastovu dugu iz Bosne, zarađuju godišnje 400.000 — 500.000 forinti (212). To znači, da su preduzimači i trgovci, koji su se u to vrijeme bavili eksploatacijom hrastovih šuma u Bosni, zarađivali na svakih 1000 komada proizvedene duge prosječno 150 forinti. Tako horendne zarade i profiti omogućili su im da akumuliraju, za relativno kratko vrijeme, ogroman kapital, da kupuju nekretnine, postaju velikoposjednici i da neki od njih dobiju čak i plemićke titule.

Prema ugovoru sklopljenom 1854, Vraniczany je sjekao hrastovinu i proizvodio dugu u šumi Crni Vrh, na području banjalučkog sandžaka. On je u ime šumske takse plaćao 25 pijastera (2,5 forinti) po 1 stablu (146). Prema podacima Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu, iz 1856 godine, Vraniczany je u tom predjelu izrađivao hrastovu dugu isključivo u normalnim dimenzijama (36,4-6,1) i dobijao prosječno od jednog stabla 500 komada duge. To znači da je za svakih 1000 komada izrađene duge otpadalo na šumsku taksu 50 pijastera ili 5 forinti. Troškovi sječe i izrade iznosili su 9 forinti a transport duge od sječine do obale Save (6 sati hoda) 11 forinti. Prema tome ukupni troškovi proizvodnje 1000 komada hrastove duge normalnih dimenzija, postavno obala rijeke Save, iznosili su 25 forinti. Troškovi transporta od šume do Save bili su za nekoliko forinti veći u odnosu na troškove transporta duge

iz drugih, povoljnije smještenih šumskih područja banjalučkog sandžaka, ali je duga, izrađena u šumi Crni Vrh, bila odličnog kvaliteta i kao takva mogla podnositi povećane troškove proizvodnje (212). Vraniczany je, pri eksploataciji susjednih hrastovih šuma na području Brodske i Petrovaradinske krajiške regimente, početkom šezdesetih godina prošlog vijeka, plaćao šumskim radnicima, pored deputata, 7-8 forinti za 1000 komada izrađene duge dok ga je izvoz duge iz šume koštao 6-15 forinti za 1000 komada (27).

Troškovi proizvodnje hrastove duge normalnih dimenzija koju su izrađivali 1865/66 trgovci Josipović i Radulović u šumama Vijački Lug, Vučjak i Motajica, na području banjalučkog sandžaka, iznosili su postavno Sisak, za 1000 komada:

Šumska taksa	12,5 forinti
Sječa i izrada	22,5 "
Transport iz šume do Kobaša	20,0 "
Carina	1,5 "
Transport Savom do Siska	10,0 "
Utovar, istovar, režijska, kamati, pokloni itd.	13,5 "
Ukupno	80,0 forinti

Proizvedenu dugu oni su prodavali uz cijenu od 90 forinti po 1000 komada duge „netto di scarto“, postavno Sisak. Pri ovom je 30% cjelokupne količine dolazilo u obzir za odbijanje kao škart. Škartirana roba je prodavana, preuzimana i plaćana uz cijenu od 25% nižu od normalne. Cijena hrastove duge normalnih dimenzija, postavno Trst, iznosila je u to vrijeme 100-110 forinti za 1000 komada (6).

Cijena 1000 komada hrastovih duga „uso London“ iznosila je šezdesetih godina prošlog vijeka oko 190 forinti, a „uso Bordeaux“ 200 forinti, postavno Trst. Detaljniji pregled troškova proizvodnje 1000 komada tih dviju vrsta duge vidi se iz jedne kalkulacije koju je izradio u 1867 godini karlovački trgovac Johan Nepomuk Turković:

Šumska taksa	5 forinti
Sječa i izrada	25 "
Transport do suhe granice	8,5 "
Carinska taksa	1,5 "
Transport kolima do Rastele-Korlat na Uni	15 "
Transport vodom do Siska	15 "
Utovar u brod	1 "
Istovar u Sisku	1 "
Transport željeznicom do Trsta	32 "
Režijska i kamata	9 "
Provizija	2 "
Ukupno:	115,0 forinti.

To znači, da su trgovci koji su eksploatisali bosanske hrastove šume i proizvodili francusku dugu imali na svakih 1000 komada prodane duge „uso London“ i „uso Bordeaux“ 75-80 forinti čiste zarade (98).

Za upoređenje iznosimo kalkulaciju troškova proizvodnje francuske duge u jednoj slavonskoj šumi iz 1864 godine, koju je izradio na bazi prosjeka šumarnik S t e i n (136). On je za osnovu kalkulacije uzeo 10.000 hrastovih stabala kupljenih uz cijenu od 12 forinti po komadu. Iz svakog stabla se moglo u prosjeku dobiti 600 komada normalne duge.

Troškovi proizvodnje 1000 komada normalne duge iznosili su kako slijedi:

Šumska taksa	20,00 forinti
Sječa i izrada	12,00 "
Doprema do obale Save	9,00 "
Sortiranje, uskladišćavanje, utovar u brod	1,50 "
Transport Savom do Karlovca	10,00 "
Istovar iz broda i uskladišćavanje	1,20 "
Nadzor, administracija i sl.	3,00 "
Transport do Rijeke	40,00 "
Ukupno	96,70 forinti

Tržišna cijena hrastove duge bez greški iznosila je u to vrijeme na Rijeci 160 forinti a škartirane duge 120 forinti za 1000 komada. Računalo se obično da na škartiranu robu otpada oko 12%. To znači da je prosječna cijena 1000 komada normalne duge iznosila na Rijeci:

Prima duga 160x0,88	141 forinti
Sekunda duga 120x0,12	14 "
Prosječno	155 forinti
Troškovi proizvodnje iznosili su,	
kako smo vidjeli, okruglo	97 forinti
Ostajalo kao dobit	58 forinti

Budući da je kupovina šume vršena polovinom oktobra, realizovanje ugovora sa radnicima trajalo do polovine mjeseca jula a prevoz do morskih luka na Jadranu tri mjeseca, to je otpadalo na kamate za uloženi kapital:

Za 3/4 godine 5% za 56.70 forinti	2.12 forinti
Za 1/4 godine 5% za 40 forinti	0.50 "
Svega	2.62 forinte

Ako od dobiti koja je iznosila 58.00 forinti odbijemo kamate na uloženi kapital koje su iznosile 2.62 forinti proizlazi čista dobit proizvođača hrastove duge na bazi 1000 komada 55.38 forinti.

Ako je trgovac, koji je eksploatisao kupljenu šumu, dobivao od jednog hrastovog stabla prosječno 600 komada normalne duge, on je mogao od kupljenih 10.000 hrastovih stabala proizvesti približno oko 6.000.000 komada duge. Ako je ugovor sklopljen odnosno njegovo realizovanje trajalo tri godine, onda bi godišnja produkcija iznosila prosječno 2.000.000 komada duge. To znači da je godišnja čista dobit trgovca, u ovom konkretnom slučaju, iznosila okruglo 111.000 forinti.

Upoređujući troškove proizvodnje hrastove duge u bosanskim šumama sa troškovima proizvodnje iste robe u susjednim slavonskim šumama, vidimo da se oni po svojoj strukturi u osjetljivoj mjeri razlikuju među sobom. Ta se razlika naročito ispoljava u visini šumske takse, koja je u slavonskim šumama bila visoka a u bosanskim upadljivo niska. U pogledu troškova sječe i izrade je opet obratan slučaj. Oni su u slavonskim šumama bili niži za polovinu nego u bosanskim. To je slučaj i sa troškovima dopreme izrađene duge iz šume do obale Save. Upadljivo su bili visoki troškovi režije u bosanskim šumama. Ostali su troškovi bili približni. I ako su troškovi sječe, izrade i izvoza duge iz bo-

sanskih šuma morali biti nešto veći od onih u Slavoniji oni su ipak nerealni. Ovo se može uzeti kao vjerovatnije tim prije, što su ti troškovi sadržani u kalkulacijama trgovaca i u njima su bile prikrivene rezerve za pokriće rizika a još više za osiguranje super dobiti, što u kalkulaciji za slavonske šume nije bio slučaj.

Za ocjenu troškova proizvodnje hrastovih đuga u Bosni, sedamdesetih godina prošlog vijeka, mogu nam dobro poslužiti kalkulacije šumske takse za hrastovinu u šumi na panju, koje se nalaze u Vilajetskom arhivu u Sarajevu. (72). Te kalkulacije izrađivali su strani šumarski stručnjaci u službi otomanske uprave u Bosni. One su imale za cilj određivanje vrijednosti, odnosno cijene drveta u šumi na panju. Ta vrijednost je služila za orijentaciju pri određivanju početne (isklične) cijene kod prodaje šuma putem javnih licitacija.

Izračunavanje i određivanje cijena drveta u šumi na panju vršeno je deduktivnim (retrogradnim) metodom. Da bi se dobila vrijednost drveta u šumi na panju, odbijani su od tržišne cijene izrađenih šumskih sortimenata troškovi proizvodnje uključivo preduzetnička dobit.

Kod izrade kalkulacija šumske takse za hrastovo drvo u šumi na panju, koje je bilo namijenjeno za proizvodnju duge, uzimana je za osnovu tržišna cijena francuske duge normalnih dimenzija i dobrog kvaliteta u Sisku. Troškovi proizvodnje, isključivo transport, smatrani su manje-više kao ustaljeni, pa su u kalkulacijama uzimani kao fiksni. Oni su iznosili oko 930 pijastera ili 93 forinte za 1000 komada duge normalnih dimenzija. Troškovi transporta izrađene duge iz šume do Siska bili su varijabilni i zavisili su od terenskih prilika, kategorije transportnih komunikacija, načina transportovanja i dužine puta na kome je transportovana izrađena duga.

U fiksne troškove proizvodnje 100 komada duge spadali su:

1) Troškovi sječe i izrade. Oni su se kretali od 120-220 pijastera, već prema ponudi i potražnji radne snage koja se dobavljala iz susjedne Hrvatske. Radnici-dugari su teže dobavljani i skuplje plaćani za vrijeme većih radova i jače eksploatacije hrastovih šuma u Hrvatskoj i Slavoniji, dok su se u periodima smanjenih sječa nudili u većem broju i zapošljavali uz jeftine cijene. Troškovi sječe i izrade su zbog toga iznosili u prosjeku 170 pijastera.

2) Troškovi deputata. Uz cijene koje su plaćane za izradu 1000 komada duge poslodavci su nabavljali i zaposlenim radnicima dugarima stavljali na raspoloženje određene količine živežnih namirnica. Vrijednost toga deputata računala se u tim kalkulacijama za 1000 komada duge, u to vrijeme, prosječno 100 pijastera

3) Troškovi izgradnje radničkih baraka, magazina i sl. računati su u prosjeku sa 100 pijastera

4) Troškovi utovara i istovara duge u fazi transporta iz šume do Siska, uključivo carinska taksa, kalkulirani su prosječno 40 pijastera

5) Troškovi rukovodstva, nadzora i manipulacije računati su u prosjeku 100 pijastera

6) Preduzetnička dobit, u koju su bili uključeni nepredviđeni troškovi i kalo, kalkulirani su sa 20% od tržišne cijene hrastove duge u Sisku koja je iznosila 2100 pijastera za 1000 komada 420 pijastera

Prema tome, ukupni fiksni troškovi proizvodnje hrastove duge iznosili su prosječno 930 pijastera

Tim fiksnim troškovima proizvodnje pribrojani su troškovi transporta izrađene duge od panja do rijeke, troškovi plavljenja (trifljanja) do Save i troškovi transporta brodovima Savom do Siska. Troškovi transporta su bili različiti pa su za svako šumsko područje, prema konkretnim uslovima, posebno kalkulirani.

Tako su npr., prema kalkulaciji šumarskog inspektora E. Godschau-a, koji je bio na službi pri banjalučkom sandžaku, troškovi proizvodnje 1000 komada francuske duge normalnih dimenzija u nekoliko šumskih područja iznosili kako slijedi:

Prosara planina. (Prilike za eksploataciju ocijenjene kao povoljne. Stabla određena za sječu bila su srednjeg kvaliteta, raštrkana na prostorno velikim sječinama):

1) Fiksni troškovi proizvodnje	930	pijastera
2) Troškovi transporta konjima tovaralima i kolima (arabom) na relaciji od sječine do obale Save (4 sata hoda)	250	..
3) Troškovi transporta brodovima rijekom Savom do Siska	80	..
4) Dodatak za povišene troškove proizvodnje zbog raštrkanosti stabala i ograničene sječive mase	40	..

Ukupno 1.300 pijastera

Uzimajući za osnov kalkulacije tržišnu cijenu hrastove duge u Sisku (2100 pijastera) i odbivši od te cijene troškove proizvodnje (1300 pijastera), obračunata je cijena hrastovog drveta u šumi na panju sa 800 pijastera (80 forinti) za 1000 komada izrađene duge normalnih dimenzija.

Ukrinske šume — Javorova, Čavka i Stupa. (Uslovi za eksploataciju ocijenjeni kao povoljni, kvalitet stabala dobar, a u Čavki planini odličan):

1) Fiksni troškovi proizvodnje	930	pijastera
2) Troškovi transporta konjima tovaralima od sječine do obale Ukri- (2—4 sata hoda)	180	..
3) Troškovi plavljenja (trifljanja) rijekom Ukrainom do ušća u Savu ..	180	..
4) Troškovi transporta (brodovima) uz rijeku Savu do Siska	140	..

Ukupno 1.430 pijastera

Kalkulirana cijena hrastovog drveta u šumi na panju iznosila je 2100—1430—670 pijastera (67 forinti) za 1000 komada izrađene duge.

Šume područja Gostilje — Dramuš, Stanovi, Mošulj, Dubrava, i Olovci. (Prilike za eksploataciju manje povoljne. Kvalitet sastojina vrlo dobar):

1) Fiksni troškovi proizvodnje	930	pijastera
2) Troškovi transporta konjima tovaralima do doline Gostilje, po- lavljačenjem „prečagom“ putem niz dolinu Gostilje do rijeke Spreče (7—9 sati hoda)	400	..
3) Plavljenje (trifljanje) rijekom Sprečom do Doboja	100	..
4) Plavljenje rijekom Bosnom do Šamca	40	..
5) Prevoz brodovima Savom od Šamca do Siska	180	..

Ukupno 1.650 pijastera

Cijena hrastovog drveta u šumi na panju iskalkulirana je sa 2100—1.650—450 pijastera (45 forinti) za 1000 komada duge.

Šumsko područje Gostovič. (Uslovi za eksploataciju manje povoljni, stabla kvalitetno dobra ili raštrkana):

1) Fiksni troškovi proizvodnje	930	pijastera
2) Transport kopnom od sječine do obale rijeke Bosne (4—8 sati hoda) ..	460	..
3) Plavljenje rijekom Bosnom do Šamca	80	..
4) Transport Savom do Siska	180	..

Ukupno 1.650 pijastera

Vrijednost hrastovog drveta u šumi na panju iskalkulirana je na osnovu tržišne cijene u Sisku i troškova proizvodnje sa 2100—1650—450 pijastera (45 forinti) za 1000 komada izrađene hrastove duge normalnih dimenzija.

[Analizirajući raspoložive podatke o šumskoj taksi koju su strana kapitalistička preduzeća i trgovci plaćali u prvo vrijeme bosanskim feudalcima a kasnije Otomanskoj državi za posječeno odnosno iskorišćeno hrastovo drvo za proizvodnju francuske duge vidimo da je cijena hrastovog drveta u šumi na panju sukcesivno rasla od početka eksploatacije bosanskih hrastovih šuma pa sve do kraja otomanske vladavine u Bosni — i pored činjenice da su se objekti eksploatacije sve više udaljavali od rijeke Save, odnosno obala njenih bosanskih pritoka, ali da je istovremeno i cijena hrastove duge na tržištu sukcesivno povećavana.]

[Troškovi proizvodnje hrastove duge u Bosni su se, također, u tom vremenu povećavali s jedne strane zbog povećavanja šumske takse za posječeno odnosno iskorišćeno hrastovo drvo a s druge strane zbog dužih relacija transporta izrađene hrastove duge od šumskih sjecišta do obale rijeke Save odnosno Siska, kao i zbog povećanih troškova izrade francuske duge u sve manje kvalitetnijim sastojinama hrastovih šuma u Bosni.] Iz kvalitetno slabijih hrastovih stabala nije se mogao dobiti veći procenat iskorišćenja tehničkog drveta potrebnog za izradu kvalitetne francuske duge, kao što je to bio slučaj u prvim godinama eksploatacije bosanskih hrastovih šuma. To je povlačilo za sobom i veće izdatke za plaćanje radne snage. K tome su se pridruživali i relativno visoki troškovi režije u kojima su se, bez svake sumnje, krije relativno visoke novčane svote koje su u to vrijeme i u tadašnjim uslovima bile nužne i kao takve imale posebnu namjenu. One su najvećim dijelom bile rezervisane za diskretne svrhe a trošene su za podmićivanje službenika otomanske uprave u Bosni. Tim stavkama u troškovima proizvodnje francuske duge mogli su strani preduzimači i trgovci obezbijediti, većim dijelom, rentabilitet svog poslovanja u bosanskim hrastovim šumama i pored relativno visokih troškova proizvodnje ovog sortimenta. Neosporna je činjenica, da su strana kapitalistička preduzeća u eksploataciji bosanskih hrastovih šuma iskorišćavala nesređene prilike i korumpirani političko-administrativni aparat otomanske državne uprave. Ta preduzeća su, putem raznih mahinacija i malverzacija, koje su se ispoljavale u iskorišćavanju najkvalitetnijeg drveta i neplaćanju šumske takse za svo iskorišćeno drvo, smanjivala prosječne troškove proizvodnje za izrađenu i izvezenu francusku dugu i time obezbjeđivala sebi visok rentabilitet i ekstra profite. Tim se može razumjeti i opravdati činjenica da su troškovi proizvodnje francuske duge u bosanskim hrastovim šumama u odnosu na troškove proizvodnje francuske duge u hrastovim šumama na području Hrvatske i Slavonije bili u to vrijeme relativno niži.

Imajući sve ovo u vidu možemo lakše shvatiti i razumjeti konsekventni stav i uporno držanje austrijskog kapitala koji je svim načinima i sredstvima, uz punu podršku i pomoć Austrijskog generalnog konzulata i konzularnih agencija u Bosni, nastojao sve do kraja otomanske vladavine u ovoj zemlji, da održi u svojim rukama eksploataciju bosanskih hrastovih šuma, i ako je ta eksploatacija s obzirom na nesređene političke prilike i revolucionarno stanje bila opterećena priličnim rizikom. Ta nastojanja su bila usko povezana sa političkom tendencijom Austrije odnosno Austro-Ugarske Monarhije koja je, u skladu sa svojim planom sistematskog prodiranja na istok, željela da snažnijom penetracijom svog kapitala obezbijedi što jače ekonomske pozicije toga kapitala u ovoj susjednoj provinciji Otomanske države.

KAPITALISTIČKA EKSPLOATACIJA BOSANSKIH ŠUMA ZA PROIZVODNJU OSTALIH SORTIMENATA

Period ugovornih odnosa sa bosanskim feudalcima

Kapitalistička eksploatacija bosanskih šuma, u okviru manufakturnog načina proizvodnje, kretala se u prvoj etapi svoga razvoja, najvećim dijelom, u znaku proizvodnje potaše, ustupajući kasnije vodeću poziciju proizvodnji hrastove duge.

Paralelno sa proizvodnjom potaše i hrastove duge počelo se postepeno uvoditi i razvijati kapitalističko iskorišćavanje bosanskih šuma, u cilju proizvodnje i drugih šumskih sortimenata koji su bili predmet izvoza u inostranstvo. Među ovim sortimentima nalazilo se u prvom redu tesano četinarsko građevno drvo i tesano hrastovo brodarsko drvo, zatim četinarska i hrastova obla građa, sitno tehničko oblo drvo i cijepani sortimenti.)

Bosanski feudalci su, istina, već u prvoj polovini XIX vijeka sjekli šume i izvozili građevno i ogревно drvo u strane zemlje. Eksploatacija bosanskih šuma u te svrhe zauzela je, međutim, širi opseg docnije kada su je uzeli u svoje ruke strana kapitalistička preduzeća i trgovci.

Đorđević (31) navodi da je, za vrijeme vladavine kneza Miloša, (1815-1839), dopremano iz Bosne u Beograd ogревно i građevno drvo i da se trgovina s Bosnom odvijala poglavito rijekom Savom. Ogревно drvo i japija transportovani su na otkrivenim lađama koje su se zvale čamovi. Čim bi s proljeća bio otvoren saobraćaj Savom, pristanište pod Beogradom bilo je puno bosanskih lađa. One su bile vrlo dugačke i dosta ograničene širine, sa uzdignutim prednjim i zadnjim krajem (far i baš). Bolje i ljepše lađe bile su vlasništvo bosanskih spahija i begova. Na njima su oni lično sa svojom robom silazili Savom i Dunavom. Isto tako su, u ono vrijeme, plovile Drinom od Zvornika do njenog ušća u Savu i dalje dosta velike lađe. Uzvodno od Zvornika Drina nije bila plovna za lađe zbog svoje brzine i kamenih blokova u koritu. Lađama dopremljenu robu do Beograda bosanske spahije i begovi prodavali su „đuture“, jer su prodaju „na krčmu“ (na malo) smatrali ispod dostojanstva.

Za sječu šuma, u špekulativne svrhe, bosanski feudalci su koristili radnu snagu i stoku svojih podređenih seljaka — kmetova, koji su im besplatno vršili sječu, izradu i dopremu izrađenog drveta iz šume do obala rijeka. O tome se govori u memorandumu od 1 maja 1838 koji je, ispred katoličkog stanovništva, podnio austrijskom caru Ferdinandu bosanski biskup Barišić. U tom memorandumu, pored ostalih nevolja koje tište seljački narod, spominje se i „često sječenje drva kroz više mjeseci sa našim vlastitim troškom, koje do rijeka donosimo na našim volovima, koja onda oni prodaju van, na našu veliku štetu“ (216). U Bosni je prije 1850 godine bila u velikoj mjeri raširena proizvodnja hrastove žindre koja je eksportovana u Austriju. U to vrijeme su bosanski feudalci, koristeći seljake — kmetove, pustošili šume proizvodnjom žindre. Ovo najbolje potvrđuju neke šume na području bihačkog sandžaka, kao što su Kazinac, Kamenica, Šiljkovača i Gerljevac, u kojima je u ono vrijeme izrađeno na milione komada hrastove žindre koju su feudalci izvozili i prodavali u Austriju (98).

Iz dokumenata arhiva Austrijskog generalnog konzulata vidi se da su 1841 sjekli šume u Bosni Johan Galijaš i Jovan Sekulić, trgovci iz Jasenovca.

Oni su u vezi sklopljenog ugovora isplatili u ime akontacije Karimanu Grozdaniću 300 forinti (217).

Janko Lazarov, trgovac iz Pančeva, bavio se više godina eksploatacijom šuma u Bosni. On se u svom poslovanju ograničavao na proizvodnju i eksport četinarskog tesanog drveta. Krajem četrdesetih godina prošlog vijeka sklopio je ugovore s nekim feudalcima i na osnovu tih ugovora posjekao i izradio u šumama oko Maglaja, Žepča i Zenice preko 10.000 komada četinarskih greda i tu građu dopremio do rijeke Bosne u namjeri da je transportuje vodom i izveze u austrijske zemlje. To je drvo zatekla zabrana sječe šuma i izvoza drveta 1850. Ono je ležalo na obali Bosne još krajem 1852. Lazarov je pokušavao na sve moguće načine, a u prvom redu preko Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, da dobije dozvolu za izvoz toga drveta koje je tada već počelo da propada usljed dugog ležanja (218). Mihael Mocnay, iz Hrvatske Kostajnice, sjekao je bosanske šume i trgovao bosanskim drvetom prije 1850 godine. Kada je stupila na snagu zabrana sječe i eksporta drveta, on je molio da mu se bar dozvoli da može nastaviti i dalje da siječe na području prijedorske nahije i izvozi u Austriju rujevinu. Zatražena dozvola mu je izdata pod uslovom da u buduće sklupa ugovore za sječu šuma sa državom a ne sa privatnicima (219). Stjepan Jarić, trgovac iz Sl. Broda, bavio se četrdesetih godina prošlog vijeka sječom bosanskih šuma i pored potaše i hrastove duge proizvodio i druge šumske sortimente. Krajem 1850, kada je nastupila zabrana sječe i izvoza, on je imao u Vučjak planini izrađenih 200 hvati hrastovog ogrevnog drveta, 20.000 komada hrastove cijepane daske za krov i 10.000 komada hrastovih proštaca (220). Pahany Anastas, trgovac iz Sl. Broda, sklopio je 1848 ugovore o sječi šume za izradu građevnog i ogrevnog drveta sa Đedom Alibegovićem, Mustafabegom Kapetanovićem iz Kobaša i Aleksom Čirićem iz Kaoca i isplatio im, u ime kapare, 2000 forinti. Zabrana sječe i izvoza, koja je uslijedila 1850, onemogućila je konačnu realizaciju ovih ugovora, jer su veće količine drveta, koje je bilo pripremljeno za izvoz u inostranstvo, ležale na obali Save kod Kobaša sve do 1853 godine (221). Pahany je početkom 1847 sklopio ugovor sa Mehmed-pašom Fidahićem za sječu i izradu građevnog i ogrevnog drveta u šumama na području zborničkog sandžaka. Mehmed-paša je 1851 otpremljen u progonstvo a Pahany je, preko Austrijskog poslanstva u Carigradu, poveo spor i postavio zahtjev za plaćanje odštete koja je rezultirala iz nerealizovanog dijela ugovora (222). Taj spor se zavukao sve do 1856 kada je umro i Fidahić u progonstvu na Rodosu i Pahany u Sl. Brodu. Poslije smrti Anastasa Pahany-a nastavili su spor njegovi nasljednici. Iz jednog dopisa, koji je uputio u augustu 1859 Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu opunomoćenik Pahany-evih nasljednika advokat Berlić iz Sl. Broda, vidi se da su šume Batković i Brodac u bijeljinskoj nahiji uzete kao hipoteka za pokriće duga Mehmed-paše Fidahića i da je spomenuti advokat postavio zahtjev da se pri raspodjeli isplate duga uzme u obzir potraživanje Pahany-evih nasljednika i istima isplati iznos od 75.000 pijastera. Iz drugog dokumenta spomenutog arhiva vidi se da je krajem 1859 isplaćeno, iz Fidahićeve mase, Pahany-evim nasljednicima 35.000 pijastera tako da je ostatak potraživanja iznosio 40.000 pijastera (223).

Više sreće imao je u tom pogledu Jovan Dimić, trgovac iz Sremske Mitrovice, koji se od 1848 bavio eksploatacijom šuma u Posavini a naročito na području bijeljinske nahije. On je, na osnovu ugovora zaključenog sa Mehmed-pašom Fidahićem, sjekao i izrađivao građevno i ogrevno drvo u šumi Bat-

ković. Na osnovu intervencije Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, Ministarstva trgovine u Beču i Austrijskog poslanstva u Carigradu, Porta je uputila Vilajetskoj vladi poruku da ne pravi Dimiću smetnje u pogledu sječe šume Batković za naplatu duga iz ugovora sklopljenog svojevremeno sa Fidahićem, kao posjednikom te šume. Dimić je, u vezi bujuruldije koju mu je izdala Vilajetska vlada u februaru 1852, išao u Kranjsku i dobio šumske radnike za sječu šume Batković. U jesen 1852 zbornički kajmakamat je zabranio Dimiću rad sa motivacijom da su, uposlenjem stranih radnika, domaći radnici ostali bez posla i da je stupila na snagu opšta zabrana sječe i izvoza drveta iz Bosne. Na osnovu ponovnih intervencija i protesta austrijskih konzularnih i diplomatskih predstavnika u Sarajevu i Carigradu, Huršid-paša je u martu 1853 odobrio Dimiću sječu i izvoz drveta i nesmetanu upotrebu stranih šumskih radnika. On je započeti posao dovršio i dug, u iznosu od 36.000 pijastera, naplatio (224).

Baumeister Franz iz Sl. Broda zaključio je, prije 1850, sa spomenutim Aleksom Ćirićem, iz Kaoca u Posavini, ugovor o isporuci hrastovog građevnog drveta uz određene cijene, postavno obala Save i to: 2000 komada hrastovih greda (5 hvati duljine i 8 colli debljine), 300 komada brodarske građe (4 hvata duljine, 11-12 colli širine i 6 colli debljine), 1000 komada hrastovih tesanih poveznica, zvanih kaiši i 1000 hvati ogrevnog drveta. Izvoz ove robe spriječila je zabrana sječe i izvoza drveta koja je uslijedila 1850. Ta roba je ležala na obali Save sve do 1858. Baumeister je platio Ćiriću za kupljeno drvo, ulme kapare, 450 forinti i za cijelo vrijeme tražio, direktno i uz intervenciju Austrijskog generalnog konzulata, dozvolu za oslobođenje i izvoz te robe (225).

Savić Vaso, drvarski trgovac iz Pančeva, vršio je eksploataciju četinarskih šuma u tešanjskom, maglajskom i travničkom području. On je, oko 1850, posjekao i izradio 16.000 komada jelovih tesanih greda i taj materijal dopremio na obalu rijeke Bosne. Krajem 1850 Saviću je zabranjen izvoz građe i uskraćena dozvola za daljni rad. Time je otvoren spor između Savića i Vilajetske vlade, analogno ostalim sporovima koji su proistekli iz opšte zabrane sječe šuma koje su dotada iskorištavane na osnovu pogodbi i neovlašćeno sklopljenih ugovora između stranih trgovaca i preduzimača s jedne i pojedinih feudalaca s druge strane (226). Petrović Stevan, trgovac iz Pančeva, eksploatisao je prije 1850 hrastove šume u Posavini. Kod njega je 1850 zatečena na stovarištima uz obalu Save veća količina građevnog i ogrevnog drveta. Od te robe pokrađeno je na stovarištima kod mjesta Tezga, Topola i Iliman 1500 tekućih hvati cijepane i tesane robe u vrijednosti od 1000 forinti, 200 komada pilota u vrijednosti od 120 forinti, 800 komada „drveta za željeznicu“ u vrijednosti od 240 forinti i 72 hvati jasenovog ogrevnog drveta u vrijednosti od 360 forinti. On je za krađu ove građe optužio seljake iz sela Kopaonice, Vučilovca, Vidovice i Orašja, koji su to drvo upotrebili za gradnju kuća, i tražio preko Austrijskog generalnog konzulata od Vilajetske vlade da naplati štetu (227). Koristeći poplavu, neki su „Austrijanci“ u jesen 1852 prešli rijeku Savu između Bos. Gradiške i Svinjara (Srpca) i doprli lađama daleko od njene desne obale. Tom prilikom su potovarili u lađe i prevezli na lijevu obalu Save veću količinu oblovine i druge građe koja je bila vlasništvo stranih trgovaca i preduzetnika i bila izrađena od 737 hrastovih i lipovih stabala u bosanskim šumama, prije zabrane sječe (1850). Vilajetska vlada je tražila, preko Austrijskog generalnog konzulata, povraćaj te robe (228). Dimitriju Anasta-

sijeviću, trgovcu iz Bošnjaka, koji se bavio prije 1850 eksploatacijom šuma u Bosni, ostalo je nakon zabrane sječe i izvoza, u šumi „Sočna“ 180 hvati ogrevnog drveta i 2000 komada kolarske građe (229). Strani trgovci su prije 1850, istina u ograničenoj mjeri, sjekli i iskorištavali šume i u jugozapadnom dijelu Bosne, izrađivali građu i ogrevno drvo i izvozili ga u Dalmaciju. Turske vlasti su 1852 uhapsile i sprovele u Travnik austrijske trgovce Marka i Luku Barasa koji su i pored opšte zabrane nastavili i dalje sječom šuma na području Livna. Oni su na intervenciju Austrijskog konzulata pušteni ali su odmah iza toga protjerani preko granice (230).

Period ugovornih odnosa sa otomanskom državom

Carigradska vlada digla je sredinom 1853 opštu zabranu sječe šuma u trgovačke svrhe i izvoza drveta iz Bosne i omogućila daljnu eksploataciju bosanskih šuma uz uslov sklapanja ugovora isključivo sa državnim vlastima. Neposredno poslije toga počeli su se pojavljivati u Bosni strani trgovci. Među njima se nalazio najveći broj onih koji su prije 1850 bili angažovani na eksploataciji bosanskih šuma.

Već u drugoj polovini 1853 nalazimo poznatog nam drvarkog trgovca Stjepana Jarića iz Sl. Broda, koji, na osnovu novosklopljenog ugovora sa otomanskom upravom, siječe u šumama na području banjalučkog kajmakamata 500 hvati ogrevnog drveta, namijenjenog izvozu u Austriju (231).

Pančevački trgovac Janko Lazarov koji se, kako smo naveli, i prije 1850 bavio eksploatacijom bosanskih šuma, izradom i izvozom četinarskog tesanog drveta, pojavio se ponovo 1854 i počeo kupovati gotovu izrađenu robu od domaćih proizvođača. On je pokušao da izveze u Austriju veću količinu jelovih tesanih greda koje je kupio u tešanskoj nahiji ali mu je tamošnji mudir spriječio izvoz tog materijala. Lazarov se obratio, preko Austrijskog generalnog konzulata, Vilajetskoj vladi u Sarajevu i molio za dozvolu izvoza kupljenih greda kao i onih koje namjerava kupovati po maglajskoj, žepačkoj i zeničkoj nahiji. Vilajetska vlada dala je Lazarevu traženo odobrenje i obavijestila banjalučki, zbornički i travnički kajmakamat da mu u tom pogledu ne prave smetnje. On je početkom 1856 poduzeo akciju da dobije dozvolu za sječom šuma, u cilju izrade četinarskih i hrastovih greda na području maglajske, žepačke i zeničke nahije, kao i dozvolu za kupovinu četinarskih i hrastovih greda od privatnika, a sve u cilju izvoza u Austriju. (232).

Poslovanje Lazarova i drugih trgovaca u vezi s kupovinom izrađenih greda od domaćih proizvođača, izgleda, nije bilo u redu jer su otomanske vlasti u toku 1856 poduzele mjere za sprečavanje bespravnih sječa koje su vršili domaći seljaci za račun domaćih i stranih trgovaca. To potvrđuju zabilješke u „Zapisniku agencije“, koje je vodio fra Grgo Martić u toku 1856-1857, kada je vršio dužnost agenta katoličke raje i franjevačkog reda kod Vilajetske vlade u Sarajevu. U tom zapisniku, čiji se original nalazi u Arhivi franjevačkog samostana u Kreševu, zabilježeno je prema Z v o n i g r a d s k o m (30) pored ostalog i ovo: „Maj 1857. Iz Žepačke nahije seljaci iz Papratnice, Orahovice, i Bistrice živjeli su najviše od sječidbe japije, koja se vozi u Austrijske strane. Budući je sada novi Upravitelj zabranio tu sječidbu, ostadoše oni bez ove važne pomoći življenja. Zato dojdoh moliti čest. Gospodara (Valiju bosanskog, Mehmed-pašu, — primjedba pisca), da im se dopusti opet usjeći barem

onoliko, koliko se mogu odužiti, što su novac unapred uzeli. Predstavili smo razloge i pozvali se na kajmakama i tamošnji medžiliz u Žepči i Tešnju nek i oni posvjedoče da sudbina ovih ljudi leži u tom radu, da se šumama ne čini veliki kvar itd., pa nek im se dozvoli sjeći. Naredi tako pismo napraviti gore rečenima a i ja sam osobnu molbenicu napravio na kajmakama Adem efendi. i nadam se, da će im se pomoći." Jasno je, i bez svake sumnje da se ovdje nije radilo o seljacima koji su sjekli šume i prodavali drvo u inostranstvo nego o seljacima kao najamnim radnicima stranih trgovaca ili sitnim proizvođačima koji su svoju robu prodavali stranim trgovcima. U intervenciji fra Grge Martića krili su se inostrani trgovci i njihovi interesi. Martićeva akcija se može tim lakše razumjeti, kad se ima u vidu da je spomenuta agencija, koju je on vodio, bila pod pokroviteljstvom austrijskog generalnog konzula u Sarajevu.

Drvarski trgovac Ugrinić Vasilije iz Stare Gradiške i Jarić Stjepan iz Sl. Broda zaključili su 1854 kod banjalučkog kajmakamata ugovor o sjeći tamošnjih šuma za proizvodnju 4000 hvati ogrevnog drveta i više hiljada komada motki za izradu kolskih osovina. U toku 1854 sjekao je šume na području banjalučkog sandžaka, izrađivao i izvezio željezničke pragove Machony Vincenz, trgovac iz Nove Gradiške. Trgovac Pahany, iz Sl. Broda, kupio je 1854 u šumi Vučjak 400 hrastovih stabala za izradu građevnog i ogrevnog drveta (233). Jarić i Pahany imali su u junu 1855 na stovarištu uz desnu obalu Save preko 7.000 hvati ogrevnog drveta, koje je bilo pripremljeno za izvoz u inostranstvo (234).

U to vrijeme sudjelovao je aktivno u eksploataciji bosanskih šuma i Vukašinić Kosta, trgovac iz Sremske Mitrovice. On je 1855 zaključio sa zvoničkim kajmakamatom ugovor o sjeći šuma na području bijeljinske nahije, u cilju izrade 1500 hvati ogrevnog drveta, 10.000 komada kolarske gradje i 10.000 komada proštaca. U ime šumske takse on je plaćao za ogревно drvo 15 pijastera za mali i 30 pijastera za veliki хват, dok je za svakih 100 komada kolarske grade plaćao 8 pijastera, a za svakih 100 komada izrađenih proštaca 4 pijastera. Vukašinić je, nešto kasnije, zatražio izmjenu ugovora s tim što će, u okviru kupovine koja se odnosila na tehničko drvo, posjeći i izraditi otpadajuću količinu ogrevnog drveta, obrazlažući svoj zahtjev time što u tamošnjim šumama ne može naći ni posjeći kupljenu količinu tehničkog drveta. On je, i pored toga što mu Vilajetska vlada nije bila voljna da izađe u susret, ograničio realizovanje ugovora na ogревно drvo. Prekoračivši ugovorom predviđenu količinu Vukašinić je zapao u spor sa Vilajetskom vladom zbog plaćanja šumske takse kojom je bio zadužen konačnim obračunom o posjećenom drvetu. Prema tome obračunu, sastavljenom od turskih vlasti, Vukašinić je, umjesto kupljenih i plaćenih 1500 hvati ogrevnog drveta, posjekao i izvezao 3290 hvati i za tu razliku, koja je iznosila 1790 hvati, trebao naknadno platiti 26.850 pijastera (2.685 forinti). Za sječu i izradu ogrevnog drveta Vukašinić je upotrebljavao domaće seljake kojima je obračunavao zaradu na bazi količine izrađenog drveta. Da dokažu ispravnost obračuna, i osnovanost potraživanja razlike kupovine, turske vlasti su vršile saslušavanje svih radnika koji su bili zaposleni kod realizovanja Vukašinićevog ugovora o sjeći ogrevnog drveta (235).

Mračić Đorđe, trgovac iz Hrvatskog Svinjara, sklopio je 1855 ugovor za iskorišćavanje hrastove ležike u šumi Gnjilica kod Bosanskog Svinjara. U toj šumi je, prije Mračića, sjekao hrastovinu neki Murat iz Beograda. Mračić je tim ugovorom kupio, i iz hrastove ležike izradio 8000 komada proštaca

i 2000 komada šindre, uz cijenu od 175 pijastera za svakih 1000 komada. Neki Sima Milošević iz Srema bavio se, u to vrijeme, trgovinom bosanskim drvetom. On je 1855 sklopio ugovor o isporuci drveta sa brčanskim trgovcem Ibrahimom Hadžićem. Čevići Johan, trgovac iz Kostajnice, sjekao je iste godine šume na području bihačkog sandžaka. U isto vrijeme sjekao je šume na području bijeljinske nahije i izvezio u Austriju ogrevno drvo Anastasović Špiridon, dok je na teritoriji nahije Gradačac sjekao šume Ugljaru, Orašak, Draganovu, Vidovicu i Jošanicu trgovac Atanasijević Demetar i izrađeno ogrevno drvo izvezio u Austriju (236). Papamaskić Đorđe, trgovac iz Beograda bavio se uveliko eksploatacijom bosanskih šuma i to poglavito na području zborničkog sandžaka. Tako je on u martu 1855 zaključio ugovor o sječi i izradi 3000 velikih i 4000 malih hvati, što čini ukupno 10.000 malih hvati ogrevnog drveta, kao i 15.000 kolskih osovina i to u šumama Cerniljevo, Svinjarevac i Brodac u bijeljinskoj nahiji. On je do konca decembra 1858 posjekao i izradio cjelokupnu količinu kolskih osovina; 5838 malih, a svega 37 velikih hvati ogrevnog drveta, a ostalo mu je da poslječe i izradi još 2044 velikih ili 4088 malih hvati ogreva. (Ogrevno drvo u velikim hvatovima bilo je predviđeno za transport splavovima, radi čega je izrađivano u dvostruko većim dužinama). Papamaskić je krajem 1858 obustavljen daljnji rad, jer je prekoračio ugovorni rok sječe. On se obratio Austrijskom generalnom konzulatu i molio ga za intervenciju kod Vilajetske vlade, da mu produži rok ugovora. Od izrađene količine ogrevnog drveta Papamaskić je, pored ostalog, prodao i otpremio Jovanu Đorđeviću u Pančevo i Dimitriju Ljolji u Zemun 2500 hvati. Papamaskić je u istoj godini sklopio poseban ugovor za sječu 2000 hvati jasenovog ogrevnog drveta i 20.000 komada hrastovih proštaca u šumi Batković, u nahiji bijeljinskoj. On je platio za kupljeno drvo, u ime šumske takse, 505 dukata (27,250 pijastera) i počeo sječu i izradu drveta. Sarajevski trgovac Mujaga Pazarac sklopio je, u međuvremenu, ugovor o sječi 3000 jasenovih stabala za izradu 4000 hvati ogrevnog drveta u istoj šumi. Spor koji je izbio, tim povodom, između Papamaskića i Pazarca, riješen je posredstvom austrijskog vicekonzula u Tuzli i turskih vlasti na taj način što su oba sklopljena ugovora ostala na snazi a Papamaskić i Pazarac nastavili posao u zajednici sa participiranjem u dobiti prema količini i vrijednosti drveta, koje su na osnovu ugovora kupili i unijeli u zajednički posao (237). Mujaga Pazarac i Husejin Arnaut isporučivali su preko Save ogrevno drvo na osnovu sklopanih ugovora sa nekim, Nikolajevićem iz Srema. Oni su, zbog nelizvršavanja ugovornih obaveza u pogledu isporuke, došli do spora u vrijednosti od 12.000 pijastera. Aloiz Lammer i Karl Mayer, iz Stare Gradiške, sjekli su i izrađivali, na osnovu sklopljenog ugovora u 1857, šindru, vinogradsko kolje i ogrevno drvo u Prosari planini. Oni su te godine izvezli u Austriju 40.000 komada hrastove šindre (1 1/2 stope dužine, 5-6 coli širine i 1/2 cola debljine), 6000 komada hrastovog vinogradskog kolja (4 stope dužine) i 5000 kola bukovog ogrevnog drveta. U isto vrijeme sklopio je ugovor, i na osnovu njega izrađivao hrastovo ogrevno drvo od ležika, u šumi Gnjilica kod Kobaša, Stefan Mračić, trgovac iz Nove Gradiške. On je, u ime šumske takse, za 400 hvati ogrevnog drveta platio 20 krajcara po 1 hvatu. Josef Trögel, bačvar iz Nove Gradiške, tražio je u to vrijeme odobrenje da može u istoj šumi posjeći 100 jasenovih stabala i 1200 ljeskovih motki (238).

Jarić Stjepan i Pahany Đorđe iz Sl. Broda zaključili su 1858 sa banjalučkim kajmakamatom ugovor o sječi 1000 komada hrastovih stabala u Motajci pla-

nini, u kobaškoj nahiji, za izradu greda od 15-20 aršina (7-10 hvati) dužine i 0,5 x 1 aršin (12 x 24 cola) debljine. Oni su, u ime šumske takse, za kupljenu hrastovinu platili 30 pijastera po 1 stablu i doveli iz Hrvatske 40 radnika za sječu i izradu greda. Pošto se tu radilo o hrastovim stablima velikih dimenzija i specijalnoj građi, koju je trebalo izraditi iz tih stabala, ona su se morala tražiti na položajima prikladnim za transport i što bliže rijeci Savi. To je bio jedan od razloga da se ovaj ugovor nije mogao izvršiti sve do 1861 kada je spor između kupaca i banjalučkog kajmakamata, odnosno Vilajetske vlade, okončan i kada je izvršena naknadna doznaka 830 stabala u Motajici planini, u kojoj je taj ugovor konačno realizovan. Na osnovu istog ugovora Jarić i Pahany su dobili odobrenje za sječu i izradu 2000 hvati bukovog ogrevnog drveta u istom šumskom području, uz šumsku taksu od 10 pijastera po 1 hvatu, 5000 stožina po 10 para, 5000 kolskih osovina po 35 pijastera za 10 komada, 2000 hrastovih stupova po 50 pijastera za 100 komada, 150 komada greda po 4 pijastera i 100 komada brodarske građe (patosnih planki) po 4 pijastera. Jarić je svoj dio ugovora prenio, uz saglasnost banjalučkog kajmakamata, na Pahany-a, a ovaj kasnije na Stjepana Goluba, trgovca iz Kobaša (239).

Poslije dizanja zabrane sječe i izvoza drveta iz Bosne ponovo se prijavio, i nastavio rad oko sječe šuma, pančevački trgovac Stevan Petrović. On je 1859 tražio, preko Austrijskog generalnog konzulata, od Vilajetske vlade u Sarajevu naplatu štete u iznosu od 346 forinti za drugu krađu izrađenog drveta koje se nalazilo na desnoj obali Save a koju su krađu izvršili, krajem 1858, seljaci iz sela Kopanice, Vučilovca, Vidovice i Orašja. Njemu je tom prilikom pokradeno 85 komada tesanih greda 3-4 hvata dužine, 5-9 coli debljine, u vrijednosti od 2610 pijastera, i 1800 komada žbica (palaca za kolske točkove) u vrijednosti od 360 pijastera, 11 cijepanih dasaka od 3 hvata dužine u vrijednosti od 330 pijastera i 24 pilota i 1/2 hvati dužine u vrijednosti od 160 pijastera. Potraživanje Petrovića, a isto tako i Atanasijevića, riješeno je na taj način, što je obrazovana mješovita komisija, koja je razmotrila pitanje odgovornosti za krađu izrađenog drveta i odredila da sela Ugljara, Orašje, Draganovac, Vidovica, Vučilovac i Kopanica plate Atanasijeviću 650, a sela Kopanice i Vučilovac Petroviću 450 srebrenih cvancika (240).

Vraniczany je dobio krajem marta 1858 odobrenje od Finansijske direkcije u Zagrebu da može ukrcati u austrijske brodove, na bosanskoj strani kod Gradiške u Svinjaru, 750 hvati hrastovog ogrevnog drveta. To drvo je izrađivano u šumama Milova, Kozara i Motajica u kojima je Vraniczany po ugovoru sklopljenom 1856 sjekao i izrađivao hrastovu dugu u zimskom periodu 1856/57 i 1857/58. Od dijelova porušenih hrastovih stabala, koji nisu bili podesni za proizvodnju duge, izrađivano je i eksportovano preko Save ogrevno drvo (241).

Eksploatacijom bosanskih šuma i prodajom drveta u inostranstvo bavio se, u ovom periodu, i banjalučki trgovac Risto Radulović. On je koncem 1858 prodao trgovcu Karlu Mayeru iz Stare Gradiške, uz kaparu od 1050 forinti, 1000 hvati bukovog ogrevnog drveta sa rokom isporuke od 6 mjeseci. Radulović je to drvo sjekao u zajednici sa nekim Derviš-agom iz Banjaluke. Pošto nije isporučio robu u ugovornom roku, Mayer je u septembru 1859, preko Austrijskog generalnog konzulata, postavio Raduloviću ultimatum da mu prodanu robu isporuči u roku od 3 sedmice ili vrati dvostruku kaparu. Radulović je 1858 sklopio ugovor za sječu 20.000 jelovih stabala u Kozari planini. To drvo je bilo namijenjeno za preradu na pilani koju su podigli 1854 na rijec

Vrbaškoj više Podgradaca nekoliko banjalučkih trgovaca, među kojima su se nalazili Risto i Tomo Radulović. Ta pilana je bila, u to vrijeme, jedina u Bosni koja je proizvodila rezanu građu ne samo za domaće tržište nego i za prodaju u inostranstvo (242).

Papamaskić Đorđe, trgovac iz Beograda, sjekao je veće količine ogrevnog drveta za potrebe turskog garnizona u Beogradskoj tvrđavi. Prema jednom ugovoru iz 1860 on je trebao isporučiti spomenutom garnizonu 1000 hvati ogrevnog drveta uz cijenu od 61 pijaster po hvatu, pod uslovom da tu količinu izradi u bosanskim šumama bez plaćanja šumske takse, o čemu je Vilajetska vlada donijela posebno rješenje. Papamaskić je sjekao i izrađivao ogревно drvo za Beogradsku tvrđavu u šumi Cerniljevo u bijeljinskoj nahiji a istovremeno, na osnovu posebnog ugovora sklopljenog sa Mahmud-pašom Fidahićem iz Zvornika, u šumi Batković. Ogревно drvo iz jedne i druge šume izvoženo je na obalu rijeke Save, odakle ga je Papamaskić otpremao beogradskom garnizonu i drugim kupcima u Austriju. Turske vlasti su obaviještene da Papamaskić isporučuje privatnim kupcima, sa područja Austrije, ogревно drvo koje je sjekao u šumi Cerniljevo na osnovu ugovora sklopljenog sa Komandom beogradske tvrđave, a za koje nije plaćao šumsku taksu, pa mu je zabranjen izvoz drveta sa stovarišta na obali Save. Austrijski generalni konzulat intervenisao je kod Vilajetske vlade i tražio da se Papamaskiću dozvoli izvoz drveta u Austriju u visini od 50% izrađene i na stovarišta dopremljene količine. Povodom ovog spora Vilajetska vlada uputila je 1861 u Zvornik i Bijeljinu šumarskog inspektora Bedry-beja, koji je konstatovao da je Papamaskić većinu drveta sječenog na osnovu ugovora sa Komandom beogradske tvrđave, isporučio privatnim kupcima u Austriju. Bedry-bej je pri tom utvrdio da je šuma Batkovića Lug, koja je dotada smatrana privatnim vlasništvom Mahmud-paše Fidahića, u stvari državno vlasništvo, pa je Papamaskiću zabranjena daljna sječa drveta u toj šumi, a istotako i u šumi Cerniljevo, jer je ugovor za isporuku drveta Beogradskoj tvrđavi bio prošao. Vilajetska vlada isporučila je ostatak izrađenog ogrevnog drveta za Beogradsku tvrđavu direktno u vlastitoj režiji (243).

U području Donje Krivaje, u šumama oko Vozuće, sječeno je u periodu 1853-1860 u većim količinama četinarsko drvo za izradu greda. Sječnu i izradu tih greda obavljalo je domaće stanovništvo za račun stranih trgovaca. Četinarske grede izrađivane su s obzirom na mogućnost transporta, u dimenzijama najviše do 7 hvati dužine sa poprečnim presjekom do 1 stope. Izrađene grede dopremane su do Zavidovića plavljenjem (trifljanjem) rijekom Krivajom, i to samo za vrijeme velikog vodostaja. Iz Zavidovića je ovo drvo transportovano dalje prema Savi rijekom Bosnom splavovima. Osim područja Donje Krivaje vršena je eksploatacija četinarskih šuma, u cilju izrade tesanih greda, na području Ozren planine. Ovo potvrđuje jedan dokumenat iz koga se vidi da je Janko Lazarov molio, početkom 1861, Austrijski generalni konzulat da mu ishodi kod Vilajetske vlade odobrenje da pomoću domaćih seljaka posiječe u šumama kajmakamata zvorničkog, nahije maglajske, u području rijeke Spreče a u blizini Petrovog Sela, Kakmuža, Sočkovca, Boljanića, i Vozuće 10.000 komada jelovih greda. Lazarov je vodio početkom šezdesetih godina prošlog vijeka i jedan zajednički posao oko sječe bosanskih šuma sa Hadži Ali-pašom i njegovim sinom Rifat-begom iz Beograda. Oni su liferovali, na račun turske države, četinarsko građevno drvo za podizanje kuća u naselju Azizije Bala, gdje su smještene porodice iz Beograda protjeranih Turaka. La-

zarov je poveo spor sa svojim ortacima koji su na turskoj blagajni podigli novac za isporučenu građu, iako je ugovor glasio na Lazarova, a ovom posljednjem nisu dali odgovarajući dio. U vezi s tim sporom Austrijski generalni konzulat u Sarajevu poduzimao je duže vremena intervencije kod Vilajetske vlade (244).

Sječom šuma i trgovinom drvetom bavio se i neki Begović iz Bos. Šamca. Drvarski trgovac Szabo, iz Sl. Broda, molio je Austrijski generalni konzulat za intervenciju kod Vilajetske vlade za odobrenje izvoza ogrevnog drveta, koje mu je isporučio spomenuti Begović (245).

Papamaskić je, preko svoga poslovođe Savatija Josipovića, kupovao od seljaka tesanu građu koju su oni sjekli u državnim šumama i prodavali. Turske vlasti su zaplijenile veću količinu građe koju su sjekli seljaci iz Maoče i Rajića u šumama na području brčanske nahije. Papamaskić je molio Vilajetsku vladu, uz podršku i intervenciju Austrijskog konzulata u Sarajevu, da mu odobri izvoz kupljene građe, motivišući svoju molbu činjenicom da su tamošnji seljaci tu građu sjekli i njemu prodavali da bi se mogli prehraniti. Vilajetska vlada je, na osnovu prijedloga šumarskog inspektora Bedry-beja, odobrila Papamaskiću da izveze u Austriju kupljenu građu, pod uslovom da daće senet da više neće kupovati robu od seljaka niti tražiti dozvolu za izvoz, jer da su tamošnje šume državne i treba da služe isključivo potrebama stanovništva a ne trgovini i izvozu u strane zemlje (246).

Prema Hoherbruck — u (6), koji se služio izvještajem A. Lenk-a, austrijskog generalnog konzula u Beogradu, četinarsko tesano građevno drvo za krovne konstrukcije uvozilo se u Srbiju sve do 1865 gotovo isključivo iz Bosne, dok se poslije 1865 uvozilo najvećim dijelom iz Austrije. Dužina tesanih greda kretala se 3-7 hvati, a debljina u poprečnom presjeku 5-6 colli. Cijene za grede od 6-7 hvati dužine i 5-6 colli debljine iznosile su 250 forinti za 100 komada. Bosansko tesano drvo, koje je bilo kraće i kvalitetno slabije, bilo je jeftinije. Najbolja vrsta tesanih greda plaćala se 8 cvancika po 1 paru. U Srbiju se, u ono vrijeme, uvozila i dugačka obla građa od četinarskog drveta. Dužina ovih sortimenata iznosila je 5-12 hvati a debljina 8-16 colli. Cijena im se kretala 5-12 forinti po komadu. Ukupna vrijednost četinarskih greda i dugačke oble građe, koje su uvožene u Srbiju iz Austrije i Bosne, iznosila je godišnje najmanje 80.000 forinti. Hrastovo drvo, najvećim dijelom tesane grede, liferovala je Beogradu djelomično Srbija a djelomično Bosna, dok je uvoz hrastovine iz Austrije, i to iz Podravine, počeo tek 1868. Dimenzije su bile slične četinarskoj građi, dok je cijena bila nešto skuplja od četinarskih sortimenata. Hoherbruck, služeći se izvještajem Ferdinanda Haas-a, austrijskog generalnog konzula u Sarajevu, navodi da su, za vrijeme turske uprave u Bosni, naročito od 1853 pa nadalje, pored hrastove duge sječeni i izrađivani drugi sortimenti. Tako su npr. oko Žepča i Vranduka sječene i izrađivane u velikim količinama četinarske grede 20-30 stopa dužine i 4-6 cola debljine i otpremane splavovima rijekom Bosnom i Savom u Beograd i dalje na stovarišta u donjem toku Dunava.

Eksploatacijom bosanskih šuma bavio se i Hadži Ali-paša iz Beograda. On je 1860 izradio i dopremio na desnu obalu Save 8.000 komada četinarskog građevnog drveta (greda) i povezao ih u 7 splavova. Njih nije mogao otpremiti zbog niskog vodostaja Save. Kad je Save nadošla odnijela mu je veliki dio robe od čega je izbacila na lijevu obalu između Babine Grede i Županje

preko 1200 komada. Vilajetska vlada je intervenisala kod Austrijskog generalnog konzulata da austrijske vlasti ne prave smetnje Ali-paši pri prikupljanju te građe kao i pri njenoj otpremi u Beograd (247). Šaćir-aga Arifović, trgovac iz Žepča, otpremio je u proljeće 1862 splavovima niz rijeku Bosnu i Savu do Pančeva 6800 četinarskih greda, sječenih u prošloj godini. On je u toj flotili imao 33 splavara i 2 stražara. On se, s tim u vezi, obratio Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu i molio da mu dađe preporuku za komandanta Krajiških regimenti da mu se ne prave smetnje, ako bi usljed vremenskih nepogoda bio prinuđen da se skloni na lijevu obalu Save. Konzulat mu je dao opštu preporuku za sve austrijske pogranične vlasti. Šaćir-agi Arifoviću izdala je Vilajetska vlada u maju 1864, na intervenciju fra Grge Martića, odobrenje za izvoz većih količina četinarskog građevnog drveta vodom do Pančeva. Njemu je, isto tako na intervenciju Martića, izdao Austrijski generalni konzulat preporuku za austrijske pogranične vlasti (248). Trgovinom drvetom bavio se i neki Mustaj-beg Kapetanović, posjednik iz Kobaša. Njegovi su splavovi, u proljeće 1862, napravili na lijevoj obali Save štetu graničaru Jozu Barišiću. Brodska krajiška regimenta tražila je preko Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu da preduzme potrebne korake kod turskih vlasti u pogledu naplate štete od Mustaj-bega. Ta je šteta iznosila 70 forinti (249).

Trgovci i preduzetnici, koji su eksploitalisali hrastove šume u cilju izrade duge, izrađivali su, od ostataka za proizvodnju duge neprikladnog drveta, i druge sortimente, u prvom redu ogrevno drvo. Tako je u mjesecu julu 1860 odobrila Finansijska zemaljska direkcija u Zagrebu firmi Vraniczany da može utovariti u austrijske brodove na Savi kod Stare Gradiške 400 hvati hrastovog ogrevnog drveta, sječenog u šumama na području banjalučkog sandžaka (250).

Austrijske državne ustanove u pograničnim mjestima snabdijevale su se ogrevnim drvetom, najvećim dijelom, iz susjednih bosanskih šuma jer je ono, zbog lakšeg transporta, bilo jeftinije od drveta koje su dobavljale iz tamošnjih šuma. Te ustanove obraćale su se turskim vlastima direktno ili preko Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, tražeći dozvolu za sječu i izvoz potrebnih količina ogreva. To drvo su sjekli i isporučivali uz prethodnu uplatu šumske takse pojedini domaći ljudi, koji su se inače bavili sječom šume i prodajom drveta za svoj račun. Tako je npr. Gradski magistrat iz Sl. Broda podmirivao svoju godišnju potrebu na ogrevu, koja je iznosila 100-200 hvati, najviše preko Vidovića Nikole i Hadži-Age Sardagića iz Bos. Broda a Austrijski generalni konzulat iz Beograda preko trgovca Spiridona Anastasijevića. Na sličan način su podmirivale svoje potrebe austrijske pogranične carinarnice, karantene, pogranične karaule i sl. Kontumacioni ured u Sl. Brodu ušao je povodom sječe ogreva za svoje potrebe u spor sa turskim vlastima. On je 1859 dobio dozvolu za sječu 200 hvati bukovog ogrevnog drveta i platio uime šumske takse 5 pijastera po 1 hvatu. Sječu i isporuku toga drveta vršio je na osnovu posebno sklopljenog ugovora Nikola Vidović iz Bos. Broda. Kad je izradio i isporučio Kontumacionom uredu 100 hvati, saopšteno mu je da ostatak od 100 hvati može posjeći i isporučiti tek onda kada se za taj ostatak uplati povišena šumska taksa od 15 pijastera po 1 hvatu. Kontumacioni ured nije htio pristati na plaćanje povišene takse, pozivajući se na zaključenu pogodbu o kupoprodaji toga drveta i tražio intervenciju Austrijskog konzulata (251).

Pored Austrijanaca i Francuza pokazivali su interes za bosanske šume i Englezi. Tako su u jesen 1860 doputovali u Bosnu dvojica Engleza, koji su dobili od Vilajetske vlade odobrenje da pregledaju izvjesna šumska područja. Oni su početkom oktobra iste godine bili u Banjaluci i produžili put preko Prijedora u Bihać. U njihovoj pratnji bio je kao tumač Galantay, bivši austrijski državljani, koji je kao ljekar bio u turskoj službi. Pomorska viša komanda u Trstu uputila je početkom februara 1861 dopis Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu, u kome navodi kako je iz povjerljivih izvora saznala da je engleski šumarski agent Mr. Thomas Sasslet obilazio u prošloj godini bosanske šume u cilju ispitivanja mogućnosti sječe i dobave drveta za englesku mornaricu. Tražila je detaljnije podatke o tome putovanju, a posebno obavještenje koja je šumska područja Sasslet obišao i pregledao i da li je tom prilikom izvršio kakve zaključke u pogledu sječe i dobave drveta za brodogradnju iz bosanskih šuma. Pomorska komanda je obavijestila Austrijski generalni konzulat o namjeri da pošalje svoga izaslanika radi pregleda bosanskih šuma i tražila informacije koja su šumska područja za nju od posebnog značaja, odnosno koja bi mogla doći u obzir za eksploataciju u cilju dobave građevnog drveta za ratnu mornaricu. Posebno je skrenula pažnju na to da je austrijska ratna mornarica najviše zainteresovana za zakrivljeno hrastovo drvo (Eichenkrummholz) i pitala da li takvog drveta ima u velikim količinama u bosanskim šumama (252).

Poznato je da je Centralna vlada u Carigradu donijela 1863 godine odluku o opštoj zabrani sječe bosanskih šuma za proizvodnju drvnih sortimenata, koji su bili namijenjeni izvozu u inostranstvo. Iako je ta zabrana imala opšti karakter ona je donesena u prvom redu radi zaštite od daljne devastacije hrastovih šuma koje su predstavljale glavne objekte eksploatacije stranih trgovaca i preduzimača. Koristeći nesređene prilike, nedostatak šumarske kontrolne službe i korumpirani upravni aparat u Bosni, oni su se upustili u bespravne sječe hrastovine i krijumčarenje izrađenog drveta, koje je eksportovano u mnogo većim količinama nego što se to moglo predviđati i očekivati od realizovanja sklopljenih ugovora o eksploataciji hrastovih šuma.

Austrija je putem svojih diplomatskih predstavnika, odmah poslije stupanja na snagu zabrane sječe i izvoza drveta iz Bosne, poduzela korake i nastojala skloniti Carigradsku Portu da povuče tu zabranu. Porta je završila donošenje odluke i skidanje zabrane jer se u to vrijeme užurbano radilo na izradi nacrtu zakona o šumama, na organizaciji šumarske službe u Bosni i na donošenju posebnih propisa o načinu prodaje i eksploatacije šuma.

Strani trgovci i preduzimači, znajući da je zabrana sječe bosanskih šuma i eksporta drveta uslijedila kao nužna mjera za zaštitu hrastovine, pokušavali su da privremeno izvrše preorijentaciju eksploatacije bosanskih šuma i da umjesto proizvodnje hrastovih sortimenata ograniče svoje poslovanje na sječu četinarskog tehničkog i bukovog ogrevnog drveta. Oni su se, u vezi s tim, obraćali Vilajetskoj vladi u Sarajevu, predlagali ponude i molili odobrenje za sklapanje ugovora o eksploataciji pojedinih šumskih objekata.

Iz raspoloživih dokumenata može se zaključiti da je Vilajetska vlada bila sklona da prihvaća ponude i zaključuje ugovore o eksploataciji bosanskih šuma, bar što se tiče bukovine, ali je u očekivanju instrukcija i odluka iz Carigrada morala sve to odlagati i zainteresovane strane trgovce i preduzimače sa različitim motivacijama odbijati. Tako su npr. trgovci Mihael Krovinić i Todor Horvačanin podnijeli u julu 1864 Vilajetskoj vladi predstavku kojom

su tražili dozvolu za sječu šume i gradnju pilane na vođeni pogon kod Maglaja. Oni su odbijeni s motivacijom da još stoji na snazi zabrana sječe za izvoz u inostranstvo (253). Stjepan Golub, trgovac iz Gradiške, tražio je odobrenje za sječu 2000-3000 hvati bukovog ogrevnog drveta i veće količine građevnog drveta u Motajici planini i molio sarajevski Konzulat za intervenciju i obavještenje o cijenama tog drveta. Konzulat je obavijestio Goluba da je, u vezi s njegovim traženjem, izjavio vilajetski šumarski inspektor Artin-efendija da je Vilajetska vlada voljna s njim pregovarati u pogledu sječe bukovog ogrevnog drveta na bazi cijene od 11 pijastera po 1 hvatu, dok se za prodaju građevinskog drveta i dalje čekaju instrukcije iz Carigrada (254). Vapotić Karlo, trgovac iz Kostajnice, molio je 1865 odobrenje za sječu 200 hvati bukovog ogreva u šumi Pastirjevo. Vilajetska vlada je odbila njegovu molbu sa motivacijom da se vilajetskom šumarskom inspektoratu ne isplati putovati iz Sarajeva u Krajinu radi prodaje manjih količina drveta i da će uzimati u obzir ponude od najmanje 1000 hvati. Kada je Vapotić kasnije predložio novu ponudu za sječu 1000 hvati bukovog ogreva u istom području, ponovo je odbijen jer je šumarski inspektor banjalučkog sandžaka, J. Houvalt izjavio pred tamošnjim Idare-medžizom da se spomenuto šumsko područje, koje Vapotić želi eksploatirati, ne nalazi u dometu šumarske kontrole. Sa istom motivacijom odbijena je i ponuda trgovca Nikole Radoševića iz Kostajnice za sječu 2000 hvati ogrevnog drveta u istom području (255).

Period javnih licitacija

Iz službenog lista Vilajetske vlade „Bosna“ vidi se da je otomanska uprava krajem 1867 iznijela na prodaju putem javne licitacije 6500 hrastovih stabala u šumi Motajici i 9350 hrastovih stabala u šumskom području Gumjera, u banjalučkom sandžaku. Ta su stabla bila oborena, imala debljinu (opseg) oko 1 aršina, „no bez grana, sa korom i žilama“. Vjerovatno da se tu radilo o izvalama prouzrokovanim vjetrovom, jer se govori o stablima „sa žilama“. Pored toga objavljena je javna licitacija za prodaju „20.000 jasenovih drveta od 1 aršina neimarskog debljine i 10.000 oka topolove kore, nešto na oborenijem drvetima a nešto kojima će se oduzeti od seljaka“. U oglasu se navodi da se jasenova stabla i topolova kora, koji su predmet prodaje, nalaze u šumama Stapani i Gaj u okolini Gradiške, oko rijeke Matore, koja se ulijeva u Savu. Trajanje zakupa eksploatacije bilo je predviđeno rokom od 2 godine a otomanska uprava, kao prodavač, nije bila odgovorna za kvantitet i kvalitet prodanog drveta. Trajanje licitacije bilo je određeno 31 dan od dana obnarodovanja a trebala se održavati svakog četvrtka u Vilajetskom idare-medžizu, a u posljednji dan licitacije zaključiti prodaja (256). Da li je ova licitacija uspjela i prodaja realizovana, ne znamo jer o tome nema podataka.

Početkom 1868 objavljena je, i u februaru iste godine održana, licitacija za prodaju hrastovog drveta na području Motajice i Kozare planine. To drvo su, dvije godine ranije, sjekli zakupci i seljaci i tamo ga ostavili neiskorišćenog u obliku ležike. Količina za prodaju namijenjenog i na licitaciju iznesenog drveta nije objavljena ali je napomenuto da će se sve drvo prodati „dature“. Prema uslovima prodaje kupac je bio „slobodan od dana, u koji je ta drva zakupio pa do svršetka mjeseca oktobra 1869 po hristijanskom računu, sa istijem drvima po svojoj volji raspolagati i s njima kakvu hoće radnju preduzimati“. Ovom je terminu dodana još jedna godina, da bi zakupac

mogao svu izradenu građu na određeno mjesto izvući. Karakteristični su uslovi prodaje koji se odnose na realizovanje ugovora o korišćenju ležeće drvene mase. Oni pokazuju smišljen sistem i dobro organizovani način primopredaje izrađenog materijala. Kupac je mogao koristiti samo one ležike koje su bile od šumarskog osoblja obilježene. U slučaju da se u šumi našlo koje oboreno stablo bez doznake, a koje je palo prije nekoliko godina, mogao ga je kupac koristiti samo pod uslovom da ga šumarski organ naknadno obilježi. Šumarski organ smio je, međutim, izvršiti naknadno doznaku samo onda, ako se osvjedočio da je takvo ležeće stablo starijeg datuma. Ako bi kupac postupio protivno, smatrao bi se, u smislu ugovora, odgovoran za šumsku štetu i morao je platiti globu „kao i svaki drugi koji protiv uredbе šumske drva siječe“. Kupac nije mogao izvoziti iz šume izradenu građu prije nego što mu šumarski organ sve komade ne obilježi svojim čekićem. Izuzetak je činilo ogrevno drvo, „budući se na njih biljega udariti ne može“, ali je i izvoz ogreva iz šume bio uslovljen izdavanjem posebne potvrde (teskere), koja je morala biti snabdjevena žigom čuvara šuma (257).

Početkom 1869 određeno je za prodaju, putem javne licitacije, 2577 četinarskih stabala u Kozari planini. Iz izvještaja šumarskog inspektora banjalučkog sandžaka, koji je dostavljen Vilajetskoj vladi početkom februara 1870, vidi se da ta prodaja nije uspjela (258).

U avgustu 1869 izneseno je na prodaju, putem javne licitacije koja se održavala u Banjaluci, 6000 jelovih stabala za građevno drvo i pilanske trupce u Kozari planini te 6000 hvati bukovog ogreva u Motajici planini kod Kobaša (104). Naročito veliki interes za ovu licitaciju, a posebno za četinarsko drvo u Kozari, pokazao je Gašparšić Franjo, trgovac iz Stare Gradiške. On je tražio od Austrijskog generalnog konzulata i Vilajetske vlade informacije u pogledu licitacije kao i detaljnija obavještenja o uslovima prodaje. I Konzulat i Vilajetska vlada uputili su Gašparšića na oglas o prodaji koji je bio objavljen u službenom listu Vilajetske vlade. Austrijski generalni konzulat u Sarajevu dostavio je štampane oglase o ovoj prodaji gradskim magistratima u Sl. Brodu, Novoj Gradiški, Staroj Gradiški, Kostajnici, Generalnoj komandi krajiških pukovnija, te Namjesništvima u Zagrebu i Zadru (259). Ova licitacija je uspjela. Cjelokupnu količinu jelovih stabala kupio je banjalučki trgovac Jovo Pištelić, koji je dao najpovoljniju ponudu od $9\frac{3}{4}$ pijastera po stablu ili ukupno 58.500 pijastera. Bukovinu za izradu 6000 hvati ogreva u Motajici kupio je neki Hadži-Ago iz Bos. Broda uz najpovoljniju ponudenu cijenu od 16 $\frac{1}{4}$ pijastera po 1 hvatu izrađenog ogreva ili ukupno 97.500 pijastera (180). Ugovor o sječi 6000 hvati bukovog ogreva u Motajici realizovan je sa izuzetkom 80 hvati ogreva koje kupac nije uspio da u ugovornom roku izveze iz šume. O tome je Banjalučko sandžačko vijeće (medžliz-idare) obavijestilo Vilajetsku vladu u januaru 1873 i tražilo odobrenje da se tih 80 hvati ogrevnog drveta proda putem javne licitacije u korist državne kase (260).

Na javnoj licitaciji zakazanoj i održanoj 11 novembra 1869 u Banjaluci, izneseno je na prodaju 4000 hvati bukovog i hrastovog ogrevnog drveta koje se imalo posjeći i izraditi na području derventske nahije u Vučjak planini, zatim 1500 hrastovih stabala „za željezničku gradnju“ u Motajici planini i 1400 topolovih stabala za izradu 450 hvati ogreva u šumi Donja Dolina kod Bos. Gradiške (156). Za 4000 hvati bukovog i hrastovog ogreva u šumi Vučjak bila je određena početna licitaciona cijena od 9 pijastera po 1 hvatu. Uz oštru konkurenciju licitanta ostao je dostalac i kupac Matija Baumeister iz Sl. Broda

ОБЈАВА

10. по старом, а 22. Августа по новом календару 1869. у подно продаваће се путем јавне аукције у Банској луци у присуству г. мушкетријера доде изводиће се дрва наизабраће се у Београдском округу.

Име шуме.	Број дрва.	Број хвати	Приближни број дуга.	Прикједба
Дубрава.	17802 краје.			
Светишница.	3517 "			
Јаворана.	1308 "			На обали Саве
Долна Долина.	2137 "			
Козарац.	6000 Јела			
Мотаница.		5000 бркова		Више или мање раскопана дрва три хакта од Саве удаљена.
Ситник дуг.			150.000	
Бржањница дуг.				
Носитски дуг.				
Чундаски дуг.				
Србеница.				
Дубаћ.			500.000	На великој О-
Браски и окрив-			300.000	крини остатак од аукције од 1867. год.
ски дуг.				
Пашинца и сту-			200.000	
па.			100.000	
Шабљинац.				

Прикједба

Закупишци морају до двадесет и пет дана као кауцију платити дијелом прикједбе сваке партије дрва подложити. Четврти дијел ове кауције плаћа се у тотому новцу и то одмах за све партије дрва, којих куповна цијена 50.000 гроша предати, а половина кауције плаћа се одмах за оне шуме, које мање приједбе.

Вилаетска штампарија у Сарајеву

Srpski tekst objave javne licitacije održane u Banjaluci 22 avgusta 1869 za prodaju 6.000 jelovih stabala u Kozari i 6.000 hvati bukovog ogreva u Motajici. („Bosna“ br 162 od 19. avgusta 1869).

O B J A V A

По старом 20 Октобра, а по новом календару 11 Новембра
ова година у Српској провинцији Ње Ње на избору највишег одликавања
највишег одликавања јавног изабрања дрва изабрања дрва.

Број дрва	Врста дрва	Име шума
4000 кубних	Букво и хрстових дрва на горњем хрстовом за гужу	Шумама у деревитском владуку
1500	железничку тополовину на горњем	Шумама у деревитском владуку
1450		Дрвама у владуку градинама

У Сарајеву 10 Октобра 1869.

إعلانات

آیدہ محرز ایسی و القدار اچاچر بنالوقہ مجلس امانہ سلسلہ اشو تشریح اول رومیسک اوتو زئی
والافرانہ اشو تشریح ایسیک اون بری کوی بعد الصباح ساعت درتہہ باز ایدہ فروخت اولہ جستن
اشواسنہ طلب بولان شواکت وقت مذکورہ مجلس من بودہ مرا جستا تقریر لازم بقہ حتی اعلان اولشون

اچاچرک مقداری	اچاچرک جسی	اچاچرک بولان ایسی
قبولاج عدد		
1000	طایر جسته اچاچرکین حطب	بنالوقہ سخا غنسدہ در بند قضا سلسلہ و ویرقی اور مانسدہ
1000	دمیر یولی ایچور سلسلہ ایسی	قضاء من بودہ موطایید ایسی
1500	قوالی اچاچرکین حطب	بنالوقہ سخا غنسدہ شرار شقه قضا سلسلہ دولت اور مانسدہ
090	یکون	

Srpski i turski tekst objave javne licitacije održane 11. novembra 1869 u Banjaluci za prodaju 5.450 hvati hrastovine i topolovine za izradu ogrevnog drveta i 1.500 hrastovih stabala za željezničku građu. („Bosna“ br. 176 od 19. redžepa 1286 — 25. oktobra 1869).

uz najpovoljniju ponudenu cijenu od 14 1/4 pijastera po hvatu ili ukupno 57.000 pijastera. Za 1500 hrastovih stabala u žumi Motajici, bez garancije da u njima ima 60.000 kubnih stopa tehničkog drveta koliko je procijenjeno, određena je isključna cijena u iznosu od 30 para (3/4 pijastera) po 1 kubnoj stopi. Uz vrlo jaku konkurenciju ostao je dostalac i kupac Ilija Čolanović trgovac iz Stare Gradiške, koji je konačno ponudio enormnu cijenu od 4 pijastera i 24 pare po 1 kubnoj stopi tehničkog drveta ili ukupno 276.000 pijastera. Količinu od 450 hvati topolovog ogreva za paljenje cigle kupio je, kao jedini ponuđač, Ilija Čolanović. On je ponudio 4 pijastera po 1 hvatu ili ukupno 1800 pijastera, koliko je i iznosila početna licitaciona cijena (183). Baumeister nije mogao realizovati ugovor u određenom roku koji je bio postavljen sa početkom novembra 1872. On je do kraja 1871 posjekao i izradio 2650 hvati ogreva te mu je ostalo da u 1872 izradi 1350 hvati a iznese iz šume do

Save 4000 hvati. Zbog izvanredno jake zime i visokog snijega u toku zimskog perioda 1871/72 i velikog izljeva rijeke Save u proljeće 1872, kupac nije bio u mogućnosti da posao završi u ugovornom roku. On je tražio produženje roka eksploatacije pozivajući se na višu silu (*vis maior*). Vilajetska vlada u Sarajevu nije bila voljna da, u tom pogledu, izađe u susret kupcu. Ona je shodno odredbama sklopljenog ugovora počela preduzimati mjere za izvršenje zapljene izrađenog materijala u korist državne blagajne. Generalna direkcija šuma u Carigradu produžila je, međutim, krajem 1872 rok za realizovanje ovog ugovora do kraja oktobra 1873 do kada je Baumelster i dovršio posao (261).

Čolanović je u ugovornom roku, tj. do novembra 1872, izradio od 1500 posječenih hrastovih stabala, umjesto procjenjenih 60.000 kubnih stopa tehničkog drveta, svega 44.401 1/2 kubnu stopu. On je, s tim u vezi, tražio da mu se povrti preplaćena kupovina u iznosu od 71.753 pijastera i 14 para. Na intervenciju Austrijskog generalnog konzulata, tadašnji vilajetski šumarski inspektor Riza-bej, izjavio je da će Čolanović primiti položenu kauciju, dok na povraćaj uplaćene kupovine nema prava. Vilajetska vlada je donijela u tom smislu rješenje i odbila Čolanovićev zahtjev sa motivacijom da je on kupio 1500 hrastovih stabala za izradu 60.000 kubnih stopa tehničke građe, dok se država kao prodavač i u oglasu licitacije i u ugovoru ogradila i naglasila da ne garantuje za procijenjenu količinu tehničkog drveta u prodanim stablima. Čolanovićevo traženje bilo je neosnovano, jer su ta stabla, odnosno njihovo tehničko drvo, bili procjenjeni i prodani za izradu željezničke građe dok je kupac iz istih hrastovih stabala izrađivao i francusku dugu (262).

Na javnoj licitaciji, koja je bila raspisana i održana 31 novembra 1869 u Bos. Kostajnici, izneseno je, pored ostalog, na prodaju 1505 jelovih stabala u prijedorskom dijelu Kozare i 4000 hvati ogreva u šumi Pastirjevo. Ta je licitacija zbog komplota zainteresovanih trgovaca prekinuta i ponovo raspisana i održana 13 septembra 1870 u Banjaluci. Predmet licitacije bili su svi neprodani objekti iz prve licitacije, isključivo jelova stabla iz Kozare. Za 4000 hvati ogreva u šumi Pastirjevo određena je početna licitaciona cijena od 5 pijastera po 1 hvatu. Dostalac i kupac ostao je Nikola Radošević iz Hrvatske Kostajnice uz cijenu od 6 1/4 pijastera po 1 hvatu (183, 185). Radošević je u decembru 1871 pripremio za izvoz u Austriju 400 hvati ogrevnog drveta ali mu je šumarski inspektor Nikola Kikan zabranio otpremu dok ne uplati šumsku taksu za cijelu količinu drveta kupljenog po ugovoru. Radošević je tada tražio zaštitu Austrijskog generalnog konzulata i molio intervenciju kod Vilajetske vlade (72, 185, 263).

Nastojeći da dođe do što većih finansijskih sredstava, koja su joj bila sve više potrebna za održavanje i proširenje administrativno upravnog aparata, koje joj je nametalo reformno zakonodavstvo, otomanska uprava je iznosila na prodaju putem licitacija, pored hrastovine za koju su se naročito interesovali strani trgovci i preduzimači, i četinarsko drvo, koje je dotada sječeno u trgovačke svrhe u relativno manjem opsegu. Tako je na licitaciji, koja je bila zakazana za 13 septembar 1870 u Banjaluci, pored velikih količina hrastovine za izradu francuske duge i bukovine za izradu ogreva, bila uključena i prodaja 50.000 m³ četinarskog tehničkog drveta od čega 30.000 m³ u bazenu Krivaje i Gostovičke rijeke i 20.000 m³ u području Bistrice i Starinske rijeke. Ova licitacija je, kako smo već spomenuli, uspjela što se tiče prodaje hrastovine i bukovine, dok za četinarsko drvo, čija je početna licitaciona cijena iznosila

25 pijastera po 1 m³, nije bilo nijedne ponude, iako je na toj licitaciji prisustvovalo preko dvadeset trgovaca, od kojih preko dvije trećine stranaca (185, 264).

U istom cilju održana je u Banjaluci, u martu 1871, javna licitacija u prisustvu Ćamil-bega, mutesarifa banjalučkog sandžaka, članova Idare-medžliza i šumarskog inspektora Houvalta, radi prodaje 2577 obilježenih jelovih stabala u Kozari planini, u šumskim predjelima Jastrebova Kosa, Delin Potok, Gomilina, Brezova Kosa, Šibljikovac i Omerova Kosa. Obilježena stabla bila su prije objave licitacije premjerena, pa su im u oglasu licitacije označene debljine odnosno veličine opsega u prsnoj visini koje su se kretale od 120—300 cm. Procijenjena vrijednost obilježenih stabala uzeta je za početnu licitacionu cijenu, a iznosila je prosječno 10 pijastera po 1 stablu (265).

U septembru 1871 prodavano je, putem javne licitacije koja je održana u Vilajetskom idare-medžlizu u Sarajevu, pored hrastovine za proizvodnju duge na šumskom području Teslića i Donje Krivaje, veći broj dubećih i ležećih stabala lišćara i četinarara za proizvodnju građevnog i ogrevnog drveta. Tom prodajom bilo je obuhvaćeno 5000 hvati bukovog ogrevnog drveta u bazenu Gostovičke rijeke, 10.000 hvati bukovog ogrevnog drveta u Majeveci planini, u predjelu Maoča i Rajić sa izvozom na rijeku Savu kod Brčkog, te 80.000 m³ četinarskog (borovog, jelovog i smrčevog) drveta u Krivajskom i Gostovičkom bazenu, zatim u šumskom području na desnoj obali rijeke Bosne, između Žepča i Zenice (Priluk, Mračaj, Pepelari, Šagovići, Kovanići i Nemila). Oglas ove licitacije potpisao je ministar finansija Hamdi i direktor Generalne direkcije šuma u Carigradu Bedros Kujundžian (72). Na toj licitaciji koja je održana 13 septembra 1871 prodano je 5000 hvati bukovog ogreva u bazenu Gostovičke rijeke firmi Milutinovića sinovi iz Pančeva, uz cijenu od 10 1/4 pijastera po hvatu, koliko je iznosila i početna cijena. Drugi prodajni objekat od 10.000 hvati bukovog ogreva u Maoči i Rajićkoj rijeci kupio je kao najbolji ponuđač Salamon Zeisel, trgovac iz Osijeka, uz cijenu od 18 pijastera po 1 hvatu, dok je isključna cijena za ovo drvo iznosila 10 pijastera po 1 hvatu. 80.000 m³ četinarskog drveta nije uspjele prodati, jer za to drvo nije bilo interesa niti ponuda za njegovu kupovinu (266). Trgovac Zeisel sklopio je sa Vilajetskom vladom ugovor o sječi 10.000 hvati bukovog ogreva, ali ga nije realizovao. On je, prema odredbama ugovora, bio dužan da od ukupne kupovine, koja je iznosila 180.000 pijastera, plati do 1 marta 1872 godine 1/4 kupovine tj. 45.000 pijastera ili najkasnije do 1 juna 1872 ali uz plaćanje tromjesečnih kamata. On to nije učinio, iako je do toga roka izradio 74 hvati ogreva i pored toga, poružio veći broj stabala koja su ležala u šumi neizrađena. U namjeri da se izvuče iz ugovorenih obaveza, Zeisel je zamolio Vilajetsku vladu da anulira s njim sklopljen ugovor zbog navodnog negodovanja muslimanskog stanovništva nahije brčanske povodom eksploatacije majevičkih šuma. Vilajetska vlada prozrela je Zeiselovu namjeru, stornirala ugovor, položenu kauciju u iznosu od 18.000 pijastera proglasila propalom u korist državne blagajne a izrađenih 704 hvati ogrevnog drveta zaplijenila i odredila da se prodaju putem javne licitacije. Ovo sve sa motivacijom neizvršenja ugovorenih obaveza trgovca Zeisela kao kupca (263, 267). Oglas o prodaji zaplijenjenog drveta putem licitacije odštampan je u službenom listu Vilajetske vlade početkom decembra 1872 godine (110).

Josip Radošević, trgovac iz Hrvatske Kostajnice, ponudio je krajem 1872 kupovinu 500—1000 m³ bukovog tehničkog drveta, koje bi sjekao u šumi

upotrebljava rijeke za transport drveta u toku jednog mjeseca. Ukoliko bi time bili mlinovi prikraćeni u radu, kupac je bio dužan da vlasnicima mlinova nadoknadi štetu (269). Iz izvještaja glavnog šumarskog inspektora, koji je dostavljen početkom aprila 1873 Vilajetskoj vladi, vidi se da je ova licitacija uspjela samo djelomično. Za kupovinu 80.000 m³ četinarske građe u šumama sarajevskog, banjalučkog, travničkog i zvrničkog sandžaka, kao i za 10.000 hvati bukovog ogreva u Majevidi i 5000 hvati bukovog ogreva u Kozari nije bilo interesenata. S tim u vezi je glavni šumarski inspektor predložio produženje roka licitacije „ne bi li se javio koji mjesni kupac“ (72). Prodaja 10.000 hvati bukovog ogreva u šumama Donje Krivaje uspjela je, ali se iz raspoloživih dokumenata ne vidi ko je bio kupac toga drveta.

U septembru 1873 bila je raspisana javna licitacija za prodaju, pored ostalog, i 25.000 m³ četinarske građe u Ozren planini, u kadiluku maglajskom, sa izvozom na rijeku Bosnu i rokom eksploatacije od 4 godine, zatim prodaja 50.000 m³ četinarske građe u Kozari planini, sa izvozom na rijeku Unu i rokom eksploatacije od 8 godina, te na kraju prodaja 6000 hvati bukovog ogrevnog drveta u Motajici planini, sa rokom eksploatacije od 3 godine. Ova licitacija nije uspjela, pa je određeno da se ponovo objavi krajem februara 1874 (195, 196).

Otomanska uprava je očigledno nastojala da dotadašnju eksploataciju šuma, koje su intenzivnim sječama i korišćenjem sve više proređivane, zamijeni eksploatacijom četinarskih šuma kojih je u Bosni u to vrijeme bilo u izobilju. U tome nastojanju otomanska uprava je išla i dalje pokušavajući da nađe načina i mogućnosti kako bi dotadanje komercijalno iskorišćavanje šuma koje se vršilo u okviru manufakturne proizvodnje preorijentisala na industrijsko iskorišćavanje. U tom cilju ona je nastojala da pridobije kupce četinarskog drveta koji bi, pored proizvodnje oblog i tesanog građevinskog drveta, izradivali pilansku oblovinu i, u vezi s tim, pristupili izgradnji i postavljanju industrijskih postrojenja za preradu četinarske oblovine. U tom smislu su, u objavama prodaja četinarskog drveta putem javnih licitacija, stavljane klauzule da kupci četinarskog drveta mogu, u cilju njegove prerade, podizati pilanska postrojenja na području Bosne (270).

Sredinom 1870 preduzeo je Muhamed Firdus, velikoposjednik iz Livna, akciju za eksploataciju šuma u zapadnom dijelu Bosne, u prvom redu onih oko Livna i Glamoča. U septembru mjesecu iste godine on je svoju namjeru saopštio u povjerenju austrijskom konzularnom agentu u Livnu, izjavljujući mu da će poduzeti korake u cilju dobivanja koncesije za eksploataciju spomenutih šuma i da se stavio u kontakt sa jednom tržišanskom firmom koja će uputiti svoga stručnjaka da pregleda šume. Istovremeno je konzularni agent obaviješten da je turski konzul iz Splita poslao povjerljivi izvještaj livanjskom kajmakamu, da u Livno dolazi jedna sumnjiva ličnost i da treba da bude na oprezu. Tu sumnjivu ličnost predstavljao je, u stvari šumarski inspektor Anton Krammer, izaslanik firme Morpurgo i Parente iz Trsta. On je stigao u Livno 15 septembra 1870, a odmah je iza toga Muhamed-beg Firdusu saopšteno u konaku da on s obzirom na poslovne veze sa firmom Morpurgo, može primiti u svoju kuću izaslanika Krammera, ali da taj stranac, u vezi s obavještenjem primljenim iz Splita, ne smije za vrijeme svog boravka izlaziti iz Firdusove kuće. Tu se stvarno nije radilo o nikakvoj sumnjivoj ličnosti i njenoj političkoj misiji, nego o manevru livanjskog kajmakama, koji nije bio u dobrim odnosima sa Firdus-begom i koji je svim sredstvima nastojao da omete njegovu akciju u vezi s eksploatacijom tamošnjih šuma (271).

Povezavši se preko izaslanika Krammera još žvržće sa firmom Morpurgo i Parente, Muhamed-beg Firdus podnio je 1870 Vilajetskoj vladi i formalnu ponudu za eksploataciju tamošnjih šuma, predstavljajući firmu Morpurgo i Parente kao njegovog budućeg kupca izrađenog drveta, dok je ona stvarno trebala biti njegov ortak. Vilajetska vlada u Sarajevu primila je povoljno akciju i ponudu Firdus-bega, ali je livanjski kajmakam, Emin-efendija, namjerno prikrivao povoljno mišljenje Vilajetske vlade, koja ga je o tome pismeno obavijestila. Firdus-beg je postao nestrpljiv čekajući to rješenje, tim prije, što je stalno dobivao pisma i upite od svoga budućeg ortaka iz Trsta. On je radi toga i otputovao u Trst i sa firmom Morpurgo i Parente sklopio ugovor a nakon toga uputio se direktno u Carigrad gdje je u svoje ime zatražio dozvolu za eksploataciju svojih vlastitih šuma, a u ime firme Morpurgo i Parente predao ponudu za eksploataciju državnih šuma na području livanjskog i glamočkog sreza. Vilajetskoj vladi u Sarajevu date su iz Carigrada direktive da poduzme sve pripremne radove za prodaju tih šuma.

Krajem marta 1873 stigao je u Livno splitski trgovac Andrija Milošević, kao zastupnik firme Morpurgo i Parente, koja je namjeravala da sa Firdus-begom uzme u zakup tamošnje državne šume na dugoročnu eksploataciju. Želio je da mu se omogući pregled šuma i da mu se pruže potrebne informacije o tamošnjim prilikama i uslovima za taj veliki posao. On je u društvu sa austrijskim konzularnim agentom obišao livanjske šume i prikupio izvjesne informacije i nakon sedmodnevnog boravka otputovao natrag obećavši da će se uskoro povratiti sa jednim tehničkim stručnjakom.

Koncem aprila 1873 Milošević se faktično povratio u Livno, u društvu inženjera Wranitzky-a, i najavio tamošnjem kajmakamu s kojim su obadvojica otputovali u Glamoč da pregledaju tamošnje šume. Nakon sedmodnevnog zadržavanja u Livnu i Glamoču Milošević je sa Wranitzkym otputovao u Trst radi podnošenja izvještaja firmi Morpurgo, odakle se trebao vratiti u Sarajevo da uz pomoć Austrijskog generalnog konzulata pristupi pregovorima sa Vilajetskom vladom u cilju sklapanja ugovora. Prema izvještaju Konzularne agencije u Livnu, koji je upućen Generalnom konzulatu u Sarajevu, izaslanici firme Morpurgo i Parente bili su zadovoljni šumama, kao objektima eksploatacije, ali su konstatovali da eksploataciju u velikoj mjeri otežava nedostatak transportnih komunikacija. Ovo je naročito važno za put od Bilibriga na dalmatinskoj granici do Livna i put od Livna do Glamoča, odnosno do šumskog kompleksa Crna Gora, u pravcu Mliništa.

Firma Morpurgo i Parente, neposredno iza toga, dostavila je Vilajetskoj vladi u Sarajevu ponudu, u kojoj se izjasnila spremnom da pod određenim uslovima zaključi ugovor i preuzme eksploataciju spomenutih šuma. Od postavljenih uslova tri su bila najglavnija. Prvo, da otomanska uprava preuzme na sebe izgradnju ceste Bilibrig — Livno — Travnik i ceste Livno — Glamoč — šumski kompleks Crna Gora, odakle bi se ona mogla vezati sa Banjalukom. Drugo, da firma dobije isključivo pravo eksploatacije šuma livanjskog bazena na 20 godina, uključivo i rude u tom području, i treće, da firma može po svom sopstvenom nahođenju podizati parne i vodene pilane za preradu drveta iz ugovornog područja.

Vilajetska vlada, krajem juna 1873, odbila je tu ponudu sa motivacijom da su dostavljeni uslovi u suprotnosti sa postojećim zakonskim propisima i naglasila da firma može preuzeti eksploataciju jedino, pod uslovom, da šumarski stručnjaci prethodno obilježe sva stabla, koja će biti predmet prodaje, da se doznačena

i procijenjena drvena masa iznese na prodaju putem javne licitacije i da firma Morpurgo i Parente pristupi licitaciji, držeći se uslova prodaje koji budu označeni u oglasu licitacije, a među kojim uslovima će biti određen i rok eksploatacije.

Firma Morpurgo i Parente nije htjela odstupiti od svojih uslova, pa je, nakon primljenog izvještaja svoga opunomoćenika Miloševića, donijela konačnu odluku da odustane od akcije za eksploataciju šuma livanjskog bazena, koju je bez ikakvog rezultata vodila nekoliko godina. U pismu, koje je spomenuta firma uputila, početkom jula 1873, austrijskom generalnom konzulu u Sarajevu, Svetozaru Teodoroviću, saopštava mu se odluka, zahvaljuje na njegovoj pomoći i savjetima koje je pružio njenom opunomoćeniku Miloševiću kao i posredovanju i zauzimanju kod otomanskih vlasti u cilju izdavanja koncesija za eksploataciju livanjskih šuma. U pismu se upućuje Teodoroviću molba da, ukoliko mu to nije nezgodno, izrazi, u ime firme Morpurgo i Parente, posebnu zahvalnost guverneru (valiji) za njegovu naklonost i da mu saopšti da je otomanska vlada izgubila jednu rijetku priliku da u Bosni razvije industriju, za što joj se neće uskoro pružiti slična prilika i tako povoljna mogućnost (272).

Sedamdesetih godina prošlog vijeka osjetilo se interesovanje stranih preduzetnika i trgovaca za bosanske šume u odnosu na izradu bukove i četinarske duge. To je i potaklo Vilajetsku vladu da počne reklamirati granična područja sa četinarskim i bukovim šumama u zapadnom i jugozapadnom dijelu Bosne, pozivajući strane interesente da se obraćaju Vilajetskoj vladi u Sarajevu radi eventualnog zakupa eksploatacije tih šuma u cilju proizvodnje bukove i jelove duge. U jednoj objavi, štampanoj u službenom listu Vilajetske vlade početkom aprila 1873, piše doslovno: „U travničkom sandžaku, u hljevanskom i glamočkom kadiluku, i u bihačkom sandžaku, u petrovačkom kadiluku, nalazi se na austrijskoj granici bukovijeh i jelovijeh drva za građenje duge i druge građe, i to u mjestima za prenos u Austriju udesnijem. Ko bi od ovijeh drva što zakupiti želio, neka se prijavi idare medžlizu vilajeta bosanskog“ (273).

Čolanović Ilija, drvarski trgovac iz Stare Gradiške, ponudio je u oktobru 1873 Vilajetskoj vladi u Sarajevu kupnju većih količina ličarskog drveta u šumama Staparski Lug i Gnjilice kod Bos. Svinjara. On je ponudio, u ime šumske takse, za sječu 2000—4000 m³ hrastovine 8 pijastera po 1 m³, za 3000—4000 m³ jasenovine 6,5 pijastera po 1 m³, za 400 m³ brestovine 5,5 pijastera po 1 m³ (72). Na javnu licitaciju koja je bila zakazana i održana u septembru 1874 u Sarajevu, izneseno je na prodaju, pored ostalog, i drvo na koje je reflektirao spomenuti Čolanović. Tom prodajom je, pored ostalog, bilo obuhvaćeno:

1) 2500 m³ hrastovog tehničkog drveta za izradu željezničkih pragova i skretničke građe u šumi Motajici i Širčevići, sa izvozom na rijeku Savu kod Kobaša;

2) 5000 m³ jasenovog i brestovog tehničkog drveta u šumama oko Stapara;

3) 1500—2000 hvati ogrevnog drveta u šumi Stapari, Carinski Lug i Gombaza, kadiluka gradiškog, sa izvozom na Savu kod Bos. Svinjara;

4) 6000 hvati ogrevnog drveta u Prosari planini, sa izvozom na rijeku Savu;

5) 10.000 m³ četinarskog drveta na desnoj i lijevoj obali Vrbasa, između Jajca i Banjaluke, u kadiluku jajačkom i banjalučkom;

6) 3000 m³ četinarskog drveta u šumama na području Gostovičke rijeke u kadiluku maglajskom (72).

گزارش وزارت عدلیه در خصوص اقدامات اصلاحیه در نظام حقوقی ایران

در خصوص اصلاح نظام حقوقی ایران، اقدامات متعددی در سالهای اخیر انجام شده است. این اقدامات شامل اصلاح قوانین اساسی، قوانین مدنی، کیفری و تجارتی می باشد.

از جمله مهمترین اقدامات، تصویب قانون اساسی جدید است که بر مبنای اصول دین و حقوق بشر تدوین شده است.

علاوه بر این، اصلاحات مهمی در قوانین مدنی و کیفری نیز انجام شده است که منجر به هماهنگی بیشتر نظام حقوقی ایران با استانداردهای بین المللی شده است.

در ادامه، وزارت عدلیه در پی اصلاح قوانین تجارتی و اقتصادی است تا فضای مناسبی برای سرمایه گذاری و توسعه اقتصادی فراهم شود.

این اقدامات نشان دهنده تعهد دولت ایران به اصلاح و بهسازی نظام حقوقی کشور است.

در پایان، امیدواریم که با اجرای کامل این اقدامات، نظام حقوقی ایران به بلندیهای جدیدی برسد.

وزیر عدلیه

تاریخ: ...

محل: ...

مهر و امضاء

تذکره

این تذکره در خصوص تغییرات اخیر در قوانین مالی و اقتصادی است.

تغییرات مذکور شامل افزایش نرخ مالیات بر ارزش افزوده و اصلاح قوانین مربوط به بورس است.

این اقدامات در راستای توسعه اقتصاد و جذب سرمایه گذاری انجام شده است.

در ادامه، دولت در پی اصلاح قوانین مالیاتی است تا بار مالیات بر شهروندان منصفانه باشد.

این تغییرات منجر به شفافیت بیشتر در نظام مالیاتی کشور خواهد شد.

در پایان، امیدواریم که این اقدامات به نفع اقتصاد کشور باشد.

وزیر اقتصاد

تاریخ: ...

محل: ...

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

تذکره

این تذکره در خصوص تغییرات اخیر در قوانین مالی و اقتصادی است.

تغییرات مذکور شامل افزایش نرخ مالیات بر ارزش افزوده و اصلاح قوانین مربوط به بورس است.

این اقدامات در راستای توسعه اقتصاد و جذب سرمایه گذاری انجام شده است.

در ادامه، دولت در پی اصلاح قوانین مالیاتی است تا بار مالیات بر شهروندان منصفانه باشد.

این تغییرات منجر به شفافیت بیشتر در نظام مالیاتی کشور خواهد شد.

در پایان، امیدواریم که این اقدامات به نفع اقتصاد کشور باشد.

وزیر اقتصاد

تاریخ: ...

محل: ...

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

تذکره

این تذکره در خصوص تغییرات اخیر در قوانین مالی و اقتصادی است.

تغییرات مذکور شامل افزایش نرخ مالیات بر ارزش افزوده و اصلاح قوانین مربوط به بورس است.

این اقدامات در راستای توسعه اقتصاد و جذب سرمایه گذاری انجام شده است.

در ادامه، دولت در پی اصلاح قوانین مالیاتی است تا بار مالیات بر شهروندان منصفانه باشد.

این تغییرات منجر به شفافیت بیشتر در نظام مالیاتی کشور خواهد شد.

در پایان، امیدواریم که این اقدامات به نفع اقتصاد کشور باشد.

وزیر اقتصاد

تاریخ: ...

محل: ...

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

مهر و امضاء

Turski tekst ugovora odnosno uslova pod kojima se u 1874 prodavalo putem javne licitacije 5.200 kubičnih aršina razne građe u šumama Separi i Gnjljica. („Bosna“ br. 427 od 30 avgusta 1874).

U uslovima prodaje, koji su se odnosili na sječu 6000 hvati bukovog ogreva u Prosari planini, naglašava se da se na prodaju iznesena količina drveta „računa prema predračunu šumske administracije” i da se za tu količinu ne garantuje. Ako se procijenjena količina ne bi mogla naći u tom području, kupac nije imao pravo tražiti nikakvu naknadu negosamo povraćaj više uplaćene kupovine. U ovom posljednjem slučaju trebalo je putem državnih vlasti ispitati da li je kupac izradio sve drvo sposobno za ogrev i da li je od posječenih stabala ostavio dijelove koji bi se mogli iskoristiti za izradu ogreva. Ukoliko bih stkonsatovalo ovo posljednje kupac nije mogao rekvirirati na povraćaj više uplaćene kupovine niti kaucije. U slučaju da bi kupac od obilježenih stabala izradio više ogreva nego što je to od šumarskih organa procijenjeno i ako taj višak nije prelazio 10% mase, ostavljen je kupcu i naplaćivan po ugovornoj cijeni. Ako je višak izrađenog ogreva prelazio 10% u odnosu na procijenjenu i kupljenu količinu, on je ostajao u svojini države kao prodavača a kupac nije imao pravo da traži bilo kakvu odštetu. Ovo pokazuje očitú tendenciju otomanske uprave koja se ovakvim ugovornim klauzulama obezbjeđivala od štete koja bi mogla nastati sječom većih količina drvnih masa na jednom šumskom objektu nego što je to od strane stručnjaka procjenom predviđeno, dok se s druge strane takvim klauzulama obavezivalo kupca da pri izradi drveta racionalno iskorišćava drvenu masu posječenih stabala. Prema uslovima prodaje, kupac je morao izvesti izrađeno ogrevno drvo na mjesto koje mu odredi šumarski inspektor, i složiti drvo u jednake složajeve (sure) i čekati sve do časa premjedbe, odnosno primopredaje. Ako bi ogrevno drvo, bilo loše složeno, da se nije moglo mjeriti, propadalo bi u korist države. U koliko bi kupac ostavio u šumi izrađeno drvo da propada, pod izgovorom da mu se izvoz toga drveta ne rentira, ostavljeno drvo mu je zaračunavano i naplaćivano po ugovornoj cijeni (111,197).

Banjalučki trgovac Jovo Pištelić ponudio je kupovinu 4000 m³ četinarske građe u šumama Kozara, Batković, Birač, Kolibovača, Kozica, Klada, Knezovica i Barica uz cijenu od 15 pijastera po 1 m³. U službenom listu Vilajetske vlade od 1875 objavljeno je rješenje Vilajetskog idare medžliza kojim se pozivaju svi, koji žele ovu građu kupiti uz višu cijenu od one koju je ponudo Pištelić, da se u roku od 21 dan prijave Vilajetskoj vladi u Sarajevu. U protivnom će se sklopiti ugovor sa Pištelićem (274).

Iz jednog izvještaja, koji je predložio banjalučki mutesarif Vilajetskoj vladi, vidi se da je neki Salamon, trgovac iz Sarajeva, preduzeo da siječe, na osnovu sklopljenog ugovora, ogrevno drvo u Motajici planini uz cijenu od 12 pijastera i 20 para po 1 hvatu. On je do mjeseca decembra 1877 posjekao i izradio 278 hvati ogreva i trebao da plati kupovinu za dotada izrađeno drvo (275).

U šumskom području Pastirjevo vršena je eksploatacija šuma sve do početka ustanka 1876. K a l t n e r (131) navodi da je u Pastirjevu sječeno prije ustanka hrastovo tehničko i bukovo ogrevno drvo i da je 1879 tj. nakon okupacije Bosne po Austro-ugarskoj, tamo ležalo oko 5000 hvati izrađenog ogrevnog drveta, koje je ostalo neizvezeno i najvećim dijelom bilo već neupotrebljivo.

Kapitalistička eksploatacija četinarskih i lišćarskih šuma u Bosni za proizvodnju ostalih šumskih sortimenata nije mogla ostaviti, u doba turske uprave, u većoj mjeri vidnih tragova kao posljedice intenzivnih sječa, kao što je to bio slučaj sa hrastovim šumama u kojima se proizvodila duga. Razlog ovom leži prvenstveno u činjenici što je obim tih sječa, u odnosu na raspoložive sječive

masa četinarica i lišćara u pojedinim šumskim kompleksima, bio relativno malen. S druge strane, pri eksploataciji tih šuma koje su najvećim dijelom imale planinski karakter i rasle na zemljištu slabijeg boniteta nije postojala tolika opasnost da njihove proređene sastojine posluže stanovništvu kao prikladan objekat za konvertovanje u poljoprivredno zemljište, kao što je to bio slučaj sa hrastovim ravničarskim šumama. To nam potvrđuje Kozara planina u kojoj su, s obzirom na povoljan položaj i blizinu rijeke Save, za vrijeme otomanske uprave vršene sječe četinarica i lišćara ali je ona, eliminišući predjele sa čistim sastojinama i mješovitim sastojinama sa učešćem hrasta, ostala do kraja otomanske uprave očuvana i kao takva predstavljala bogatu sirovinsku bazu. Prema procjeni Kalcnera (131) u njoj se nalazilo koncem 1878 oko 10.000 ha visokih šuma sa mješovitim sastojinama jele i bukve, uz omjer smjese 0,3:0,7 sa drvnom masom od 500 m³ prosječno po 1 ha, zatim oko 4000 ha visokih šuma sa mješovitim sastojinama bukve i lipe sa drvnom masom od 400 m³ prosječno po 1 ha, i na kraju oko 2000 ha visokih šuma sa mješovitim sastojinama hrasta i bukve (0,5:0,5), čija je drvna masa, zbog intenzivnih sječa hrastovine, iznosila svega 300 m³ po 1 ha površine.

ORGANIZACIJA PROIZVODNJE OSTALIH ŠUMSKIH SORTIMENATA

Organizacija proizvodnje ostalih šumskih sortimenata koja je vršena u okviru kapitalističke eksploatacije bosanskih šuma, imala je, analogno organizaciji proizvodnje potaše i hrastove duge, sva obilježja manufakturnog načina kapitalističke proizvodnje.

Preduzimači i trgovci sklapali su u prvo vrijeme sa pojedinim feodalcima a poslije 1850 godine sa otomanskim vlastima na osnovu direktnih pogodbi, a iza 1867 godine na osnovu javnih licitacija, ugovore za eksploataciju šuma u cilju proizvodnje određenih sortimenata, među kojima su se isticali građevno drvo (tesane četinarske i hrastove grede), hrastovo brodarsko drvo a zatim sitno tehničko i ogrevno drvo. Plaćanje šumske takse za tehničko drvo vršeno je na bazi stabala, na bazi broja izrađenih sortimenata ili na bazi kubne sadržine izrađene robe dok je plaćanje šumske takse za izradu ogrevnog drveta vršeno na bazi prostorne mjere ovog sortimenta.

(Proizvedena roba, isto tako kao potaša i duga, bila je namijenjena isključivo za strano tržište i eksportovana u austrijske zemlje i Srbiju. Ta eksploatacija je bila najvećim dijelom u rukama stranih a manjim dijelom u rukama domaćih trgovaca i preduzimača. Za razliku od proizvodnje potaše i hrastove duge, za proizvodnju ostalih šumskih sortimenata upotrebljavana je, pored stranih radnika, i domaća radna snaga.) Ova posljednja naročito za proizvodnju tesane četinarske robe i izradu ogrevnog drveta. Transport izrađenog drveta do obala rijeka obavljalo je gotovo isključivo domaće stanovništvo. Plaćanje izrađene robe kao i njen transport vršeno je pogodbom po jedinici mjere.

KAPITALISTIČKA EKSPLOATACIJA HERCEGOVAČKIH ŠUMA

O kapitalističkoj eksploataciji hercegovačkih šuma za vrijeme otomanske uprave u Bosni i Hercegovini postoji nešto podataka koji su, kako je u uvodu spomenuto, najvećim dijelom fragmentarnog karaktera. Tako npr. Dimitz (9), izlažući stanje hercegovačkih šuma prije i poslije austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878), veli da su u višim položajima planinskih masiva

Hercegovine preostali manjeviše nedirnuti kompleksi šuma, dok su šume u nižim položajima, naročito hrastove, temeljito devastirane. On uzima kao primjer hrastovu šumu zv. Dubrava koja se nalazila između Metkovića, Stoca i Mostara a čija je površina iznosila oko 5.000 ha. Spomenuti pisac, pri tome, navodi da je ta šuma početkom pedesetih godina prošlog vijeka (1850) bila predmet eksploatacije nekog tršćanskog trgovca koji je posjekao sva zdrava i debija stabla. Ostatak je posjeklo tamošnje domaće stanovništvo dijelom za svoje vlastite potrebe a dijelom za prodaju u susjednu Dalmaciju. G u t e n b e r g (131) u izlaganju rezultata svoje ekspertize o bosansko-hercegovačkim šumama koje je obilazio 1879 godine uzgred navodi da su donji dijelovi šume Borci posječeni prije 30 godina od preduzetnika Kluky-a i Schönefeld-a, da je posječeno drvo spuštano niz točila do Neretve i transportovano vodom do pilane na Buni, dva sata ispod Mostara. On pri tome spominje da su isti preduzetnici, početkom pedesetih godina XIX vijeka, posjekli čistom sječom donje dijelove šume Crna Gora kod Boračkog jezera kao i to da su posječenu borovinu iz šumskog predjela Blaca pokušali splavariti rijekom Neretvom do Mostara. P a t s c h (13), pišući o Hercegovini nekad i sada, spominje da je Ali-paša Rizvanbegović pri kraju svoga vezirovanja uspio da zainteresuje i angažuje neka strana preduzeća za eksploataciju hercegovačkih šuma i da je ta eksploatacija otpočela 1845 godine. N e u g e b a u e r (276), pišući o našim zemljama, navodi da je jedno strano preduzeće platilo Ali-paši Rizvanbegoviću veliki novčani iznos za sječu i izvoz građevinskog drveta iz hercegovačkih šuma i da su siromašni seljaci morali to drvo besplatno sjeći i dovoziti. S o k o l o v i ć (25) je objavio sačuvani, ali nepotpuni, tekst bujuruldije, koju je izdao Ali-paša stranim preduzimačima Schönefeld-u i dr. u vezi sječe i izvoza drveta iz hercegovačkih šuma. Č o r o v i ć (34) je objavio dnevnik Igumana Prokopija Čokorila u kome je zabilježeno: „Ama deržite tvrdo ovako E. Šenefer i Andrea Lutorini u Zatonu niže Bune, što e makinu načinio, da radi što e paša dopušta da mu davaju deseto drvo za godina dvadeset pa da mu onda ostavi makinu: ti su isti u Župi Konjičkoj i na Borcima, to e sve Šenefer i Andrea na tri mjesta“. Iguman Čokorilo zabilježio je u svom dnevniku kako je i „Latinin“ Kluko sjekao hrastove šume u Hercegovini. On je, u vezi s tim, napisao: „Na 1845 goda znaite braćo Hercegovci i ostali okolnici, u Dubravama u selo Domanovići, što e Kluko Leon zakupio u vezira Ali paše Rizvanbegovića da sieče dublje, svaki dub mađarija, tako e učinio ž nime ne preišljavajući Ali paša da može Latinin potle ograničiti u istoriji da e Latinske bilo...“. B a k u l a (277) u jednoj velikoj pjesmi, koja je objavljena 1857 godine, ilustruje prilike u Hercegovini za vrijeme vezirovanja Ali-paše Rizvanbegovića i u nekoliko stihova se osvrće na eksploataciju hrastovih šuma, koje je Ali-paša prodao strancima:

U nas šuma i dubrava biše	Da prebiru što je njima drago,
Ceri, hrasti dugi do oblaka;	Na dub dajuć zlatan dukat samo.
Tuđa mjesta nam poslaše ljude,	Nu pogodbe a nu ljute rane,
Vezir njima sve prodaje dublje,	Jednog duba više vriede grane..."

M a r t i ć (29) u svojim Zapamćenjima, spominjući strane preduzetnike „Glucka i Sonefeld-a“, navodi da je ta kompanija izgradila zgrade i puteve, koje je za vrijeme ustanka popalio i porušio Kavaz-paša i da je otomanska vlada morala tu štetu nadoknaditi, isplaćivajući je od prihoda zaplijenjenih Ali-pašinih dobara sve dok se nije u cijelosti namirila. Š e r b e t i ć (37), pišući o razvoju šumarstva u Bosni i Hercegovini, spominje ugovor sklopljen

1865 godine sa trgovcem Josipovićem za eksploataciju bosanskih šuma u cilju proizvodnje hrastove duge. On pri tome, uzgred, navodi da je nešto ranije zaključen u Stocu sa Ali-pašom Rizvanbegovićem sličan ugovor koji se, isto tako, odnosio na iskorišćavanje hrastove duge. Z a r i ć (38) u svom kratkom osvrtu na početak razvoja drvne industrije u Bosni i Hercegovini navodi: „U Blagaju na rijeci Buni, srez Mostar, postojala je također vodena pilana koja je sagrađena oko 1831 godine. Na ovoj pilani rezala je drvo firma Šenfeld i Kuki. Oni su imali ugovor za sječu šume u predjelu Borci, ranije srez Konjic. Ugovor sa pomenutom firmom sklopio je Ali paša Rizvanbegović“.

Za razliku od svih ostalih autora, čiji su podaci isključivo fragmentarnog karaktera, nepotpuni, a dijelom netačni i kontradiktorni, K a p i d ž i ć (35) je još prije 26 godina objavio niz interesantnih podataka o iskorišćavanju šuma u Hercegovini, za vrijeme vezirivanja Ali-paše Rizvanbegovića. On se pri tome koristio raspoloživom istorijskom građom i dokumentima četiri godišta (1850—1853) arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu. Ti podaci su se, međutim, odnosili samo na period od 1846—1853 godine, tj. od početka eksploatacije šuma do ustanka u Hercegovini, kada je ta eksploatacija prekinuta i sa stranim preduzećima otvoren spor po pitanju naknade štete i produženja započetog rada.

Služeći se tim podacima, drugom istorijskom građom, a naročito dokumentima arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz perioda 1854—1878 i dokumentima arhive Zajedničkog ministarstva finansija u Beču iz 1878—1882, koji u ove svrhe nisu dosada korišćeni i objavljeni, prikazaćemo početak i razvoj kapitalističke eksploatacije hercegovačkih šuma za vrijeme otomanske uprave, kao i zainteresovanost stranog kapitala, koji je sve do kraja otomanske uprave u Bosni i Hercegovini poduzimao akcije i nastojao da sebi obezbijedi što veće učešće i osigura što čvršće pozicije u eksploataciji hercegovačkih šuma.

Početak kapitalističke eksploatacije hercegovačkih šuma. Zaključenje prvih dugoročnih ugovora sa stranim preduzećima

Četrdesetih godina XIX vijeka hercegovačke šume su postale predmet eksploatacije na kapitalističkoj osnovi. U toku 1845 došlo je do preliminarnih pregovora o eksploataciji hercegovačkih šuma između tadašnjeg hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića s jedne i austrijskih državljana Ernesta Arnolda Schönefelda i Karla Wilhelma Andrea s druge strane. Ti pregovori su privršeni kraju u decembru 1845 kada je Ali-paša izdao spomenutoj dvojici stranih preduzetnika bujuruldiju kojom su oni dobili pravo da u vremenu od 29 decembra 1845 do 31 decembra 1865 eksploatišu šume na području mostarskog, nevesinjskog, blagajskog i konjičkog kadiluka. Prema odredbama toga ugovora odnosno bujuruldije oni su bili ovlašćeni da mogu podići pilansko postrojenje na rijeci Buni, u Zatonu ispod Blagaja, da na podignutoj pilani mogu, za cijelo vrijeme trajanja ugovora, rezati oblovinu i proizvoditi rezanu građu, koju će prodavati na domaćem tržištu, dok su višak proizvedene robe mogli slobodno izvoziti u inostranstvo. U ime šumske takse za pilansku oblovinu kupci su bili obavezni davati Ali-paši svaku desetu dasku odnosno 10% od proizvedene rezane građe a u ime šumske takse za oble tehničke sortimente, koji se neće prerađivati na pilani nego kao takvi biti predmet prodaje odnosno eksporta, po tri daske od 6 aršina dužine za svako stablo. Osim šumske takse

kupci nisu bili dužni plaćati nikakve druge dažbine kao ni carinu za robu izvezenu u inostranstvo. Nakon isteka ugovora kupci su mogli demontirati i odnijeti natrag u Austriju sve mašine i alat iz pilane dok su — pilanska zgrada sa ostalim građevinskim objektima izgrađenim u Zatonu i na radilištima u šumi, uključivo izgrađene transportne komunikacije, trebali preći u vlasništvo Ali-paše Rizvanbegovića. U odnosu na korišćenje dobivenog ovlašćenja udružili su se E. A. Schönefeld i K. W. Andre sa tršćanskim trgovcem Rudolfom Kuglerom, koji je uložio u taj posao odgovarajući dio kapitala. Njih trojica su osnovali posebno preduzeće za eksploataciju hercegovačkih šuma, preradu i eksport drveta i početkom 1846 pristupili organizaciji poslovanja. Oni su podigli u Zatonu, na rijeci Buni, pilanu na vođeni pogon a, isto tako, u Župi više Konjica jednu malu pilanu potočaru. U pogledu eksploatacije šuma ovo preduzeće se u početnom periodu svog poslovanja orijentisalo na gravitaciono područje gornjeg toka rijeke Neretve, gdje je organiziralo šumska radilišta, doveo strane radnike i otpočelo sa sječom četinara u šumskim predjelima Župa i Borci. Na šumskim radilištima je izgradilo potrebne stambene i poslovne zgrade a za sjedište šumske manipulacije odabralo Borke. Izvoz posječenog drveta iz šume do rijeke Neretve obavljan je vučom i rižanjem. U vezi s tim preduzeće je izradilo potrebne zemljane puteve, riže kao i šumsku koturaču („željeznicu sa konjskom vučom“). Četinarska oblovina otpremena je rijekom Neretvom pomoću plavljenja (triftanja). U vezi s tim preduzeće je investiralo znatne svote za miniranje i čišćenje korita Neretve. Na utoku Bune u Neretvu bila je podignuta brana, na kojoj se zaustavljalo i prikupljalo Neretvom plavljeno drvo, i odakle je vađeno i privlačeno na pilansko stovarište oblovine. Rezana građa koja je preostajala iza podmirenja domaćih potreba, koje su bile veoma ograničene, transportovana je sa pilane, skupa sa oblom tehničkom građom, splavovima niz rijeku Neretvu do Metkovića, gdje je prodavana i otpremena kupcima u inostranstvo. U sve spomenute građevinske objekte Schönefeldovo preduzeće investiralo je preko 70.000 forinti (278).

Ugovor odnosno bujurulđija, koju je izdao Ali-paša Schönefeldu i Andreu, sačuvan je u originalu ali sa nepotpunim tekstom. Sačuvani tekst te bujurulđije, koji je objavio S o k o l o v i ć (25) citiramo doslovno:

Buruntija

Ovu buruntiju, što derže od Austrijskih podložnika i tergovaza strainzi od bečkog vladagna poradi gniova ciara štosu došli u Mostar Ernesto Arnoldo Schenefeldt i Guglielmo Karlo Andre, po imenu ovi tergovzi u Sandžaku Erzegovačkom a kadiluku blagajskom štoono ima jedno vrillo pokraj Neretve u mojoj deržavi ima zemaglija i na istoj zemagliji daem im vlast da sagradu zgradlu od jedne kucie i avliu mada nie niov fundamenat nego na amanet i da pillu daske u istoj kuci i da radi sve štoimje od niovog zanata. A kucia od dugline širine koliko treba da ta kucia za pillagna dassaka i avlija okogne snaga od vode i ostalo poraditoga što im trebba da načinu i napravu. Maistore iz Nimacke da mogu dobiti a vas trošak za Nimacku štocije slati dace tri (3) daske od onih dasaka koje budu činiti, koe će biti sve jednake dugline od šest (6) aršina. Ako pak komu bude potrebe za kupiti isti dasaka dačije prodati pošto budu i drugome. A što mu priteče i za toga tatte Neretvom mimo Staru Gabelu da more slobodno pustati u Niemacku Zemgliu, suviše da niko nema tražiti Zarina ni Giumruka istim Tergovzim. Ova pogodba spomegnuta od godine 1845 i dospiva do 1865. Iezdaseti pet. Dvadeset godina da se radi a i prvo dabise dighli po svoi vogli isti Tergovze ili posglike dvadeset godina da kucia i avlija i putovi što su načiniti za sebe da ostanu Gospodararu Veziru Erzegovačkom badiava. A machina štoasie pillaju daske i vas alat iz i sve gniove stvari od zanata da mogu ponieti slo-

bodno u Niemacku zemlju budući da tako gniov Senat Murleisano ispovida. Tu kuci
 istu kuci na
 ono misto da se ona kucia načini iz oni spomenuti Berda i Planina koliko gnima otpotribe
 gorne štočije sići i kuće štočije nositi i mimo kuću te daim nema biti snikakve strane zaprike.
 I radi toga iz Erzegovine iz Mostara ova Buruntija napisana i u gniove ruke dadose i po ovoj
 Buruntiji dasse imade vladeti."

Ova bujuruldija je datirana sa 29 decembrom 1845 i potpisana od Ali-paše Rizvanbegovića sa oznakom „Ali Galib“. Na istoj bujuruldiji napisana je na turskom jeziku naknadno jedna bilješka, iz koje se vidi da su te godine spomenuti saugovorači započeli rad kako je u bujuruldiji utvrđeno i da je zaključeno da se od te godine račun i uređuju. Bilješku je potpisao Ali-paša i datirao sa Đurđevdanom 1846.

Schönefeld je nakon dobijanja koncesije za eksploataciju šuma privukao u Hercegovinu i trččanskog trgovca Leona Kluky-a, s tim da on preuzme na sebe i vrši eksploataciju hrastovih šuma. Preduzetnik Kluky je, u vezi s tim, dao, u aprilu 1846, punomoć E. A. Schönefeldu da stupi u pregovore sa Ali-pašom Rizvanbegovićem, koji mu je potpisao i dao bujuruldiju da može sjeći i izvoziti kopnom i vodom onoliko hrastovih stabala sa područja mostarskog, nevesinjskog, blagajskog i konjičkog kadiluka koliko želi s tim da bez ikakvog drugog troška ili kontribucije, plaća veziru za svako posječeno stablo po 1 talir. Tom prilikom Kluky je poslao Schönefeldu a ovaj u njegovo ime predao, prilikom potpisa bujuruldije, Ali-paši na račun sječe stabala 500 dukata. On je u oktobru 1846 poslao u Hercegovinu jednog stručnog poslovođu sa trideset radnika da započnu sječu i izradu hrastovine. Oni su izabrali u šumi mjesto za podizanje stambenih zgrada, štala i radionica. Ali-paša je odredio nekog Ali-aga Divaniju, kome je stavio u zadatak da kontroliše Kluky-a i njegove radnike i da vodi evidenciju o posječenim hrastovim stablima, radi obračuna i naplate u smislu ugovora. Ali-aga Divanija vršio je tu dužnost 2 godine a poslije njega neki Ibrahim Krajina. Ali-aga je ogradio živicom prostor u kome su se nalazile podignute zgrade. To je zemljište poklonio vezir Ali-agi kome je Kluky plaćao, u ime kirije, 50 talira godišnje. Na tome novoosnovanom radničkom naselju, koje je bilo sjedište šumske manipulacije, Kluky je izradio devet zgrada različite veličine. To je naselje prozvano Domanović i ostalo pod tim imenom sve do danas. Kluky je izgradio od šume Dubrave, gdje je počeo sa eksploatacijom hrastovine, do rijeke Neretve cestu u dužini od 1,5 njemačke milje. To je bila prva cesta u Hercegovini koja je bila sposobna za kolski saobraćaj. Kluky je za te investicije potrošio oko 60.000 forinti. Za transport drveta po toj cesti Kluky je dobio iz Trsta 8 velikih kola, koja su dotada u Hercegovini bila nepoznata. Vuča drveta kolima vršena je volovskom zapregom. Za daljni transport drveta Kluky se služio Neretvom, kojom je drvo plavljeno do ušća Bregave, a dalje nizvodno brodovima. U tu svrhu Kluky je naručio da mu se izrade dva broda, svaki po 800 centi nosivosti. Domaći radnici su se za relativno kratko vrijeme, uputili u tehniku tesanja i izrade brodarskog drveta, tako, da je Kluky kroz relativno kratko vrijeme vratio sve strane radnike kući i prepustio proizvodnju pedesetorici domaćih radnika koji su zarađivali prosječno dnevno po 30 krajcara. (0,5 forinti). Kluky je vršio sječu hrastovine u dva šumska predjela i posjekao do jeseni 1850 godine ukupno 3000 stabala, za koje je platio veziru u ime šumske takse 1000 dukata u zlatu. Pored toga Kluky je na račun ugovorene takse za drvo nabavio i isporučio Ali-paši na njegovo traženje, razne robe u vrijednosti od 2.500 forinti. Kluky je, nezavisno

od ugovorene takse za posječeno drvo, predao Ali-paši raznih poklona u vrijednosti od 300 forinti. Preduzetniku Kluky-u je uspjelo, da u kratkom vremenu organizira posao oko eksploatacije hrastovih šuma u Hercegovini i da proširi proizvodnju broderskog drveta na zavidnu visinu. Kluky-eva preduzeće isporučilo je već 1848 u Gružu, tamošnjem brodogradilištu, sve potrebno drvo za gradnju dva velika broda sa po tri jarbola, od kojih je svaki trebao imati 14.000 vagana (1000 tona) nosivosti. Jedan od tih brodova gradio se za N. Bjelovića a drugi za G. Grgurovića, koji su bili kapetani brodova. Zahvaljujući Kluky-evom preduzeću i eksploataciji hercegovačkih šuma, koncem četrdesetih godina prošlog vijeka ponovo je oživjela brodograđevna industrija u Gružu, koja je zbog nestašice broderskog drveta već odavno obustavila gradnju velikih brodova. I Korčula je tada s nestrpljenjem čekala hrastovo drvo iz hercegovačkih šuma, da svoju brodogradnju, koja je zbog pomanjkanja hrastovine bila upućena jedino na borovo drvo, preorijentiše na izgradnju velikih brodova od hrastovine. Austrijska ratna mornarica nabavljala je od Kluky-a hrastovo brodersko drvo preko trgovačke kuće „Braća Martini“. To je drvo bilo poznato pod imenom „tursko drvo“. Izvršena ispitivanja pokazala su da je to drvo za 3% čvršće od istarskog hrastovog drveta. Takvo drvo je austrijskoj ratnoj mornarici u ono vrijeme bilo dobro došlo, jer je Istra bila već iskrcana, dok se u ostalim Austrijskim zemljama tada teško moglo naći zakrivljenog drveta u tako velikim dimenzijama. Izrađeno brodersko drvo Kluky je dopremao do Neretve kolima, a zatim se koristio vodenim transportom. Za prevoz drveta on je forsirao brodove veće tonaže, čime je dokazao da je rijeka Neretva bila u to vrijeme do Metkovića plovna za morske brodove od 2200 vagana (150 tona) nosivosti, dok su Kluky-eva dva riječna broda sa jarbolima i jedrima, koja je sagradio u brodogradilištu na Korčuli, imali nosivost od 660 vagana (45 tona) i mogla ploviti uzvodno uz Neretvu sve do ušća Bregave. Kluky se zanosio mislju da rijeku Neretvu o svome trošku učini plovnom sve do Konjica, i da u budućnosti orijentiše na taj vodeni put transport drveta iz bosanskih šuma u pravcu Jadranskog mora (279).

Š e r b e t i ć (37), spominjući ugovor sklopljen 1865 sa trgovcem Josipovičem za eksploataciju bosanskih šuma, u cilju izrade hrastove duge, navodi da je nešto ranije sklopljen sličan ugovor u Stocu sa Rizvanbegovićem isto tako o iskorišćavanju hrastove duge. Šerbetić je, usljed nedostataka detaljnijih podataka, pogrešno pretpostavio da je prodaja hercegovačke hrastovine bila namijenjena proizvodnji duge, što u stvari ovdje nije bio slučaj, nego se radilo o prodaji i iskorišćavanju hrastovine isključivo za brodogradnju.

Kluky se, kako smo vidjeli u svom poslovanju orijentisao isključivo na eksploataciju hrastovine koju je izvezio u inostranstvo za potrebe brodogradnje, dok su se Schönefeld i dr. ograničili na sječu četinarskog drveta koje je najvećim dijelom prerađivano na pilanama u rezanu gradu. Ova dva preduzeća bila su, u svom poslovanju, međusobno usko povezana, ali su bila, u stvari, potpuno odvojena preduzeća koja su, zbog proizvodnje različitih vrsta drveta i drvnih sortimenata, mogla raditi bez međusobne konkurencije. Ta dva preduzeća povezivala je najjače rijeka Neretva i njeno zajedničko korišćenje. Zbog toga su Schönefeld i Kluky zatražili i Ali-paša im je izdao posebnu bujuruldiju u kojoj potvrđuje prethodno izdane im bujuruldije za eksploataciju šuma, dozvoljava im izvršenje radova oko regulacije korita rijeke Neretve i daje im isključivo pravo korišćenja Neretve za transport drveta. Doslovni tekst te bujuruldije glasi:

„Ja doli potpisani Ali Galib Paša Rizvanbegovića vezir od Hercegovine sve Ottomanske, izpovidad dasam dao Buruntiju Ernestu Arnoldu Schönefeldu i Guglielmu Karlu Andree iz Njemačke da mogu sići u Kadilucima Mostarskom, Blagajskom, Konjičkom i Nevesinjskom gore u Planinama, piljati daske i još suviše propustati darvetja nizvodu ali po suom od svaki varati brez davati Giumruka ni Zarine nego onu pogodbu što prva moja buruntija izpovida. Suviše jutros doide u mene gori imenovani Ernesto na ime svoga druga Leona Kluky da bijim mogao dopustiti dati prositi na njom velike Arčie one kamenja i Klanac što je zaprika čini u vodi Neretvi, od Mricadije Machine u Suppi do Gabele, i traži da niko više neima onda provoditi darvije izvan gori imenovani tri ortaka od gori rečenih kadiluka. Daklen ja razumio niovo zaiskanje i dopuštjam im da mogu slobodno sve uraditi, što izimam Buruntiamam traže, i suviše da more Leone Kluky sam niz vođu ali po svom pustati, da mimo Rastela brez nijednoga drugoga arčia niegova, nego samo talir jedan od svakog Duba koe sve staro odvede. Ja oću biti zadužen obraniti od suprotivnika, kako sam i dosada branio.“

Ova bujurudija datirana je u Mostaru 7 aprila 1847. Kopija je potvrđena i registrovana od Ali-pašinih vlasti (278, 279).

Prekidanje eksploatacije i otvaranje spora sa otomanskom državom

I Schönefeldovo i Kluky-ovo preduzeće vršili su u vremenu od 1846 — 1850 nesmetano eksploataciju hercegovačkih šuma. Prvo preduzeće u šumskom području Župa i Borci u konjičkom kadiluku a drugo u šumskom području Dubrava u blagajskom kadiluku. Ti su radovi prekinuti u jesen 1850 kada je u Hercegovini buknuo ustanak čiji je inicijator i organizator bio Ali-paša Rizvanbegović. Oba preduzeća, i Schönefeldovo i Kluky-ovo, tom prilikom su stradala i pretrpila veliku štetu, ne toliko od ustanika koliko od redovne carske vojske koja je vodila borbu sa pobunjenicima. Omer-paša Latas koji je po nalogu Carigradske Porte početkom 1851 ugušio ustanak i likvidirao Ali-pašu, kao protagonistu pobune, zabranio je Schönefeldu i Kluky-u daljni rad oko sječe šuma sa motivacijom da se ugovori trebaju obnoviti i potvrditi od Carigradske Porte. On je pri tome stajao na stanovištu, kao i Centralna vlada u Carigradu, da ugovori sklopljeni sa Ali-pašom nemaju zakonske vrijednosti jer nisu sklopljeni sa Otomanskom državom nego lično sa Ali-pašom, a hercegovačke šume nisu vlasništvo Ali-paše nego Otomanske države.

I Schönefeld i Kluky poduzeli su neposredno poslije likvidacije ustanka akcije u cilju dobijanja dozvole za nastavak eksploatacije šuma kao i naknade štete, koja im je pričinjena u toku operacija protiv pobunjenika.

Schönefeld je već 14 novembra 1850 dostavio svoj izvještaj austrijskom generalnom konzulu Atanaskoviću u Sarajevu u kome ga izvještava da je podanik Šleske, sa privremenim domicilom na Borcima i Buni, da radi već 5 godina u jednom preduzeću za eksploataciju svih vrsta građevinskog drveta i dasaka, da u tom preduzeću sudjeluje više trgovačkih kuća, da se poslovanje preduzeća temelji na ugovoru sklopljenim sa Ali-pašom, vezirom hercegovačkim, da je to preduzeće dotada investiralo na gradnju pilane, puteva i osposobljavanje Neretve za splavarenje velika novčana sredstva i da je on, u vezi s ustankom i borbama koje se vode u Hercegovini, ostavio svoj etablissement u šumskom području kod Konjica i sklonio se sa više stranih radnika u Bosnu i da se nalazi u Kreševu (278).

U vezi sa zabranom daljnjeg rada na eksploataciji hercegovačkih šuma Schönefeld se obraćao, u toku 1850—1851 godine, otomanskoj upravi, a po-

sebnim predstavkama i pismima Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu i Austrijskoj vladi u Beču, moleći ih da intervenišu kod Vilajetske vlade u Sarajevu i Centralne vlade u Carigradu za dozvolu da može nastaviti započeti rad. On je, istovremeno, postavljao i zahtjev za nadoknadu štete koja mu je nanesena prilikom ustanka i vojnih operacija u Hercegovini.

Na osnovu Schönefeldovih predstavlki i izvještaja Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu Austrijska vlada predala je, u aprilu 1851, preko svog diplomatskog predstavništva u Carigradu, otomanskoj Centralnoj vladi opširan memorandum u kome se navodi da je trgovac Ernest Schönefeld, krajem 1845 godine, dobio od Ali-paše Rizvanbegovića, tadašnjeg guvernera Hercegovine, zvaničnu dozvolu, protokolisanu i legalizovanu od mostarskog kadije kojom se ovlašćuje da u toku 20 godina vrši eksploataciju šuma u Hercegovini. Na osnovu toga ugovora Schönefeld je podigao pilanu i druge zgrade, izgradio puteve i regulisao korito rijeke Neretve i vršio sječu i izvoz drveta. U jesen 1850, kada su izbili nemiri u Hercegovini i kada je otomanska carska vojska povratila red i mir u toj pokrajini, odredi carske vojske popalili su najveći dio objekata i u velikoj mjeri oštetili Schönefeldovo preduzeće. U vezi s tim, Austrijska vlada tražila je od Centralne vlade u Carigradu da Schönefeldu dađe pravedno obeštećenje kao i dozvolu da nastavi rad oko eksploatacije hercegovačkih šuma. Nastojeći da dokažu nezakonitost postupka Carigradske Porte, u vezi storniranja ugovora zaključenog između Ali-paše Rizvanbegovića i Schönefelda, austrijski diplomatski predstavnici su zastupali mišljenje i tvrdili da je Ali-paša Rizvanbegović, ovlašćujući Schönefelda da u periodu 1845—1865 eksploatiše hercegovačke šume, postupao kao legitimni predstavnik Carigradske Porte u toj pokrajini i da su svi sporazumi i ugovori, koje je on zaključio u svojstvu hercegovačkog vezira, imali snagu i vrijednost zvaničnog akta Otomanske vlade. Izdaja i nevjerstvo, koje je Ali-paša kasnije ispoljio prema svome gospodaru, nisu mogli biti razlog da se poništava ugovor koji je on zaključio prije svoje pobune, niti su mogli lišiti prava one koji su ta prava legalno stekli u duhu sklopljenih sporazuma i ugovora sa Ali-pašom Rizvanbegovićem. Austrijska internuncijatura je, na osnovu izloženih argumenata, tražila od Carigradske Porte da posebnim carskim fermandom prizna Ali-pašine bujuruldije i ovlasti Schönefelda da nastavi započete radove na eksploataciji hercegovačkih šuma, pod uslovima ugovora iz 1845 godine. Austrijska internuncijatura pri tome hvali „mudrost Uzvišene Porte“ koja je počela uvoditi u život zdravu teoriju političke ekonomije“, i upozorava na važnost i značaj eksploatacije šuma u Bosni i Hercegovini čija su bogatstva ostala dotada neiskorišćena zbog nedostatka kapitala i mašina. „Preduzeće Ernesta Schönefelda raspolažući potrebnim novcem, podižući mašinska postrojenja, probijajući puteve i dubeci korito Neretve, oživljava mrtva i zaboravljena bogatstva, upošljava velik broj ljudi bez sredstava za život, stavlja novac u opticaj, a otomanskoj zemlji i vladi osigurava profit za koji se ne bi mogla nadati da će ga realizovati na neki drugi način sa toliko lakoće“. Na osnovu ovako izloženih argumenata austrijsko diplomatsko predstavništvo tražilo je od Carigradske Porte da posebnim carskim fermandom prizna vrijednost Ali-pašine bujuruldije i ovlasti Schönefelda da nastavi započete radove na eksploataciji hercegovačkih šuma, s tim što će Schönefeldu priznati i isplatiti pravednu i odgovarajuću odštetu za uništene građevinske objekte i postrojenja (279).

I Leon Kluky je poslije likvidacije ustanka u Hercegovini i zabrane daljnjeg rada oko eksploatacije hrastovih šuma na osnovu ugovora sklopljenog sa Ali-pašom Rizvanbegovićem bio, isto tako kao i Schönefeld, aktivan u nastojanju da svoja poslovanja obnovi i produži kao i da dobije od otomanske države odštetu za uništenu imovinu. Iz jednog izvještaja, koji je 18 juna 1851 uputio iz Travnika konzularni službenik Plechaczek Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu, vidi se da je toga dana prispio u Travnik trčanski trgovac Kluky i donio pismo od austrijskog konzularnog agenta u Mostaru za austrijskog generalnog konzula u Sarajevu. On je došao da moli dozvolu za nastavak rada oko sječe šuma i odlučio da svoju stvar pokuša riješiti privatno kod Omer-paše i tek onda, ako mu to ne pođe za rukom, da se obrati Centralnom konzulatu (32). U svojoj opširnoj predstavi na francuskom jeziku, koju je predao Omer-paši, Kluky navodi kako je, u proljeće 1846, odlučio da sprovede u djelo svoj plan o osnivanju industrijskog preduzeća u Hercegovini. Na taj pothvat nije ga potakla špekulativna namjera, nego isključivo njegov prirodni preduzetnički duh, koji ga je, i pored velikog trgovačkog poslovanja u Trstu, upućivao da se baci na posao u zemlji u kojoj su industrija i trgovina bili vrlo malo poznati. Kada je u oktobru 1850 izbio ustanak u Hercegovini, Ali-paša je mobilizovao i naoružao sve radnike zaposlene u Klukyevom preduzeću, dok je Kluky napustio Hercegovinu i sklonio se u Trst, odakle se vratio u Mostar tek početkom maja 1851. Njegova intervencija kod mostarskog kajmakama Skender-bega, kao i kod vezira Hajrudin-paše, i molbe da mu se odobri nastavak rada, nisu imale uspjeha. Kluky je zbog toga odlučio da se obrati direktno i lično Omer-paši Latasu izlažući mu u svojoj opširnoj predstavi težak položaj u kojem se našao poslije storniranja ugovora i zabrane sječe šume. On je još i tada držao i plaćao jedan dio brodske posade, nekoliko kvalifikovanih stranih radnika (majstora) i potrebnu posluhu za održavanje 16 pari volovske zaprege i nekoliko jahaćih konja. Molio je Omer-pašu da mu saopšti može li računati na produženje započete eksploatacije šuma i pod kojim uslovima i da ga obavijesti s kim treba da se sporazumijeva u cilj usklapanja novog ugovora. U svojoj predstavi Kluky se predstavlja kao čovjek, kome je stalo do privrednog razvoja Hercegovine. On nabacuje mogućnost podizanja ciglane u okviru njegovog poslovanja. Ta bi se ciglana, s obzirom na sirovinu i gorivo drvo za proizvodnju cigle i crijepa, mogla podići u okolini Domanovića i snabdijevati svojim proizvodima veći dio Hercegovine. On naglašava da u Dubravama nema više hrastovine koja bi mogla poslužiti za potrebe ratne mornarice, ali da još ima hrastovih stabala upotrebljivih za trgovačku mornaricu. Kluky se pri tom osvrće na uništavanje šume Dubrava od domaćeg stanovništva i izražava sumnju da će se ta šuma održati i sačuvati za budućnost, ako seljaci i dalje nastave da pale šumu i sijeku podmladak u cilju krčenja i dobijanja poljoprivrednog zemljišta. On na kraju napominje da se u okolini Nevesinja nalazi jedna šuma, iz koje bi se moglo koristiti drvo za proizvodnju bačvarske duge, izražavajući spremnost da preuzme i te poslove, ako mu otomanska uprava ponudi povoljne uslove (280).

Klukyeva akcija kod Omer-paše nije uspjela. To se vidi iz izvještaja Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, upućenog 19 juna 1851 austrijskom ministru Schwarzenbergu, u kome se navodi da je bosanski valija Hajrudin-paša bio dozvolio Kluky-u da izvozi posječeno drvo na Neretvu, ali da je to Omer-paša zabranio (32). Ovo potvrđuje i jedan dokument iz arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz 1853, iz koga se vidi da je ban Jelačić,

krajem januara 1853, lično intervenisao preko austrijskog generalnog konzula Atanaskovića po predmetu Kluky-a i nastojao da se taj spor povoljno riješi i Kluky-u dozvoli daljni rad. Iz ovog dokumenta, uz koji se nalazi kao poseban prilog „promemoria“ crpimo detaljnije podatke i obavještenja o djelatnosti ovog preduzeća do 1850 kao i nastojanju njegovog vlasnika da se održi i produži eksploataciju hrastovih šuma u Hercegovini. Iz ovog dokumenta se vidi, da se Kluky poslije neuspjele akcije kod Omer-paše obratio u avgustu 1851 Austrijskom ministarstvu trgovine u Beču, moleći ga da mu pomogne u odbrani njegovog prava. Ministarstvo trgovine dostavilo je taj predmet austrijskom diplomatskom predstavništvu — Internuncijaturi — u Carigrad. Polovinom novembra 1851 otputovao je u Carigrad i sam Kluky, smatrajući da će svojom prisutnošću olakšati i pospješiti rješavanje spora. Nakon devetmesečnog beskorisnog zadržavanja u Carigradu on se u avgustu 1852 ponovo uputio u Beč, gdje je, moleći zaštitu, dobio utješljiva obećanja koja mu do početka 1853 još nisu bila ostvarena (279).

Zahvaljujući aktivnosti diplomacije, a posebno zalaganju grofa Leininger, koji je od bečke vlade bio upućen u specijalnoj misiji u Carigrad, da brani interese austrijskih državljana, koji su prije akcije Omer-paše Latasa bili uložili kapital u eksploataciju bosanskih i hercegovačkih šuma, pitanje naknade štete, koju su pretrpjela preduzeća Schönefelda i Kluky-a, prilikom ugušivanja ustanka u Hercegovini, riješeno je tek 1853 godine. Kluky i Schönefeld su dobili od Carigradske vlade, za naknadu pretrpljene štete, svotu od 200.000 forinti (281). Kapidžić (35) navodi da je ta odšteta isplaćena Schönefeldu i Kluky-u iz sekvestriranog imanja Ali-paše Rizvanbegovića. Ti se navodi podudaraju sa podacima koje je dao Martić (29) u svojim „Zapamćenjima“.

Schönefeld i Kluky nisu bili zadovoljni odlukom Carigradske vlade o visini odštete. Oni su tražili reviziju procesa. To potvrđuje i jedan dokument iz Bečkog arhiva a koji se odnosi na izvještaj dostavljen krajem avgusta 1853 od Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu grofu Buol-Schauensteinu u Beču (32). U tom izvještaju konzul Atanasković obavještava grofa Buol-Schauensteina, da je Portin komesar, Ćamil-paša, otputovao 28 avgusta preko Zvornika u Tuzlu, gdje se trebao zadržati oko tri nedjelje a zatim povratiti u Carigrad, brodom preko Galca. Prilikom zvanične posjete Konzulatu, koju je izvršio 18 avgusta 1853 na dan proslave rođendana austrijskog cara, Ćamil-paša je, u razgovoru sa konzulom Atanaskovićem, izjavio da on još uvijek čeka odluku Carigradske Porte na njegov predlog, da sa austrijskim generalnim konzulom u Sarajevu raspravi i definitivno riješi predmet Schönefelda i Kluky-a. Ako bi se to ostvarilo prije nego što krene iz Bosne u Carigrad, on bi se povratio iz Tuzle u Sarajevo. Konzul Atanasković u svom izvještaju ističe, da mu je Ćamil-paša, tom prilikom, izjavio da, na osnovu prikupljenih informacija u Mostaru i lično izvršenog uviđaja na Buni, smatra zahtjeve Schönefelda i Kluky-a pretjeranim a mnoge njihove tužbe neosnovanim i da odšteta u visini od 200.000 forinti koju im je skoro odobrila Carigradska Porta stoji daleko iznad svake pravedne i realne mjere.

Iz jednog dokumenta arhive Zajedničkog ministarstva finansija u Beču iz 1879, koji se odnosi na predstavku Eleonore Pavesch, sestre umrlog E. A. Schönefelda u predmetu još nedokončanog spora u vezi eksploatacije hercegovačkih šuma za vrijeme otomanske uprave, razabire se da se nezadovoljstvo

u pogledu priznate odštete odnosilo samo na Schönefelda. Od 200.000 forinti, koliko je Carigradska Porta odobrila za odštetu, Kluky je primio 140.000 forinti a ostatak od 60.000 forinti isplaćen je Schönefeldu. Ovaj posljednji je smatrao da ta svota predstavlja samo akontaciju u odnosu na iznos njegovih potraživanja, koji je daleko premašivao primljenu akontaciju. Schönefeld je, zbog toga, sam nastavio da traži plaćanje nadoknade ostatka odštete od 95.000 forinti, koji mu otomanska vlada nije htjela priznati niti mu ga je isplatila (282).

Obnavljanje storniranih ugovora

Schönefeld i Kluky nisu postavljali samo pitanje naknade štete, koju su pretrpjeli povodom ustanka u Hercegovini. Oni su tražili i odbrenje za nastavak rada oko eksploatacije hercegovačkih šuma, koji im je bio zabranjen a ugovor sklopljen sa Ali-pašom Rizvanbegovićem proglašen nevažećim sa motivacijom da su šume, koje su bile predmet ugovora, državne a ne vlasništvo Ali-paše. Oni su i po ovom drugom zahtjevu isposlovali, putem austrijskih diplomatskih predstavnika u Turskoj, pozitivno rješenje. Iz jednog dokumenta arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz 1858 godine vidi se da je godinu dana ranije firma Vraniczany sklopila sa banjalučkim kajmakamatom ugovor o eksploataciji šuma na području banjalučkog sandžaka. Predmet toga ugovora bila je sječa 44.250 hrastovih stabala za proizvodnju francuske duge, dok je rok trajanja ugovora bio predviđen sa 6 godina, Vilajetska vlada, koja je bila u načelu protiv sklapanja dugoročnih ugovora za eksploataciju šuma, nije ratifikovala taj ugovor, pa je odobrila sklapanje kratkoročnog (jednogodišnjeg) ugovora za sječu 10.000 hrastovih stabala. Želeći da dugoročnim ugovorom obezbijedi ostatak od 34.250 hrastovih stabala, Vraniczany se obratio Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu za intervenciju kod Vilajetske vlade. Da dokaže neprincipijelnost otomanske uprave u pogledu odbijanja dugoročnog ugovora, Vraniczany skreće pažnju austrijskom generalnom konzulu na činjenicu, da je otomanska vlada donijela nedavno odluku o sklapanju dugoročnog ugovora za eksploataciju hercegovačkih šuma sa austrijskim državljanima Klukyem i Schönefeldom. On pri tom veli: „Ako se u ovom slučaju, u Hercegovini, koja se veže neposredno za Bosnu, dozvoljava sklapanje dugoročnog ugovora o iskorišćavanju šuma na 15 godina, onda je neshvatljivo zašto se njemu ograničava sklapanje dugoročnog ugovora za eksploataciju bosanskih šuma u trajanju od 6 godina, i zašto se njemu uskraćuje ono što je drugom odobreno“ (283).

Prema informacijama, koje je dobio Guttenberg od konzularnih službenika u Mostaru 1871 godine, carski fermand koji se odnosio na obnavljanje i potvrđivanje koncesije firmi Schönefeld i Kluky za eksploataciju hercegovačkih šuma, izdan je u 1857 a njegova važnost isticala u 1872 godini (101). Ovo je u saglasnosti i sa informacijama Vraniczanya, koje je dao austrijskom generalnom konzulu u Sarajevu (283). Međutim, rok trajanja ugovora odnosno koncesija iznosio je, stvarno, 20 godina. Ovo zbog toga što je carski fermand izdan u 1857, ali je rok trajanja koncesije računat od septembra 1852, kada je dignuta opšta zabrana sječe i eksporta drveta iz Bosne i Hercegovine pa do septembra 1872, kada se navršilo 20 godina trajanja koncesije.

Prema fermandu iz 1857 Schönefeldu i njegovim kompanjonima priznato je pravo da u šumama mostarskog, nevesinjskog, blagajskog i konjičkog kadiluka mogu sjeći sve vrste drveta, osim hrastovine, i posječeno, drvo prera-

divati na pilani, podignutoj na rijeci Buni, dok je Kluky bio ovlašten da na području spomenutih kadiluka može sjeći isključivo hrastovinu. Svi ostali ugovorni uslovi ostali su isti kao i u ugovorima sklopljenim 1845 odnosno 1846 sa Ali-pašom. Kluky se nije mogao služiti pilanskim postrojenjem i drugim građevinskim objektima, uključivo puteve koje je podigao Schönefeld i obratno. Austrijska vlada nije bila tada u stanju da Schönefeldu i Kluky-u isposluje bolje uslove ugovora (fermana) a Kluky i Schönefeldovi nasljednici (jer je E. A. Schönefeld umro kratko vrijeme prije izdavanja fermana) bili su zadovoljni, jer su te dobivene privilegije ipak predstavljale veliku vrijednost. Schönefeldovi nasljednici, u prvom redu njegova sestra Eleonora udata Pavesch kao i njegovi kompanjoni Wilhelm Andre i Rudolf Kugler), nisu imali dovoljno finansijskih sredstava koja su bila potrebna za investiranje i nastavak rada preduzeća. Ministarstvo trgovine u Beču preporučilo im je da se udruže sa finansijski jačim interesentima. Tu preporuku je bilo teško ostvariti jer se nisu mogli tako lako i brzo naći kapitalisti koji bi bili voljni da ulože znatna finansijska sredstva a uz to da s jedne strane uspješno vode jedno veliko preduzeće a s druge strane da mogu udovoljiti zahtjevima fermanom ovlašćenih interesenata. Kugler Rudolf, jedan od suvlasnika preduzeća, izjavio je, neposredno poslije izdavanja fermana da će nabaviti jedan dio obrtnog kapitala, ali svoje obećanje nije izvršio. U cilju realizovanja predloženog udruživanja Kugler je bio naročito aktivan i u vezi s tim izrazio nadu Eleonori Pavesch za skoro formiranje jednog društva, koje bi u okviru novog ugovora (fermana) vršilo eksploataciju hercegovačkih šuma i za to od nje tražio saglasnost. Ova posljednja je, međutim, smatrala da ne bi bilo umjesno prihvatiti taj predlog, jer se radilo o projektu formiranja društva u kome bi sudjelovali kapitalisti, koji nisu austrijski državljani, a na takvu kombinaciju nije povoljno gledala Austrijska vlada. To se može razabrati i iz pisma, koje je u februaru 1858 poslao Ministar trgovine iz Beča Eleonorinom mužu Feliks Paveschu. Od domaćih (austrijskih) kapitalista, koji su se bavili eksploatacijom šuma, preradom i trgovinom drvetom, i koji su pozivani da se angažuju u ovom preduzeću nije ni jedan bio sklon da se upusti u taj posao. Tako su npr. trgovci drvetom Wiel i Cadorin odbili 1860 da sudjeluju u tom preduzeću zbog nesređenih političkih prilika u Hercegovini. Još prije ove dvojice, bio se zainteresovao za ulazak u ovo preduzeće i drvarski trgovac Johan Nepomuk Turković iz Karlovca ali se i on ubrzo povukao sa motivacijom da mu nije pošlo za rukom naći kapitaliste odnosno finansijska sredstva za ovu svrhu. Treći, i to renomirani poslovni čovjek na čije se sudjelovanje u ovom preduzeću računalo sa sigurnošću, zbog njegovih velikih potreba drveta za brodogradnju, bio je Josef Tonello, vlasnik po veličini drugog brodogradilišta u Trstu. On je u početku bio sklon da uđe u ovo preduzeće. Kad je poslao svog predstavnika da lično provjeri prilike u Hercegovini i kada ga je ovaj o tome obavijestio, on je konačno, početkom februara 1863, dao izjavu da se ne može i ne želi uključiti u taj posao. (Non e affare da potersi intrapendere). Prisustvo Klukyevog preduzeća na Schönefeldovom ugovornom području i nejasnoća carskog fermana u pogledu svih prava Kluky-a na tom području s jedne strane a nesigurne prilike u Hercegovini s druge strane uticale su u velikoj mjeri na rezervisano i negativno držanje austrijskih drvarskih preduzetnika i odbijali ih da se angažuju i uključe u posao oko eksploatacije hercegovačkih šuma. U toku 1860-1862 u Hercegovini su izbili i trajali nemiri i ustanak, koji su bili podsticani od susjedne Crne Gore, koja je 1862 ušla u rat sa Otomanskom državom. Ti događaji i takve prilike nisu bili ni malo povoljni

za angažovanje kapitalista u ovo preduzeće. Oni su s pravom strahovali od smetnji i neprilika odnosno obustave rada u hercegovačkim šumama a u vezi s tim i sa gubitkom dobiti, a još više i gubitkom uloženog kapitala u to preduzeće. Postojanje novog ugovora (fermana) nije pružalo dovoljnu garanciju za njegovo realizovanje zbog nesigurnih prilika u Hercegovini i zbog nenaklonog držanja lokalnih turskih vlasti prema strancima. Godine su prolazile a time dolazile u pitanje i sve privilegije obnovljenog ugovora (fermana) kao i opstanak samog preduzeća, koje je postojalo samo na papiru. Eleonora Pavesch, rođ. Schönefeld, zatražila je 1871 godine, preko Austrijskog poslanstva u Carigradu, produženje važnosti ugovora, ali je njen zahtjev odbijen (282).

Kluky je, na osnovu novog ugovora (fermana) iz 1857, kojim je bio ovlašten da do 1872 vrši eksploataciju hrastovih šuma u spomenuta četiri hercegovačka kadiluka preuzeo sopstvenim sredstvima nastavak eksploatacije, ali je, kratko vrijeme iza toga umro. Njegova žena Ernestina preuzela je poslovanje i povjerila poslove oko eksploatacije hrastovine u šumskom području Dubrava kod Domanovića nekom Bartolomeu Franasoviću. Klukyevo preduzeće je u 1861 godini imalo već uveden posao sa većim brojem radnika koji su dotada bili izradili 12.000 kubnih stopa hrastovog brodarskog drveta, koje je bilo namijenjeno i pripremljeno za predaju Komandi austrijske ratne mornarice. Te godine je Otomanska vlada u Carigradu donijela odluku o opštoj zabrani sječe drveta u Bosni i Hercegovini, ukoliko je to drvo bilo namijenjeno za eksport. Ta naredba je pogodila i Klukyevo preduzeće jer je iste godine uslijedila obustava rada od organa otomanskih vlasti kao i zabrana izvoza izrađene hrastove brodarske građe. U toku 1862 došlo je do novog spora između organa otomanskih vlasti i Klukyeve nasljednice, koji je povukao za sobom i udaljavanje iz Domanovića njenog zastupnika Franasovića. Spor je nastao zbog toga što je šuma Dubrava kao objekt eksploatacije, usljed promjene granica kadiluka, ostala van granice onih kadiluka na području kojih je Kluky mogao da vrši sječu hrastovine. Prema odredbama bujuruldije Ali-paše iz 1846 i novog fermana Carigradske vlade iz 1857 Kluky je bio ovlašten da vrši sječu i izvoz hrastovine sa područja kadiluka mostarskog, blagajskog, nevesinjskog i konjičkog. Šuma Dubrava kod Domanovića tada je bila na području kadiluka blagajskog. Prilikom reorganizacije uprave, koja je uslijedila početkom šezdesetih godina, izmijenjene su i granice a time i teritorijalna rasprostranjenost i nadležnost pojedinih upravnih jedinica. Tom prilikom je područje Domanovića sa šumom Dubrava otcijepljeno od Blagaja i priključeno Stocu. Budući da šume na području stolačkog kadiluka nisu spomenute kao objekti eksploatacije ni u staroj ni u novoj odluci o koncesiji, turske su vlasti osporavale Klukyevim nasljednicima pravo sječe u šumi Dubravi, i ako je ona dotada bila nesporan objekt eksploatacije. Smatrajući da je postupak turskih vlasti, u pogledu zabrane sječe u šumskom području Dubrava, neosnovan, a ona kao nasljedni koncesionar oštećena, Ernestina Kluky je povelu proces protiv otomanske uprave tražeći naknadu pretrpljene štete od dana zabrane sječe i izvoza. Napuštajući poslovanje ona je angažovala za čuvare manipulativnih zgrada u Domanovićima i izrađenog drveta u Dubravi nekog Marka Mijatovića uz dnevnu nagradu od šest pijastera. Pri kraju ugovora, čiji je rok isticao u septembru 1872, građevinski objekti u Domanovićima bili su u vrlo lošem stanju i predstavljali malu vrijednost. Od oborenih

stabala preostalo je samo 200 trupaca još sposobnih za upotrebu dok je ostatak istruo.

Početkom oktobra 1872 Austrijska internuncijatura u Carigradu, u vezi predavki nasljednika Schönefelda i Kluky-a, obavijestila je Otomansku centralnu vladu da je rok koncesije za eksploataciju hercegovačkih šuma, čije je trajanje bilo utvrđeno sa 20 godina, istekao u septembru 1872 i tražila da Carigradska vlada pozove Vilajetsku vladu u Sarajevu, odnosno lokalne vlasti u Mostaru, da u sporazumu sa ovlaštenim predstavnicima nasljednika Schönefelda i Kluky-a izvrše likvidaciju koncesije, u smislu odredaba fermama, kako bi se izbjegli sporovi, koji nisu u interesu ni jedne ni druge strane. U vezi s tim Ministarstvo finansija u Carigradu uputilo je u januaru 1873 Vilajetskoj vladi u Sarajevu poruku, da se odmah pristupi formiranju komisije, koja će se sastojati od jednog predstavnika uprave za šumarstvo i po jednog predstavnika koncesionara. Ta komisija je imala zadatak, da ustanovi da li su ugovorne stranke izvršile svoje obaveze te koje mašine, alat i druge pokretnosti ostaju koncesionaru i koje oni mogu prema uslovima fermama izvesti natrag u Austriju. Sve zgrade, gradilišta i putevi koje su izgradili koncesionari, trebali su preći u vlasništvo Otomanske države (284, 285).

Iz jednog izvještaja Austrijskog konzulata u Mostaru od 22 juna 1874 vidi se da su rezultati istrage ove komisije bili nepovoljni za Schönefeldove nasljednike. Oni su ostali dužni Otomanskoj državi šumsku taksu u znatnom broju dasaka, koje su trebali davati otomanskim vlastima u iznosu od 10% izrezane građe na pilani u Zatonu. Konzulat pri tome primjećuje da mu nije poznato koliko iznosi taj dug. Ukoliko se to potraživanje odnosi na period rada poslije 1857 onda taj dug nije velik, jer nasljednici Schönefelda nisu koristili privilegije ugovora, ograničavajući se na preradu na pilani oko 1800 pilanskih trupaca iz starih zaliha čiji je kvalitet inače bio vrlo slab. Eleonora Pavesch rođ. Schönefeld i njen muž Feliks, nasljednici E. A. Schönefelda, nisu se brinuli da organizuju eksploataciju šuma i da stave u pogon pilanu nego su nastojali da se čim prije riješe te pilane i da prodaju njena postrojenja uz bilo kakvu cijenu. Konzulat naglašava da su se otomanske vlasti prije nekoliko godina obraćale na njega radi intervencija kod Schönefeldovih nasljednika da plate dugovanje šumske takse za izrezano drvo na pilani. Na pozive Konzulata nasljednici Schönefelda se nisu uopšte odazivali. Iz toga se može vidjeti i zaključiti, ističe Konzulat, koliko su se oni interesovali za pilansko postrojenje na Buni i koliko su vodili brigu o ugovornim obavezama prema Otomanskoj državi. U pogledu obaveza Klukyevih nasljednika Konzulat u svom izvještaju podvlači, da su oni plaćali redovito šumsku taksu za posječena hrastova stabla i da Otomanska država u tom pogledu nema nikakvih potraživanja. Klukyevi nasljednici su 1874 dugovali jedino nekoliko hiljada pijastera šumskom poslovođi u području Popovo a uz to još Marku Mijatoviću plaću za čuvanje zgrada i inventara u Domanovićima za sve protekle godine od napuštanja posla 1863 do 1874 (284).

Dok je nasljednica Ernestina Kluky, u toku 1873, urgirala, preko svog opunomoćenika, formiranje likvidacione komisije i predaju uređaja i alata koji su se nalazili u manipulacionim zgradama u Domanovićima, dotle je Feliks Pavesch, zet i nasljednik Schönefelda molio, početkom februara 1874, austrijskog konzula u Mostaru, da mu pomogne da mašinska postrojenja i alat na pilani u Zatonu kod Bune proda po cijeni koja odgovara njihovoj stvarnoj vrijednosti. S obzirom da su mašinski uređaji pilane na Buni bili usko po-

vezani sa zgradama, koje su inače, u smislu odredaba ugovora trebale preći u vlasništvo Otomanske države, a bez kojih uredaja te zgrade ne bi predstavljale nikakvu vrijednost. Pavesch je sugerisao austrijskom konzulu u Mostaru, a ovaj zamolio Austrijski generalni konzulat u Sarajevu, da predloži Vilajetskoj vladi, da kao budući vlasnik pilanskih zgrada na Buni kupi od nasljednika Schönefeldovih mašinska postrojenja na toj pilani (286). Iz jednog dokumenta Vilajetskog arhiva vidi se, da je početkom maja 1874 Vilajetska uprava u Sarajevu tražila od Hercegovačkog mutesarifluka da joj podnese izvještaj o tome, bili se i na koji način mogla obnoviti i staviti u pogon pilana na Buni (287).

Vilajetska vlada stajala je na stanovištu da komisija koju je obrazovala lokalna vlast, a u kojoj se nalazio i glavnu riječ vodio šumarski inspektor, treba da uviđajem na terenu konstatuje i popiše pokretnu i nepokretnu imovinu koncesionara, da provjeri da li su koncesionari platili u cjelini ugovorom predviđenu šumsku taksu za posječeno drvo, da se uvjeri da eventualno nisu počinili nešto što bi bilo protivno odredbama carskog fermmana i da utvrdi da li postoje potraživanja trećih lica od Schönefelda i Klukya, odnosno njihovih nasljednika. Komisija je bila, dakle, ovlaštena da izvrši samo konstataciju i provjeravanje stanja na terenu i da po izvršenom podnese izvještaj, dok se predaja pokretne imovine koncesionarima trebala izvršiti tek nakon donošenja konačne odluke. Dotle se imala staviti zabrana na sve popisane pokretnosti, iz kojih bi se prodajom podmirila potraživanja otomanske uprave i privatnih lica, a tek iza toga ostatak pokretne imovine predao na raspolaganje koncesionerima, odnosno njihovim nasljednicima. Austrijski generalni konzulat u Sarajevu nije se slagao sa ovakvim tumačenjem i postupkom otomanskih vlasti. On nije priznavao valjanost rada lokalne komisije kako u pogledu utvrđivanja ostavštine Klukya i Schönefelda, tako i njihovog dugovanja Otomanskoj državi i privatnim licima, jer u toj komisiji nisu sudjelovali zastupnici nasljednika Schönefelda i Klukya. Stavljanje zabrane na mašinska postrojenja i alat i prodaja toga materijala nije imala zakonske osnove, jer stavljanje zabrane i prodaja pokretnina austrougarskih državljana, nastanjenih u Turskoj, nisu spadali u nadležnost mjesnih vlasti nego austrijskih konzulata. Vilajetska vlada je bila voljna da taj rad saobrazi zakonskim formalnostima, pa je preko Austrijskog konzulata pozivala nasljednike Schönefelda i Klukya da odrede i upute svog zastupnika, koji će se uključiti u komisiju za likvidaciju ugovora o eksploataciji hercegovačkih šuma i podjelu ostavštine prema odredbama fermmana iz 1857 godine. Nasljednici se, međutim, nisu odazivali pozivima. Oni su znali da je vrijednost njihove pokretne imovine, koja se nalazila u vrlo slabom stanju, u velikoj mjeri ograničena. Oni su bili uvjereni da oštećene, zardale i neupotrebljive mašine i alat ne mogu prodati na licu mjesta niti za minimalne svote, a isto tako su znali da bi demontiranje i povraćaj toga materijala u Austriju bio nerentabilan posao koji bi ih još više finansijski oštetio. Pojavljivanje otomanske uprave kao potraživača za neplaćenu šumsku taksu i privatnih lica koja su postavljala zahtjev za isplatu najamnine, još je više komplikovalo situaciju i otežavalo po ložaj Schönefeldovih i Klukyevih nasljednika, koji nisu imali računa da se upuštaju u daljne sporove sa otomanskom upravom i privatnicima. To potvrđuje izvještaj austrougarskog konzula u Mostaru, podnesen 22 juna 1874, generalnom konzulu u Sarajevu u kome se, pored ostalog, navodi da ni Ernestina Kluky ni Felicio Pavesch, kao nasljednici Klukya odnosno Schönefelda, nisu

u stanju da udovolje bilo kakvom pa i najmanjem, zahtjevu u pogledu novčane naknade. Ako bi otomanska uprava pokušala da putem zapljene i prodaje postojećih uređaja i alata na Buni i Domanovićima, udovolji svojim potraživanjima, ne bi uspjela, jer to sve ne bi bilo dovoljno, s obzirom na loše stanje i malu vrijednost spomenutih pokretnosti (281, 284, 291). To je sve uticalo na nasljednike Klukya i Schönefelda, koji su digli ruke i prećutno odustali od zahtjeva za povraćaj mašina, alata i drugih pokretnosti koji su im na osnovu odredaba carskog fermara iz 1857, po isteku roka koncesije trebali biti stavljeni na raspoloženje kao njihovo privatno vlasništvo.

Nakon izvršene okupacije Bosne i Hercegovine ponovo je oživjelo pitanje spora oko eksploatacije hercegovačkih šuma na osnovu ugovora iz 1845 i 1846 i obnovljenog ugovora iz 1857 godine.

Eleonora Pavesch, rođ. Schönefeld, sestra E. A. Schönefelda i udovica iza umrlog Feliksa Pavescha, poljoprivrednog inspektora pri carskom Namjesništvu u Zadru, uputila je početkom decembra 1878, predstavku adresovanu na vojvodu Württemberga, šefa Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu te postavila zahtjev za oštetu u vezi sa neizvršenjem ugovora sklopljenog između Schönefelda i Otomanske vlade i molila šefa vlade da se zauzme za pravedno rješenje njenog zahtjeva. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu obavijestila je krajem decembra 1878 moliteljicu da nije kompetentna za zastupanje moliteljice u tom sporu. Eleonora Pavesch je uputila zatim, početkom marta 1879 predstavku Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču. U toj predstavi, pored ostalog, navodi kako je kao nasljednica E. A. Schönefelda, predala 1871 obrazloženu molbu Carigradskoj vladi za produženje važnosti obnovljenog ugovora iz 1857 za eksploataciju hercegovačkih šuma i da je Carigradska vlada njenu molbu bezrazložno odbila. Ona pri tome naročito naglašava da Carigradska vlada u svojoj odluci nije uopšte spomenula ugovor (ferman) iz 1857 koji je tada još bio na snazi i da se s pravom može postaviti pitanje da li je Otomanska vlada za cijelo vrijeme trajanja obnovljenog ugovora i ugovornih privilegija bila uopšte naklonjena da taj ugovor respektuje. Ovaj slučaj bi mogao pojačati sumnju o tome da li bi kapitalisti koji bi se angažovali i ušli u ovo preduzeće mogli, i pored postojećeg fermara, da nesmetano rade i razvijaju svoju aktivnost. Od strane carsko kraljevske Austrijske vlade spomenuti ferman je, međutim, uvijek tretiran i smatran kao punovažni pravni dokument, kojim se priznavaju i jednoj i drugoj ugovornoj strani određena prava. U svojoj predstavi Eleonora Pavesch se nadalje poziva na patriotizam njenog brata E. A. Schönefelda, koji je bogate hercegovačke šume otvorio i priveo trgovini i time učinio veliku uslugu austrijskoj privredi, a posebno brodarstvu, te bio pionir austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, i molila da joj se priznaju sva prava iz fermara od 1857 i da joj se realizovanje ugovora produži za 15-20 godina, a ona će za preduzeće sada lako naći kapitaliste i kapital.

Pošto su saugovorači Leo Kluky, Wilhelm Andre i Rudolf Kugler u međuvremenu umrli (Andre prije nekoliko godina u Beču a Kugler 1877 u Wellenburgu u Koruškoj) to ne bi predstavljalo nikakvu smetnju da se zatraženo obnavljanje ugovora, sa isključenjem prava sječe hrastovine, odobri samo moliteljici.

Ako bi obnavljanje odnosno produživanje važnosti trajanja ugovora eksploatacije hercegovačkih šuma bilo iz kojih razloga nemoguće odobriti moliteljica bi bila pripravna na odricanje svojih zahtjeva na bazi otkupa. Ona,

pri tome, napominje da je neizvršenje fermanom priznatih prava odnosno onemogućavanje realizovanja ugovora zbog političkih prilika u Hercegovini, išlo u korist Austrijskoj vladi, jer su prostrane hercegovačke šume, koje su na osnovu odredaba fermana trebale biti iskorišćene još za vrijeme otomanske vladavine od Schönefeldovih nasljednika, ostale neposječene i sačuvane. S tim šumama i njihovim bogatstvom raspolažu i od njih će imati znatnu korist austrijske vlasti. Kao drugu alternativu, koja je predstavljala skromniju želju, moliteljica je izrazila u predlogu da joj se isplati naknada za novčani iznos od 12.000 forinti koji je ona 1855 pozajmila svome bratu Schönefeldu, da bi pomoću tog novca mogao isposlovati obnovu i produženje važnosti ugovora za eksploataciju hercegovačkih šuma. Ovo tim prije što je taj pozajmljeni novac poticao od njenog miraza. Da hercegovačke šume u spomenuta četiri sreza, koje su bile predmet ugovora iz 1857 i sada još uvijek postoje i da predstavljaju veliku vrijednost, govori, uostalom i činjenica, da je prema novinskim izvještajima, naročito u tršćanskim novinama („Triester Zeitung“ br. 296 od 24 XII 1878) sadržanoj notici, jedno francusko društvo sklopilo sa crnogorskim knezom ugovor o eksploataciji tamošnjih šuma i da je to isto društvo, navodno, podnijelo ponudu za eksploataciju šumskih kompleksa, koji se nalaze na desnoj obali Neretve, iznad Konjica i da će taj posao obezbijediti Zemaljskoj vladi godišnji prihod od 200.000 — 300.000 forinti. Pošto sada strani trgovci i preduzimači reflektiraju upravo na šume onih srezova koji su obuhvaćeni fermanom, trebalo bi, kaže se u toj predstavi, imati u vidu činjenicu, da se na rijeci Buni već nalazi pilana od velike vrijednosti koju je podigao Schönefeld i koja se može odmah koristiti. Rudolf Kugler je radi toga podnio još 1864 predstavku Trgovačkoj i obrtničkoj komori u Trstu za utvrđivanje njegovih prava u odnosu na ferman. Zbog toga i Kugleru i suvlasnicima te pilane, u koje spada i moliteljica, pripada isključivo pravo korišćenja tog postrojenja skupa sa ostalim ovlašćenjima i privilegijama, sadržanim u spomenutom fermanu. U slučaju da se prepusti eksploatacija odnosnih šuma nekom drugom preduzimaču ili društvu, to bi korišćenje ili pravo cesije pilane, skupa sa svim inventarom, pripadalo ne samo Kugleru nego i moliteljici. Na kraju moliteljica napominje, da kod otkupljivanja ili poravnjanja (nagodbe) u pogledu novčanog iznosa njoj pripada pravo na otkupnu svotu bilo da te šume (sa isključenjem hrastovine), budu davale državnoj režiji prihode bilo da iskorišćavanje tih šuma bude prepušteno nekom stranom društvu, a naročito ako ono bude htjelo koristiti pilanska postrojenja na rijeci Buni. Zajedničko ministarstvo finansija u Beču dostavilo je početkom juna 1879 predstavku Eleonore Pavesch Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu i tražilo mišljenje i predlog. Šef zemaljske vlade vojvoda Württemberg u svom odgovoru, koga je poslao Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču, pored ostalog, naglašava da Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, principijelno uzevši, nije u stanju da se upušta u istraživanja osnovanosti odštetnog zahtjeva Eleonore Pavesch, nasljednice Schönefelda, zbog neizvršenja ugovora o eksploataciji hercegovačkih šuma, jer se ovdje radi o eventualnom naknađivanju štete koja potiče iz doba otomanske vladavine. Tu obavezu Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu niti je preuzela niti može takvu obavezu primiti na sebe kod tolikih drugih zahtjeva na inače ograničena sredstva Zemaljske vlade. On je u vezi s tim, predložio Zajedničkom ministru finansija da moliteljicu uputi da se u pogledu njenih zahtjeva obrati na Visoku Portu u Carigradu (288).

Analogan slučaj bio je i sa nasljednicima Leona Klukya, Tiberius Sforza iz Trsta, u svojstvu zastupnika Ernestine Kluky, udovice L. Klukya, bio je krajem 1878 u Beču, gdje je kod Car. kraljevske Komisije za Bosnu i Hercegovinu pri Zajedničkom ministarstvu finansija pokrenuo pitanje odštete u vezi sa neizvršenjem ugovora o eksploataciji hrastovih šuma u Hercegovini za vrijeme bivše otomanske uprave. U svojoj opširnoj predstavi, koju je predao Zajedničkom ministru finansija, Sforza ističe, pored ostalog, da je Otomanska vlada, ne obazirući se na postojanje obnovljenog ugovora (fermana) iz 1857 obustavila rad Klukyevom preduzeću u 1861 u vezi opšte zabrane sječe i eksporta drveta, usljed čega preduzeće nije moglo izvršiti ugovorne obaveze, krivicom Otomanske vlade, sve do 1872 kada je istekao rok važnosti ugovora. Poslije isteka roka ugovora (1872) trebale su sve zgrade i transportne komunikacije koje je izgradilo Klukyevo preduzeće u toku eksploatacije hercegovačkih šuma, ipso facto, besplatno pripasti otomanskom državnom eraru, da je ferman iz 1857 bio kroz cijelo vrijeme trajanja ugovora na snazi i da je Kluky svojevoljno napustio rad oko eksploatacije šuma. To, međutim, nije bio slučaj. Pošto ugovor veže i jednog i drugog kontrahtenta i pošto Otomanska vlada nije izvršila svoje obaveze iz ugovora onda drugoj strani ništa drugo ne preostaje nego da zahtijeva ispunjenje ugovora ili naknadu štete, koja se u ovom slučaju sastoji u isplati troškova, koje je Kluky imao oko podizanja zgrada i komunikacija. Ta procjena se ne može odnositi na objekte u njihovom sadašnjem stanju nego na objekte u vremenu kada su bili izgrađeni, bolje rečeno ona treba da predstavlja onaj novčani iznos koji je stvarno uložen u podizanje tih objekata. Sforza, pri tome, naglašava da činjenica, što su ti objekti sada razrušeni i postali bezvrijedni, nema nikakvog značaja, i zahtijeva da se Klukyevim nasljednicima isplati odšteta bilo u novcu bilo u ekvivalentu drvene mase u hercegovačkim šumama.

Zajedničko ministarstvo finansija u Beču zatražilo je od Zemaljske vlade u Sarajevu a ova od Austrijskog konzulata u likvidaciji u Mostaru izvještaj. Ovaj posljednji je izvijestio da odštetni zahtjevi Klukyevih nasljednika datiraju iz 1872 kada je prestao da važi obnovljeni ugovor sklopljen 1857 između Klukya i Otomanske države. Otomanske vlasti stajale su na stanovištu da su, shodno odredbama ugovora, sve nepokretnosti pripale Otomanskoj državi. Dostavljajući sva akta iz svoje arhive, koja su se odnosila na spor Klukya i njegovih nasljednika sa otomanskom državom, u konvolutu sa 54 numerisana spisa, bivši konzulat je dao mišljenje da austro-ugarska uprava ne bi trebala da prizna niti isplati nikakvu odštetu jer je u pitanju spor između Klukyevih nasljednika i Otomanske države. Zbog toga je i Zajedničko ministarstvo finansija u Beču konačno donijelo u junu 1880 odluku kojom se odbija zahtjev Tiberiusa Sforze, odnosno Ernestine Kluky, jer se iz raspoloživih dokumenata arhive bivšeg Austrijskog konzulata u Mostaru uvjerilo da postavljeni zahtjevi nisu na zakonu osnovani. O tome je obavijestilo Ministarstvo vanjskih poslova u Beču Zemaljsku vladu u Sarajevu i zastupnika Tiberiusa Sforzu u Trstu (289).

Pokušaji oživljavanja prekinute eksploatacije hercegovačkih šuma

Pokušaji oživljavanja eksploatacije hercegovačkih šuma u širim razmjerama, na kapitalističko-industrijskoj bazi, učinjen je krajem šezdesetih godina prošlog vijeka kada je u Hercegovinu doputovao iz Beča Karlo Henscheli

carsko kraljevski zemaljski šumarski taksator, kao opunomoćenik mađarskog barona. A. von Baltaczy-a. Iz dokumenata arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu vidi se da je Henscheli došao u Bosnu 1868, da duže vremena nije održavao veze sa Bečom i da su koncem jula iste godine tražene od Generalnog konzulata informacije o njemu i njegovom boravištu. Konzulat je neposredno iz toga odgovorio da se Henscheli baš tih dana povratio iz Hercegovine u Sarajevo i da radi na zaključivanju ugovora o eksploataciji hercegovačkih šuma. Iz jednog pisma od 10 avgusta 1868, koje je Henscheli pri polasku iz Sarajeva ostavio Generalnom konzulatu, vidi se da je on obilazio i procjenjivao šume u području gornjeg toka rijeke Neretve i radio na sklapanju ugovora za njihovu eksploataciju. U tom pismu Henscheli obavještava Konzulat da mu drugi poslovi ne dozvoljavaju da se duže zadržava u Bosni i da će on, u koliko ne bude mogao lično doći u Sarajevo za sklapanje ugovora o eksploataciji hercegovačkih šuma, opunomoćiti za to sarajevskog trgovca Antonija Jevtanovića. Molio je Konzulat da u tom smislu daje podršku i pomoć Jevtanoviću. Iz dopisa i obavještenja, koje je konzulat dostavljao Henscheli-u poslije njegovog odlaska iz Sarajeva, vidi se da je bosanski valija Šerif Osman-paša usmeno izjavio predstavniku konzulata da se Vilajetsko vijeće (Vilajetski idare-medžlis) izjasnilo protiv zaključivanja dugoročnog ugovora prije nego što dođe u Sarajevo šumarski savjetnik Chervau koji je baš u to vrijeme upućen iz Carigrada u Bosnu i da će odmah po dolasku Chervau-a Henscheli biti pozvan da dođe u Sarajevo ili odredi svog opunomoćenika za sklapanje i potpis ugovora. Konzulat je odmah po dolasku Chervau-a stupio s njim u kontakt i obavijestio Henscheli-a da je Chervau, prema svojoj izjavi, previše zauzet radom koji se odnosi na proces sa francuskom firmom Henry i D'Heureux koja je eksploatisala bosanske hrastove šume i da neće moći skoro pristupiti razmatranju ugovornih punktacija i uslova za eksploataciju hercegovačkih šuma, a isto tako i donošenju konačne odluke o toj stvari. Konzulat je tom prilikom obavijestio Henscheli-a da se iz razgovora sa Chervau-om moglo zaključiti da nema velikog izgleda da će se posao oko eksploatacije neretvanskih šuma uspješno okončati zbog toga, što bi tom eksploatacijom bila prikraćena susjedna sela i njihovo stanovništvo u pogledu prava drvarenja u tim šumama. Iz jednog izvještaja, koji je austrijski generalni konzul dostavio početkom maja 1869 Ministru vanjskih poslova u Beču i austro-ugarskom poslaniku u Carigradu, vidi se da je Henscheli svoj predlog za ugovor o eksploataciji neretvanskih šuma povezao sa projektom izgradnje željezničke pruge od Metkovića do Sarajeva i njenim daljnjim produženjem do Broda. Generalni konzul se pri tom negativno izražava o Henscheli-ovom projektu za izgradnju željezničkih pruga, nazivajući ga lakomislenim, jer je postavljen bez prethodnog rekognosciranja i studiranja terena od građevinskih inženjera, dok za projekt eksploatacije šuma veli da je dobro smišljen ali da je njegovo ostvarenje i sklapanje ugovora zapelo na pitanju cijena, odnosno šumske takse, i da je predmet dostavljen na razmatranje Centralnoj vladi u Carigradu (290) Henscheli-eva akcija za oživljavanje prekinute kapitalističke eksploatacije hercegovačkih šuma nije uspjela, ali time nije prestao ni interes stranih preduzimača za hercegovačke šume.

Da je strani kapital bio i dalje zainteresovan za eksploataciju hercegovačkih šuma, pokazuju dokumenti arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu. Iz njih se vidi da je austrijski ministar trgovine, stojeći na staništu da su pitanja regulacije rijeke Neretve i eksploatacija hercegovačkih

šuma veoma važni za nacionalno ekonomske interese Austrije, donio u julu 1871 odluku da pošalje u Hercegovinu jednog šumarskog stručnjaka. Za obavljanje ove strogo povjerljive misije izabran je, s obzirom na stručnost i povjerljivost, šumarski savjetnik Herman Guttenberg, koji se u to vrijeme nalazio na službi pri Pokrajinskom namjesništvu u Zadru. U nalogu za putovanje koji je povodom ove odluke izdat Guttenbergu naročito se ističe da je, u vezi želje i namjere za industrijsku eksploataciju hercegovačkih šuma i eksport drveta, potrebno da se te šume detaljnije pregledaju, utvrdi njihova sirovin-ska baza i sposobnost za korišćenje, da se prouče tamošnje šumsko posjedovne prilike, a posebno način izvoza i eventualnog transporta drveta rijekom Neretvom do Metkovića gdje bi se, u slučaju realizacije ovog pothvata, organizovalo glavno stovarište za prihvatanje izrađenog i prerađenog drveta.

Prema jednom šifrovanom telegramu, koji je uputio namjesnik Dalmacije austrijskom generalnom konzulu, Guttenberg je krenuo iz Zadra u Hercegovinu 6 avgusta 1871. U tom telegramu se traži da konzulat isposluje kod Vilajetske vlade bujuruldiju (dozvolu) za putovanje Guttenberga i da tu dozvolu hitno dostavi Konzularnoj agenturi u Mostaru. U izvještaju koji je 10 septembra 1871 poslala Konzularna agentura u Livnu Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu navodi se da je Guttenberg obišao hercegovačke šume u slivu Neretve, da je bio u Mostaru i Sarajevu, da je stigao u Livno 8 septembra 1871 i drugi dan oputovao u Zadar (292). To znači da je Guttenbergovo zadržavanje u Hercegovini trajalo nepunih mjesec dana.

Prve informacije o hercegovačkim šumama Guttenbergu je dao u Mostaru konzularni službenik Depollo. Te su se informacije odnosile na eksploataciju onog dijela hercegovačkih šuma koje su bile obuhvaćene koncesijom, koju je tršćanskim trgovcima Schönfeldu i Kluky u izdao 1845/46 Ali-paša Rizvanbegović. Posebnim carskim fermanom, koji je izdat 1857, spomenutoj dvojici stranih preduzimača priznata je i obnovljena koncesija za eksploataciju jednog dijela hercegovačkih šuma u roku od 20 godina ali se ta eksploatacija ne vrši. Guttenberg se za potrebne informacije obraćao i drugim osobama. Primljena obavještenja su bila toliko protivrječna da ih nije mogao bez neposrednog provjeravanja koristiti. Nesigurnost i nepouzdanost podataka proisticala je jednim dijelom iz neznanja, kako otomanskog službenog osoblja tako i domaćeg stanovništva, dok je s druge strane odbijanje davanja tačnih podataka o tamošnjim šumama nalazilo svoje opravdanje u mržnji prema strancima koji su se interesovali o stanju i mogućnostima eksploatacije tih šuma.

Guttenberg je, u cilju što potpunijeg izvršenja postavljenog mu zadatka obišao i pregledao gotovo cijelo gravitaciono područje Neretve, koristeći se pri tome topografskim kartama Rosklevicza. Te karte, kako i sam Guttenberg navodi, bile su u mnogo slučajeva netačne tako da su mogle poslužiti samo za opštu orijentaciju ali ne i za terenske detalje. On je zbog toga bio prinuđen da pravi vlastite skice koje je priložio svom elaboratu. One su imale cilj da, u nedostatku detaljnih karata, prikažu položaj pojedinih šumskih kompleksa i predjela. Zbog toga i podaci o veličini i prinornoj sposobnosti pojedinih šumskih kompleksa, koje je tom prilikom Guttenberg sabrao, nisu bili apsolutno tačni nego su imali karakter aproksimativnosti. Oni su ipak bili dovoljni za ocjenu mogućnosti eksploatacije hercegovačkih šuma pri tadašnjim uslovima. Ovo tim prije, što je Guttenberg maršrutu svoje ekskurzije kroz hercegovačke šume tako postavio, da je njome obuhvatio pregled najvećeg dijela šumskih područja. On se penjao na vrhove visokih planina,

a isto tako obišao dolinu Neretve u cijelom njenom toku kao i nekoliko postranih dolina. On je, štaviše, prešao bosansko-hercegovačku vododjelnicu i spustio se do Sarajeva, studirajući mogućnost eksploatacije žumskog područja Bjelašnica — Igman, u odnosu na orijentaciju izvoza njegovih drvnih masa preko Ivan-Sedia u dolinu rijeke Neretve i dalje u pravcu Metkovića.

Guttenberga su interesovale hercegovačke žume sa aspekta njihove industrijske eksploatacije. Njegova misija i zadatak sastojali su se prvenstveno u tome da utvrdi sirovinске baze pojedinih žumskih područja, da proučava i nađe tehničko rješenje za njihovo otvaranje izborom najprikladnijih transportnih komunikacija, da nađe i odredi najpovoljniju lokaciju za podizanje pilane i da dađe ekonomsku analizu i račun rentabiliteta eksploatacije žuma i pilanske prerade drveta. Pri tadašnjim prilikama i uslovima, vođeni tokovi rijeka igrali su u pogledu transporta drveta veliku ulogu. To je posebno važno za privredno zaostale i tehnički nerazvijene zemlje, među koje je, u to vrijeme, spadala i Hercegovina kao sastavni dio bosanskog vilajeta. Prirodnu i najvažniju transportnu komunikaciju za izvoz drveta iz hercegovačkih žuma predstavljala je, neosporno, u to vrijeme rijeka Neretva. Upoznavanju te rijeke i ispitivanju mogućnosti njenog korišćenja u spomenute svrhe Guttenberg je poklonio specijalnu pažnju, i pregledao cio njen tok od izvora do ušća u Jadransko more.

Nakon pregleda i studiranja rijeke Neretve kao transportnog komunikacionog sredstva, Guttenberg je izveo sljedeće zaključke:

1) da se ona može koristiti za plavljenje (trifljanje) ogrevnog drveta i manjih tehničkih sortimenata od Pridvoraca kod Uloga, pa dalje nizvodno uz prethodno čišćenje korita i izradu vještačke pregrade za akumuliranje vode kod Uloga;

2) da se za vrijeme velikog vodostaja, u proljeće i jesen, mogu na dijelu nizvodno od Uloga plaviti ogrevno drvo i pilanski trupci bez upotrebe vještačke pregrade, uz uslov da se u njenom koritu izvrši čišćenje i miniranje stijena;

3) da je od Župe, odnosno Glavatičeva, pa nizvodno sve do Metkovića moguće transportovati dugu oblu građu splavovima i to samo za vrijeme visokog vodostaja, uz uslov da se prethodno uklone postojeće zapreke solidnijim čišćenjem i miniranjem stijena, naročito između Bune i Čapljine i kod Grabovice;

4) da su od pritoka Neretve sposobne za plavljenje ogrevnog drveta i pilanskih trupaca, bez vještačkih pregrada i akumulisanja vode, Neretvica, Rama, Bregava i Trebižat;

5) da su sposobne za plavljenje, uz pomoć vještačkih pregrada sa akumuliranjem vode, pritoke Krupac, Gvozdenica, Vrhovina, Vlah, Šištica, Kraljuštica, Drežnica i Glogošnica;

6) da je za hvatanje plavljenog drveta, koje će se transportovati Neretvom i njenim pritokama, potrebno izgraditi odgovarajuće uređaje i to za pilansko i ostalo oblo tehničko drvo u Zatonu kod ušća Bune u Neretvu, koja na tom mjestu pravi oštar zavoj prema zapadu, a za ogrevno drvo kod Počitelja.

Guttenberg je ocijenjivao transportnu sposobnost manjih pritoka Neretve pri njihovom vodostaju, pa je zbog toga i predviđao izgradnju vještačkih pregrada za akumulisanje vode i upotrebu te vode za podizanje vodostaja prilikom plavljenja drveta. On se, zbog toga, ograđuje i pretpostavlja da će se, možda kod većeg vodostaja ovim pritokama moći transportovati drvo plavljenjem i bez vještačkih pregrada i akumulisanja vode.

Guttenberg, isto tako, priznaje da izabrana mjesta za stovarišta tehničke oblovine u Zatonu kod Bune i ogranovnog drveta kod Počitelja imaju značajan nedostatak u tome, što su prilično udaljena od Metkovića ali istovremeno ističe, da se tako prirodnih i podesnih mjesta za ovu svrhu nije moglo, u to vrijeme, naći nizvodno u dolini Neretve.

S obzirom na eksploatacione mogućnosti i transport drveta Guttenberg je podijelio hercegovačke šume u dvije skupine.

U prvu skupinu svrstao je i opisao šume koje direktno gravitiraju rijeci Neretvi, čije bi se drvene mase mogle dopremiti do Neretve vlačanjem po zemlji, spuštanjem pomoću zemljanih i drvenih točila (riža) i plavljenjem (triftanjem) pritocima Neretve, s napomenom da bi se eksploataciji ovih šuma moglo pristupiti odmah ili u skorijem vremenu. (U ovu skupinu spadali su Gredelj planina, Ključ, šume oko Uloga, Humac, Potoci, Vranješina, šume između Vranješine i Župe, šume Župa, Blaca i Košuta, šume Vlah, Kula i Borci, šume u slivu rijeke Bijele, Glogošnice i Grabovice, šuma Porim sa Radovicom i Dobrušom, šume na južnim padinama Ivan planine, šume u slivu rijeke Neretvice i šume u slivu Rame i Drežnice).

U drugu skupinu Guttenberg je svrstao i opisao šume, koje ne padaju direktno prema Neretvi. Njihova eksploatacija je zahtijevala izgradnju cesta ili gravitacionih šumskih željezničkih pruga (koturača) sa vučom praznih vagoneta uzbrdo pomoću animalne snage. Zbog toga se eksploatacija tih šuma predviđala za kasniji vremenski period. (U tu skupinu su spadala šumska područja odnosno šumski predjeli Lipeta, Crna Gora, Velež, Podvelež i Bišina na lijevoj i šumsko područje Gvozd na desnoj strani Neretve).

Pored ove dvije skupine šuma Guttenberg je opisao i svrstao u treću skupinu šume područja Bjelašnice i Igman planine, koje gravitiraju rijeci Bosni, a čije bi se drvene mase mogle orijentisati prema slivu rijeke Neretve izgradnjom šumske željeznice iz tog područja preko Ivan Sedla do Konjica odakle bi se drvo transportovalo rijekom u pravcu Jadranskog mora.

Guttenberg je procijenio sječivu drvenu masu područja Gredelj planine sa 140.000 norm. hvati (oko 440.000 m³). Tu se radilo o lišćarima, u kojima je bila pretežno zastupljena bukovina, koja se tada u vrlo ograničenoj mjeri iskorištavala u tehničke svrhe. Pored toga, transport tog drveta mogao se vršiti isključivo plavljenjem (triftanjem) Neretvom uz pomoć izgrađenih vještačkih pregrada sa akumulisanjem vode a koji bi trebalo podići u najgornjem toku Neretve. Zbog toga se i eksploatacija šuma ovog područja morala ograničiti gotovo isključivo na proizvodnju ogranovnog drveta. Kalkulisani troškovi proizvodnje ogranovnog drveta (sječa i izrada, privlačenje do Neretve i visok kalo radi velike dužine transporta i loših transportnih prilika) bili su veći od tadašnje tržišne cijene ograeva u Metkoviću. Zbog toga je Guttenberg u svojoj ekspertizi i predložio da se eksploatacija ovog šumskog kompleksa ostavi za kasnija vremena kada bude izgrađena željeznička pruga Sarajevo-Konjic-Metković.

Sječiva drvena masa u šumskom predjelu Ključ procijenjena je tada sa 40.000 norm. hvat¹ (126.000 m³) bukovine. Ona se mogla s obzirom na poteškoće transporta teške tehničke oblovine vodom, iskoristiti jedino za izradu ograeva. Njegova se proizvodnja rentirala, jer su troškovi sječe, izrade i dopreme do Neretve suhim rižama iskalkulisani sa 2 forinte po 1 norm. hvatu. Pored toga postojala je mogućnost njegovog daljeg transporta plavljenjem, bez posebne izgradnje pregrada za akumulisanje vode u koritu rijeke Neretve. Isto mišljenje i predlog dati su za šume oko Uloga čija se sječiva masa cijenila oko 24.000 norm. hvati (oko 77.000 m³).

Troškovi sječe i izrade sa privlačenjem do rijeke Neretve pomoću zemljanih riža 36.000 norm. hvati procijenjene sječive drvene mase bukovog i cerovog ograeva iznosili su, prema Guttenbergovoj kalkulaciji, s obzirom na kraću transportnu udaljenost i povoljne terenske prilike, svega 1,08 forinti po 1 norm. hvatu ogranovnog drveta.

U šumskom predjelu Vranješina procijenjena je sječiva masa od 40.000 norm. hvati bukovine i 800 norm. hvati četinaru, s obzirom na transportne mogućnosti mogli su doći u obzir za izradu tehničkih sortimenata jedino četinari dok je bukovina uzeta u obzir isključivo za proizvodnju ogrjeva. Kalkulisani troškovi sječe i privlačenja izrađenog drveta suhim drvenim rižama do Neretve iznosili su za četinare 6 a za bukovinu 2,5 forinti po 1 norm. hvatu.

U šumskom predjelu Potoci nalazilo se oko 165.000 norm. hvati sječive mase lišćara od čega 90% bukovine. Troškovi sječe i privlačenja rižama do Neretve kalkulisani su sa 3,50 forinti po 1 norm. hvatu. Premda je ovaj šumski predio, s obzirom na svoj položaj i terenske prilike, bio prilično otežan i neprikladan za eksploataciju on je, i pored toga, uzet u obzir za sječu i proizvodnju ogrjeva.

U šumama između Vranješine i Župe procijenjena sječiva masa od 250.000 norm. hvati (oko 800.000 m³) lišćara među kojima je bilo 90% bukovine mogla je dati 10% tehničkog a 90% ogrjevnog drveta. Za privlačenje izrađenog drveta do rijeke Neretve Guttenberg je uzet u obzir zemljana, a djelomično suhe drvene, riže a troškove sječe, izrade i privlačenja kalkulisao sa 4,50 forinti po 1 norm. hvatu.

Troškovi sječe, izrade i privlačenja do Neretve 90.000 norm. hvati borovine iz šume Župa kalkulisani su sa 3,6 forinti po 1 norm. hvatu a troškovi transporta splavovima rijekom Neretvom do ušća Bune, uključivo vadenje iz vode i uskladišćavanje 2,4 for. ili ukupno 6 forinti po 1 norm. hvatu borovog tehničkog oblog drveta.

U šumi Blaca nalazilo se oko 45.000 norm. hvati sječive mase borovine. Troškovi sječe, izrade i dopreme do obale Neretve kalkulisani su sa 7 forinti po 1 norm. hvatu.

Procijenjena sječiva drvna masa u šumskom predjelu Košta iznosila je 50.000 norm. hvati bukovine. Troškovi sječe, izrade i dopreme do rijeke Neretve kalkulisani su sa 2 forinte po 1 norm. hvatu.

Troškovi sječe, izrade i transporta do obale Neretve, uključivo triftanje Vlah potokom, lišćarskog drveta iz šumskog kompleksa Vlah kalkulisani su sa 5 forinti po 1 norm. hvatu. Zbog tako visokih troškova eksploatacija ovog objekta smatrana je vanprioritetnom.

U šumskom predjelu Kula iznosila je procijenjena sječiva drvna masa 120.000 norm. hvati od čega 50% jelovine i 50% bukovine. Jelovina je bila, naročito u višim položajima, kvalitete, ne dobra. Privlačenje do Neretve moglo se vršiti pomoću zemljanih i drvenih riža do Vlah potoka a onda triftanjem do Neretve. Troškovi sječe, izrade i dopreme do obale Neretve i transporta Neretvom do ušća Bune kalkulisani su sa 8,50 forinti po 1 norm. hvatu. Iskorišćavanje bukovine zbog visokih troškova proizvodnje (6 for. po 1 norm. hvatu ogrjeva) nije uzimano u obzir.

U sjeveroistočnom dijelu šumskog kompleksa Borci procijenjena je sječiva drvna masa od 30.000 norm. hvati četinarskog drveta dobrog kvaliteta. Doprema izrađenog drveta do rijeke Neretve iznad Konjica bila je prilično otežana i mogla se vršiti jedino pomoću drvenih riža. Troškovi sječe, izrade i transporta do obale Neretve kalkulisani su sa 18,50 forinti po 1 norm. hvatu. U jugozapadnom dijelu istoimenog kompleksa procijenjena drvna masa iznosila je 200.000 norm. hvati od čega 150.000 norm. hvati jelovine i 50.000 norm. hvati bukovine. Pošto drvo iz ovog dijela šumskog kompleksa ne gravitira direktno Neretvi, mogla se rentabilno iskorišćavati samo jelovina. Ona se morala privlačiti na udaljenosti 1-2 sata hoda do ruba visoravni a onda spuštati padinom pomoću riža do Bijele odnosno Neretve. Zbog toga su i kalkulisani troškovi sječe, izrade i dopreme do obale Neretve bili srazmjerno visoki i iznosili 19 forinti po 1 norm. hvatu.

U slivu Bijele nalazilo se oko 20.000 norm. hvati sječive mase jelovine. Troškovi sječe i dobave do Neretve kalkulisani su sa 9 forinti po 1 norm. hvatu jelovog oblog tehničkog drveta.

U Glogošnici sa Grabovicom procijenjena sječiva masa iznosila je 10.000 norm. hvati bukovine, dok je ukupna drvna masa ovog područja iznosila 40.000 norm. hvati četinaru i 30.000 norm. hvati bukovine. Troškovi sječe i dopreme do Neretve kalkulisani su sa 7 forinti po 1 norm. hvatu čet. tehničkog drveta i 3,50 forinti po 1 norm. hvatu bukovog ogrjevnog drveta.

U šumskom predjelu Porim sa Radovicom i Dobrušom procijenjena sječiva drvna masa iznosila je 45.000 norm. hvati, najvećim dijelom lišćarskog ogrjevnog drveta. Troškovi sječe, izrade i dopreme ogrjevnog drveta pomoću zemljanih riža i vlačenja po zemlji od Bijelog Polja, a zatim kolima do obale Neretve, kalkulisani su sa 4 forinte po 1 norm. hvatu.

U šumama kompleksa Ivan planine koje leže na njenim južnim padinama, Guttenberg je aproksimativno ocijenio sječivu masu od oko 300.000 norm. hvati lišćarskog drveta od čega bi otpalo na tehničko drvo oko 10%. Kalkulativni troškovi sječe i dopreme tehničkog

drveta do Neretve, iznosili su 6 forinti po 1 norm. hvatu. S obzirom na mogućnost triftanja i transporta drveta Neretvom do Metkovića, eksploatacija svih ovih šuma bila bi, po mišljenju Guttenberga, u svakom slučaju rentabilna.

Za eksploataciju šuma u slivu Neretvice, prema mišljenju Guttenberga, mogao je tada doći u obzir samo manji procent od njihove ukupne sječive mase. To bi bilo tehničko drvo četinara koje se moglo spuštati do Neretvice zemljanim rižama a zatim triftati Neretvicom do Ostrošca i dalje Neretvom. U tu svrhu je trebalo izgraditi u koritu Neretvice nekoliko pregrada za akumulisanje vode. Iskorišćavanje lišćara odnosno ogrevnog drveta bilo je, pri tadašnjim prilikama i uslovima nerentabilno.

U slivu rijeke Rame i Drežnice Guttenberg je uzeo u obzir za kalkulaciju rentabiliteta samo 5.500 norm. hvati jelovog tehničkog drveta. Ta kalkulacija je bila pozitivna dok se za lišćarsko drvo pokazala negativna.

Od šuma druge skupine Guttenberg je procijenio sječivu drvenu masu šumskog područja Lipeta sa 45.000 norm. hvati četinara i bukve od čega je moglo doći u obzir za eksploataciju svega 20.000 norm. hvati četinara, jer je najveći dio lišćara, sa komercijalnog staništa, bio sposoban jedino za ogrev čija se proizvodnja nije rentirala. Za otvaranje ovog šumskog područja i izvoz drveta Guttenberg je predviđao izgradnju više ogranskih cesta, koji bi išli iz šume i spajali se, pola milje sjeverno od Zimije, sa cestom koja bi se izgradila od šume Crna Gora (nevesinjska). Troškovi izgradnje ovih cesta kalkulirani su sa 6 forinti po tekućem hvatu.

U šumskom području Crna Gora koja se nalazila u drugoj skupini šuma, Guttenberg je procijenio drvenu masu sa 240.000 norm. hvati od čega 120.000 norm. hvati tehničkog drveta. Za izvoz izrađenog drveta iz ovog područja predviđena je izgradnja ceste na cijeloj dužini od šume do Porima s tim što bi se ona, pola milje sjeveroistočno od Zimije, spojila sa cestom koja bi se do tog mjesta izgradila od šume Lipeta. Dužina od Zaboranja do tačke spajanja iznosila bi oko 5.500 hvati, odavde do Zimije 1500 hvati a od Zimije do Porima 1.500 hvati. Trasa prve dionice bila bi položena u ravni, druga dionica u slabom padu a kod treće dionice u nagibu 1:8. Prema Guttenbergovoj kalkulaciji troškovi izgradnje ove ceste iznosili bi prosječno 6 forinti po tekućem hvatu dok bi troškovi proizvodnje četinarskog tehničkog drveta, postavno Buna, iznosili 16 forinti po 1 norm. hvatu a specificirano po fazama rada za sječu i izradu 0,5, privlačenje do ceste 2,5, prevoz kolima cestom do Porima 10,0, rižanje niz obronke Porima 1,0, prevoz kolima do obale Neretve 1,0, triftanje odnosno splavanje do Bune 1,0 forinti po 1 norm. hvatu.

U šumskom području Velež Guttenberg je procijenio drvenu masu sa oko 990.000 norm. hvati od čega 740.000 norm. hvati jelovine. Od ove posljednje moglo je doći u obzir za sječu oko 45% ili oko 330.000 norm. hvati. Za otvaranje ovog šumskog područja Guttenberg je predvidio izgradnju ceste uzduž podnožja šume do iznad Bakračuše, gdje bi se ta cesta priključila na tada postojeći put koji je vodio od Nevesinja do Blagaja i Bune. Taj put bi se trebao, uz izvjesne radove, osposobiti za koljski saobraćaj. Cjelokupna dužina ceste od Veleža do Bune iznosila bi, prema tom projektu, 5,5 milja, od čega bi otpalo na novogradnju 2,5 a na popravak i osposobljavanje postojećeg puta Bakračuša — Buna 3 milje. Ukupni troškovi investicija za ovu svrhu iznosili bi, prema gruboj kalkulaciji, 90.000 forinti. Prosječna transportna udaljenost na ovako izgrađenoj i za prevoz kolima osposobljenoj cesti iznosila bi oko 4,5 milja. Troškovi sječe i izrade, privlačenja do ceste i prevoza kolima do Bune kalkulirani su sa 15 forinti po 1 norm. hvatu četinarskog tehničkog drveta.

U šumskom području Podvelež nalazilo se tada oko 200.000 norm. hvati sječive mase bukovine od čega oko 10% tehničkog drveta. Za otvaranje i eksploataciju ovog područja Guttenberg je planirao izgradnju ceste čije bi trase bile orijentisane u pravcu Blagaja i Mostara. Trasa jedne ceste u dužini od 6000 hvati trebalo je da ide u pravcu preoztanja šume prema Bakračuši, gdje bi se povezivala sa cestom Velež — Buna. Dio Podveleža koji pada prema Mostaru trebao se otvoriti jednim odvojkom od prve ceste koji bi je povezivao sa dolinom Neretve odnosno cestom Mostar — Buna. Pošto se proizvodnja ogrevnog drveta nije rentirala, zbog skopog transporta, Guttenberg je bio mišljenja da bi se sva preostala drvena masa, iz iskorišćavanja cjepkog i tehničkog drveta, mogla upotrebiti za proizvodnju drvenog ugljena. Ovo tim prije što su u to vrijeme lokalne potrebe Mostara za ogrevom pokrивane iz šuma gornjeg dijela doline Neretve odakle se ogrevno drvo dopremalo triftanjem rijekom Neretvom i prodavalo uz relativno nisku cijenu.

Otvaranje kvalitetnom bukovinom bogatog šumskog područja Gvozd, čija je sječiva masa procijenjena sa 240.000 norm. hvati od čega je otpadalo 25% na tehničko drvo, kao i izvoz izrađenog drveta nisu, prema Guttenbergu, predstavljali naročiti problem. Ovo zbog toga što se po trasi tada postojećeg konjskog puta, koji je vodio po sjevernom rubu Mostarskog Blata u pravcu Mostara, mogla postaviti i izgraditi cesta za koljski saobraćaj. Ta cesta, prema

mišljenju Guttenberga, imala bi širi ekonomski značaj jer bi se vremenom preko nje mogao povezati Mostar za plodnom i relativno gusto naseljenom visoravni Duvanjskog i Livanjskog Polja. Radi toga Guttenberg i nije računao troškove građenja ove ceste samo u odnosu na eksploataciju šumskog područja Gvozd. Dužina ceste od Gvozda do Mostara iznosila bi oko 5 milja. Privlačenje oblovine animalnom snagom predviđalo se na relaciji od sjevera do u dolinu kod Širokog Brijega, kao što se to i dotada činilo sa drvotom slabijih dimenzija. Na tom mjestu je Guttenberg predviđao izgradnju pilane za rezanje bukovine, jer se u tu svrhu mogla iskoristiti energija rijeke Lišnice, koja je i u toku ljeta imala dosta vode.

Za eksploataciju drvnih masa u šumskom području Bišina Guttenberg nije predviđao izgradnju saobraćajnica. On je bio mišljenja da bi se sječive mase iz ove šume, u slučaju izgradnje ceste Velež — Bakrača odnosno opravke i osposobljavanje za koljski promet ceste Nevesinje — Blagaj — Buna, mogle rentabilno eksploatisati.

Guttenberg je, i ako to nije imao u svom programu, prešao preko Ivan planine u Bosnu i spustio se do Sarajeva. On je tom prilikom zašao i u šumski kompleks Bjelašnica — Igman koji ga je privukao svojim prostranim i kompaktnim šumama. S obzirom na značaj tih šuma i mogućnosti njihove eksploatacije on ih je pregledao, prikupio o njima izvjesne podatke i unio ih u svoj elaborat o hercegovačkim šumama, smatrajući da bi se izvoz drvnih masa iz ovog bosanskog šumskog područja trebao i mogao usmjeriti prema dolini rijeke Neretve i dalje u pravcu Jadranskog mora. Na površini ovog šumskog kompleksa koja je iznosila oko 15.000 jutara Guttenberg je procijenio sječivu drvenu masu sa 500.000 norm. hvati. S obzirom na prašumski karakter šuma, znatan broj oštećenih stabala kao i stabala tanjih dimenzija, koja nisu bila pogodna za eksportne svrhe, te činjenicu da se bukovina mogla samo djelomično upotrebiti za tehničke svrhe Guttenberg je računao da od sječive drvene mase može doći u obzir za sječu i iskorisćenje u cilju eksporta oko 50%. Tako reducirana sječiva drvena masa ovog područja reprezentirala je, u to vrijeme, vrijednost u šumi na panju oko 2.000.000 forinti. Njena prodajna vrijednost u izrađenoj robi postavno Metković mogla je dostići četverostruki do petorostruki iznos. Guttenberg je bio mišljenja da bi za otvaranje i eksploataciju ovog šumskog kompleksa, skupa sa šumskim kompleksom Ivan planine, trebalo izgraditi šumsku željeznicu koja bi išla do Konjica, odakle bi se drvo transportovalo rijekom Neretvom do Jadranskog mora.

Rezimirajući pojedine rezultate u pogledu drvnih masa, njihovog kvaliteta, mogućnosti upotrebe i troškova proizvodnje Guttenberg je, odvojeno za eksploataciju šuma prve skupine koje gravitiraju u Neretvu neposredno ili niz njene pritoke a odvojeno za eksploataciju šuma druge skupine koje nemaju direktne gravitacije prema Neretvi i za čije otvaranje je potrebna izgradnja ceste, izradio grubu ekonomsku analizu odnosno račun rentabiliteta za proizvodnju tehničkog drveta. Za proizvodnju ogrevnog drveta on je, međutim, izradio zajedničku analizu troškova i račun rentabiliteta za obadje skupine hercegovačkih šuma.

Prema Guttenbergovoj kalkulaciji troškovi proizvodnje pilanske oblovine, sječene u šumama prve skupine, iznosili bi po 1 norm. hvatu postavno pilana na Buni:

1) Sječa, izrada i privlačenje do rijeke Neretve prosječno	5,60 forinti
2) Trifljanje rijekom Neretvom do Bune	2,40 ..
3) Kalo kod trifljanja 10%	0,80 ..
4) Šumska taksa, 10% od troškova 1—3 okruglo	0,90 ..
5) Troškovi režijske i administracije	1,00 ..
Ukupno	10,70 forinti

Troškovi proizvodnje pilanske oblovine sječene u šumskom području Crna Gora, koje je pripadalo drugoj skupini, iznosili su, prema Guttenbergovoj kalkulaciji, po 1 norm. hvatu postavno pilana na Buni:

1) Sječa i izrada	0,50 forinti
2) Privlačenje do ceste	2,50 "
3) Prevoz cestom do Porima	10,00 "
4) Rišanje niz Porim	1,00 "
5) Prevoz kolima do Neretve	1,00 "
6) Splavarenje ili triftanje do Bune	1,00 "
7) Šumska taksa, 10% od troškova 1—6	1,60 "
8) Troškovi režije i administracije	1,00 "
Ukupno	18,60 forinti

Troškovi proizvodnje pilanske oblovine iz šumskog kompleksa Velež, koji je također pripadao drugoj skupini iznosili bi, prema posebnoj kalkulaciji Guttenbergovoj, 20,60 forinti po 1 norm. hvatu postavno pilana na Buni.

Veći troškovi proizvodnje tehničke oblovine u šumama druge skupine, u odnosu na iste troškove u šumama prve skupine, rezultirali su iz srazmjerno visokih troškova transporta drveta cestama, u koje troškove je uračunata i amortizacija uloženi sredstava za izgradnju šumskih cesta kao i troškovi održavanja tih transportnih komunikacija.

Zbog jednostavnosti računanja Guttenberg je u kalkulaciji rentabiliteta eksploatacije hercegovačkih šuma unio u račun sve tehničko drvo kao pilansko, iako se znatan procent, naročito borovine, trebao izradivati i prodavati u oblom stanju kao građevno odnosno brodarsko drvo. To nije moglo uticati negativno na rezultat rentabiliteta nego ga je šta više potvrđivalo, jer bi stvarni trkošovi proizvodnje, s obzirom na izvjestan procenat tehničkog drveta, koji se nije rezao na pilani a prodajna mu je cijena bila relativno visoka, bili u svakom slučaju nešto niži od kalkuliranih. To je svakako povlačilo za sobom i veću dobit preduzetnika.

Za kalkulaciju troškova proizvodnje i utvrđivanje rentabiliteta proizvodnje ogrevnog drveta Guttenberg je uzeo u obzir cijelo (šire i uže) gravitaciono područje Neretve sa drvnom masom onih kompleksa čija je eksploatacija obezbjeđivala makar i minimalan rentabilitet. Prema toj kalkulaciji prosječni troškovi proizvodnje 1 norm. hvata ogrevnog drveta iznosili su i to:

1) Troškovi sječe, izrade oblovine i privlačenja do obale Neretve	4,50 forinti
2) Triftanje (plavljenje) rijekom Neretvom do Počitelja	2,00 "
3) Kalo kod triftanja (18%)	1,00 "
4) Splavarenje do Metkovića	1,00 "
5) Šumska taksa (10%)	0,85 "
6) Trupljenje i cijepanje	1,25 "
7) Režijski troškovi	0,40 "
Ukupno	11,00 forinti

Budući da se pretpostavljalo, da će prodajna cijena ogrevnog drveta, (u cijepanicama) postavno Metković iznositi najmanje 12 forinti a vjerovatno ići i do 15 forinti, očekivala se u svakom slučaju, sigurna dobit od 1 forinte a u najpovoljnijem slučaju i 4 forinte po 1 norm. hvatu.

S obzirom na prednje kao i činjenicu da su, prema Guttenbergovoj procjeni, u hercegovačkim šumama stajale na raspoloženju velike količine sječivih drvnih masa koje su cijanjene na oko 1.400.000 norm. hvati četinarskog tehničkog drveta, oko 150.000 norm. hvati lišćarskog tehničkog i oko 800.000 norm. hvati ogrevnog drveta Guttenberg je u svom opširnom elaboratu, na

osnovu analiza i kalkulacija, izveo zaključak da je eksploatacija hercegovačkih šuma tehnički izvodljiva i da bi bila rentabilna. Tu rentabilnost je u velikoj mjeri uslovljavala i obezbjeđivala rijeka Neretva, koja je kao saobraćajna komunikacija, trebala da igra glavnu ulogu pri transportu drveta od šuma do obale Jadranskog mora.

Izgradnja željezničke pruge Sarajevo-Metković radi eksploatacije hercegovačkih šuma nije se mogla, pri tadašnjim prilikama i uslovima, uzeti u obzir niti s njom vršiti kalkulativne operacije. Ovo zbog toga, što je gruba ekonomska analiza pokazivala da su se troškovi izgradnje željezničke pruge, koji su ocjenjivani oko 30.000.000 forinti, približavali vrijednosti cjelokupne proizvodnje koju bi dala eksploatacija hercegovačkih šuma. I pored svega toga, prema mišljenju Guttenberga, izgradnja željezničke pruge Sarajevo-Metković imala bi svoje ekonomsko opravdanje sa šireg aspekta, jer bi se time, pored ostalog, omogućio masovni izvoz ugljena, ruda i drveta sa područja Bosne, povećao promet sa Dalmacijom a time obezbijedio i rentabilitet te transportne komunikacije (101).

PILANSKA PRERADA DRVETA

O pilanskoj preradi drveta i trgovini rezanom gradom u Bosni i Hercegovini, za vrijeme otomanske vladavine, dosada je vrlo malo pisano. O tome nije, zapravo, objavljen do danas nijedan rad koji bi posebno tretirao tu materiju. Nekoliko fragmentarnih podataka, koji se nalaze u nekim publikovanim radovima koji su isključivo fragmentarnog karaktera, odnose se manjim dijelom na registrovanje podizanja ili vremenskog postojanja neke pilane dok se većim dijelom svode na opšta konstatovanja, da je za vrijeme otomanske uprave u Bosni i Hercegovini postojao neznatan broj primitivnih pilana potočara koje su imale lokalni značaj. Tako npr. S e l a k (63), pišući o razvitku drvne industrije Jugoslavije, ističe da je Bosna i Hercegovina do 1878 godine bila provincija Turske i da, usprkos svom povoljnom geografskom položaju i obilju šuma, nije imala sve do pod konac devetnaestoga vijeka nikakve drvne industrije. On jedino navodi da je slovenac Raca sagradio oko 1860 godine u blizini Sarajeva jednu malu pilanu na vodeni pogon koja je podmirivala jedva najglavnije lokalne potrebe. F r a n c i š k o v i ć (293), u svom istorijatu drvne industrije u Bosni i Hercegovini, navodi da je prva pilana sagrađena 1845 na Buni kod Mostara dok je drugu malu pilanu podigao Slovenac Raca u blizini Sarajeva, petnaest godina kasnije (1860) ali samo za lokalne potrebe. Isti autor ističe da su u 1875 radile na području cijele Bosne i Hercegovine svega dvije pilane. Z a r i ć (38), u svom kratkom osvrtu na početak razvoja naše drvne industrije, piše da za vrijeme turske vladavine u Bosni i Hercegovini drvna industrija nije skoro ni postojala i da je njen razvoj, zapravo, počeo iza austro-ugarske okupacije. On navodi da su, prema nedovoljno provjerenim podacima, prije 1878 godine postojale na teritoriju cijele Bosne i Hercegovine svega četiri male pilane potočare, i to dvije u okolini Sarajeva (Pale i Zovik), jedna u Martin Brodu i jedna u Blagaju, na rijeci Buni. Isti pisac navodi da je pilana u Martin Brodu podignuta 1805, pilana u Blagaju na Buni 1831 a pilana u Zoviku 1875, dok za pilanu na Palama ne daje pobliže podatke o vremenu njenog podizanja. K a p i d ž i ć (35), obrađujući eksploataciju hercegovačkih šuma za vrijeme vezirovanja Ali-paše Rizvanbegovića, iznio je nekoliko interesantnih i vjerodostojnih podataka o podizanju i vremenski

(1845-1850) ograničenom radu pilane na rijeci Buni kod Mostara. Taj rad, međutim, odnosi se na kratak period kapitalističke eksploatacije hercegovačkih šuma i prerade drveta samo na jednoj pilani.

Istorijski izvori a naročito istorijska građa prikupljena iz arhivskog materijala omogućuje nam da dosada objavljene podatke nekih autora (36, 38, 293) o pilanama i pilanskoj preradi drveta u Bosni i Hercegovini, za vrijeme otomanske uprave, korigujemo a podatke drugih autora dopunimo, da približnije rekonstruiramo brojno stanje i lokaciju pilanskih postrojenja i da sa više svjetla prikazemo početak i tendencije razvoja pilanske prerade drveta i trgovine rezanom građom, a posebno učešće i uticaj stranog kapitala na razvoj ove privredne grane u tom vremenu.

POČECI I RAZVITAK PILANSKE PRERADE DRVETA

PILANE ZANATSKOG ZNAČAJA

Prva pilana potočara u Bosni, podignuta je, prema Kreševiću (294, 295), 1738 godine na rijeci Miljacki kod Korana, više Pala. Nju je izgradio neki Austrijanac, koga su Turci zarobili u bitki kod Banjaluke. Ta bitka, kako je poznato, odigrala se krajem jula 1737 godine. Tom prilikom su Turci jednim smjelim prepadom razbili i hametice potukli austrijsku vojsku kojom je komandovao princ Josef Hildburghausen.

Kristić (296) navodi da je prva pilana potočara u kreševskom kraju podignuta oko 1800 godine. Nju je sagradio neki Jevrejin iz Sarajeva, ali je ona već 1830 bila porušena. U narodu se održalo predanje da je jedna od pilana potočara koje su postojale u kreševskom kraju, još za vrijeme otomanske vladavine, bila smještena na Crnoj rijeci, uzvodno od ušća Vojnice. Ona je bila poznata pod imenom „Čivutska pilana“. Mjesto na kome se ona nalazila nosi i danas taj naziv. Sigurno je da se radi o istoj pilani koju spominje Kristić. Na istom mjestu podigao je, šezdesetih godina prošlog vijeka, pilanu potočaru neki Mula Merdan koji je bio vlasnik tamošnjih majdana za taljenje željeza.

Austrijski generalni konzul u Sarajevu, Ferdinand Haas, u svom izvještaju od 6 septembra 1867, pored ostalog, navodi da se u sarajevskom sandžaku (okragu) nalazi veći broj pilana za proizvodnju daske (6).

U jednom izvještaju Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz 1868 godine, kao odgovor na tražene informacije, navodi se da bi se drvo za izradu borovih i hrastovih greda 11—21 stopa dužine i 6—16 colli širine a isto tako borovih, jelovih, smrčevih, hrastovih, bukovih, jasenovih, brestovih i lipovih dasaka 3—9 stopa dužine, 14—18 colli širine i 1—2½ cola debljine moglo naći u šumama na udaljenosti 6—8 sati hoda od Sarajeva. Pilane koje bi došle u obzir za rezanje te građe bile bi one kod Vareša, Kadinog Sela, Kasindola i Pala (279).

Iz dokumenata arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz 1869 i 1870 godine, koji se odnose na podizanje nove pilane na potoku Krupi kod Pazarića i kupovinu drveta za snabdijevanje te pilane u obližnjoj šumi, vidi se da je prije 1869 postojala na tom mjestu stara pilana potočara koja je bila vlasništvo nekog Hadži Salih-age Mensildžića. Za snabdijevanje te pilane spomenuti Mensildžić sjekao je drvo na zapadnoj padini planinskog masiva Igman — Bjelašnica, u obližnjoj šumi zv. Lokva između dva točila (riže) kojim je i spuštano drvo do pilane u dolini potoka Krupe (298).

U jednom izvještaju iz 1872 godine austrijski generalni konzul u Sarajevu, Svetozar Teodorović, navodi da se u široj okolini Sarajeva, u krugu 5—6 sati hoda, nalazi rasuto 27 primitivnih pilana koje režu isključivo meko (četinarsko) drvo i da se iste takve pilane nalaze na ostalom području sarajevskog sandžaka (92, 100).

Iz jednog dokumenta arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz 1875, koji se odnosi na spor oko zemljišta između austrijskog državljanina Lichteneggera i otomanske države, razabire se da se na susjednom privatnom zemljištu, kraj rijeke Zujevine u Zoviku, nalazila stara pilana na vodeni pogon koja u to vrijeme već nije postojala (299).

Prema dokumentima Vilajetskog arhiva u Sarajevu iz 1876 postojale su u to vrijeme u visočkoj nahiji četiri a u fojničkoj nahiji tri pilane potočare (300). Jedna od posljednjih pilana nalazila se u Prokosu, ispod Štit planine, jedan sat hoda od Fojnice, i snabdijevana je četinarskom oblovinom iz predjela Jezernica (131).

Iz jednog dokumenta Vilajetskog arhiva iz 1272 (1855) godine, koji predstavlja iskaz prihoda travničkog sandžaka (301), vidi se da je u 1854 godini ubrano u ime takse za rezanu građu u nahijama:

travničkoj	6.313 pijastera
jajačkoj	3.200 ..
prusačkoj	1.135 ..
Ukupno	10.648 pijastera

Iz drugog dokumenta Vilajetskog arhiva iz 1275 (1858) godine, koji se odnosi na takse i prihode ubrane u travničkom sandžaku u toku 1857 godine, vidi se da su i u to vrijeme postojale pilane na području sandžaka travničkog jer je u ime takse za rezanu građu naplaćeno u nahiji:

travničkoj	3.800 pijastera
jajačkoj	940 ..
prusačkoj	1.630 ..
Ukupno	6.370 pijastera (302).

Ovi dokumenti nam potvrđuju postojanje pilana na području spomenutih nahija (srezova) travničkog sandžaka (okruga) u periodu 1854—1857 godine i donekle ukazuju na brojni odnos i kapacitete pilana na području pojedinih nahija.

Za vrijeme otomanske vladavine postojalo je na području travničke nahije više pilana potočara. Tako npr. na potoku Trenici, više njegovog ušća u rijeku Ivančicu, kraj staroga puta koji je vodio od Busovače prema Han Kompaniji, nalazila se jedna pilana potočara. Po njoj i danas to mjesto nosi naziv „Stara pilana“. Vlasnik te pilane bio je neki Spaho koji je posjedovao i iskorištavao željezne majdane na području Busovačke planine. U to vrijeme postojala je na rijeci Bili jedna pilana potočara (15). Prema G u t t e n b e r g u (131) postojale su, za vrijeme otomanske uprave na rijeci Kruščici i bile u pogonu tri pilane potočare koje su rezale četinarsku oblovinu sječenu u području Kruščica planine. Rezani materijal prenosio se konjima tovarašima od pilana do Han Kompanije (6—7 km) a od Han Kompanije do Travnika (12 km) prevozio se kolima po postojećoj cesti, koja je osposobljena za saobraćaj pedesetih

godina prošlog vijeka. Transport po jedinici mjere na prvoj relaciji koštao je približno isto toliko kao i transport na drugoj relaciji. U području Karaule, na istoimenom potoku koji se ulijeva u Lašvu kod Turbeta, nalazile su se, za vrijeme turske uprave, tri pilane i to sve tri u neposrednoj blizini sela Šešići. One su mogle proizvoditi godišnje prosječno po 10.000 komada dasaka. Ovo potvrđuje sam Guttenberg svojim navodom da je sa tih pilana otpremljeno u Travnik u prvoj godini iza okupacije (tačnije od kraja ljeta 1878 do kraja ljeta 1879) 30.000 komada dasaka.

Iz spomenutog izvještaja austrijskog generalnog konzula Haasa iz 1867 vidi se da su, u to vrijeme, postojale na rijeci Vrbasu, u nahiji Jajce, dvije pilane (6).

Iz jednog dokumenta Vilajetskog arhiva iz 1872 vidi se da je u 1871 postojala jedna pilana na vodeni pogon kod Jajca. Tamošnje upravno vijeće (idare-medžliz) obavještava upravu (mutesarifluk) travničkog sandžaka (okruga) o prihodima ubranim od te pilane na račun takse (303).

Među najstarijim pilanama u Bosni spominju se one na području nekadašnje prusačke nahije, u slivu Poričke rijeke, lijeve pritoke Vrbasa. Prema informacijama prikupljenim od najstarijih ljudi u tome kraju, jedna od tih pilana nalazila se na Poričkoj rijeci kod Ajkunića Točila. Zgrada i sve instalacije u toj pilani bili su, izuzevši željeznu testeru, izrađeni od drveta, uključivo i eksere. Vlasnici te pilane bili su neki Alibegovići. Spomenuta pilana je, prema predanju koje se održalo kod tamošnjeg stanovništva, podignuta još u drugoj polovini XVIII vijeka.

U narodu se održalo predanje da su još za vrijeme otomanske vladavine postojale dvije pilane na Prusačkoj rijeci. Jedna od tih pilana nalazila se neposredno ispod grada Prusca. Na području nekadašnje prusačke nahije nalazilo se za vrijeme otomanske uprave, još pet pilana potočara i to četiri u slivu rijeke Semešnice lijeve pritoke Vrbasa a jedna u slivu rijeke Vitine desne pritoke Vrbasa. Prema informacijama dobivenim od Đorđa Vasića iz Koščana, koji je rođen 1874 godine, postojala je, za vrijeme turske vladavine, jedna pilana na rijeci Semešnici na mjestu zv. Perilo, jedna pilana na Maloj Semešnici neposredno ispod utoka potoka Vranovca oko 1000 m iznad ušća Male Semešnice u Veliku Semešnicu, jedna pilana neposredno ispod sastava Male i Velike Semešnice i jedna pilana na rijeci Vel. Semešnici u mjestu zv. Lučica. Đorđu Vasiću, koji je još u životu, pripovijedao je njegov otac da su sve te pilane odnosno njihove instalacije bile izgrađene od drveta i rezale četinarsku oblovinu sa po jednom testerom. Te testere su kovali kovači cigani u Donjem Vakufu. One su nosile naziv „Ciganske testere“. Prvu pilanu je posjedovala zadruha odnosno porodica Vasića a drugu porodica Ilića iz Koščana. Treću pilanu je posjedovala porodica Džolića a četvrtu porodica Ponjavića iz Kutanje.

G u t t e n b e r g (131) u svojoj ekspertizi o bosansko-hercegovačkim žumama iz 1879 godine spominje da su u to vrijeme u okolici Prusca postojale, odnosno bile u pogonu, dvije pilane potočare i to jedna na Prusačkoj Rijeci a druga na rijeci Semešnici. Njegov navod ne umanjuje vjerodostojnost spomenutih podataka, koji su sada prikupljeni od mještana tamošnjeg kraja a po kojima je za vrijeme otomanske uprave postojalo u tom području više pilana potočara, jer su te pilane u prelaznom vremenu turske i austro-ugarske uprave mogle biti van pogona ili on o njihovom postojanju nije od tamošnjeg stanovništva namjerno informisan radi izbjegavanja obaveza plaćanja taksi i poreza, a što je u ono vrijeme bila obična pojava.

U jednom izvještaju Konzularne agencije u Livnu od 20 oktobra 1872 godine navodi se da u Šujici kod Livna postoje dvije primitivne pilane (92, 100, 304). U izvještaju konzularnog tumača Draganovića u Mostaru iz iste godine govori se o pilani u Šujici koja liferuje većem dijelu Hercegovine jele i borove daske (100) dok se u izvještaju Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu od 29 novembra 1872, koji se odnosi na cijene rezane građe, navodi da pilana u Šujici ne može da podmiri ni najnužnije lokalne potrebe (99). Bez obzira što se u ova dva posljednja izvještaja govori o jednoj pilani, neosporno je da su u to vrijeme postojale u Šujici kod Livna dvije pilane potočare.

Iz jednog dokumenta arhiva Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz 1867 godine, koji se odnosi na izvještaj poznatog hrvatskog drvorskog trgovca Ivana Nepomuka Turkovića o šumsko privrednim prilikama u Bosni u periodu 1837—1867 vidi se da je u to vrijeme postojala jedna pilana na vodeni pogon „neposredno na rijeci Bosni“. Turković, pri tome, nije dao nikakve približnije podatke o njenoj užoj lokaciji (98).

Austrijski generalni konzulat u Sarajevu, u svom izvještaju iz 1867 godine navodi da se na rijeci Bistrici kod Žepča nalazi jedna pilana koja proizvodi daske (6).

Prema predanju koje se održalo kod stanovništva žepačkog područja, osim pilane na rijeci Bistrici, postojala je u tom kraju, pri kraju otomanske uprave, također i pilana na rijeci Papratnici, ispod istoimenog sela. U žepačkom kadiluku nalazila se, u to vrijeme, još jedna pilana potočara na Željeznoj rijeci u Željeznom Polju koja je bila vlasništvo nekog Šaćiragića.

U svojoj ekspertizi iz 1879 godine o bosanskim šumama Kaltner (131) navodi da je pri kraju otomanske uprave postojala jedna pilana na području Manjače planine, kod sela Golubinja. Vjerovatno je, da se tu radilo o već spomenutoj pilani u Željeznom Polju na Željeznoj rijeci koja izvire ispod Manjače planine, jer u Golubnju nema jačih vodotoka. G u t t e n b e r g (131) u svojoj ekspertizi iz 1879 godine, navodi da je neposredno pred austrijsku okupaciju Bosne (1878) podignuta jedna pilana potočara na Pepelarskoj rijeci kod Begov hana, nedaleko od njenog utoka u Bosnu.

Početkom pedesetih godina prošlog vijeka nalazilo se u bližoj okolici Bosanske Dubice nekoliko pilana potočara (305).

U spomenutom izvještaju austrijskog generalnog konzula u Sarajevu iz 1867 navodi se, pored ostalog, da u Kozari planini postoje tri pilane za proizvodnju daske (6).

Na južnim padinama Kozare planine više sela Kozarca, u nekadašnjem prijedorskom kadiluku, nalazila se 1874 godine jedna pilana na potoku Benkovcu čiji je vlasnik bio neki Ibrahimaga iz Banjaluke (306).

Na području banjalučkog sandžaka nalazilo se, pri kraju otomanske uprave, pet pilana i to po jedna u Bočcu, u Bilinovićima i Vrbanjia dvije na sjevernoj padini Kozare (15, 131).

Austrijski generalni konzul u Sarajevu navodi u spomenutom izvještaju iz 1867 godine da se na području bihačkog sandžaka nalazi veći broj pilana na vodeni pogon (6).

Turković, u spomenutom izvještaju o šumsko privrednim prilikama u Bosni u periodu 1837—1867, navodi da je u to vrijeme postojala jedna pilana na vodeni pogon na rijeci Uni kod Golubića (98).

Kod pograničnog stanovništva u Zapadnoj Bosni održalo se predanje da su, još za vrijeme otomanske vladavine, postojale pilane na vodeni pogon na gornjem toku rijeke Une i na donjem toku Unca, desne pritoke Une. Prema prikupljenim informacijama na tom mjestu su postojale za vrijeme otomanske vladavine dvije pilane. Prva od njih nalazila se na desnoj obali Unca, nedaleko od njegovog ušća u Unu, a bila je vlasništvo nekih begova iz Kulen Vakufa. Druga pilana nalazila se nizvodno od prve, također na desnoj obali Unca a bila je vlasništvo begova Kulenovića iz Kliševića niže Kulen Vakufa, među kojima se spominje i Jusuf-beg Kulenović. Zna se da je on bio vlasnik te pilane u posljednjim decenijama turske vladavine u Bosni. Nekoliko godina prije okupacije, bolje rečeno neposredno pred ustanak u Krajini (1875), tu je pilanu držao i rukovodio njenim radom Simo Čavka iz Bosanskog Petrovca. Nije poznato da li je on, u to vrijeme, bio samo poslovođa ili vlasnik te pilane odnosno da li je sa Jusuf-begom Kulenovićem bio u zakupnom ili suvlasničkom odnosu. Obadvije pilane snabdijevane su oblovinom četinara iz obližnjeg žumskog kompleksa zv. Osječnica čije su se granice, u ono vrijeme, nalazile mnogo bliže naselju Martin Brod nego što je to slučaj danas. Rezana građa transportovana je Unom nizvodno prema Kulen Vakufu i Bihaću. Isto tako se, kod stanovnika Kulen Vakufa, sve do danas, održalo predanje da je još za vrijeme turske uprave u Bosni postojala pilana na vodeni pogon na desnoj obali rijeke Une, neposredno kod Kulen Vakufa.

I pored činjenice da nemamo sigurnih podataka o tome kada su podignute spomenute pilane na rijeci Uni i Uncu, možemo bez velike rezervisanosti pretpostaviti da te pilane spadaju među najstarije pilane u Bosni. Za opravdanje ove pretpostavke možemo se poslužiti komparacijom raspoloživih podataka o istorijskom razvoju pilanarstva u susjednoj Hrvatskoj, naročito u Lici i Gorskom Kotoru. Prema Franciškoviću (307) postojalo je, krajem XVIII vijeka, u Gorskom Kotaru 7 pilana na vodeni pogon. U toku 1800 godine sagrađene su tri pilane potočare od kojih jedna u Ogulinu a dvije u Grobniku. U 1808 podignuta je jedna pilana u Staroj Sušici a u toku 1810 četiri pilane od kojih jedna u Liču, dvije u Plaškom i jedna u Puriću. U 1830 podignuto je 7 pilana od kojih u Ravnoj Gori, Modrušu, Lokvama i Dobroj po jedna a u Vrbovskom tri pilane na vodeni pogon. Laszowski (126), međutim, navodi da je pilanska prerada drveta, naročito u Liču, bila još u XVII vijeku znatno razvijena i da je u to vrijeme radilo tamo više pilana, među koje je spadala i ona u Grobniku koja je odbacivala gospoštiji Zrinski svaku desetu dasku. Knez Petar Zrinski je kratko vrijeme iza 1641 godine podigao u Liču kneževske pilane a kad je 1649 godine osnovao rudnik željeza u Čabru, tada je u Liču bila već uveliko uvedena pilanska prerada drveta. Kada je Petar Zrinski, 1670 godine, lišen slobode i kada mu je imanje zaplijenjeno, komisija mu je, između ostalog, popisala i pilane, Tom prilikom je kod jedne novosagrađene pilane nađeno 470 trupaca pripremljenih za rezanje u daske, kod druge pilane 200 a kod treće 500 trupaca. U 1672 izvršen je novi popis i procijenjena konfiskovana imovina Zrinjskog i u tom popisu zabilježeno da se na rijeci Ličanki nalaze četiri pilane dok je peta pilana bila „dokraj potoka“, i uz nju „neki uređaj za dizanje trupaca iz vode“. Pišući o strašnoj elementarnoj nepogodi (provali oblaka) koja je zadesila Čabar krajem avgusta 1711 godine isti pisac navodi, pored ostalog, da je tom prilikom razorena pilana i da je voda odnijela i daske i pilansku oblovinu.

Razvoj pilanarstva u susjednoj Lici i Gorskom Kotaru čiji početak, kako smo vidjeli, datira još iz prve polovine XVII vijeka, svakako nije mogao ostati bez uticaja i na zapadnu Bosnu. Zbog toga se može sa većom vjerovatnoćom i pretpostavljati da su pilane na rijeci Uni i njenom pritoku Uncu podignute u prvoj polovini prošlog vijeka, ako ne i prije toga vremena.

Na potoku Tiškovcu, u Ulici planini, blizu bosansko dalmatinske granice, podignuta je neposredno pred okupaciju (1878) jedna pilana potočara koja nije bila stavljena u pogon do 1879 godine (131).

Na ušću Šišnice u Neretvu podignuta je pri kraju prve polovine prošlog vijeka jedna pilana potočara koja je krajem 1850 godine prestala sa radom i poslije toga nije obnavljana niti stavljena u pogon (35).

U okolini Konjica i Foče nalazilo se početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka više pilana potočara. Guttenberg, koji je u toku 1871 godine obilazio hercegovačke šume, navodi da se u to vrijeme nalazila na rijeci Treščanici, pola sata od Konjica, jedna pilana potočara (101). U spomenutom izvještaju konzularnog tumača u Mostaru iz 1872 godine navodi se, pored ostalog, da se nahije (srezovi) Konjic i Foča snabdijevaju rezanom građom sa pilana na vlastitom području (100).

Broj primitivnih pilana potočara za koje je, prema raspoloživoj historijskoj građi i provjeravanjem na terenu, utvrđeno da su postojale u Bosni i Hercegovini za vrijeme otomanske uprave još nije potpun. U potpunavanje njihovog brojnog stanja zahtijevaće, svakako, i daljnji istraživački rad u tom pravcu.

PILANE INDUSTRIJSKOG ZNAČAJA

Kapitalistička eksploatacija šuma u Bosni i Hercegovini počela je tek u prvoj polovini XIX vijeka. Vršena u okviru manufakturnog načina proizvodnje ona se u svome početku počela razvijati u smjeru proizvodnje pepeljike (potaše). Kasnije je orijentirana, pretežnim dijelom na sječu hrastovine za proizvodnju francuske duge a manjim dijelom na proizvodnju četinarske i ličarske oble i tesane građe, ogrevnog drveta i drugih, manje više, sitnijih tehničkih sortimenata. Iako su tu eksploataciju organizovali i izvodili strani trgovci i preduzimači na bazi kapitalističkog načina manufakturne proizvodnje, bilo je kod tih stranaca izvjesnog interesa i za industrijsku preradu drveta.

Podizanje i rad pilane u Zatonu na Buni

U toku 1845 godine došlo je, kako smo već naveli, do preliminarnih pregovora o eksploataciji hercegovačkih šuma između austrijskih državljana E. A. Schönefelda i K.W. Andrea s jedne strane i tadašnjeg hercegovačkoga vezira Ali-paše Rizvanbegovića s druge strane. Na osnovu tih pregovora i postignutog sporazuma Ali-paša je krajem decembra 1845 izdao spomenutoj dvojici stranih preduzetnika bujuruldiju, kojom su oni dobili pravo da u vremenu od dvadeset godina tj. do kraja 1865 godine vrše eksploataciju četinarskih šuma na području Hercegovine. Prema odredbama bujuruldije oni su dobili dozvolu da sagrade pilanu u Zatonu na rijeci Buni i da na njoj, za cijelo vrijeme trajanja ugovora, mogu rezati oblovinu i proizvoditi rezanu građu koju će prodavati na domaćem tržištu, dok su višak proizvoda preko domaće potrebe, mogli slobodno izvoziti Neretvom u inostanstvo. U ime šumske takse za pilansku oblovinu kupci su bili obavezni da daju Ali-paši svaku desetu

dasku od proizvedene rezane robe. Osim šumske takse kupci nisu bili dužni da plaćaju nikakve druge dažbine a poslije isteka ugovora mogli su demontirati i odnijeti natrag u Austriju sve mašine i alat, dok su zgrade i ostale nekretnine trebale, po isteku ugovora, da pređu u vlasništvo Ali-paše Rizvanbegovića.

U vezi dobivenog prava i ovlaštenja E. A. Schönefeld, K.W. Andre i trčanski trgovac Rudolf Kugler osnovali su posebno preduzeće za eksploataciju hercegovačkih šuma, preradu i eksport drveta i u tu svrhu podigli u toku 1846 godine pilanu na vodeni pogon u Zatonu na Buni gdje su doveli i zaposlili inostrane radnike. U pilani su bila instalisana dva željezna gatera. Kapacitet instalisanog pilanskog postrojenja iznosio je godišnje oko 100.000 dasaka. Na pilani je rezana četinarska oblovinna koja je sječena u šumama gornjeg toka rijeke Neretve odakle je dobavljana plavljenjem (trifljanjem) rijekom Neretvom do utoka Bune. Tu se nalazila brana odakle je plavljenno drvo privlačeno na skladište pilane. Rezana građa koja je preostajala iza podmirenja domaćih potreba, koje su bile veoma ograničene, transportovana je od pilane u Zatonu splavarenjem po rijeci Neretvi do Metkovića gdje je prodavana i otpremana kupcima u inostranstvo.

Likvidirajući Ali-pašu Rizvanbegovića, kao protagonistu otpora Centralnoj vladi, Omer-paša je u aprilu 1851 godine obustavio sve radove koji su vršeni na osnovu ovlaštenja Ali-pašine bujuruldiije iz 1845. Neposredno iza toga Carigradska Porta je, pored ostalih ugovora, stornirala i bujuruldiiju odnosno ugovor sklopljen između Ali-paše s jedne i Schönefelda i dr. s druge strane uz motivaciju da bosanske i hercegovačke šume nisu vlasništvo feudalaca nego države, i dosljedno tome zabranila Schönefeldu i dr. daljni rad oko eksploatacije šuma i prerade drveta na njihovoj pilani u Zatonu na Buni.

Prilikom oružane akcije otomanske vojske protiv Ali-pašinih sljedbenika bili su oštećeni u znatnoj mjeri kako pilana na Buni tako i drugi objekti na radilištima u šumi. U vezi s tim Schönefeld je pokrenuo spor i postavio Otomanskoj vladi odštetni zahtjev. To isto je učinio i trčanski preduzetnik L. Kluky koji je na osnovu posebnog ugovora i bujuruldiije dobivene od Ali-paše eksploatisao u Hercegovini hrastove šume. Na osnovu tih zahtjeva i diplomatske intervencije Austrijske vlade, Carigradska Porta je sredinom 1853 godine odobrila Schönefeldu i Kluky-u odštetu od 200.000 forinti od čega je Kluky primio 140.000 for., čime je bio u cjelini podmiren njegov odštetni zahtjev, dok su Schönefeld i dr. primili samo 60.000 forinti, što je predstavljalo samo jedan dio odštetnog zahtjeva (35, 13, 34, 29, 25, 308, 32, 282).

Schönefeld je nastavio akciju kod Otomanske vlade u cilju priznanja ostatka odštetnog zahtjeva, postavljajući ujedno zahtjev u pogledu naknade izmakle dobiti za vrijeme obustave rada u tri protekle godine kao i zahtjev za priznanje stečenog prava odnosno zaključivanja novog dugoročnog ugovora sa Otomanskom državom na bazi istih uslova koji su bili sadržani u ugovoru sklopljenim sa Ali-pašom. Rezultat te akcije, koja je intenzivno praćena intervencijama Austrijske vlade i njenih diplomatskih predstavnika u Turskoj, bio je taj da je Carigradska Porta pristala na zaključivanje novog ugovora i izdavanje fermana, ali nije bila voljna da izade u susret Schönefeldu u pogledu plaćanja ostatka odštete za investiciona ulaganja i naknadu izmakle dobiti zbog trogodišnje obustave rada.

Novi ugovor je sklopljen odnosno novi ferman je potpisan u 1857 godini a glasilo je na novi vremenski period, koji je tekao od septembra 1852 tj. od onda kada je dignuta opšta zabrana sječe i eksporta drveta iz Bosne i Hercegovine pa do septembra 1872 godine. U njemu su bile sadržane iste odredbe kao i u Ali-pašinom ugovoru odnosno bujurulđiji s tom razlikom što je kupac žumsku taksu za pilansku oblovinu u iznosu od 10% izrezanih dasaka plaćao Otomanskoj državi.

Schönefeld je umro u Bežu u februaru 1857 godine. On nije dočekao potpisivanje novog fermara koje je uslijedilo poslije njegove smrti. Njegovi nasljednici, tj. sestra Eleonora Schönefeld i zet Feliks Pavesch (Felicio Paveri) nastanjeni u Zadru pokušali su sa ostalom dvojicom suvlasnika koncesije tj. K. W. Andre-om i Rudolfom Kuglerom da obнове poslovanje. Za realizovanje njihove namjere stajao im je na putu nedostatak potrebnog kapitala. Prema preporuci Austrijske vlade odnosno Ministra trgovine od 12 II 1858 oni su svoje preduzeće trebali pojačati uvođenjem novih preduzetnika koji bi bili voljni da za njegovo poslovanje stave na raspoloženje veća finansijska sredstva. Rudolf Kugler, koji se u međuvremenu preselio iz Trsta u Napulj i postao talijanski državljanin našao je nekoliko jačih finansijera u Italiji i predložio Eleonori Pavesch formiranje jednog društva koje bi u okviru novog ugovora (fermana) vršilo eksploataciju hercegovačkih šuma i pilansku preradu drveta i tražio od nje, kao nasljednice Schönefelda, odgovarajuću saglasnost. Taj predlog nije prihvaćen, jer se radilo o projektu sa jednim inostranim društvom a na takvu kombinaciju nije povoljno gledala Austrijska vlada u Beču, kojoj je bilo u interesu da se u Bosni i Hercegovini plasira isključivo austrijski kapital. Od austrijskih kapitalista koji su, u vremenu od 1858-1863, bili zainteresovani za ulazak u ovo preduzeće bili su drvarski trgovci Wiel i Gadorin, brodovlasnik iz Trsta Joseph Tonello i drvarski trgovac iz Hrvatske Turković, ali su oni svi, nakon ispitivanja tadašnjih prilika u Hercegovini, odbili da uđu u predloženu kombinaciju. U godini 1860-1862 nastali su, naime, u Hercegovini nemiri i ustanak, koji su bili podsticani od susjedne Crne Gore, koja je 1862 godine ušla u rat sa Otomanskom državom. Ti događaji i nesigurne prilike u Hercegovini nisu bili ni malo povoljni za angažovanje kapitalista u ovo preduzeće jer su se oni bojali da će zbog smetnji i neprilika doći do prekida i obustave poslovanja i da će izgubiti ne samo preduzetničku dobit nego i uloženi kapital. Prolazile su godine za godinom a time dolazile u pitanje i sve privilegije ugovora dok je istovremeno pilansko postrojenje u Zatonu na Buni stajalo neiskorišćeno i bilo prepušteno propadanju.

Nasljednica E. A. Schönefelda, Eleonora Pavesch, pokušala je u 1871 godini, preko Austrijskog poslanstva u Carigradu, da isposluje kod Carigradske Porte produženje važnosti ugovora, ali je njena molba odbijena (282).

Feliks Pavesch, zet i nasljednik Schönefelda, molio je početkom februara 1874, austrijskog konzula u Mostaru, da mu pomogne da mašinska postrojenja i alat na pilani u Zatonu kod Bune proda po cijeni koja odgovara njihovoj stvarnoj vrijednosti. S obzirom da su mašinski uređaji pilane na Buni bili usko povezani sa zgradama koje su inače, u smislu odredaba ugovora, trebale preći u vlasništvo Otomanske države, a bez kojih uređaja te zgrade ne bi predstavljale nikakvu vrijednost, Feliks Pavesch je nastojao da ih proda Otomanskoj državi. On je u tom smislu pisao i sugerisao austrijskom konzulu u Mostaru, a ovaj zamolio Austrijski generalni konzulat u Sarajevu, da predloži Virlajetskoj vladi da ona, kao budući vlasnik pilanskih zgrada na Buni kupi od

nasljednika Schönefeldovih mašinska postrojenja instalisana u toj pilani (309). Iz jednog dokumenta Vilajetskog arhiva vidi se, da je početkom maja 1874 Vilajetska uprava u Sarajevu tražila od Hercegovačkog mutesariflika da joj podnese izvještaj o tome, dali bi se i na koji način mogla obnoviti i staviti u pogon pilana na Buni (287). Zbog spora u vezi sa neizvršavanjem ugovora, nasljednicima Schönefeldovim nije uspelo sve do kraja otomanske vladavine u Bosni i Hercegovini da se koriste prodajom mašina i alata, koje su usljed dugog ležanja, rđanja i oštećivanja postale neupotrebljive (291).

Nakon izvršene okupacije Bosne i Hercegovine Eleonora Pavesch, rođ. Schönefeld uputila je predstavku Zajedničkom ministarstvu u Beču u kojoj je pored zahtjeva za produženje koncesija i naknade štete zbog nemogućnosti realizovanja ugovora sklopljenog sa otomanskom državom, tražila da austrijska uprava vodi računa o tome da je pilana u Zatonu na Buni vlasništvo njeno i ostalih suvlasnika i da njenim vlasnicima pripada isključivo pravo korišćenja tog postrojenja skupa sa ostalim ovlašćenjima i privilegijama sadržanim u spomenutom fermanu. U slučaju da se hercegovačke šume prepuste na eksploataciju nekom drugom preduzimaču ili društvu, to bi korišćenje te pilane ili pravo na cesiju pripadalo isključivo njoj i ostalim suvlasnicima. Njeni zahtjevi su odbijeni a pilansko postrojenje na Buni prepušteno je daljnjem propadanju (288).

Ovi podaci, dakle, koriguju navode spomenutih autora (36, 38, 293), kako u pogledu vremena podizanja tako i u pogledu postojanja odnosno rada ove pilane, koja kroz kratko vrijeme svoga poslovanja nije mogla doći do izražaja u odnosu na svoj kapacitet i svoju proizvodnju a naročito poslije 1851 godine.

Pokušaji stranih trgovaca za podizanje pilana na području Livna

Sredinom XIX vijeka pojavljuje se kod stranih trgovaca interes za podizanje pilana i u Bosni. Iz dokumenata arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu vidi se da se Kisin Savo, trgovac iz Srpskih Moravica, u Gorskotom Kotaru, koji se još od 1827 bavio eksploatacijom bosanskih hrastovih šuma i proizvodnjom francuske duge, obraćao dva puta u toku drugog polugodišta 1852 austrijskom generalnom konzulu Atanaskoviću po predmetu podizanja pilana u Bosni. On je molio generalnog konzula da se informiše kod vezira da li bi mu dozvolio i pod kojim uvjetima, da podigne 2-6 „pila“ na području kadiluka livanjskog i da siječe u planinama jelovo drvo, koliko se može izrezati. On je bio pripravan da u tom smislu zaključi sa turskim vlastima ugovor u kom bi se utvrdila visina i način plaćanja šumske takse za posječeno i izrezano drvo. U vezi s tim Kisin u svojoj predstavi skreće pažnju generalnom konzulu da je jednom Turčinu dozvoljeno da u blizini Dubice podigne 6 „pila“, s tim da daje državi od svakih 100 izrezanih dasaka 10 komada i da može rezanu građu prodavati gdje hoće. U slučaju da mu otomanske vlasti, kao austrijskom državljaninu, ne bi dozvolile da na svoje ime kupuje zemljište na kom će podizati pilanu, Kisin je bio spreman da nađe u Livnu poštenog čovjeka koji bi kupio potrebno zemljište i na čije bi se ime izdalo odobrenje za gradnju i rad pilane. On je samo tražio da mu se, u tom slučaju, obezbijedi dozvola da može slobodno izvoziti u Austriju one količine rezane građe koje u Bosni ne bi mogao prodati. U jednom pismu Kisin upućuje generalnom konzulu da upozori i uvjeri vezira kako bi od podignutih pilana

siromašni narod u livanjskom kraju imao veliku korist jer bi se mnogi seljaci pomogli sječom šume, koje ima dosta ali se malo koristi, lakše bi se plaćao carski porez, a uz to bi se Bosanci naučili raditi na pilanskoj preradi drveta od čega bi i država imala koristi (310). Kisin u ovoj svojoj akciji nije imao uspjeha.

Podizanje i rad pilane na Vrbaški pod Kozarom

Nekoliko banjalučkih trgovaca sagradilo je u 1855 godini pilanu na vodeni pogon u Podgradcima na rijeci Vrbaškoj. Ta je pilana trebala biti snabdijevana četinarskom oblovinom iz Kozare planine. U jednom izvještaju Konzularne agencije u Banjaluci od 1 aprila 1856, koji je dostavljen Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu, navodi se da će ta pilana, pored podmirivanja lokalnih potreba moći snabdijevati rezanom građom gradove i naselja sjeverno od rijeke Save, a jedan dio proizvedene robe izvoziti u Banat i Srbiju. To će ići, veli se u tom izvještaju, u korist austrijskog riječnog brodarstva, koje će biti angažovano transportom rezane građe, koju će ta pilana proizvoditi i izvoziti u inostranstvo. Među prvim suvlasnicima te pilane spominju se banjalučki trgovci Risto Radulović i Tomo Radulović, a kasnije Jovo Pištelić (311). Kada je Tomo Radulović u svom trgovačkom poslovanju zapao u finansijske poteškoće i postao insolventan, ustupio je, za pokriće svoga duga od 14.400 forinti, trčćanskom trgovcu Aleksandru Opuiću svoj dio (1/5) pilane u Podgradcima. Time je Opuić, kao strani državljanin, postao suvlasnik pilane umjesto Tome Radulovića koji je preuzeo dužnost upravitelja pilane (312).

Krajem 1858 upućen je od vilajetskog valije Ćamil-paša u Bosansku Krajinu, u uloz vladinog povjerenika, neki Sadik-efendija sa zadatkom da provjeri način eksploatacije šuma i realizovanja sklopljenih ugovora za eksploataciju tamošnjih šuma. Ta je kontrola zahvatila i poslovanje pilane u Podgradcima. Krajem marta 1859 dostavio je, u vezi s tim, Radulović Tomo, u svojstvu upravitelja spomenute pilane, pismo austrijskom konzularnom agentu u Banjaluci. U tom pismu Radulović, pored ostalog, navodi kako se već tri mjeseca vrši pregled i kontrola radova oko eksploatacije šuma i trgovine drvetom u Bos. Krajini. On ne krije da su vlasnici pilane u strahu da njihova eksploatacija jelovine u Kozari ne bude skoro zabranjena skupa sa radom pilane. Ovo tim prije što je banjalučki kajmakamat, u sporazumu sa vilajetskim izaslanikom Sadik efendijom, izdao naredenje kojim se zabranjuje prodaja izrezane robe na pilani i u Podgradcima, kako na lokalnom tržištu tako i u Austriju i druge zemlje (Srbiju). Radulović izražava bojazan da će cio kapital, uloženi u tu pilanu, propasti i da će tu biti oštećen i trčćanski trgovac Aleksandar Opuić koji je suvlasnik spomenutog pilanskog preduzeća. Iz odgovora koji je početkom aprila 1859 bosanski vezir dao u ovoj stvari Austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu vidi se da je sa Ristom Radulovićem sklopljen ugovor za sječu 20.000 jelovih stabala u području Kozare. Rok za realizovanje ugovora je prošao, pa je i drvna masa onih stabala koja su posječena poslije isteka roka ugovora postala sporna. Time je doveden u pitanje i daljni rad pilane zbog prekršenja ugovora o eksploataciji šume, koji je uslovljavao rad pilane. Što se tiče Tome Radulovića i Aleksandra Opuića, oni nisu sklopili ugovor o eksploataciji šuma nego Risto Radulović, pa nisu imali nikakve osnove za molbu i zahtjeve. Daljni rad pilane je ovisio o regu-

lisanju spora u vezi s realizovanjem ugovora o eksploataciji šuma. Nekoliko dana kasnije banjalučki Medžlitz-idare donio je odluku da se dozvoli prodaja već izrezane građe sa pilane u Podgradcima o čemu je Radulović Toma obavijestio Konzulat (313). Pilana na Vrbaški bila je u pogonu sve do kraja otomanske vladavine, u Bosni. To potvrđuje i jedan izvještaj koji je, koncem maja 1876, dostavio Medžlitz-idare u Banjaluci Vilajetskoj vladi u Sarajevu. U njemu se navodi da na Kozari, u gradiškom srezu, ima jedna pilana ali da se još ne može utvrditi koliko ona ima prihoda godišnje. Ona je vlasništvo banjalučkog trgovca Jove Pištelića kome je porez odmjeran prema njegovim cjelokupnim prihodima. Medžlitz je zbog toga bio mišljenja da ne bi bilo podesno da se Pišteliću određuje porez posebno za pilanu (314).

Daljni pokušaji stranog kapitala za industrijsku preradu drveta u Bosni

Nesređene prilike i nesigurnost ulaganja kapitala na duže rokove odbijali su strane preduzimače od eksploatacije bosanskih šuma u cilju industrijske prerade drveta na pilanskim postrojenjima koje bi trebalo da podižu u blizini objekata eksploatacije. I pored toga vidimo, da je kod stranih kapitalista povremeno oživljavalo interesovanje i postojala volja za ulaganje kapitala u tu svrhu. Tako su npr. austrijski državljani Krovinović Mihajlo i Horvaćanin Todor tražili sredinom 1864 od Vilajetske vlade u Sarajevu dozvolu za eksploataciju četinarskih šuma na Ozren planini. Oni su bili voljni da kod Maglaja podignu pilanu na vođeni pogon za proizvodnju rezane građe. Do realizacije njihovog plana nije došlo jer je Vilajetska vlada morala odbiti njihovu molbu iz formalnih razloga, budući da je u to vrijeme bila na snazi opšta zabrana sječe šuma za trgovačke svrhe i izvoza drvnih proizvoda iz Bosne (253).

Pokušaji stranog kapitala za obnavljanje prekinute industrijske prerade drveta u Hercegovini

U godini 1868 došlo je do pokušaja oživljavanja industrijske eksploatacije hercegovačkih šuma koja je bila prekinuta 1850, stavljanjem van pogona Schönefeldove pilane na rijeci Buni kod Mostara. Mađarski veleposjednik barun A. von Baltaczy uputio je Karla Henschel-a, šumarskog taksatora iz Beča koji je u toku ljeta 1868 vršio pregled šuma u gornjem toku Neretve i ispitivao mogućnost njihove industrijske eksploatacije. Prije povratka u Beč Henschel je ovlastio sarajevskog trgovca Antonija Jevtanovića da ga, kao punomoćnik, zastupa pred Vilajetskom vladom sa kojom je trebalo uz pomoć austrijskog generalnog konzula da dođe do sporazuma i zaključenja ugovora o industrijskoj eksploataciji hercegovačkih šuma. Do ostvarenja namjeravane pogodbe i sklapanja ugovora međutim nije došlo (290). Henschel-ova akcija za oživljavanje prekinute industrijske eksploatacije hercegovačkih šuma nije uspjela ali time nije prestao ni interes stranog kapitala da se ugnijezdi i učvrsti svoje pozicije u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine.

Početkom avgusta 1871 uputila je Bečka vlada u Hercegovinu poznatog šumarskog stručnjaka, Hermana Guttenberga, sa zadatkom da ispita mogućnost industrijske eksploatacije tamošnjih šuma. U nalogu za putovanje koji je povodom ove odluke izdat Guttenbergu naročito se ističe da je, u vezi

sa željom i namjerom za industrijsku eksploataciju hercegovačkih šuma i eksport drveta, potrebno da se te šume detaljnije pregledaju, utvrdi njihova sirovinska baza i sposobnost za korišćenje, da se prouče tamošnje šumskoposjedovne prilike, a posebno način izvoza i eventualnog transporta drveta rijekom Neretvom do Metkovića, gdje bi se, u slučaju realizacije ovog podhvata, organizovalo glavno stovarište za prihvatanje izrađenog i prerađenog drveta.

Guttenberg se, u cilju što potpunijeg izvršenja postavljenog mu zadatka zadržao u Hercegovini nepun mjesec dana i tom prilikom obišao i pregledao gotovo cijelo gravitaciono područje Neretve. On se penjao na vrhove visokih planina, a isto tako obišao dolinu Neretve u cijelom njenom toku kao nekoliko postranih dolina. On je, štaviše, prešao bosansko-hercegovačku vododjelnicu i spustio se do Sarajeva, studirajući mogućnost eksploatacije šumskog područja Bjelašnica — Igman, u odnosu na orijentaciju izvoza njegovih drvnih masa preko Ivan-Sedla u dolinu rijeke Neretve, gdje bi se prerađivale i izvozile dalje u pravcu Metkovića. Kao centar pilanske prerade Guttenberg je izabrao, kao najpovoljnije mjesto, Zaton na Buni, niže Mostara, gdje je još 1846 bila podignuta pilana E. A. Schönefelda i dr. Budući da su Guttenberga interesovale hercegovačke šume sa aspekta njihove industrijske eksploatacije, njegova misija i zadatak sastojali su se prvenstveno u tome da utvrdi sirovinske baze pojedinih šumskih područja, da prostudira i nađe tehničko rješenje za njihovo otvaranje izborom najprikladnijih transportnih komunikacija, da nađe i odredi najpovoljniju lokaciju za podizanje pilane i da dađe ekonomsku analizu i račun rentabiliteta eksploatacije šuma i pilanske prerade drveta. S obzirom na činjenicu da su, prema Guttenbergovoj procjeni, u hercegovačkim šumama stajale na raspoloženju velike sječive mase drveta, kako četinara tako i lišćara, on je u svom opširnom elaboratu, uz analizu i kalkulaciju, izveo zaključak da je eksploatacija hercegovačkih šuma kao i njihova industrijska prerada, tehnički izvodljiva i da bi bila rentabilna. Tu rentabilnost je u velikoj mjeri uslovljavala i obezbjeđivala rijeka Neretva koja je, kao transportna komunikacija, trebalo da igra glavnu ulogu pri dopremi drveta iz područja eksploatacije kao i otpremi rezane građe sa pilanskog postrojenja do obala Jadranskog mora (99, 292). Do realizovanja Guttenbergovog plana o industrijskoj eksploataciji hercegovačkih šuma nije, međutim, došlo. Tome su, pored ostalog, pridonijeli i politički nemiri koji su uskoro iza toga nastupili u Hercegovini, proširili se na Bosnu i održavali stanje nerivoze i nesigurnosti sve do kraja otomanske uprave u ovoj zemlji.

Ponovna akcija stranog kapitala za eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta u livanjskom području

Muhamed-beg Firdus, veleposjednik iz Livna, u sporazumu sa tršćanskom firmom Mörpurgo i Parente, preduzeo je sredinom 1870 akciju za industrijsku eksploataciju i preradu četinarskih šuma na području Livna i Glamoča. U tu svrhu je tokom 1870-1873 spomenuta tršćanska firma upućivala u Bosnu svoje tehničare i finansijske stručnjake koji su studirali prilike i mogućnosti realizovanja plana a Firdus-beg, u vezi s tim, putovao u Carigrad u cilju dobivanja odnosne koncesije.

Ova akcija nije uspjela jer je Vilajetska vlada krajem juna 1873 odbila predloženu ponudu, čije je prihvatanje, pored isključivog prava na dvadeset-godišnju eksploataciju šuma u livanjskom bazenu i podizanja pilana za preradu drveta iz ugovornog područja, bilo vezano za pravo eksploatacije ruda na tom području s tim da Vilajetska vlada izgradi na vlastiti trošak cestu od bosansko-dalmatinske granice preko Livna do Travnika kao i cestu od Livna preko Glamoča do Mliništa (271, 272).

Podizanje i rad pilana na Krupi i Zujevini u Zoviku kod Pazarića

Krajem šezdesetih godina XIX vijeka nailazimo već na strane državljane, koji su angažovani svojim kapitalom na podizanju postrojenja za pilansku preradu drveta u Bosni.

Austrijski državljani Josef Lichtenegger kupio je u junu 1869 od Vilajetske vlade na području sela Zovik kod Pazarića, neposredno ispod izvora potoka Krupe, zemljište za 40 zlatnih dukata (1 dukat = 5 forinti = 50 pijastera), u namjeri da na njemu podigne pilanu na vodeni pogon. On je dobio od Vilajetske vlade rješenje i neposredno iza toga naručio iz Praga mašine i alat u vrijednosti od 812 for. Za troškove transporta mašina i alata platio je 120 forinti.

Selo Zovik i tamošnji uticajni ljudi, među kojima se naročito isticao Zaimbeg Sultanović, ustali su protiv prodaje zemljišta Lichteneggeru, zabranjujući mu prolaz i nedopuštajući mu da postojeći pješački put do pilane osposobi za kolski saobraćaj.

U cilju stišavanja spora, Lichtenegger je pristao da se veličina prodanog mu zemljišta za pilanu i stovarište smanji na 20.000 kv. aršina, a Vilajetski medžliz-idare odredio je komisiju koja je dobila zadatak da na terenu obide put koji će se proširiti za kolski saobraćaj i koristiti za prevoz rezane robe od pilane do, u to vrijeme, postojeće ceste Sarajevo-Konjic kao i da procijeni odštetu koja će se platiti privatnicima za zemljište koje će se upotrebiti za proširenje puta. Komisija je predložila da Lichtenegger, u ime odštete, isplati vlasnicima za 1000 kv. aršina zemljišta 1300 pijastera (1 pijaster = 40 para = 0,10 forinti). Lichtenegger nije bio zadovoljan procjenom i predlogom komisije, pa je na intervenciju Austrijskog generalnog konzulata Vilajetski medžliz-idare smanjio procijenjenu otkupninu od 1300 na 375 pijastera. I pored odluke Vilajetske vlade Lichtenegger nije mogao sve do mjeseca juna 1871 da osposobi za kolski saobraćaj put od pilane do državne ceste jer su privatnici bili uporni i sprečavali proširenje puta koji je vodio preko njihovog posjeda. Lichtenegger je zbog toga bio prisiljen da mijenja trasu kolskog puta i da ga prebacuje na drugu stranu potoka Krupe gdje je išao preko državnog zemljišta. Tu je promjenu na intervenciju Austrijskog generalnog konzulata odobrila Vilajetska vlada ali ta cesta nije bila ni krajem avgusta 1871 osposobljena za kolski saobraćaj (315).

Paralelno sa kupovanjem zemljišta za gradnju pilane Lichtenegger je po-
duzeo akciju za obezbjeđenje alimentiranja pilane potrebnom oblovinom. Iz dokumenata arhive Austrijskog generalnog konzulata vidi se da je Vilajetski idare-medžliz još krajem 1869 dao načelni pristanak da se Lichteneggeru može izdati odobrenje za sječu, u okviru zakona o šumama. Lichtenegger je u vezi s tim krajem septembra 1869 zamolio Vilajetsku vladu da mu odobri

sječū četinarskih stabala za pilansku oblovinu i to u šumi „Lokve“ između dva točila gdje je prije posjednik male pilane Hadži Salih-aga Mensildžić sje- kao šumu. Lichtenegger se, shodno tadašnjim propisima, obratio Sarajev- skom mutesarifluku (okružnoj upravi) i dao senet (izjavu), u kome se oba- vezao da će od prodane daske, proizvedene na pilani, davati Vilajetskoj vladi deseti dio. Na osnovu seneta Vilajetska vlada je, krajem oktobra 1869, izdala Lichteneggeru odobrenje za sječū šume s tim da uime šumske takse daje dr- žavi deseti dio proizvedene i prodane rezane robe (316).

Lichtenegger je počeo eksploataciju šume i izradu pilanskih trupaca tek početkom jeseni 1871, a nešto kasnije je pristupio rezanju oblovine i proiz- vodnji rezane građe na svojoj pilani u Zoviku. U oktobru 1873 imao je u šu- mi „Lokve“ preko 2000 komada izrađenih pilanskih trupaca čija je vrijednost iznosila oko 200 zlatnih dukata. Ti su trupci, usljed šumskog požara koji se pojavio, u to vrijeme, u blizini sječine, došli u opasnost da izgore. U vezi s, tim, austrijski generalni konzul u Sarajevu molio je Vilajetsku vladu za hitnu intervenciju u pogledu preduzimanja potrebnih mjera za lokalizaciju požara koji je u međuvremenu ugašen (317).

Lichtenegger Josef imao je u Sarajevu brata Georga, koji je držao trgo- vačku radnju tekstilnom robom i koji je bio suvlasnik pilane u Zoviku. Ge- org Lichtenegger umro je u proljeće 1873. Budući da je bio neoženjen, os- tavio je bratu Josefu svoj imetak u Sarajevu, svoj dio pilane u Zoviku — i svo- je dugove, među kojima se nalazio i dug od 560 forinti trgovcu Rajmundu Razi (Raci) iz Graza. Josef Lichtenegger nije htio isplatiti taj dug nego je pred- ložio Razi da s njime uđe u zajednički posao i da zajednički podignu jednu pilanu. U tom smislu su se Lichtenegger i Raza sporazumjeli da, nezavisno od Lichteneggerove pilane na potoku Krupi, podignu novu pilanu na rijeci Zu- jevini, ispod ušća potoka Krupe. Oni su u tu svrhu, u mjesecu julu 1874, an- gažovali nekog Franca Vertačnika iz Rečice kod Podgore na Krašu, (opština Kokarje u Kranjskoj) koji je došao sa 5 radnika i otpočeo rad na gradnji pi- lane avgusta 1874. Posao se odvijao bez zapreka do polovine mjeseca septem- bra kada je između Lichteneggera i Raze s jedne i otomanskih vlasti s druge strane izbio spor u vezi s vlasništvom zemljišta na kome je, bez prethodnog odobrenja turskih vlasti, započeta gradnja nove pilane. Po nalogu Vilajetske vlade, odnosno bosanskog valije Derviš-paše, daljna gradnja ove pilane obus- tavljena je krajem septembra 1874 (318).

U vezi molbi Lichteneggera i Raze i intervencija austrijskog generalnog konzula u Sarajevu, Vilajetska vlada je početkom aprila 1875 obrazovala ko- misiju koja je dobila zadatak da ovaj spor ispita. Tu komisiju sačinjavali su vilajetski šumarski inspektor Riza-bej, komandant policije (zaptije) Meh- med-efendija, gruntovničar Sadulah-efendija i predstavnik Transportne kom- panije „conductere“ Marko. Dokumenti koji se odnose na rad i izvještaj ove komisije kao i odluke otomanskih vlasti su interesantni ne samo zbog toga što nam daju detaljnije podatke o samom sporu nego što nam osvjetljavaju tadašnje prilike i ukazuju na postupke koji su se odnosili na podizanje i rad pilana u Bosni i Hercegovini. Iz tih dokumenata se vidi da je Lichtenegger, pored svoje vlastite pilane na potoku Krupi, počeo u ljeto 1874 bez odobrenja vlasti da podiže u zajednici sa Razom novu pilanu na rijeci Zujevini i to na državnom zemljištu koje se nalazi uz cestu Sarajevo-Konjic, umjesto na pri- vatnom zemljištu na kojem se nalazila stara pilana potočara a koje je Lich-

tenegger za ovu svrhu kupio od vlasnika te stare pilane. Komisija je konstatovala da je gradnja pilane započeta na zemljištu koje pripada cesti i kao takvo ima javni karakter, da će se voda koja je dovedena do pilane, budući da dovodni jaz teče uz samu cestu, u slučaju poplave izljevati na cestu i ometati saobraćaj i da će sječe velikih količina drveta koje će trebati obadivije pilane, ona na Krupi i ova na Zujevini, devastirati susjedne šume čime će se državi nanijeti velika šteta.

Prema tadašnjim propisima svaki onaj koji namjerava da podiže pilanu, bio je obavezan da se obrati upravnoj vlasti za dozvolu gradnje pilane, navodeći njenu lokaciju. Upravna vlast je bila dužna da provjeri da li postoje zapreke za podizanje pilane u pogledu zemljišta i njenog smještaja i da li podizanjem te pilane mogu okolne šume biti izložene pustošenju i uništavanju. Svaka pilana koja bi bila podignuta bez dozvole upravnih vlasti trebalo je da se zatvori, dovezena građa zaplijeni a vlasnik kazni.

S obzirom na prednje, kao i činjenicu da niko ne može steći pravo vlasništva na zemljište koje pripada javnom dobru (ceste), Vilajetska vlada je, u saglasnosti sa zaključkom Vilajetskog upravnog vijeća (Medžliz-idare), uskratila Lichteneggeru i Razi odobrenje za gradnju pilane i uputila podređene vlasti na konfiskaciju građe dovezene za gradnju pilane i novčano kažnjavanje spomenutih preduzetnika (319).

Uskoro iza toga Lichtenegger se razortačio sa Razom i ustupio mu izvjesne nekretnine, među kojima se nalazila i nedovršena pilana u Zoviku. Raza je uz pomoć Bečke vlade i Generalnog konzulata u Sarajevu, nastavio akciju u cilju kupovine zemljišta i dobijanja odobrenja za dovršenje izgradnje pilane na tom zemljištu. On je u tom pogledu imao uspjeha jer je Vilajetski idare-medžliz donio krajem juna 1875 zaključak da se Razi odobri podizanje pilane s tim da, prema procjeni, plati vrijednost zemljišta na kome je počeo sa Lichteneggerom podizati pilanu i da za drvo koje bude rezao na toj pilani plaća, uime šumske takse, deseti dio vrijednosti izrezane građe. Carigradska Porta donijela je konačno rješenje da Vilajetska vlada proda Razi zemljište na kome je sagradio pilanu za svotu od 1200 pijastera. Raza je postavio za rukovodioca pilane nekog Alojza Hackera u namjeri da otpočne daljni rad. Njega su u tom pogledu ometali nemiri koji su u međuvremenu počeli izbijati u Bosni i koji su ga sprečavali da se povrati iz Graza u Sarajevo. On je tražio, krajem oktobra 1875, obavještenje od Austrijskog generalnog konzulata da li je putovanje preko Broda u Sarajevo bez opasnosti po ličnu sigurnost i da li je zadržavanje u Bosni jednog njegovog prijatelja, koji bi došao da pregleda pilanu u Zoviku sigurno. Odgovor konzulata bio je nepotpun. On je glasilo da je cesta Brod-Sarajevo „sada“ slobodna i da je Sarajevo mirno. Razi zbog toga nije pošao za rukom da započetu akciju oko izgradnje pilane i njenog osposobljavanja za normalan rad privede kraju. On je u jesen 1877 umro u Grazu (320).

Raza je bio u sporu sa radnicima zaposlenim na izgradnji pilane, koju je on sa Lichteneggerom počeo podizati 1874 godine. Njih dvojica su, kako je to već spomenuto, u tu svrhu bili angažovali u julu 1874 nekog Franza Vertačnika iz Kranjske sa još pet radnika, uz obavezu da će ih po prestanku rada o svom trošku otpremiti do Sl. Broda. Uslovi rada i plaćanja vide se iz pismene ponude zaposlenja Franzu Vertačniku, koja u originalu glasi:

Franz Vertačnik
tesar na Rečici

Jaz Vas sprijemem kot tesarja v Pazzarič proti plači 2,50 (dveh gold. 50 kr.) avstr. v. v. b. na den ino proti temu, da bote pri delu od ranega jutra do večera, izvrzemli jeno uro v poldne, ter da se bote sami hranili.

Ko ne bo pri meni več delo, Vas hočem na svoje stroške do Broda v Slavoniji nazaj spraviti.

Rečica, dne 23. julija 1874
Lichtenegger et Raza.

Vertačnik je sa petoricom radnika, došao u Bosnu. Oni su radili na gradnji pilane od početka avgusta do kraja septembra 1874, kada su otomanske vlasti obustavile taj rad. Ostavši bez posla, radnici su tražili od Raza da ih plaća ili da ih o svom trošku otpremi do Sl. Broda. Pošto nisu imali izgleda da će uskoro moći nastaviti posao i da će ih Raza plaćati i kad ne rade, oni su se sami povratili kući. Raza im je tom prilikom u ime neisplaćene zarade isplatio samo 180 forinti a ostatak duga od 341 forintu obećao isplatiti za mjesec dana, što nije izvršio. To potvrđuje i jedna predstavka, koju je 3. jula 1877 uputila Opštinska uprava u Kokarju (Slovenija) Austrijskom konzulatu u Sarajevu, u kojoj ga moli da prisili Razu na plaćanje duga spomenutim radnicima, koji su svi siromašnog stanja. Na poziv Konzulata Raza je odbio da prizna i isplati radnicima potraživanje i tražio rok od tri mjeseca u kom će vremenu provjeriti u svojoj korespondenciji sa Lichteneggerom poslovanje i potraživanje tih radnika. Uskoro iza toga Raza je umro, a zahtjev za potraživanje ustupljen sudu u Grazu (327).

Iz izloženog se vidi, da je pilanu na Krupi kod Zovika podigao austrijski državljanin J. Lichtenegger 1870 i da je ona stavljena u pogon 1871 godine. Pilanu na rijeci Zujevini kod Zovika počeli su podizati u 1874 godine, nezavisno od pilane na potoku Krupi, J. Lichtenegger i R. Raza. U 1875 godini Lichtenegger se razortačio sa Razom. Ovaj posljedni, kao isključivi vlasnik, nastavio je daljni rad oko podizanja pilane, ali mu nije pošlo za rukom da započetu akciju privede kraju, jer je u jesen 1877 umro. Ta pilana je ostala nedovršena i nije stavljena u pogon za vrijeme otomanske uprave tj. do jeseni 1878 godine. U publikovanim radovima o razvitku naše drvne industrije (36, 38, 293) isključivo se piše o pilani koju je podigao Slovenac Raza u blizini Sarajeva, (po nekim autorima 1860 a po nekim 1875), dok svi ističu da je ta pilana bila u pogonu još za vrijeme otomanske uprave. To, kako vidimo, ne odgovara činjeničnom stanju. O Lichteneggerovoj pilani, koja je podignuta na potoku Krupi 1870 godine, koja je bila u pogonu do kraja otomanske uprave i koja je po načinu poslovanja i svom kapacitetu imala industrijski značaj, ne mogu se naći niti u jednoj postojećoj publikaciji bilo kakvi podaci. Nedvojbeno je, da se ovdje radi o zabuni koja je proistekla iz zamjene Lichteneggerove pilane na Krupi, koja je postojala i bila u pogonu, sa Razinom pilanom na Zujevini, koja je još nedovršena dočekala kraj turske uprave u Bosni.

NAČIN SNABDEVANJA PILANA SIROVINAMA I MODALITETI PLAĆANJA ŠUMSKE TAKSE ZA PILANSKU OBLOVINU

Snabdijevanje pilana sirovinom vršeno je u Bosni i Hercegovini za vrijeme otomanske uprave kupovinom drveta u šumi na panju i to po tarifi koja je utvrđivana određenim procentom vrijednosti rezane građe, ili uz cijene utvr-

dene direktnom pogodbom sa vlasnikom šume ili uz cijene postignute na javnim licitacijama.

(Šumska taksa za drvo u šumi na panju, koje je sječeno za preradu na pilanama, nije bila fiksna. Ona nije naplaćivana po određenoj tarifi direktno na bazi količine posječenog drveta ili izrađene pilanske oblovine nego su vlasnici pilana davali državi, kao vlasniku šume, određeni procent proizvedene rezane građe koji je iznosio 10% ili odgovarajuću novčanu vrijednost, prema cijeni rezane građe na lokalnom tržištu.) Tako se u jednom izvještaju iz 1872 godine koji je dostavio Međžilz-Idare u Jajcu Mutesarifiuku travničkog sandžaka, navodi da je prihod (šumska taksa) od tamošnje pilane za 1871 godinu iznosio 188 dasaka koje su prodane licitacijom Derviš-agi Kariću, jedinom natjecatelju, za ukupnu svotu od 225 pijastera i 24 para ili 48 para po komadu (302, 321).

(Plaćanje šumske takse za drvo u šumi na panju, koje je sječeno za snabdijevanje pilana, vršeno je uz cijene utvrđene direktnom pogodbom između države i vlasnika pilane. Taj način plaćanja praktikovan je, u pravilu, samo kod pilana sa većim kapacitetom čiji su vlasnici, u cilju obezbjeđenja sirovine za jednu ili više godina, zaključivali direktnom pogodbom kupovinu većih količina drveta u šumi na panju.) Plaćanje drveta sječeno za preradu na pilanama uz cijene utvrđene direktnom pogodbom između države i vlasnika pilana primjenjivano je naročito u periodu 1853—1866. Tako se npr. pilana na Vrbaški kod Podgradaca, koja je podignuta 1855, počela već u prvoj godini svoga rada snabdijevati oblovinom iz Kozare na bazi plaćanja šumske takse za drvo u šumi na panju uz cijene utvrđene direktnom pogodbom. U tu svrhu je bio i sklopljen ugovor o kupovini i sječi 20.000 jelovih stabala između otomanskih vlasti i Riste Radulovića, jednog od suvlasnika spomenute pilane (242).

Kasnije, iza 1866 godine, kada su prodaje drveta u šumi na panju za trgovačke svrhe bile orijentisane na javne licitacije, počele su se i pilane sa većim kapacitetom, snabdijevati sirovinom prvenstveno na taj način. To potvrđuju i oglasi objavljeni u službenom listu „Bosna“ Vilajetske vlade. Tako je npr. izneseno na prodaju putem javne licitacije koja je održana u avgustu 1869, u Banjaluci, 6000 jelovih stabala za građevno drvo i pilanske trupce iz Kozare planine. Cjelokupnu količinu jelovih stabala kupio je banjalučki trgovac Jovo Pištelić, vlasnik pilane na Vrbaški kod Podgradaca, koji je dao najpovoljniju ponudu od 9 3/4 pijastera po stablu ili ukupno 58.500 pijastera (322). U istu svrhu je, u martu 1871, održana u Banjaluci javna licitacija u prisustvu Čamil-bega, mutesarifa banjalučkog sandžaka, članova Idare-medžliza i šumarskog inspektora Houvalta, radi prodaje 2577 obilježenih jelovih stabala u Kozari planini, u šumskim predjelima Jastrebova Kosa, Delin Potok, Gomilina, Brezova Kosa, Šibljikovac i Omerova Kosa. Obilježena stabla bila su prije objave licitacije premjerena pa su im u oglasu licitacije označene debljine, odnosno veličine opsega, u prsnoj visini koje su se kretale od 120—300 cm. Procijenjena vrijednost obilježenih stabala uzeta je za početnu licitacionu cijenu a iznosila je prosječno 10 pijastera po 1 stablu (265). U septembru 1874 neki Ibrahim-aga iz Banjaluke zamolio je odobrenje za sječu 1000 kubnih aršina četinarskog drveta u dijelu Kozare koji je ležao na području sandžaka bihačkog. U ime šumske takse, on je ponudio 15 pijastera za svaki kubni aršin izrađene pilanske oblovine. To je drvo namjeravao posjeći u roku od tri godine i rezati na svojoj pilani koja se nalazila na potoku Benkovcu, u prijedorskom kadiluku. Na osnovu predloga šumarskog mufetiša (inspektora) sandžaka banjaluč-

kog i zaključka Vilajetskog idare-medžliza oglašena je 12 oktobra 1874 ova prodaja i ponuda Ibrahim-age. U tom oglasu pozivaju se svi oni koji reflektiraju na sječu spomenute količine drveta i koji žele doznati uslove prodaje da se u roku od mjesec dana jave i predlože svoje ponude Vilajetskoj vladi u Sarajevu ili Mutesarifluku banjalučkog sandžaka (306). Isto tako je banjalučki trgovac Jovo Pištelić zatražio u septembru 1875 odobrenje za sklapanje ugovora o sječi 4000 kubnih aršina četinarske građe u šumi Kozari u predjelima Batković, Bivač, Kozica, Kolibovača, Klade, Knezovica i Barica u svrhu alimentiranja njegove pilane kod Podgradaca. Pištelić je ponudio za šumsku taksu 15 groša (pijastera) po jednom kubnom aršinu izrađene oblovine, računato u šumi na panju. U oglasu, koji je povodom ove ponude objavljen u listu „Bosna“, pozivaju se svi oni koji žele predmetnu građu kupiti uz višu cijenu da se prijave Mutesarifluku sandžaka banjalučkog ili Vilajetskoj vladi u Sarajevu (274).

Najveći broj pilana u vilajetu bosanskom plaćao je i dalje po starom načinu i običaju, šumsku taksu za korišćeno drvo sa procentom (10%) proizvedene rezane robe. Bilo je i pokušaja da se taj procent smanji. Tako je npr. Vilajetska vlada na osnovu zaključka Vilajetskog idare-medžliza, uputila krajem marta 1870 predlog Centralnoj vladi u Carigradu da se ubuduće, mjesto dotadašnjih 10%, ubire od pilana koje koriste drvo iz državnih šuma 4% vrijednosti proizvedene robe (321). Iz raspoloživih podataka ne vidi se da je šumska taksa za pilansku oblovinu, koja je plaćana u visini 10% proizvedene rezane građe, smanjivana do kraja otomanske uprave u Bosni i Hercegovini. U vezi naplate propisane šumske takse za pilansku oblovinu, šumarski inspektori pojedinih sandžaka bili su dužni da predlažu Vilajetskoj vladi mjesečno izvještaje o količini proizvedenih dasaka na pilanama u područnim srezovima (76).

Otomanska uprava je iznosila na prodaju putem licitacija, pored hrastovine za koju su se naročito interesovali strani trgovci i preduzimači, i četinarsko drvo koje je dotada sječeno u trgovačke svrhe u relativno manjem opsegu. Tako je na licitaciji koja je bila zakazana za 13 septembar 1870 u Banjaluci, pored velikih količina hrastovine za izradu francuske duge i bukovine za izradu ogreva, bila uključena i prodaja 50.000 m³ četinarskog tehničkog drveta od čega 30.000 m³ u bazenu Krivaje i Gostovičke rijeke i 20.000 m³ u području Bistrice i Starinske rijeke (264). U septembru 1871 prodavano je putem javne licitacije koja je održana u Vilajetskom idare-medžlizu u Sarajevu, pored ostalog i 80.000 m³ četinarskog (borovog, jelovog i smrčevog) drveta u Krivajskom i Gostovičkom bazenu, zatim u šumskom području na desnoj obali rijeke Bosne, između Žepča i Zenice (Priluk, Mračaj, Pepelari, Šagovići, Kovanići i Nemila). Oglas ove licitacije potpisao je ministar finansija Hamdi i direktor Generalne direkcije šuma u Carigradu Bedros Kujundžian (72, 190). U februaru odnosno martu 1873 oglašena je prodaja, putem javne licitacije koja je održana u Vilajetskom idare-medžlizu u Sarajevu, 80.000 m³ jelove, smrčeve i borove građe u šumama sarajevskog, banjalučkog, zborničkog i travničkog sandžaka (72, 190, 269). U septembru 1873 bila je raspisana javna licitacija za prodaju, pored ostalog, i 25.000 m³ četinarske građe u Ozren planini u kadiluku maglajskom, sa rokom eksploatacije od 4 godine, zatim prodaja 50.000 m³ četinarske građe u Kozari planini, sa izvozom na rijeku Unu i rokom eksploatacije od 8 godina (195, 196). Na javnu licitaciju, zakazanu i održanu u septembru 1874 u Sarajevu, izneseno je na prodaju, pored ostalog, 10.000 m³ četinarskog drveta na desnoj i lijevoj obali Vrbasa, između Jajca i Banjaluke,

u kadiluku jajačkom i banjalučkom, i 3000 m³ četinarskog drveta u šumama na području Gostovičke rijeke, u kadiluku maglajskom (72, 111, 190, 197). To pokazuje da je otomanska uprava, u namjeri da dotadašnju eksploataciju hrastovih šuma proširi i na eksploataciju četinarskih šuma, pokušavala da nađe načina i mogućnosti kako bi dotadanje komercijalno iskorišćavanje šuma, koje se vršilo u okviru manufakturne proizvodnje, preorijentisala na industrijsko iskorišćavanje. U tom cilju ona je nastojala da pridobije kupce četinarskog drveta koji bi, pored proizvodnje oblog i tesanog građevnog drveta, izradivali pilansku oblovinu i, u vezi s tim, pristupili izgradnji i postavljanju većih i solidnijih industrijskih postrojenja za preradu četinarske oblovine. U tom smislu su, uz objave prodaja četinarskog drveta putem javnih licitacija, davane interesentima, putem štampe, i sugestije kao što su npr. „Kupac rečene smrčeve građe može da nabavi za siječenje građe parne mašine ili da takve privremeno načini na vodi“ (270). Sve te licitacije, u koliko se prodaja odnosila na četinarsko drvo, nisu uspjele.

KAPACITETI PILANA I VOLUMEN PILANSKE PROIZVODNJE

Pilane u Bosni i Hercegovini, za vrijeme otomanske uprave, sa izuzetkom Lichteneggerove pilane na Krupi u Zoviku, prerađivale su isključivo četinarsku oblovinu. I pored obilja četinarskih šuma one, sa svojim primitivnim postrojenjima i vrlo ograničenim kapacitetima, nisu bile u stanju da preuzimaju i režu veće količine oblovine. Prema jednom izvještaju austrijskog generalnog konzula u Sarajevu, F. Haasa, iz 1867 godine, sve pilane na području banjalučkog sandžaka proizvodile su godišnje prosječno 110.000 komada dasaka od četinarskog drveta. Od toga je, svakako, najveći dio otpadao na pilanu pod Kozarom kod Podgradaca, koja je, pored snabdijevanja lokalnog tržišta, izvozila svoju robu i u inostranstvo. Dimenzije rezanih dasaka, koje je proizvodila spomenuta pilana za potrebe eksporta, iznosile su:

Dužina stopa	Širina coli	Debljina coli
12	7 — 12	1 1/2
12	4 1/2 — 7	1 1/2
12	2 — 2 1/2	1

Iz dokumenata arhive Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu vidi se da je od 27 pilana potočara oko Sarajeva, njih 20, isključujući pilanu na Krupi kod Zovika, plasiralo od svoje proizvodnje samo u gradu Sarajevu godišnje oko 40.000 komada dasaka. Pilana na Krupi, koja je, za razliku od ostalih pilana, rezala pored četinaru i lišćarsko drvo, predstavljala je svojim uređajem i proizvodnom sposobnosti, prema riječima tadašnjeg austrijskog konzula Teodorovića, jedino spomena vrijedno drvno industrijsko preduzeće u sandžaku sarajevskom. Na toj pilani, čiji je godišnji kapacitet iznosio oko 20.000 komada dasaka, izrađivana je rezana građa u dimenzijama 7—15 stopa dužine, 8—20 coli širine i 1 1/2—2 1/2 cola debljine, uske daske od 2 1/2 cola širine i 1 1/2 cola debljine odnosno 3 coli širine i 1 1/2 cola debljine te letve od 7 stopa dužine i 1 1/2—2 cola debljine (100, 304).

Prema podacima Austrijskog generalnog konzulata, koji potiču od Lichteneggera, pilana u Zoviku proizvodila je godišnje svega 5000—6000 komada dasaka, dok je prema podacima otomanskih vlasti godišnja proizvodnja iste pilane bila mnogo veća. To je i razumljivo, ako se ima u vidu način obračuna i

naplate šumske takse, koji je bazirao na količini proizvedene i prodane rezane građe i koji je otvarao vrata zloupotrebama i direktno upućivao proizvođača da prikriva proizvodnju kako bi državi plaćao što manji iznos za šumsku taksu. Iz jednog spora, koji se vodio početkom 1875 između Lichteneggera kao vlasnika pilane i otomanske uprave, vidi se da je ova posljednja tražila od Lichteneggera da joj u ime šumske takse plati deseti dio vrijednosti proizvedene rezane građe unazad dvije godine (1873—1874), u kojima je proizveo 38.000 komada dasaka ili prosječno 19.000 komada godišnje. Lichtenegger je odbijao plaćanje potraživanja pobijajući obračun šumske takse tvrdnjom da je on u toku zadnje dvije godine proizveo na svojoj pilani u Zoviku svega 8618 dasaka ili prosječno godišnje 4309 komada (324).

Da je Lichteneggerova pilana proizvodila više od 6000 kom. rezanih dasaka godišnje i da je on prikrivanjem stvarne proizvodnje izbjegavao plaćanje šumske takse, više je nego sigurno. To pokazuje i činjenica da je on imao u jesen 1873 samo u šumi „Lokve“ posječenih i izrađenih 2000 komada pilanskih trupaca. Prosječne, u to vrijeme, najuobičajnije dimenzije pilanskih trupaca bile su 13 stopa dužine i 16 coli debljine, a njihova kubatura iznosila je 18 kub. stopa. Iz takvog trupca moglo se rezanjem na pilani dobiti 12 komada dasaka dimenzija 13 stopa dužine, 10—14 coli širine i 1 cola debljine. To znači da se iz 2000 komada pilanskih trupaca moglo dobiti rezanjem na pilani oko 24.000 dasaka spomenutih dimenzija. Ako bi se podaci Lichteneggera i Austrijskog generalnog konzulata, koji je štitio interese svojih državljana, akceptovali kao istiniti, onda bi proizlazilo da bi, uz godišnju proizvodnju od 4000—6000 dasaka, Lichteneggerova pilana bila sa zalihom od 2000 pilanskih trupaca snabdjevena sirovinom za punih 4—6 godina. Takvo poslovanje Lichtenegger, kao pilanski stručnjak i dobar trgovac, sigurno nije vodio, jer mu je svakako bilo poznato da čet. pilanski trupci preko dvije godine ležanja u tolikoj mjeri kvalitetno oslabe, da mogu davati samo lošiju rezanu robu. On zbog toga, niukom slučaju, nije sjekao i izrađivao više pilanskih trupaca nego što ih je mogao preraditi na pilani, dok su još bili u kvalitetno dobrom stanju. To sve upućuje na zaključak da su podaci otomanskih vlasti o godišnjoj proizvodnji robe na Lichteneggerovoj pilani realniji i da su više odgovarali stvarnosti.

Treba napomenuti da se kod pojedinih pilana proizvodnja rezane građe, specijalno daski, razlikovala po načinu rezanja oblovine i po dimenzijama robe. Na malim i primitivnim pilanama, koje su bile smještene po uskim dolinama gorskih potoka i rijeka, rezana je obloovina koja je dopremana do tih pilana ili vodom ili uz pomoć gravitacije niz strme padine obronaka. Transport rezanog materijala sa ovakvih pilanskih postrojenja, koja nisu bila vezana sa transportnim komunikacijama sposobnim za prevoz kolima, mogao se vršiti isključivo tovarnim konjima. Zbog toga su i trupci, koji su rezani na takvim pilanama, izrađivani u kraćim dužinama koje su iznosile obično 2 aršina (7 stopa). Takvi pilanski trupci, u većini slučajeva, nisu na pilani prorezivani uzdužno do samog kraja nego su ostavljani na jednom kraju nedorezani. Na taj način su sve daske od jednog trupca ostajale poslije rezanja nerazute jer su nedorezanim dijelom na jednom kraju bile čvrsto povezane. Ovakav način rezanja omogućavao je da se rezana roba mogla sigurnije transportovati tovarnim konjima jer je predstavljala kompaktniji teret koji se, zbog kratkih dužinskih dimenzija i cjelovitosti, čvršćeтовario i lakše prenosio.

Raspoloživa arhivska građa, kako smo vidjeli, pruža nam nešto fragmentarnih podataka o volumenu proizvodnje rezane građe pojedinih pilana ili više pilana

na određenom području. Direktnih podataka o tome koliko je, iznosila ukupna godišnja proizvodnja svih pilana na području Bosne i Hercegovine, u arhivskom materijalu ne nalazimo. Do približnih rezultata, u tom pogledu, možemo doći indirektnim putem, služeći se raspoloživim podacima o veličini proizvodnje određenog broja pilana i ocjenom proizvodnje onih pilana čija proizvodnja nije poznata ili je nedovoljno dokumentovana.

Prema podacima o naplati šumske takse za prerađenu oblovinu koja je ubirana u određenom procentu (10%) rezane građe uaturi ili odgovarajućoj novčanoj vrijednosti, prosječna godišnja proizvodnja malih pilana potočara iznosila je oko 3000 komada dasaka. Neosporno je, međutim, da su tako obračunavani i ostvarivani prihodi šumske takse bili nerealni, jer su vlasnici pilana prikrivali stvarnu proizvodnju i prikazivali je što manjom da bi svoju obavezu u odnosu na šumsku taksu što više smanjivali. Zbog toga nećemo, u ovom slučaju, pretjerati ako prosječnu godišnju proizvodnju pojedinih pilana potočara, pri kraju otomanske uprave u Bosni i Hercegovini, ocijenimo godišnjim prosjekom oko 4500 komada dasaka što čini oko 45 normalnih hvati ili 144 m³ rezane građe za čiju je proizvodnju trebalo preraditi oko 240 m³ oblovine. Ako godišnjoj proizvodnji pilane na Krupi kod Zovika od oko 20.000 komada ili 200 norm. hvati dasaka i pilane na Vrbaškoj pod Kozarom od oko 50.000 komada ili 500 norm. hvati dasaka pridodamo godišnju proizvodnju ostalih šezdesetak pilana potočara u ukupnom iznosu od oko 270.000 komada ili 2700 norm. hvati dasaka, onda bi se volumen godišnje proizvodnje svih pilana u Bosni i Hercegovini, pred kraj otomanske vladavine, mogao cijeliti na oko 3.400 norm. hvati ili oko 10.800 m³ rezanih dasaka, za čiju je izradu trebalo obezbijediti oko 18.000 m³ pilanske oblovine.

Napomenuli smo da broj pilana potočara koje je, prema raspoloživoj istorijskoj građi, postojale u Bosni i Hercegovini, pri kraju otomanske uprave, nije potpun. Upotpunjavanje njihovog broja i rekonstruisanje njihovog stvarnog stanja ne bi, niukom slučaju moglo uticati u većoj mjeri na veličinu ukupnog volumena proizvodnje rezane građe niti osporiti zaključak da je, u ono vrijeme, ukupna pilanska proizvodnja rezane građe bila vrlo ograničena i da se kretala u okvirima kapaciteta jedne današnje parne pilane sa dva puna gatera.

TRGOVINA RAZNOM GRAĐOM

Ograničenost kopnenih transportnih komunikacija predstavljala je za cijelo vrijeme otomanske uprave u Bosni i Hercegovini glavnu zapreku za iskorišćavanje šuma i trgovine drvom. I pored jače akcije za osposobljavanje puteva za saobraćaj kolima, koja je započeta šezdesetih godina prošlog stoljeća, nije se u tom pravcu mnogo postiglo. Od ukupne mreže kopnenih transportnih komunikacija pri kraju otomanske uprave otpadalo je na puteve po kojima je vršen saobraćaj konjima tovarašima 95% a ostatak od svega 5% na ceste i kolske puteve na kojima se mogao odvijati prevoz kolima samo uz velike poteškoće i visoke troškove. Prenos robe konjima tovarašima i kolima bio je srazmjerno skup i u velikoj mjeri uticao na njenu cijenu. Tako je npr. prema izvještaju Austrijskog generalnog konzulata iz Sarajeva iz 1872, prenos tovarnim konjima na udaljenosti preko 6—7 sati hoda koštao 1 paru po 1 oki, dok je prevoz na cesti Sarajevo-Brod, koja je u to vrijeme jedina bila sposobna za kolski promet, koštao 2—4 forinte po 1 centi odnosno 4,5 — 9 forinti po 1 tovaru od 100 oka (1 centa = 100 forinti = 56 kg., 1 oka = 1,28 kg) (92).

To je, pored ostalog, imalo veliki uticaj kako na troškove proizvodnje tako i na tržišne cijene rezane građe.

Direktnih podataka o visini troškova proizvodnje rezane građe na pilanama u Bosni i Hercegovini ne nailazim ou raspoloživom arhivskom materijalu. Guttenbergova ekspertiza i plan o industrijskoj eksploataciji hercegovačkih šuma iz 1871 pružaju nam, međutim, izvjesne podatke na osnovu kojih smo u mogućnosti da, služeći se analogijom i izvjesnim korekcijama u odnosu na posebne prilike i uslove, indirektno zaključujemo o relativnoj visini troškova pilanske proizvodnje u Bosni.

Rezimirajući pojedine rezultate u pogledu sječivih drvnih masa, njihovog kvaliteta, mogućnosti upotrebe i troškova proizvodnje Guttenberg je u svojoj ekspertizi, odvojeno za eksploataciju hercegovačkih šuma koje gravitiraju u Neretvu neposredno ili niz njene pritoke, a odvojeno za eksploataciju šuma koje nemaju direktne gravitacije prema Neretvi i za čije je otvaranje predvidio izgradnju ceste, izradio grubu ekonomsku analizu odnosno račun rentabilnosti za proizvodnju tehničkog drveta odnosno rezane građe (101).

Prema toj kalkulaciji troškovi proizvodnje rezane građe računato na bazi I normalnog hvata (100 kubnih stopa) pilanske oblovine sječene u šumama prve skupine iznosili su:

1) Sječa, izrada i privlačenje do rijeke Neretve prosječno	5,60 forinti
2) Trifljanje rijekom Neretvom do Bune	2,40 "
3) Kalo kod trifljanja 10%	0,80 "
4) Troškovi rezanja na pilani	3,00 "
5) Manipulacija na stovarištu rezane građe	1,20 "
6) Šumska taksa, 10% od troškova 1—5 okruglo	1,30 "
7) Troškovi transporta rezane robe splavovima do Metkovića ..	2,00 "
8) Troškovi režije i administracije	1,00 "
Ukupno	17,30 forinti

Troškovi proizvodnje rezane građe, računato na analogan način, za sirovinu iz šumskog područja Crna Gora (Nevesinjska) koje je pripadalo drugoj skupini, iznosili su, prema Guttenbergovoj kalkulaciji, po I norm. hvatu pilanske oblovine:

1) Sječa i izrada	0,50 forinti
2) Privlačenje do ceste	2,50 "
3) Prevoz cestom do Porima	10,00 "
4) Rižanje niz Porim	1,00 "
5) Prevoz kolima do Neretve	1,00 "
6) Splavarenje ili trifljanje do Bune	1,00 "
7) Rezanje na pilani	3,00 "
8) Manipulacija na stovarištu rezane građe	1,00 "
9) Šumska taksa, 10% od troškova 1—8	2,00 "
10) Splavarenje rezane građe do Metkovića	2,00 "
11) Troškovi režije i administracije	1,00 "
Ukupno	25,00 forinti

Troškovi proizvodnje rezane građe od pilanske oblovine iz šumskog kompleksa Velež koji je također pripadao drugoj skupini iznosili su prema posebnoj kalkulaciji Guttenbergovoj, 27 forinti po I norm. hvatu pilanske oblovine.

Jedan normalni hvat sadržavao je oko 100 komada dasaka dimenzija 13—15 stopa dužine, 10—14 colli širine i 1 col debljine. Iz jednog normalnog hvata oblovine moglo se dobiti rezanjem na pilani prosječno 66 dasaka spomenutih dimenzija. To znači da je za proizvodnju jedne daske označenih dimenzija, čija je zapremina iznosila oko 1 kubnu stopu, trebalo 1,5 kubnih stopa pilanske oblovine. Obzirom na prednje, troškovi proizvodnje 1 norm. hvata rezane građe iznosili su:

Za sirovinu iz šum. područja gornje Neretve:	17,3x1,5 = 26 forinti
Za sirovinu iz šum. područja Crna Gora:	25 x1,5 = 37,5 ..
Za sirovinu iz šum. područja Velež:	27 x1,5 = 40,5 ..

Nedostatak transportnih komunikacija, koji je otežavao dopremu sirovine na pilane i otpremu rezane građe na tržište, bio je glavni razlog da su sve pilane u unutrašnjosti Bosne podizane bliže šumama, kao izvoru sirovina, da su svoju robu prodavale na najbližem tržištu i da su sve do kraja otomanske uprave zadržale zanatski značaj i lokalni karakter. Izuzetak su činile pilane koje su bile smještene periferno i svoju robu mogle otpremati rijekama (Savom i Neretvom), i koje su mogle, pored lokalne prodaje, orijentirati jedan dio svoje proizvodnje u inostranstvo.

Zbog toga bi i troškovi proizvodnje rezane građe na tadašnjim bosanskim pilanama mogli približnije odgovarati troškovima proizvodnje koje je Guttenberg iskalkulisao za sirovinu iz šuma gornjeg toka Neretve a koji su iznosili oko 26 forinti (260 pijastera) po 1 norm. hvatu rezanog materijala.

Prema izvještaju austrijskog generalnog konzula Haasa iz 1867 najveći dio rezane građe sa područja banjalučkog sandžaka prevezio se kolima do Bos. Gradiške a zatim Savom do Beograda, Pančeva i skela na Dunavu (6). Ta građa je, bez sumnje, poticala najvećim dijelom sa pilane na Vrbaški pod Kozarom.

Iz izvještaja A. Lenka, austrijskog generalnog konzula u Beogradu, od 6 februara 1868, vidi se da je u to vrijeme u Srbiju uvožena rezana građa iz Štajerske, Tirola, Gornje Ugarske, Sedmogradske (aradsko drvo), a pored toga i iz Bosne. Dimenzije rezane robe su bile različite. Dužina se kretala 12—18 stopa, a najobičnije 15 stopa. Rezana građa koja je dolazila Savom, među kojom se nalazila i bosanska roba, bila je duga samo 12 stopa dok joj je širina iznosila 6—12 colli, a debljina $\frac{1}{2}$ —2 cola. Cijena za daske 15—18 stopa dužine, 10—12 colli širine i 1 col debljine iznosila je 40—50 forinti za 100 komada. Daske od 12 stopa dužine, 6—8 colli širine i 1 col debljine prodavane su 15—25 forinti za 100 komada. Cijene na malo bile su veće. Tako su npr. cijene daske dužine 15 stopa iznosile po komadu za debljinu od

2 cola	15 — 16 pijastera
$1\frac{1}{2}$ col	12 — 13 ..
$5\frac{1}{4}$ cola	9 — 10 ..
1 col	$6\frac{1}{4}$ — 7 ..

Bosanska rezana građa bila je nešto jeftinija. Tako su npr. cijene na malo bile za daske od 12 stopa dužine, 12—13 colli širine i $5\frac{1}{4}$ colli debljine 5—6 pijastera po 1 komadu.

Cijena rezane letve dimenzija 12 stopa dužine, 2— $2\frac{1}{2}$ cola širine i $3\frac{1}{4}$ — $5\frac{1}{4}$ colli debljine kretale su se između 7—10 forinti za 100 komada (6).

Austrijski generalni konzul u Sarajevu Teodorović, u svom izvještaju Ministarstvu za poljoprivredu, industriju i trgovinu u Beču od 12. novembra 1872, navodi da je od 27 pilana koje su se tada nalazile oko Sarajeva u krugu 5—6 sati hoda, njih 20 imale svoja vlastita stovarišta u Sarajevu. Godišnja prodaja iznosila je prosječno po jednom stovarištu 2000 dasaka ili ukupno godišnje preko 40.000 komada dasaka. Pilana J. Lichteneggera na Krupi kod Pazarića, čija je proizvodnja iznosila do 20.000 dasaka godišnje, imala je posebno stovarište. Tadašnje tržišne cijene čet. rezane građe iznosile su:

100 komada jelovih dasaka 12—18 stopa dužine, 10—15 colli širine i $1\frac{1}{2}$ colli debljine, — na pilani 350, a u gradu 450 pijastera.

100 komada jelovih dasaka iste dužine, 8—10 colli širine i 1 col debljine — na pilani 200, a u gradu 250 pijastera.

100 komada jelovih dasaka iste dužine, 6—7 colli širine i 1 col debljine — na pilani 160, a u gradu 180 pijastera.

Letve od 7 stopa dužine i $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ cola debljine plaćene su po 1 komadu $\frac{3}{4}$ pijastera, letve istih dužina i 1—2 cola debljine po 1 komadu $2\frac{1}{2}$ pijastera, a duže od 7 stopa, debljine $\frac{3}{4}$ — $\frac{5}{4}$ cola, 2—5 pijastera po komadu (99, 100).

Iz izvještaja konzularnog agenta u Banjaluci od 5. oktobra 1872 vidi se da je, u to vrijeme, proizvodnja rezane građe na području sandžaka banjalučkog bila ograničena i da je rezana građa većim dijelom uvožena iz Kranjske, odakle je dopremana splavovima koji su pristajali i istovarali robu na desnoj obali Save između Bos. Gradiške i Bos. Broda. U Banjaluci nije postojala ni jedna trgovačka radnja koja se bavila prodajom rezane građe nego se ona kupovala na Savi. Cijena rezane daske u Banjaluci iznosila je u to vrijeme 5—6 pijastera ili 0,5—0,6 forinti po 1 komadu dimenzija 12 stopa dužine, 8—11 colli širine i 1 col debljine, a letve 12 stopa dužine, 3 cola širine i 1 col debljine $1\frac{1}{2}$ pijaster ili 0,15 forinti (100, 192).

Prema izvještaju konzularnog agenta iz Brčkog od 15. oktobra 1872, potrebe za rezanim drvetom u Brčkom i njegovoj okolici podmirivane su uvozom iz Austrije. Tako je npr. u toku prvih 10 mjeseci 1872 uvezeno iz Kranjske preko Brčkog:

2000 komada jelovih dasaka 12 stopa dužine, 10—15 colli širine i $1\frac{1}{2}$ cola debljine uz cijenu od 45—59 forinti za 100 komada.

5000 komada jelovih dasaka iste dužine, 8—10 colli širine i 1 col debljine uz cijenu od 28—30 forinti.

10.000 komada jelovih dasaka iste dužine, 6—7 colli širine i $\frac{3}{4}$ cola debljine uz cijenu od 20—24 forinte.

4000 komada jelovih dasaka iste dužine, 4—5 colli širine i $\frac{1}{2}$ cola debljine uz cijenu od 9—10 forinti.

30.000 komada letvi iste dužine, 2 cola širine i 1 col debljine uz cijenu od 10—12 forinti za 100 komada.

Glavne trgovačke radnje, koje su se bavile prodajom rezane građe, imali su u to vrijeme u Brčkom — Kučuković Alija, Mitrović Luka i Mustafić Alija. Rezana roba se otpremala čak do Tuzle koja je bila udaljena od Brčkog 9 sati hoda (100, 325).

Prema podacima graničnih carinarnica uvezene su iz Austrije u Bosnu, samo preko Rajeve Sela (Brčkog), sljedeće količine građevnog drveta među kojim se nalazila i rezana građa:

Godine	Kubnih stopa	
1870	13.200	
1871	12.690	
1872	10.600	
1873	27.000	(326).

Iz jednog konzularnog izvještaja u Mostaru iz 1872, vidi se da je u to vrijeme za potrebe Mostara dobavljana građa sa pilane na rijeci Šujici kod Livna. Dimenzije jelovih i borovih dasaka iznosile su 11 stopa dužine i 11 colli širine, zatim 8 stopa dužine i 7—8 colli širine. Jelove daske su se, pored toga, dobavljale iz Trsta i Venecije. One su izrađivane u dužinama od 12 stopa i širini od 14—15 colli. Iz Trsta su naručivane debele daske zvane „ponti“, od 12 stopa dužine i 13—14 colli širine, zatim daske zvane „palankule“ istih dužina i širina kao „ponti“ i na kraju male daske za plafone i rešetke zvane „mezze tavole“. Tadašnje tržišne cijene jelovih i borovih dasaka, koje su rezane na pilani u Šujici, iznosile su u Mostaru 0,7—0,8 forinti dok su daske „ponti“, koje su dobavljane iz Trsta, prodavane 2,4 forinti po komadu. Daske zvane „palankule“ koštale su 3 forinte, a daske „mezze tavole“ 0,60 forinti. Visoke cijene rezanoj građi uticale su da je kupovina i upotreba tih artikala bila vrlo ograničena. Prosječna godišnja prodaja četinarskih dasaka u Mostaru iznosila je oko 2000 komada. Glavne trgovačke radnje za lokalnu prodaju drvne građe bile su A. Kofakovića, Alekse Perina i Stevana Grkovića. Pored rezane građe, koju su prodavali u Mostaru, oni su isporučivali manje količine u Stolac, Nevesinje i Ljubinje. Njihova trgovačka zarada iznosila je 15—20%. Konjic i Foča snabdijevali su se tada rezanom građom sa pilana na njihovom području. Trebinje je dobavljalo rezanu građu iz Dubrovnika (100).

REKAPITULACIJA I ZAKLJUČCI

O šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske uprave kao i udjelu stranog kapitala u toj privredi do danas je vrlo malo, nepotpuno a često i pogrešno pisano.

Podaci isključivo fragmentarnog karaktera, koji se mogu naći u nekim publikacijama, niti su dovoljni niti pouzdani da bi se na osnovu njih mogla stvoriti i približno jasna slika o stanju te šumske privrede kao i o prilikama i uslovima pod kojima se ona razvijala.

Istorijska građa i najnoviji podaci prikupljeni iz arhivskog materijala omogućili su da se sa više svjetla prikažu početak, tendencije i razvitak kapitalističke eksploatacije šuma i pilanske prerade drveta za vrijeme otomanske uprave u Bosni i Hercegovini, koja je u toku XIX vijeka predstavljala za strani kapital vrlo važno, interesantno i privlačno područje.

Istorijski tok društvenog i ekonomskog razvoja u Bosni i Hercegovini za vrijeme četiristogodišnje otomanske vladavine kretao se vrlo sporo. Primitivna privreda naturalnog karaktera sa vrlo skuđenim novčanim prometom, ograničena sredstva proizvodnje i usporeni tempo razvoja proizvodnih snaga u feudalnim društvenim odnosima predstavljali su dugo vremena snažnu kočnicu eksploataciji šuma i trgovini proizvodima drveta. Počeci i razvoj te priprivredne djelatnosti bili su dakle uslovljeni zakonitošću i specifičnim kretanja onih sila i snaga koje su se nalazile, sudjelovale i dejstvovala u procesu društveno ekonomskog razvitka ove zemlje. To sve je i pridonijelo da se Bosna i Hercegovina, u odnosu na druge evropske zemlje, tako kasno našla na putu

kapitalističkog razvoja, koji se počeo jače ispoljavati u prvoj polovini XIX vijeka u znaku eksploatacije šuma i trgovine drvnim proizvodima. Stanje, prilike i uslovi, pod kojima se počela razvijati ta eksploatacija, bili su vrlo nepovoljni. Prva polovina XIX vijeka bila je pretežnim dijelom ispunjena sukobima i borbama između Otomanske države i bosansko hercegovačkih feudalaca, koji su nastojali da zadrže svoj povlašteni položaj i svoje političke i ekonomske pozicije. Otomanskoj centralnoj vlasti je uspjelo, polovinom XIX vijeka, da skrši otpor bosanskih feudalaca protiv uvođenja buržoaskih reformi u vojsci, sudstvu i administraciji, ne dirajući pri tome u postojeće društveno ekonomske odnose. Opterećena slabostima, tražeći sredstva i načine da spriječi proces svoga raspadanja, ona je bila prinuđena da prizna kao svršenu stvar velike privatne posjede, koji su nastali kao rezultat dugog procesa žitflučenja. Sve akcije, poduzimane u cilju otklanjanja suprotnosti koje su izvirale iz feudalnog sistema, propadale su jedna za drugom. To vrijeme je bilo bremenito nizom oštrih društvenih protivrječnosti i klasnih borbi. To je i pridonijelo da je Bosna i Hercegovina sve do kraja otomanske uprave bila poprište nemira i čestih ustanaka seljačkih masa.

Šumsko imovinski odnosi bili su u to vrijeme u velikoj mjeri nesređeni. Prema osnovnim principima Šerijata i Kanunskog zakonodavstva šume nisu mogle biti u vlasništvu odnosno posjedu privatnika. Kada se u prvoj polovini XIX vijeka počela sve više ispoljavati privredna vrijednost šuma i kada su one počele predstavljati objekte od sve većeg ekonomskog značaja, počeli su pojedini feudanci da putem uzurpacija uključuju u granice svojih posjeda velike površine šuma i da s njima raspolažu kao sa svojom ličnom imovinom. To je izazvalo intervenciju otomanske države, koja je bila zainteresovana za te šume jer su joj one obezbjeđivale, u nastupajućoj kapitalističkoj eri, bogato vrelo prihoda. Ta je intervencija uslijedila Omer-pašinom naredbom (1851) o zabrani sječe šuma u trgovačke svrhe i posebnim carskim fermanom (1853) kojim je određeno da se sve šume u privatnom posjedu imaju do daljeg tretirati kao državne. Time je paralizovana akcija bosansko-hercegovačkih feudalaca i spriječene masovne uzurpacije šuma kao i neovlašćeno raspolaganje njima. Da bi umirila i za svoju reformističku politiku pridobila bosanske feudance Otomanska centralna vlada je, ubrzo iza toga, odstupila od svoga stava u pogledu isključivog prava države na vlasništvo šuma. Ona je Ramazanskim zakonom (1858) priznala pravo privatnicima na posjed šume, ako su se mogli legitimisati tapijom, koja je izričito glasila na šumu. Budući da u ono vrijeme nije postojala katastarska premjerba zemlje, da većina tapija nisu predstavljale vjerodostojna dokumenta i da su kao takve predstavljale predmet zloupotreba, spomenuti zakon nije mogao pridonijeti ništa naročitog u pogledu reda i regulisanja šumskog posjeda nego je što više izazivao sve veće apetite i zahtjeve privatnika na šume. U svom nastojanju da zaštiti šume od feudalnih špekulanata i da osigura njihovo iskorišćavanje isključivo u korist državne kase, Otomanska vlada je donijela Zakon o šumama (1869) koji je proglasio dotadašnje slobodne šume, koje su bile u sastavu mevat zemljišta, državnim a novokategorisane i priznate vakufske, privatne i opštinske šume stavio pod državnu upravu dok se ne izvrši provjeravanje posjeda i izlučivanje tih šuma. Zakonske naredbe i instrukcije koje su donesene u cilju sprovođenja u život Zakona o šumama, a posebno one koje su propisivale postupak oko izdavanja novih tapija, trebale su da isprave sve zloupotrebe koje su dotada izvršene u odnosu na šume i šumski posjed. Otomanskoj upravi

u Bosni i Hercegovini, međutim, nije uspjelo da reguliše pitanje šumskoimovinskih odnosa kako u odnosu na privatne tako i u odnosu na opštinske šume.

Rukovođeće položaje u upravnoj službi Bosne i Hercegovine zauzimali su većinom Turci, dovedeni iz raznih pokrajina Otomanske države. Ti položaji su bili sinekurni. Na njih se dolazilo protekcijom, vezama i podmićivanjem. Upravni aparat je bio nesposoban i korumpiran. On je u nacionalnim, društvenim i ekonomskim suprotnostima, koje je produbljivao, nalazio svoja opravdanja i opstanak. Akutan problem, predstavljala je hajdučija. Ona je bila u velikoj mjeri razvijena a naročito ugrožavala saobraćaj i ličnu bezbjednost putnika.

Organizovana šumska služba u Bosni i Hercegovini nije postojala sve do šezdesetih godina XIX vijeka. Od tada su, pored glavnog šumarskog inspektora pri Centralnoj vilajetskoj upravi u Sarajevu, postojali pri sandžačkim upravama šumarski inspektori sa svojim zamjenicima. Njima je bio dodijeljen izvjestan broj čuvara šuma. Stručno šumarsko osoblje sačinjavali su strani šumari, većinom Francuzi, koje je Otomanska država preuzela u službu, kao i šumari, turski državljani, koji su završili šumarsku školu osnovanu 1857 u Carigradu. Šumsko čuvarsko osoblje nije imalo nikakvih stručnih kvalifikacija.

Za eksploataciju šuma i izradu trgovačkih sortimenata od drveta nedostajala je potrebna i odgovarajuća radna snaga. Feudalni odnosi sputavali su domaće seljake u slobodnom djelovanju i vezivali ih za kmetску zemlju. Važan faktor koji je kočio razvoj proizvodnih snaga predstavljao je nedostatak odgovarajućeg šumskog oruđa. Sjekira i klin bili su glavno oruđe koje je upotrebljavano pri radu u šumi. Ručne pile su bile rijetki instrumenti u rukama domaćeg stanovništva. Pomanjkanje suvozemnih transportnih komunikacija predstavljalo je najveću zapreku široj i ekonomičnijoj eksploataciji šuma i trgovini drvetom. U feudalnoj Bosni i Hercegovini, koja je bila vijekovima izolovana i u kojoj se odvijao život naturalnog privređivanja, nije se ni postavljala potreba za mrežom tehnički savršenijih transportnih saobraćajnica. Zbog toga se u njoj sve do kraja otomanske vladavine, obavljao suvozemni saobraćaj gotovo isključivo tovarnim konjima.

Karlovačkim mirom (1699), kojim je austrijska granica pomjerena na rijeku Savu i Požarevačkim mirom (1718), kojim je dobila Beograd sa sjevernim dijelom Srbije, Austrija je pored političkih ugovora primorala Otomansku državu na sklapanje posebnih ugovora, kojima su bili regulisani trgovački odnosi i osigurana slobodna trgovina austrijskim državljanima na području Turske. To je bio početak jedne imperijalističke politike sračunate na dugi rok. Šam geografski i geopolitički položaj Bosne i Hercegovine obezbjeđivao je Austriji snažan uticaj na njen ekonomski život i razvoj. Ekonomskom penetracijom koju je trebala da sistematski sprovodi prodiranjem svoga kapitala u Bosnu Austrija je trebala sistematskim putem da priprema i političku penetraciju u ovu zemlju a preko nje dalje na Istok. I pored povoljnog položaja u odnosu na nametnute trgovinske ugovore Austrija nije mogla u toku XVIII vijeka da sprovodi u Bosni i Hercegovini svoju ekonomsku penetraciju. Jedan od važnijih uzroka, da se trgovina između tih dviju zemalja nije mogla, u to vrijeme, razvijati u većem opsegu, ležao je u ograničenoj mreži saobraćajnica na teritoriji Austrije, koje su povezivale zaleđe sa Jadranskim morem, i što se na postojećim putevima nije mogao da odvija veći promet. Ta penetracija počela se osjećati i sve više ispoljavati tek početkom XIX vijeka kada

se situacija, u pogledu transportnih komunikacija na austrijskoj teritoriji a naročito izgradnjom tzv. Lujzinske ceste, u velikoj mjeri izmijenila. Austrijski konzulat u Travniku odnosno Sarajevu i konzularne agenture u većim i trgovački eksponiranim gradovima Bosne i Hercegovine imali su zadatak da obezbjeđuju i štite trgovačke interese Austrije i njenih državljana, da sprečavaju uticaj drugih zemalja (Francuske, Engleske, Pruske, Rusije i Italije koje su u isto vrijeme osnivale svoje konzulate u Bosni i Hercegovini), da utiru put ekonomskoj ekspanziji i da proširuju politički put Austriji na Balkan.

Počeci i razvoj kapitalističke eksploatacije bosanskih šuma stajali su u uskoj i neposrednoj vezi sa razvojem šumske privrede u susjednoj Hrvatskoj koja je u to vrijeme bila u sastavu Austrije odnosno kasnije Austro-Ugarske Monarhije. Ovo naročito važi za proizvodnju potaše i hrastove duge. Rijeka Sava i Kupa, koje su odavno bile plovne, zatim Karolinska, Jozefinska i Lujzinska cesta, koje su izgrađene u periodu 1728-1809 i na kraju željezničke pruge Beč-Zidani Most-Trst, Zidani Most-Zagreb-Karlovac-Rijeka, koje su predane prometu u vremenu 1857-1873, imale su velik uticaj na razvoj eksploatacije šuma i trgovine drvnim proizvodima ne samo u Hrvatskoj i Slavoniji nego i u Bosni, naročito u njenom sjevernom dijelu. Proizvodnja potaše koja je stajala u uskoj vezi sa razvojem industrije stakla, počela je u Hrvatskoj još u XVIII vijeku, proširujući se postepeno od zapada prema istoku, da bi od dvadesetih godina XIX vijeka došla do jakog izražaja na području Vojne Krajine. Na području Hrvatske i Slavonije počela se, dvadesetih godina prošlog vijeka naglo razvijati kapitalistička eksploatacija šuma za proizvodnju hrastove duge. Taj sortiment je, u to vrijeme, tražen i skupo plaćan na svjetskom tržištu, a naročito u Francuskoj koja je tada bila najveći producent vina u Evropi. Engleska je u isto vrijeme uvozila ogromne količine hrastove duge za potrebe svoje pivarske industrije. Povoljan položaj bukavih i hrastovih šuma u sjevernom dijelu Bosne, obzirom na blizinu rijeke Save koja je bila međa između Turske i Austrije, i mogućnost priključivanja izvoza potaše i hrastove duge na postojeću mrežu riječnog i cestovnog, a kasnije i željezničkog saobraćaja, u Hrvatskoj i Slavoniji u pravcu pomorskih luka na Jadranskom moru, upućivali su preduzeća i trgovce sa austrijske teritorije da prošire svoja poslovanja i na desnu obalu Save. Ovo tim prije što su u tom pogledu imali punu podršku od svoje države i njenih konzularnih predstavništava u Bosni i što su se u punoj mjeri mogli koristiti sistemom tzv. kapitulacija, koje su stranim državljanima u Turskoj, pored konzularne jurisdikcije, obezbjeđivale posebna prava i povlastice.

Kapitalistička eksploatacija bosanskih šuma, za vrijeme otomanske uprave, počela je krajem dvadesetih godina i sa manjim prekidima trajala sve do kraja sedamdesetih godina XIX vijeka. Prema načinu poslovanja, u odnosu na kupovinu drveta u šumama, koje su bile predmet iskorišćavanja, ta se eksploatacija odvijala u tri vremenski odvojena perioda. To su bili period direktnih pogodbi i ugovornih odnosa nosioca te eksploatacije sa bosanskim feudalcima (od početka eksploatacije do 1850), period direktnih pogodbi i ugovornih odnosa sa Otomanskom državom (1853-1861 i 1865-1866) i period javnih licitacija i ugovornih odnosa sa Otomanskom državom (1867-1878). Između prvog i drugog perioda (1850-1853) i unutar drugog perioda (1861-1865) eksploatacija šuma u Bosni nalazila se u stanju mirovanja, jer je tada postojala opšta zabrana sječe šuma u trgovačke svrhe kao i zabrana izvoza drveta iz Bosne i Hercegovine. U okviru te kapitalističke eksploatacije vr-

šana je proizvodnja potaše, hrastove duge, hrastove brodarske građe, hrastovog i četinarskog građevnog drveta, ogrjevnog drveta itd.

Kapitalistička eksploatacija bosanskih šuma za proizvodnju potaše bila je, izuzetno od drugih proizvoda, vremenski ograničena na svega dvije decenije. U teritorijalnom pogledu ona je obuhvaćala šumska područja u pojasu između donjih tokova rijeke Drine i Une. Tu eksploataciju imali su u svojim rukama isključivo stranci. To su bili preduzimači i trgovci, austrijski državljani, sa područja susjedne Hrvatske i Slavonije. Oni su sklapali ugovore za eksploataciju šuma sa bosanskim feudalcima koji su, u to vrijeme, raspolagali šumama kao svojom imovinom i ako one nisu bile njihovo vlasništvo. Sječu šuma i proizvodnju potaše obavljali su isključivo strani radnici, koje su preduzimači i trgovci dovodili sa sobom iz Hrvatske. Njihovo poslovanje bilo je organizovano na čisto kapitalističkoj osnovi i nosilo obilježje i sve karakteristike manufakturnog načina robne proizvodnje, u kome su preduzetnici bili vlasnici sredstava za proizvodnju dok su radnici, kao neposredni proizvođači, bili u čistom najamnom odnosu prema svom poslodavcu. Podaci o visini troškova i tržišnih cijena potaše kao gotove robe ubjedljivo dokazuju da je eksploatacija bosanskih šuma u te svrhe, pri tadašnjim prilikama i uslovima, predstavljala rentabilan posao, koji je obezbjeđivao stranim kapitalističkim preduzimačima velike profite koje oni, u to vrijeme, nisu mogli postizavati proizvodnjom potaše u šumama Hrvatske i Slavonije. Od 1851, kada su sve šume u Bosni i Hercegovini proglašene državnim dobrom, ugovori o njihovoj eksploataciji, sklopljeni između pojedinih feudalaca i preduzimača, proglašeni nevažećim, a strani preduzimači i trgovci upućeni na sklapanje novih ugovora sa Otomanskom državom, prestala je i eksploatacija bosanskih šuma za proizvodnju potaše. Povišene cijene drveta u šumi na panju i pojačana kontrola sječe šuma odbijali su strana kapitalistička preduzeća i trgovci da pod novim uslovima nastave svoje poslovanje oko proizvodnje potaše u Bosni dok su s druge strane otomanske vlasti, ubjeđene da se proizvodnjom potaše šume devastiraju u najvećoj mjeri, same onemogućavale nastavljnje eksploatacije šuma u te svrhe.

Paralelno sa proizvodnjom potaše počela je i kapitalistička eksploatacija bosanskih hrastovih šuma za proizvodnju francuske duge. Nedostatak kopnenih transportnih komunikacija, raspoloživi vodeni tokovi rijeka i interesovanje stranih preduzetnika i trgovaca za hrastovinu zbog velike potražnje hrastove duge na evropskom tržištu uslovljavali su i prostorno ograničavali, u to vrijeme, eksploataciju bosanskih šuma u prvom redu na hrastove ravničarske šume Posavine i Prigorja a zatim one u dolinama rijeke Une, Save, Vrbasa, Ukrine, Bosne i Drine i njihovih većih pritoka. Ovo najviše zbog toga što se u šumi izrađena hrastova duga, zbog njenih ograničenih dimenzija i relativno visoke tržišne cijene, mogla prenositi do obala rijeka i njihovih pritoka konjima tovarašima i na dužim relacijama i što se mogla, bez većih tehničkih i finansijskih poteškoća, transportovati vodenim putem do Siska i Karlovca a odavde cestama do jadranskih luka. Ta eksploatacija je počela zauzimati širi zamah u drugoj polovini tridesetih godina prošlog vijeka proširujući se postepeno od rijeke Save prema unutrašnjosti Bosne i zahvaćajući područje bihačkog, banjalučkog i zvrničkog sandžaka. Ona je od svog početnog razvoja pa sve do pedesetih godina XIX vijeka, istotako kao i eksploatacija šuma za proizvodnju potaše i drugih šumskih sortimenata, bazirala na neposrednim pogodbama i ugovorima sklopljenim između stranih predu-

zimača i bosanskih feudalaca. To je sve i pridonijelo porastu bogatstva tadašnjeg bosanskog feudalnog društva i jačanju njegove ekonomske snage. Pored zaključenih ugovora sa posjednicima šuma preduzimači i trgovci su bili dužni pribaviti od vezira odnosno valija posebne dozvole (bujuruldije) da mogu sa određenim brojem stranih radnika, u određenom vremenu, vršiti sječu stabala, izradu i eksport drvnih proizvoda u šumama čiju su eksploataciju ugovorili sa privatnim posjednicima. Za ovakve dozvole plaćali su posebnu taksu čija je visina ovisila o ličnom nahodjenju valije i bila usko vezana za sposobnoću plaćanja i konkurencijom interesenata. Ta konkurencija je bila velika jer su se strani preduzimači i trgovci utrkiivali u plaćanju visokih taksa za bujuruldije da bi u pojedinim šumskim područjima obezbijedili sebi monopolističku eksploataciju šuma. Posebnim uslugama i darovima oni su otvarali vrata korupciji i samovolji najviših upravnih funkcionera, koji su te dozvole jednima davali a drugima neosnovano i bezrazložno uskraćivali. Takav način eksploatacije trajao je sve do 1851 kada je došlo do opšte zabrane sječe šuma u trgovačke svrhe i storniranja ugovora sklopljenih sa feodalcima. Tu eksploataciju su držali u svojim rukama isključivo preduzimači i trgovci iz Hrvatske koji su, pored nekoliko riječkih i trčćanskih firmi, bili u direktnoj poslovnoj vezi sa marsejskim i londonskim velikim trgovačkim kućama.

Period mirovanja poslije prekida eksploatacije šuma bio je kratak. Zahvaljujući intenzivnoj aktivnosti diplomatskih predstavnika u Turskoj, Austrijskoj vladi je pošlo za rukom, da kod Otomanske centralne vlade isposluje povlačenje zabrane sječe i izvoza drveta i da obezbijedi daljnu eksploataciju bosansko-hercegovačkih šuma na bazi novih ugovora, koji su od tada sklapani sa Otomanskom državom.

Iako su uslovi u pogledu cijena i realizovanja ugovora, koji su poslije 1853 sklapani sa državom, bili nepovoljniji, u odnosu na ugovore sklapane sa feodalcima prije 1850, eksploatacija bosanskih šuma nastavljena je u pojačanom obimu. Strani preduzimači i trgovci brzo su se snažili. Oni su uz pomoć Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu i njegovih agentura uspostavljali kontakte sa otomanskim vlastima, vodili pregovore i zaključivali nove ugovore. Feudalci se međutim nisu mogli pomiriti sa činjenicom da su izgubili šume. U uvjerenju i očekivanju da će se spor oko priznanja vlasništva oduzetih šuma riješiti u njihovu korist oni su raznim putevima i načinima ometali sklapanje ugovora za eksploataciju šuma koje su bile prije 1850 u njihovom posjedu. Oni su, u slučaju sklapanja i odobravanja novih ugovora, sprečavali njihovo realizovanje pravljem smetnji pri sječi i izvozu drveta. Strani kapitalisti su skupa sa Austrijskom vladom i njenim diplomatskim predstavništvom u Otomanskoj državi davali punu podršku bosanskim feodalcima u pogledu njihovih zahtjeva na priznavanje prava vlasništva nad oduzetim šumama dok su s druge strane podmićivanjem i pridobijanjem uticajnijih feudalaca i članova međžliza sklapali sa otomanskim vlastima nove ugovore i proširivali svoje poslovanje u bosanskim šumama. Korupcionističke navike organa vlasti išle su na ruku špekulantski nastrojenim preduzimačima i trgovcima, koji su to u punoj mjeri iskorišćavali i u trci za profitima vršili nekontrolisano bezobzirne sječe gdje god im se pružila prilika i mogućnost, izvozeći iz Bosne više drveta nego što su kupili i platili državi. Suočena sa takvom situacijom, videći da se bogatstvo bosanskih šuma sve brže osipa a svjesna da vilajetska vlada svojim slabim upravnim aparatom nije u stanju spriječiti naglo devastiranje bosanskih šuma od kapitalističke eksploatacije stranaca, Carigradska

vlada je pristupila jedinoj mjeri koju je u takvim prilikama i uslovima mogla da provede da bi bosanske šume, koje su joj predstavljale siguran izvor prihoda, sačuvala od propasti. Ona je donijela odluku o obustavljanju prodaje i sječe bosanskih šuma ukoliko su izrađeni proizvodi bili namijenjeni eksportu. Ta je zabrana stupila na snagu početkom 1861 i trajala sve do 1865 kada su neke šume na području banjalučkog sandžaka prepuštene na eksploataciju, pod istim uslovima kao i prije 1863, dvojici domaćih trgovaca, dok je zabrana sječe i eksporta drveta ostala i nadalje na snazi za strane kapitaliste. U nedostatku iskustva u radu oko eksploatacije šuma za proizvodnju hrastove duge kao i kvalifikovane radne snage koju su morali dobavljati iz inostranstva, bez potrebnih trgovačkih veza za povoljan plasman izrađene robe na stranom tržištu, bez dovoljno kapitala a još više zbog straha od protuakcija stranih konkurenata, domaći preduzimači su ubrzo ušli u prikriveni ortakluk sa stranim preduzimačima i trgovcima. Ovi su se pri realizovanju ugovora pojavili kao poslovođe domaćih preduzimača, dobavljali strane radnike, obračali se otomanskim vlastima kao saugovorači, pozivali se na prava i privilegije austrijskih državljana i tražili zaštitu svojih interesa i interesa domaćih ortakova kod austrijskih konzularnih predstavništava, što je dovodilo do pravnih komplikacija. Eksploataciju bosanskih šuma i proizvodnju hrastove duge u ovom periodu imala su u rukama gotovo isključivo strana kapitalistička preduzeća i trgovci iz susjedne Hrvatske dok je u toj eksploataciji samo malim dijelom bio direktno angažovan francuski kapital.

Početkom šezdesetih godina XIX vijeka nastupio je izvjestan zaokret u otomanskom šumarstvu, koji je imao naročiti značaj za šumarstvo Bosne i njegovo izvlačenje iz primitivizma u kojem se dotada nalazilo. Centralna vlada u Carigradu je, u to vrijeme, uz pomoć francuskih šumara, užurbano radila na organizaciji šumarske službe i izradi nacrtu Zakona o šumama, a posebno na donošenju novih propisa o načinu prodaje, sklapanja i realizovanja ugovora o eksploataciji šuma. Ti propisi su stupili na snagu 1866 prije publikovanja Zakona o šumama (1869), i određivali da se prodaja drveta iz državnih šuma za trgovačke svrhe može vršiti isključivo putem javnih licitacija uz prethodno oglašavanje prodaje, procjene drv. mase i obilježavanje stabala. U to vrijeme su se već nalazili šumarski stručnjaci sa stalnom službom u Bosni koji su vršili procjene sa obilježavanjem stabala namijenjenih prodaji, raspisivane su i u domaćoj štampi objavljivane javne licitacije za prodaju velikih količina hrastovine za proizvodnju francuske duge, sklapali ugovori i vršila kontrolisana eksploatacija šuma. Na tim licitacijama sudjelovali su i kao kupci vršili eksploataciju bosanskih šuma brojna strana kapitalistička preduzeća i trgovci iz Austrije (sa područja Hrvatske i Slavonije i Trsta), Francuske i Srbije. Preduzeća i trgovci sa područja Srbije koji su, u to vrijeme, bili angažovani u eksploataciji hrastovih šuma u Bosni za proizvodnju francuske duge vršili su svoje poslovanje, najvećim dijelom, u kooperaciji sa francuskim kapitalom. I ako je interes stranih kapitalista za eksploataciju bosanskih hrastovih šuma u ovom periodu došao do većeg izražaja, kao i njihova međusobna konkurencija, volumen proizvodnje i eksporta hrastove duge iz Bosne, u odnosu na prethodni period, postepeno je opadao. Ovo zbog toga, što su bosanske ravničarske hrastove šume bile, u to vrijeme, u znatnoj mjeri iskorišćene i što su se novi objekti eksploatacije sve više udaljavali od rijeke Save. Ustanak koji je buknuo 1875 u Hercegovini i proširio se u jesen iste godine na Bosnu paralisao je sve radove u eksploataciji šuma. Glavni odredi

i koncentracija ustaničkih snaga bili su najvećim dijelom vezani za šumsko područje sjevernog dijela Bosne u kojima su se nalazili glavni objekti eksploatacije. Rijeke Una, Vrbas, Drina i Bosna, koje su tada predstavljale glavne komunikacije za transport drveta, bile su pod kontrolom ustanika. To je i pridonijelo da se strani kapital, i pored živog interesovanja za bosanske šume, nije usuđivao da upušta u nove aranžmane sa Otomanskom državom sve do 1878 kada je Bosnu i Hercegovinu, na osnovu odredaba Berlinskog kongresa, okupirala Austro-Ugarska Monarhija.

Kapitalistička eksploatacija bosanskih hrastovih šuma za proizvodnju francuske duge, za vrijeme otomanske uprave, vršena je u prilično velikom obimu. Proizvodnja i eksport hrastove duge postepeno su rasli do polovine XIX vijeka. U periodu 1853-1863 ta se proizvodnja naglo uspinjala i dostigla svoju kulminaciju početkom šezdesetih godina prošlog vijeka. Poslije toga se, sve do 1874, nalazila u postepenom a od toga vremena do kraja otomanske uprave u naglom opadanju. Kroz cijelo to vrijeme, prema gruboj ocjeni, posječeno je u bosanskim šumama najmanje 300.000 hrastovih stabala od kojih je proizvedeno i eksportovano preko 100.000.000 komada francuske duge. Tu eksploataciju su držali u svojim rukama gotovo isključivo strani kapitalisti. Analogno proizvodnji potaše, za sječu stabala i proizvodnju hrastove duge upotrebljavani su isključivo strani radnici, koji su, snabdjeveni dobrim oruđem, obavljali taj posao u okviru decentralizovane manufakture kao posebnog oblika kapitalističke proizvodnje. Ta je proizvodnja bila orijentisana u cjelini prema inostranom tržištu a kapital, angažovan u njoj, bio je trgovački. To nije, dakle, bio kapital angažovan isključivo u proizvodnji i namijenjen prvenstveno za bolju i racionalniju proizvodnju nego kapital koji je većim dijelom služio za trgovačke akcije, operacije i transakcije, koje su u krajnjoj liniji imale špekulativan karakter. Zbog toga je i veliki broj zaključenih ugovora o eksploataciji bosanskih šuma prenašan, a u vezi s tim i objekti eksploatacije prelazili tokom realizovanja ugovora više puta iz ruku prvokupaca u ruke drugih i trećih preduzetnika. Analize troškova proizvodnje i tržne cijene hrastove duge pokazuju da su strani preduzimači i trgovci, i pored nepovoljnih prilika i uslova pod kojim su vršili eksploataciju bosanskih šuma, sticali velike profite. Time se može razumjeti i objasniti uporno i konsekvantno nastojanje stranog kapitala, u prvom redu austrijskog, da uz pomoć i podršku austrijske vlade i njenih konzularnih organa, održi u svojim rukama eksploataciju hrastovih šuma u Bosni sve do kraja otomanske vladavine u ovoj zemlji, i ako je ta eksploatacija, obzirom na nesredene društvene i političke prilike, bila opterećena priličnim rizikom.

Za vrijeme otomanske uprave vršena je kapitalistička eksploatacija šuma u Bosni za proizvodnju ostalih šumskih sortimenata, među kojima su se po količini proizvodnje naročito isticali četinarsko tesano drvo, hrastovo brodersko drvo a zatim sitno tehničko i ogrevno drvo liščara. Hrastovo tehničko drvo i ogrevno drvo liščara (hrasta i bukve) izrađivano je u šumskim područjima sjeverne Bosne, koja su ležala bliže rijeci Savi dok je eksploatacija četinarskih šuma za proizvodnju tesane građe bila ograničena manjim dijelom na područje Kozare planine a većim dijelom na četinarske šume u dolini srednjeg toka rijeke Bosne (na potezu Doboj-Vranduk) i na četinarske šume koje su se nalazile u donjim tokovima njenih pritoka Usore, Spreče i Krivaje. I ta eksploatacija je bila najvećim dijelom u rukama stranih a malim dijelom u rukama domaćih preduzimača i trgovaca. Za razliku od proizvodnje potaše

I hrastove duge, za proizvodnju ostalih šumskih sortimenata upotrebljavana je, pored stranih radnika, i domaća radna snaga. Ova posljednja naročito za izradu četinarskih tesanih greda i ogradnog drveta. Trgovina ovim sortimenatima bila je orijentisana na austrijske zemlje (Slavoniju, Srem, Vojvodinu) i Srbiju. Njihov izvoz je išao vodenim putem na Savu, odakle su upućivani (za razliku od potaše i hrastove duge koja je otpremana uzvodno prema Sisku) nizvodno prema donjem toku Save i Dunava.

U prvoj polovini XIX vijeka nastupile su, dakle, značajne promjene u ekonomskom životu Bosne i Hercegovine. Te promjene su se ispoljile, u prvom redu, u postepenoj infiltraciji stranog kapitala i u uvođenju novog procesa proizvodnje koji je bio izražen u kapitalističkoj eksploataciji šuma na bazi manufakturnog načina proizvodnje šumskih sortimenata. Tu manufakturnu proizvodnju držao je u svojim rukama strani kapital. Nosioci toga kapitala bili su u većini slučajeva inokosna preduzeća i trgovci a u manjoj mjeri trgovačka društva. Njihovo prisustvo odnosno uticaj na nastale promjene u šum. ekonomici Bosne očitovali su se u unošenju kapitala, dovođenju stranih šumskih radnika, organizovanju i sprovođenju novih načina i metoda rada na bazi decentralizovane manufakturne proizvodnje, čiji su proizvodi bili namijenjeni isključivo stranom tržištu. U toj proizvodnji su do pedesetih godina XIX vijeka imali dominantnu ulogu potaša i hrastova duga a kasnije samo hrastova duga dok je proizvodnja ostalih vrsta šumskih sortimenata, a naročito četinarskih, bila u zapostavljenom položaju, sve do kraja otomanske uprave u Bosni i Hercegovini. Takav razvitak eksploatacije i promjena produkcionih odnosa, u okviru tadašnje ekonomike feudalnog društva, uslovljavali su i pripremali izmjenu društvenih odnosa u ovoj zemlji.

Pri tadašnjim prilikama i uslovima odlučujuću ulogu pri transportu drveta imali su vodeni tokovi većih rijeka kojima se drvo moglo otpremiti plavljenjem, splavarenjem ili plitkim lađama. Ovo je naročito važno u onim slučajevima ako su smjerovi plovnih rijeka išli u pravcu stranog tržišta gdje su se drvo i drveni proizvodi mogli lako plasirati i povoljno unovčavati. Jednu takvu prirodnu komunikaciju predstavljala je, u to vrijeme, rijeka Neretva. Njezin relativno kratki tok i blizina Jadranskog mora s jedne strane i obilje drveta, naročito u gornjem toku Neretve s druge strane, zainteresovali su strani kapital, koji se krajem prve polovine XIX vijeka orijentisao i na eksploataciju hercegovačkih hrastovih i četinarskih šuma. Tu eksploataciju su otvorili dva preduzeća sa austrijskim kapitalom krajem 1845, na osnovu dugoročnog ugovora zaključenog sa tadašnjim hercegovačkim vezirom Ali-pašom Rizvanbegovićem. Prvo preduzeće, koje je držao u svojim rukama trčanski trgovac Kluky, orijentisalo se isključivo na eksploataciju hrastovine, koja je eksportovana za potrebe austrijske brodogradnje. Drugo preduzeće, u kojem je također bio uloženi privatni kapital nekoliko austrijskih državljana, na čelu sa A. E. Schönefeldom, ograničilo se u svom poslovanju na sječu i industrijsku preradu četinarskog drveta. U tu svrhu ono je početkom 1846 podiglo u Zatonu na rijeci Buni pilanu na vodeni pogon sa dvije željezne jarmače čiji je godišnji proizvodni kapacitet iznosilo oko 100.000 komada četinarskih dasaka.

Obadva preduzeća su radila do proljeća 1851 kada su, u toku operacija otomanske vojske protiv renegata Ali-paše, pretrpila veliku materijalnu štetu, koja se još više ispoljila kada im je otomanska vlada zabranila daljnji rad i stornirala ugovore sklopljene sa Ali-pašom. Na osnovu intervencija austrijske vlade došlo je 1857 do zaključivanja novih dugoročnih ugovora između

vlasnika preduzeća i Otomanske države. Ti ugovori, radi finansijskih poteškoća, sporova sa otomanskim vlastima i nemirnog stanja u Hercegovini, nisu mogli da se realizuju.

Äustrijska vlada budno je pratila i ometala svaku akciju koja je išla za tim da se u Bosni i Hercegovini plasira bilo čiji strani kapital, osim njenih državljana. Smatrajući da je pitanje eksploatacije hercegovačkih šuma izvanredno važno za njene ekonomske interese i političke ciljeve, ona je, nezavisno od angažovanosti spomenutih dvaju preduzeća koja su u svom poslovanju poslije 1851 ostala neaktivna, upućivala u Hercegovinu u posebnoj misiji svoje najbolje šumarske stručnjake, koji su imali zadatak da procjenjuju sirovinske baze hercegovačkih šuma, da studiraju i pronalaze tehnička rješenja za njihovo otvaranje i korišćenje i da kalkulativnim putem utvrđuju rentabilitet i ekonomičnost eksploatacije tih šuma. Ona je to činila, bez svake sumnje, u namjeri da olakša i obezbijedi angažovanje a time i penetraciju austrijskog privatnog kapitala u ovoj zemlji. Hercegovački ustanak u 1875, koji se ubrzo proširio na Bosnu i održavao stanje nervoze i nesigurnosti sve do kraja otomanske uprave (1878), osujetilo je realizovanje toga plana.

Na osnovu ograničenog broja publikovanih podataka fragmentarnog karaktera o pilanama i pilanskoj preradi drveta za vrijeme otomanske uprave u Bosni i Hercegovini, vladalo je sve do danas opšte mišljenje da je u Bosni i Hercegovini prije 1878 postojao minimalan broj primitivnih pilana na vodeni pogon, koje su imale isključivo lokalni karakter.

Raspoloživi istorijski izvori i arhivska građa, međutim, potvrđuju da se u Bosni i Hercegovini još u prvoj polovini XVIII vijeka počela razvijati pilanska prerada drveta i da se broj manjih pilana potočara sukcesivno povećavao sve do kraja otomanske vladavine u ovoj zemlji. Njihov broj bio je mnogo veći nego što se, na osnovu dosada publikovanih podataka, držalo i pretpostavljalo.

Pilanska prerada drveta u Bosni i Hercegovini počela se formirati i razvijati u obliku proste proizvodnje paralelno sa opštim razvojem feudalne ekonomike i odnosa u sklopu te ekonomike. Te pilane su, sve odreda, bile primitivnog tipa i zanatskog značaja a rad u njima se odvijao u okviru prostorobnih odnosa, gdje su proizvođači istovremeno bili i vlasnici sredstava za proizvodnju.

Nedostatak transportnih komunikacija za koški promet stvarao je velike poteškoće kako u pogledu doprema oblovine na pilane tako i u pogledu otpreme rezane građe na tržište. Prenos rezane građe vršen je najvećim dijelom tovarnim konjima. Takav način transporta robe na veće udaljenosti bio je vrlo skup. U tome je i ležao glavni razlog da su sve pilane u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine podizane bliže šumama, kao izvoru sirovina, da su bile vrlo ograničenog kapaciteta, da su svoju robu prodavale većim dijelom na mjestu proizvodnje a manjim dijelom na najbližem tržištu, da su njihovi vlasnici bili domaći stanovnici i da su sve do kraja otomanske uprave zadržale zanatski značaj i isključivo lokalni karakter.

Razvitak proizvodnih snaga i novi uslovi stvorili su mogućnosti i doprinosili zametanju kapitalističkih odnosa i u pilanskoj preradi drveta. U vezi s tim, počele su se, oko polovine XIX vijeka, u Bosni i Hercegovini pojavljivati i, uporedo sa pilanama zanatskog značaja, dejstvovati i pilane industrijskog karaktera.

Tako je krajem 1845 i došlo do osnivanja jednog preduzeća sa austrijskim kapitalom za eksploataciju šuma, preradu i eksport drveta, koje je krajem 1845 sklopilo sa tadašnjim hercegovačkim vezinom Ali-pašom Rizvanbegovi-

ćem ugovor o dvadesetgodišnjoj eksploataciji šuma u sjevernom dijelu Hercegovine i koje je u toku 1846 podiglo u Zatonu na rijeci Buni kod Mostara pilanu na vodeni pogon sa instalisanim kapacitetom od 100.000 komada dasaka godišnje. Preduzeće je radilo i pilansko postrojenje u Zatonu na Buni bilo u pogonu do proljeća 1851 kada je u toku operacija otomanske vojske protiv renegata Ali-paše u znatnoj mjeri oštećeno i kada je Otomanska vlada stornirala sklopljeni ugovor sa Ali-pašom. Intervencijama austrijske vlade i njenih diplomatskih predstavnika u Turskoj došlo je u 1857 godini do sklapanja novog ugovora između vlasnika preduzeća i otomanske države sa rokom trajanja do 1872 godine. Smrt glavnog suvlasnika, finansijske poteškoće nasljednika, a posebno nemiri i ustanci koji su nastupili u Hercegovini šezdesetih godina prošlog vijeka, nisu bili ni malo povoljni za angažovanje novih kapitala, obnovu i nastavak rada preduzeća. Zbog spora sa Otomanskom državom, u vezi sa neizvršavanjem ugovora, vlasnicima preduzeća nije uspjela ni akcija, koju su preduzeli poslije isteka ugovora u cilju prodaje mašinskih uređaja pilane na Buni. Ti uređaji su, pri kraju otomanske uprave, već bili najvećim dijelom neupotrebljivi.

Povoljan položaj šumskog područja Kozare planine, obilje čet. šuma na njenim sjevernim padinama i njihova blizina u odnosu na rijeku Savu, omogućili su da se 1855 podigne u Podgradcima na rijeci Vrbaškoj jedna pilana na vodeni pogon industrijskog značaja, čiji je godišnji kapacitet iznosio oko 40.000 komada dasaka i čiji su proizvodi većim dijelom bili predmet eksporta u austrijske zemlje na lijevoj obali Save i Dunava, u Srbiju i niz Dunav u pravcu Crnog mora. Ta pilana u koju je bio investiran, pored kapitala domaćih banjalučkih trgovaca, i jedan dio stranog kapitala, ostala je u pogonu sve do kraja otomanske uprave. Zahvaljujući niskim troškovima proizvodnje i blizini rijeke Save ona je mogla da se održi i izdrži na stranom tržištu konkurenciju „kranjskog“ i „aradskog“ drveta.

Pored spomenute dvije pilane industrijskog karaktera, koje su proizvođile rezanu građu za eksportne svrhe, podignuta je krajem šezdesetih godina prošlog vijeka jedna pilana na vodeni pogon na rijeci Krupi kod Pazarića sa instalisanim godišnjim kapacitetom od 20.000 komada dasaka. U nju je bio investiran isključivo strani kapital. I pored njenog industrijskog karaktera, ona je sve do kraja otomanske uprave u Bosni i Hercegovini zadržala lokalni karakter, jer je sa cijelom svojom produkcijom sudjelovala u podmirivanju potreba grada Sarajeva u čijoj se blizini i nalazila.

Koliko god je interes stranog kapitala za eksploataciju četinarskih šuma u Hercegovini, zbog blizine morske obale, bio velik, taj je interes za eksploataciju četinarskih šuma u Bosni bio u velikoj mjeri ograničen. I sva nastojanja i pokušaji otomanske uprave da kapitalističku eksploataciju hrastovih šuma u Bosni proširi na četinare, u svrhu njihove industrijske prerade, nisu imali uspjeha. Ovo zbog toga što su šumska područja sa četinarskim šumama ležala dublje u unutrašnjosti Bosne, što je za podizanje pilanskih postrojenja trebalo investirati velika finansijska sredstva, što je takvo investiranje, obzirom na unutrašnje nesređene prilike i revolucionarno stanje u zemlji, predstavljalo veliki rizik, što su troškovi transporta rezane robe do rijeke Save bili relativno visoki i što četinarska rezana građa iz bosanskih šuma, u to vrijeme, nije mogla izdržati oštru konkurenciju jevtinog četinarskog drveta iz Slovenije i Karpat (kranjsko i aradsko drvo) koje je dopremano vodenim putem sve do donjih tokova Save i Dunava.

Zbog svega toga Bosna i Hercegovina su, i pored bogatstva četinar, šuma, za cijelo vrijeme otomanske uprave, oskudijevale rezanom građom tako da su sjeverni krajevi Bosne i južni krajevi Hercegovine, u cilju podmirivanja svojih najnužnijih potreba kupovali rezanu građu koja je importovana iz susjedne Austrije, odnosno Austro-Ugarske Monarhije.

O eksploataciji bosanskih šuma za vrijeme otomanske uprave do danas je objavljeno vrlo malo građe a najmanje o bosanskom šumarstvu uopšte. Ukoliko je o tome i pisano, stanje šumarstva, način eksploatacije šuma i tendencije razvoja te eksploatacije, uključujući i pilansku preradu drveta, nisu prikazivani u pravoj slici.

Ako se bosansko šumarstvo za vrijeme otomanske uprave posmatra sa aspekta austrijskih i njemačkih literarnih izvora, može se dobiti utisak i stvoriti ubjeđenje da u Bosni i Hercegovini, za cijelo vrijeme otomanske vladavine, nije postojalo nikakvo organizovano šumarstvo, da je eksploatacija šuma nosila obilježje haraćenja (Raubwirtschaft-a), da je šumsko gospodarstvo vođeno u odsustvu svake racionalnosti i sistema, da su svi zakoni, zakonske uredbe i administrativni propisi, koji su se odnosili na šume i šumarstvo, i koji su doneseni u okviru otomanskog reformnog zakonodavstva, ostali mrtvo slovo na papiru i da je Austro-Ugarska Monarhija pri okupaciji Bosne i Hercegovine zatekla u šumarstvu tabuđu razu. Takvo prikazivanje otomanskog šumarstva i šumske privrede, naročito od austrijskih zvaničnih krugova i stručne štampe, bilo je u izvjesnoj mjeri tendenciozno. To je i razumljivo, jer je Austrija trebala pred evropskom javnosti da opravda okupaciju Bosne i Hercegovine i svoju kultur-trebersku misiju u ovoj zemlji, prikazujući kako je u zatečenoj anarhiji zavodila red u svim pravcima pa i u sektoru šumarstva.

Postojanje suprotnosti između zakonskih normi, donesenih u doba otomanskog reformnog zakonodavstva, i stvarnog stanja, ne može služiti kao argumenat za mišljenje i tvrdnju, da se tu radilo samo o praznom legislativnom radu i zakonskim normama formalnog karaktera, koje u tadašnjoj društvenoj stvarnosti nisu igrale nikakvu ulogu niti su imale ikakav značaj. Te su se norme, kako smo vidjeli, pojavile u određenim uslovima, predstavljale proizvod određene etape u društvenom razvitku i imale pozitivan odraz na proces kretanja i promjene produkcionih odnosa u šumarskoj ekonomici Bosne i Hercegovine.

Činjenica je, da je otomanska uprava, u to vrijeme, vodila, u izvjesnoj mjeri, određenu šumarsku politiku koja se ispoljavala s jedne strane u unošenju stručnih elemenata u organizaciju i poslovanje oko prodaje i eksploatacije bosanskih šuma dok je s druge strane preduzimala mjere za zaštitu šuma kako od stranih kapitalističkih preduzeća tako i od domaćih trgovaca i stanovništva. Arhivski dokumenti nam svjedoče, da je otomanska uprava nastojala još od početka prve polovine XIX vijeka, a naročito iza polovine šezdesetih godina, da svoju zakonodavnu djelatnost praktično poveže sa takvim metodama rada koje su u ono vrijeme predstavljale i u drugim evropskim zemljama pozitivne korake u pogledu unapređenja šumske privrede. U to vrijeme je, dakle, ona počela unositi u svoje šumarstvo principe racionalnosti, primjenjujući prema prilikama, uslovima i mogućnostima, elemente savremenijeg šumskog gospodarenja, koji su i u bosanskom šumarstvu počeli postepeno da dolaze do svog izražaja.

Neosporno je da se u Bosni šezdesetih godina XIX vijeka, kada je organizovana šumarska služba, nalazio ograničen broj šumarskog stručnog osoblja.

To nije smetalo da se za kratko vrijeme načini velik zaokret i dađe novi pravac bosanskom šumarstvu, koje se dotada nalazilo u velikoj zaostalosti. Postojanje i aktivan rad, makar i malobrojnih, šumarskih stručnjaka dao je ubrzo pozitivne rezultate, koji su se odražavali i ispoljavali s jedne strane u unošenju stručnih elemenata u pogledu prodaja, zaključivanja i realizovanja ugovora i načina eksploatacije šuma a s druge strane u poduzimanju smišljenih mjera za zaštitu šuma. Aktivnost malobrojnih šumarskih stručnjaka bila je prokana elementima racionalizacije, koja je u tadašnjim ekonomskim prilikama i društvenim odnosima davala posebnu notu bosanskom šumarstvu i predstavljala krupan korak u njegovom istorijskom razvoju.

Raspoloživi arhivski podaci nedvojbeno potvrđuju i ilustruju nastojanja otomanske uprave, naročito poslije 1860, da šume i šumarstvo Bosne i Hercegovine postavi na ono mjesto koje im je u sklopu opšte privrede pripadalo i da u njih unese što više elemenata savremenijeg načina šumskog gospodarenja uopšte a eksploatacije šuma napose. Ti podaci i dokumenti, međutim, niukoliko ne negiraju zaostalost u kojoj se nalazilo bosansko šumarstvo u to vrijeme, ali ubjedljivo demantuju sve one koji su do danas mislili, tvrdili i pisali da je šumarstvo u Bosni i Hercegovini kroz cijelo vrijeme otomanske uprave bilo potpuno neorganizovano, da se odvijalo stihijski, da je u pogledu sistema i načina eksploatacije šuma vladala anarhija i da je ta eksploatacija vršena u odsustvu svakog reda i racionalnosti.

Prof. Ing. B e g o v i ć B.

FREMDES KAPITAL IN DER FORSTWIRTSCHAFT BOSNIENS UND DER HERZEGOWINA ZUR ZEIT DER OTTOMANISCHEN HERRSCHAFT

(Beitrag zur Historie des Forstwesens Bosniens und der Herzegowina)

ZUSAMMENFASSUNG

Über die Forstwirtschaft in Bosnien und der Herzegowina, zur Zeit der ottomanischen Verwaltung, sowie über den Anteil des fremden Kapitals in derselben, ist bis heute wenig, unvollkommen und oft sogar falsch geschrieben worden.

Die ausschliesslich fragmentarischen Angaben die man in etlichen Publikationen finden kann, sind weder genügend noch zuverlässig, so dass man sich auf Grund derselben kein annähernd klares Bild vom Stand dieser Forstwirtschaft, sowie von den Verhältnissen und Bedingungen unter welchen sich dieselbe entwickelte, machen kann.

Die historischen Unterlagen, und die neuen Angaben, gesammelt aus dem Archivmaterial, ermöglichten nun dass man mit mehr Licht den Anfang, die Tendenzen sowie die Entwicklung der kapitalistischen Exploitation der Wälder und der Verarbeitung des Holzes in Sägewerken zur Zeit der ottomanischen Verwaltung in Bosnien und Herzegowina darstellen kann. Diese Exploitation stellte im XIX Jahrhundert für das fremde Kapital ein sehr wichtiges, interessantes und anziehendes Gebiet dar.

Der historische Lauf der gesellschaftlichen und ökonomischen Entwicklung in Bosnien und Herzegowina zur Zeit der vierhundertjährigen ottomanischen Regierung, ging sehr langsam vor. Die primitive Wirtschaft natürlichen Charakters, mit sehr beschränktem Geldumlauf, die beschränkten Produktionsmittel und langsames Tempo der Entwicklung der produktiven Kräfte in den feudalen gesellschaftlichen Verhältnissen, stellten lange Zeit eine kräftige Bremse für die Exploitation der Wälder und den Holzprodukt-handel, dar. Der Anfang und die Entwicklung dieser wirtschaftlichen Tätigkeit waren also bedingt durch die Gesetzmässigkeit und die spezifischen Bewegungen jener Kräfte und Mächte welche im Prozesse der gesellschaftlich ökonomischen Entwicklung dieses Landes, standen, wirkten und sich betätigten. Dies alles trug dazu bei dass Bosnien und Herzegowina, im Vergleich zu anderen europäischen Ländern, sehr spät auf den Weg der kapitalistischen Entwicklung kam, und dieselbe erst in der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts, durch die Exploitation der Wälder und den Handel mit Holzprodukten mehr zum Vorschein zu kommen begann.

Der Zustand, die Bedingungen und Verhältnisse unter welchen sich diese Exploitation entwickelte, waren sehr ungünstig. Die erste Hälfte des XIX Jahrhunderts war hauptsächlich durch Konflikte und Kämpfe zwischen dem ottomanischen Staat und bosnisch-herzegowinischen Feudalen ausgefüllt, welche trachteten ihre privilegierte Stellung, sowie ihre politische und ökonomische Position zu behalten. Der ottomanischen Zentralbehörde gelang es in der Mitte des XIX Jahrhunderts, den Widerstand der bosnisch-herzegowinischen Feudalen gegen die Einführung der bürgerlichen Reformen beim Militär, im Gerichtswesen und in der Administration zu brechen ohne dabei die bestehenden gesellschaftlichen und ökonomischen Verhältnisse anzutasten.

Belastet mit Schwächen, suchend nach Mitteln und Weise um den Prozess ihres Verfalls zu verhindern, war sie gezwungen als fertige Tatsache zu nehmen die grossen privaten Besitztümer, welche als Resultat des langen Prozesses der Schaffung der Kmetenverhältnisse auf Grund und Boden (den *Čifluk*) entstanden sind. Alle Aktionen vorgenommen um die Gegensätze welche aus dem feudalen System hervorquollen zu beseitigen, scheiterten eine nach der anderen. Diese Zeit war mit einer Reihe scharfer gesellschaftlicher Widersprüche und Klassenkämpfe geschwängert. Dies hat auch dazu beigetragen dass Bosnien und Herzegowina bis zum Ende der ottomanischen Verwaltung der Schauplatz der Unruhen und steter Aufstände der Bauernmassen war. Die forstwirtschaftlichen, vermögensrechtlichen Verhältnisse waren in dieser Zeit in grossem Masse ungerichtet. Gemäss den Grundprinzipien der Scheri- und Kanungesetzgebung, konnten die Wälder nicht im Privatbesitz sein. Als sich in der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts der wirtschaftliche Wert der Wälder immer mehr zu zeigen begann und die Wälder die Objekte von immer grösserem ökonomischen Wert darzustellen begannen, usurpierten einzelne Feudale in die Grenzen ihres Besitzes grosse Waldkomplexe und verfügten damit wie mit ihrem Eigentum. Dies hat die Intervention des ottomanischen Staates, welcher an diesen Wäldern interessiert war, hervorgerufen, da ihm dieselben in der kommenden kapitalistischen Ära eine reiche Quelle der Einkünfte sicherten. Diese Intervention erfolgte mit dem Erlass Omer-Paschas (1851) wodurch das Holzfällen zu Handelszwecken verboten wurde, und mit dem besonderen Zarenferman (1853) dass man alle Wälder im Privatbesitz als Staatswälder zu tretieren habe. Da-

durch wurde die Aktion der bosnisch-herzegowinischen Feudalen paraliert und die Massenusurpation der Wälder seitens der Feudalen sowie die unbefugte Verfügung über dieselben verhindert. Um die bosnischen Feudalen zu beruhigen und sie für ihre reformistische Politik zu gewinnen, ist die ottomanische Zentralregierung bald nachher, von ihrem Standpunkt, in bezug auf das ausschliessliche Recht des Staates auf das Waldeigentum, abgestanden.

Sie hat durch das Ramasangesetz (1858) das Waldeigentumsrecht der privaten Waldeigentümer anerkannt, insofern sich dieselben mit gültigen Tapien, welche ausdrücklich auf „Wald“ lauteten, als Waldeigentümer legitimieren konnten. Nachdem zu jener Zeit keine Katastervermessung des Landes bestand und die meisten Tapien kein glaubwürdiges Dokument darstellten und als solche Gegenstand der Missbräuche waren, konnte das erwähnte Gesetz nicht besonders zur Ordnung und Regulierung des Waldeigentums beitragen, sondern hat nur immer mehr Appetite und Ansprüche der Privaten auf die Wälder hervorgerufen. In ihrer Bemühung die Wälder von den feudalen Spekulanten zu schützen und ihre Ausnützung ausschliesslich zu Gunsten der Staatskasse zu sichern, brachte die ottomanische Regierung das Forstgesetz (1869) welches die damaligen freien Wälder, welche im Bestand der Mevatgründe waren, als staatliche Wälder erklärte, und die neukategorisierten Wälder welche als Vakuf-, Privat-, oder Gemeindeeigentum anerkannt wurden, unter die staatliche Verwaltung stellte bis das Eigentumsrecht dieser Wälder verifiziert, festgestellt und die Ausscheidung derselben durchgeführt wird. Die gesetzlichen Verordnungen und die Instruktionen welche zum Zwecke der Durchführung des Forstgesetzes herausgegeben wurden, insbesondere diejenigen die den Vorgang bei der Ausstellung neuer Tapien vorschrieben, sollten alle Missbräuche welche bisher in bezug auf die Wälder verübt wurden, korrigieren. Der ottomanischen Verwaltung in Bosnien und Herzegowina ist es jedoch nicht gelungen die Frage der forstlichen vermögensrechtlichen Verhältnisse in bezug auf die privaten als auch auf die Gemeindegewälder zu regulieren.

Die leitenden Stellungen im Verwaltungsdienst in Bosnien und Herzegowina haben grösstenteils die Türken eingenommen, welche aus verschiedenen Gegenden des ottomanischen Staates kamen. Diese Stellungen waren Sinekuren auf welche man nur durch Protektion, Verbindungen oder Bestechung kommen konnte. Der Verwaltungsapparat war unfähig und korrumpiert. Er hat in den nationalen, gesellschaftlichen und ökonomischen Widersprüchen, welche er vertiefte, seine Berechtigung und Existenz gefunden. Ein akutes Problem stellten die Rebellen (Hajduken) vor, welche sehr verbreitet waren und insbesondere den Verkehr und die persönliche Sicherheit ernstlich bedrohten.

Ein organisierter Forstdienst hat in Bosnien und Herzegowina bis in die sechziger Jahre des XIX Jahrhunderts nicht bestanden. Von dann an bestanden, neben dem Hauptinspektor bei der zentralen Vilajetverwaltung in Sarajevo, noch die Forstinspektoren und ihre Vertreter bei den Sandžakverwaltungen. Ihnen waren eine gewisse Zahl Waldhüter zugeteilt. Das fachmännische Forstpersonal bestand aus fremden Forstleuten, grossenteils Franzosen, welche der ottomanische Staat, als Förster, in den Dienst übernommen hat, und aus türkischen Staatsbürgern, welche die Forstschule, gegründet 1857 in

Konstantinopel, absolviert haben. Die Waldhüter hatten keinerlei Fachqualifikation.

Für die Exploitation der Wälder und die Erzeugung der handelsüblichen Holzsortimente fehlte die nötige entsprechende Arbeitskraft.

Die feudalen Verhältnisse behinderten die einheimischen Bauern in der freien feldwirtschaftlichen Tätigkeit und fesselten sie an den Kmetenboden (genannt Čifluk, Kmetluk). Ein wichtiger Faktor welcher die Entwicklung der Produktionskräfte gebremst hat, stellte der Mangel an entsprechenden Waldwerkzeugen dar. Die Hacke und der Keil waren das Hauptwerkzeug welches bei der Waldarbeit gebraucht wurde. Handsägen waren ein seltenes Instrument in den Händen der einheimischen Bevölkerung. Der Mangel an den für Holztransport geeigneten Kommunikationen war das grösste Hindernis für eine ausgedehnte und ökonomische Waldexploitation, sowie für den Holzhandel. Im feudalen Bosnien und Herzegowina welches durch Jahrhunderte isoliert war und in welchem sich das Leben in den Bedingungen der Naturwirtschaft entwickelte, bestand keine Notwendigkeit für ein Netz technisch vollkommener Verkehrs- und Transportwege. Deswegen vollzog sich bis zum Ende der ottomanischen Regierung der Verkehr auf Landwegen fast ausschliesslich mit Lastpferden.

Durch den Frieden von Karlovac (1699) in welchem die österreichische Grenze bis zum Flusse Sava verschoben wurde und den Frieden von Požarevac (1718), mit welchem Belgrad und der Nordteil Serbiens an Österreich kam, zwang Österreich den ottomanischen Staat mit Österreich, neben den politischen Verträgen, auch besondere Verträge zu schliessen, mit welchen die Handelsverhältnisse reguliert und den österreichischen Staatsbürgern auf dem türkischen Gebiet die Ausübung des freien Handels gesichert wurde. Dies war der Anfang einer imperialistischen Politik welche auf lange Frist berechnet war.

Schon die geographische und geopolitische Lage von Bosnien und der Herzegowina sicherte Österreich einen grossen Einfluss auf das ökonomische Leben und die Entwicklung von B. und H. Durch die ökonomische Penetration welche durch das systematische Durchdringen des österreichischen Kapitals nach Bosnien durchgeführt werden sollte, hat Österreich systematisch die politische Penetration in dieses Land und über dasselbe weiter nach Osten vorbereitet. Trotz der günstigen Lage mit Rücksicht auf die aufgezwungenen Verträge konnte Österreich, im Laufe des XVIII Jahrhunderts nicht seine ökonomische Penetration in Bosnien und der Herzegowina durchführen. Einer der wichtigsten Gründe dass sich der Handel zwischen Österreich und diesen beiden Ländern zu dieser Zeit nicht besonders entwickeln konnte, lag in dem beschränkten Verkehrsnetz auf österr. Territorium, welches das Hinterland mit dem Adriatischen Meere verband, und im schlechten Zustand der vorhandenen Strassen auf welchen sich kein grosser Verkehr abwickeln konnte. Diese Penetration wurde mehr fühlbar und sichtbar erst im Anfang des XIX Jahrhunderts, als sich die Situation in bezug auf die Transportkommunikationen auf dem österr. Territorium, hauptsächlich durch die sogenannte Luise-Strasse, in grossem Masse änderte. Der österr. Konsul in Travnik bzw. Sarajevo, und die Konsularagenturen in grösseren und handelsexponierten Städten in Bosnien und Herzegowina, hatten die Aufgabe die Handelsinteressen Österreichs sowie dessen Staatsangehöriger zu schützen, den Einfluss anderer Länder (Frankreich, England, Preussen,

Russland und Italien welche zu jener Zeit auch ihre Konsulate in Bosnien und der Herzegowina eröffneten) zu hemmen, um den Weg der ökonomischen und politischen Expansion Österreichs auf dem Balkan zu ebnen.

Der Anfang und die Entwicklung der kapitalistischen Exploitation der bosnischen Wälder stand in enger und unmittelbarer Verbindung mit der Entwicklung der Forstwirtschaft im benachbarten Kroatien, welches zu jener Zeit ein Bestandteil Österreichs, bzw. später der österreichisch-ungarischen Monarchie war. Dies ist besonders wichtig für die Produktion von Potasche und Eichenfassdauben. Die Flüsse Sava und Kupa welche schon lange schiffbar waren, weiter Karolinen-Josefinen- und Luisestrassen welche in der Periode von 1728 — 1809 gebaut wurden, und endlich die Eisenbahnstrecken Wien—Steinbrück—Triest, Steinbrück—Zagreb—Karlovac—Fiume, welche in der Zeit von 1857 bis 1873 dem Verkehr übergeben wurden, hatten einen grossen Einfluss auf die Entwicklung der Exploitation der Wälder und des Handels mit Holzzeugnissen, nicht nur in Kroatien und Slawonien sondern auch in Bosnien, insbesondere im Nordteil des Landes. Die Produktion von Potasche, welche in enger Verbindung mit der Glasindustrie stand, begann in Kroatien noch im XVIII Jahrhundert, und verbreitete sich allmählich vom Westen gegen Osten, um in den zwanziger Jahren auf dem Gebiet der Militärgrenze stark zum Ausdruck zu kommen. Auf dem Gebiete von Kroatien und Slawonien begann sich in den zwanziger Jahren des vorigen Jahrhunderts die kapitalistische Exploitation zwecks Produktion von Eichenfassdauben zu entwickeln. Dieses Sortiment war zu jener Zeit auf dem Weltmarkt sehr gesucht und wurde teuer gezahlt, insbesondere in Frankreich, welches damals der grösste Weinproduzent in Europa war. Auch England führte, zur selben Zeit grosse Mengen von Eichenfassdauben für den Bedarf seiner Bierindustrie ein. Die günstige Lage der Buchen und Eichenwälder in Nordbosnien, mit Rücksicht auf die Nähe des Savaflusses, welcher die Grenze zwischen Türkei und Österreich bildete, sowie die Anschlussmöglichkeit von Potasche und Eichepdauben an das Flussnetz und an den Strassen- und später Eisenbahnverkehr in Kroatien und Slawonien in Richtung der Meereshäfen auf der Adria, wiesen die Unternehmer und Kaufleute vom österreichischen Territorium, ihre Geschäfte auch auf das rechte Ufer der Save zu erweitern. Dies um so mehr, da sie in dieser Hinsicht die volle Unterstützung ihres Staates und dessen Konsularvertreter in Bosnien hatten, sowie in vollem Ausmass das sogenannte System der Kapitulationen, welches den fremden Staatsbürgern in der Türkei, ausser der konsularen Jurisdiktion, auch andere besondere Rechte und Begünstigungen sicherte, ausnützen konnten.

Die kapitalistische Exploitation der bosnischen Wälder zur Zeit der ottomanischen Verwaltung, begann Ende der zwanziger Jahre und dauerte mit kurzen Intervallen bis Ende der siebziger Jahre des XIX Jahrhunderts. Nach der Art des Geschäftsbetriebes in bezug auf den Holzankauf in den Wäldern welche der Gegenstand der Exploitation waren, wickelte sich diese Exploitation in drei ganz gesonderten Perioden ab. Dies waren: Die Periode der direkten Verträge und Vertragsverhältnisse zwischen den Inhabern der Exploitation und den bosnischen Feudalen (vom Anfang der Exploitation bis 1850), die Periode der direkten Verträge und Vertragsverhältnisse zwischen den Exploitationsinhabern und dem ottomanischen Staate (1853—1861 und 1865—1866) und die Periode der öffentlichen Lizitationen und darauf geschlos-

senen Vertragsverhältnisse mit dem ottomanischen Staate (1867-1878). Zwischen der ersten und der zweiten Periode (1850-1853) und innerhalb der zweiten Periode (1861-1865) herrschte in der Exploitation der Wälder in Bosnien ein Stillstand, da damals das allgemeine Verbot der Waldfällung zu Handelszwecken, sowie das Verbot der Holzausfuhr in Bosnien und Herzegowina in Geltung war. Im Rahmen dieser kapitalistischen Exploitation wurde die Produktion von Potasche, Eichendauben, Eichenschiffbauholz und Nadelbauholz, sowie von Brennholz ausgeübt.

Die kapitalistische Exploitation der bos. Wälder zur Erzeugung von Potasche war, ausnehmend von anderen Produktionen, auf nur zwei Dezenien begrenzt. Territorial umfasste dieselbe das Gebiet in der Zone zwischen den Unterläufen der Flüsse Drina und Una. Diese Exploitation hatten ausschliesslich Fremde in ihren Händen. Dies waren Unternehmer und Kaufleute, österreichische Staatsbürger, aus dem benachbarten Kroatien und Slawonien. Sie schlossen die Verträge zwecks der Exploitation der Wälder mit den bosnischen Feudalen, welche zu jener Zeit mit den Wäldern wie mit ihrem Eigentum verfügten, obwohl dieselben nicht ihr Eigentum waren. Den Waldschlag als auch die Produktion von Potasche verrichteten ausschliesslich fremde Arbeiter, welche die Unternehmer mit sich aus Kroatien brachten. Ihre Geschäftstätigkeit war ausschliesslich auf rein kapitalistischer Basis organisiert, und trug die Merkmale sowie alle Charakteristiken der handwerklichen Art der Warenproduktion, in welcher die Unternehmer die Eigentümer der Produktionsmittel waren, während die Arbeiter als unmittelbare Erzeuger in reinem Lohnverhältnisse gegenüber ihrem Arbeitsgeber standen.

Die Daten über die Kostenhöhe und die Marktpreise der Potasche als fertiger Ware, beweisen überzeugend dass die Exploitation der bosnischen Wälder zu diesem Zwecke, unter den damaligen Verhältnissen und Bedingungen, den fremden kapitalistischen Unternehmern grosse Profite garantierendes Geschäft darstellte, welche Profite sie zu dieser Zeit durch die Potascheproduktion in Kroatien und Slawonien nicht erzielen konnten. Vom Jahre 1851, da alle Wälder in Bosnien und der Herzegowina als Staatsgut proklamiert wurden, und die Exploitationsverträge, geschlossen zwischen den einzelnen Feudalen und den Unternehmern, als ungültig erklärt wurden, und die fremden Unternehmer und Kaufleute angewiesen wurden die neuen Verträge mit dem ottomanischen Staat zu schliessen, hörte die Exploitation der bosnischen Wälder zum Zwecke der Potascheproduktion auf. Die erhöhten Preise der im Walde stehenden Baumstämme und die verschärfte Kontrolle des Waldschlages haben die fremden kapitalistischen Unternehmer und Kaufleute immer mehr abgestossen, unter den neuen Bedingungen ihre Geschäfte der Potascheproduktion in Bosnien weiterzuführen, während andererseits die ottomanischen Behörden der Meinung waren dass man durch die Potascheproduktion die Wälder in grossem Masse devastiert, haben auch dieselben ihrerseits die Fortsetzung der Exploitation der Wälder zu diesem Zwecke immer mehr verhindert.

Parallel mit der Potascheproduktion begann auch die kapitalistische Exploitation der bosnischen Eichenwälder zur Produktion der französischen Fassdauben.

Der Mangel an Landtransportkommunikationen, die zur Verfügung stehenden Flussläufe, sowie das Interesse der Fremden für das Eichenholz, we-

gen grosser auf dem europäischen Markte bestehender Nachfrage in den Eichendauben, haben zu jener Zeit die Exploitation der bosnischen Wälder bedingt und räumlich begrenzt, in erster Reihe auf die Eichenwälder in der Ebene der Posavina und der Prigorje und nachher auf die Eichenwälder in den Tälern der Una, Sava, Vrbas, Ukrina, Bosna und Drina und ihrer grösseren Nebenflüsse. Dies hauptsächlich aus dem Grunde weil man die in den Wäldern hergestellten Dauben, wegen ihrer geringen Dimension und relativ hoher Marktpreise mit Lastpferden auch auf längeren Relationen, bis zu den Ufern der Flüsse und ihrer Nebenflüsse, ohne grössere technische oder finanzielle Schwierigkeiten, auf dem Wasserwege bis Sisak oder Karlovac, und von da auf den Strassen bis zu den adriatischen Häfen transportieren konnte. Diese Exploitation begann im grösserem Ausmass in den dreissiger Jahren des vorigen Jahrhunderts und verbreitete sich dann sukzessive vom Savafloss bis in das Innere Bosniens und umfasste die Gebiete der Sandžaks von Bihać, Banjaluka und Zvornik. Auch diese Waldexploitation beruhte vom Beginn ihres Entwicklungsstadiums, bis zu den fünfziger Jahren des XIX Jahrhunderts, ebenso wie die Exploitation der Wälder zum Zwecke der Potascheproduktion und anderer Waldsortimente, auf direkten Verabredungen und Verträgen, geschlossen zwischen den fremden Unternehmern und den bos. Feudalen. Dies alles hat eigentlich auch zur Anwachsung des Reichthums sowie zur Stärkung der ökonomischen Macht der damaligen bosnischen Feudalen, beigetragen. Nebst den geschlossenen Verträgen mit den Waldeigentümern mussten die Unternehmer und die Kaufleute noch vom Vezir bezw. vom Valija eine besondere Bewilligung (Bujuruldija) erhalten, dass sie, innerhalb einer angegebenen Frist und mit einer bestimmten Zahl fremder Arbeiter das Holzfällen sowie die Bearbeitung und die Ausfuhr der Holzprodukte ausüben können in den Wäldern, in welchen sie das Recht der Exploitation auf Grund der Verträge mit den privaten Eigentümern erworben haben. Für solche Bewilligungen zahlten sie eine besondere Taxe deren Höhe vom persönlichen Gutachten des Valijas abhängig war, und dieses wieder in enger Verbindung mit der Zahlungen — und Konkurrenzfähigkeit der Interessentenkreise stand. Diese Konkurrenz war gross, weil die fremden Unternehmer untereinander wetteiferten mit der Zahlung der hohen Taxen für die Bujuruldija's, um sich auf diese Weise in den einzelnen Waldgebieten eine monopolistische Exploitation zu sichern. Durch besondere Gefälligkeiten und Geschenke öffneten sie Tür und Thor der Korruption und der Willkür der höchsten Verwaltungsfunktionäre, welche diese Bewilligungen den einen gaben und den anderen grundlos und unbegründet vorenthielten.

Diese Art der Exploitation dauerte bis zum Jahre 1851 in welchem es zu einem allgemeinen Verbot des Waldschlages zu Handelszwecken und zu der Stornierung aller geschlossenen Verträge mit den Feudalen kam. Diese Exploitation hielten in ihren Händen ausschliesslich die Unternehmer und Kaufleute aus Kroatien, welche neben einigen Fiumaner und Triester Firmen in unmittelbarer Verbindung mit den grossen Kaufhäusern in Marseille und London standen.

Die nach der Unterbrechung der Waldexploitation eingetretene Stillstandsperiode war von kurzer Dauer. Dankend der intensiven Aktivität der diplomatischen Vertreter in der Türkei, gelang es der österreichischen Regierung bei der ottomanischen Zentralregierung die Stornierung des Wald-

schlag- und Ausfuhrverbots zu erlangen, sowie die weitere Exploitation der bosnisch-herzegowinischen Wälder auf Grund neuer Verträge zu sichern, welche von nun an mit dem ottomanischen Staate geschlossen wurden.

Obwohl die Bedingungen in bezug auf den Preis und die Realisation der Verträge, welche nach dem Jahre 1853 mit dem ottomanischen Staate geschlossen wurden, viel ungünstiger waren im Verhältniss zu den Verträgen geschlossen mit den Feudalen vor 1850, wurde die Exploitation der bosnischen Wälder in verstärktem Umfang fortgesetzt. Die fremden Unternehmer und Kaufleute haben sich schnell zurechtgefunden.

Mit Hilfe des österreichischen Generalkonsuls in Sarajevo und seiner Agenturen, haben sie den Kontakt mit den ottomanischen Behörden aufgenommen, Unterhandlungen geführt und darnach neue Verträge geschlossen. Die Feudalen konnten sich jedoch mit der Tatsache dass sie die Wälder verloren haben, nicht abfinden. In der Meinung und Hoffnung dass sich der Rechtsstreit wegen Anerkennung ihres Eigentumsrechtes auf die exproprierten Wälder zu ihren Gunsten entscheiden wird, haben sie Mittel und Wege gefunden um die Abschliessung der Verträge für die Exploitation der Wälder, welche vor 1850 in ihrem Besitz waren, zu verhindern. Im Falle aber wo neue Verträge geschlossen und bewilligt wurden, trachteten sie die Realisierung derselben zu verhindern indem sie den Waldschlag und die Ausfuhr des Holzes störten. Die fremden Kapitalisten haben gemeinsam mit der österreichischen Regierung und ihren diplomatischen Vertretungen in dem ottomanischen Staat, den bos. Feudalen volle Unterstützung bezüglich ihrer Ansprüche auf Anerkennung des Eigentumsrechtes der exproprierten Wälder, geleistet, während sie andererseits durch Bestechung und Anwerbung der einflussreichen Feudalen und Mitglieder der Medžlisze, neue Verträge mit den ottomanischen Behörden schlossen und so ihre Geschäftstätigkeit in den bosnischen Wäldern erweiterten. Die korrupten Angewohnheiten der Verwaltungsorgane sind den spekulativ verlangten Unternehmern und Händlern an die Hand gegangen, welche dies in vollem Masse ausnützten, indem sie im Wettrennen um den Profit, unkontrollierte und rücksichtslose Waldschläge, wo immer sich ihnen Gelegenheit und Möglichkeit bot, durchführten, und aus Bosnien mehr Holz ausführten als sie gekauft und dem Staate gezahlt haben. Dieser Situation gegenübergestellt und einsehend dass der Reichtum der bosnischen Wälder immer schneller abnimmt, als auch überzeugt dass die Vilajetregierung mit ihrem schwachen Verwaltungsapparat nicht im Stande ist diese schnelle Devastierung der bosnischen Wälder durch die kapitalistische Exploitation der fremden Unternehmer zu verhindern, hat die Regierung in Konstantinopel eine notwendige Massregel getroffen, die einzige, welche sie in diesen Verhältnissen und Bedingungen treffen konnte, um die bosnischen Wälder, welche ein sicheres Einkommen darstellten, vom Untergang zu verhüten. Sie brachte die Verordnung über die Einstellung des Waldverkaufs und des Waldschlages in Bosnien, inwiefern die ausgearbeiteten Erzeugnisse für den Export bestimmt waren. Dieses Verbot ist anfangs 1861 in Kraft getreten und dauerte bis 1865, zu welcher Zeit einige Wälder im Gebiet von Banjalukaer Sandžak zur Exploitation freigegeben wurden u. z. unter denselben Bedingungen wie vor 1863, an zwei einheimische Kaufleute, während der Holzschlag sowie die Holzausfuhr, auch weiterhin für fremde Kapitalisten verboten blieb.

Wegen Mangel in Erfahrung in der Arbeit bezüglich der Waldexploitation zum Zwecke der Produktion der Eichenfassdauben, sowie wegen Mangel an qualifizierter Arbeitskraft welche man aus dem Auslande anschaffen musste, ohne die nötigen Handelsbeziehungen für eine günstige Placierung der fertigen Ware auf dem Auslandsmarkte, ohne genügendes Kapital, und noch mehr aus Angst vor einer Gegenaktion der ausländischen Konkurrenten, sind die einheimischen Produzenten sehr schnell in geheime Handelsgesellschaften mit ausländischen Unternehmern und Kaufleuten eingetreten. Gelegentlich der Realisierung der Verträge sind dann die Ausländer als Geschäftsführer der einheimischen Unternehmer aufgetreten, haben die fremde Arbeitskraft angeschafft, und bei den ottomanischen Behörden als Mitkontrahenten interveniert, — indem sie die Rechte und Privilegien der österreichischen Staatsbürger für sich in Anspruch nahmen, und den Schutz der eigenen Interessen, sowie der Interessen ihrer einheimischen Gesellschafter bei den österreichischen Konsularvertretungen beanspruchten, — wodurch viele Rechtskomplikationen entstanden. Die Exploitation der bosnischen Wälder und die Produktion der Eichendauben war in dieser Periode ausschliesslich in Händen der fremden Unternehmer sowie der Kaufleute aus Kroatien, während das französische Kapital nur mit einem kleinen Teil in dieser Exploitation direkt engagiert war.

Am Anfang der sechziger Jahre des XIX Jahrhunderts entstand eine gewisse Wendung in der ottomanischen Forstwirtschaft, welche besonders wichtig für das Forstwesen in Bosnien und sein Herauskommen aus dem primitiven Stand in dem es sich bis dahin befand war.

Die Zentralregierung in Konstantinopel arbeitete zu jener Zeit, mit Hilfe der französischen Forstleute forciert an der Organisation des Forstdienstes, sowie an der Ausarbeitung des Entwurfes eines Forstgesetzes und der Vorschriften über die Art des Verkaufes, der Schliessung und der Realisation der Verträge zwecks der Exploitation der Wälder. Diese Vorschriften traten 1866 in Kraft, vor der Publikation des Forstgesetzes (1869) und verordneten dass der Holzverkauf in den staatlichen Wäldern nur im Wege der öffentlichen Lizitation erfolgen kann, unter vorheriger Kundmachung des Verkaufes sowie Holzschätzung und Bezeichnung der Stämme. Zu jener Zeit waren schon ständige Forstfachleute in Bosnien tätig, welche die Holzschätzungen und die Bezeichnungen der für den Verkauf bestimmten Stämme durchführten. In der einheimischen Presse wurden die Lizitationen für den Verkauf grosser Mengen Eichenholz zur Produktion der französischen Dauben ausgeschrieben und publiziert, es wurden Verträge geschlossen und die Exploitation der Wälder kontrolliert. Bei diesen Lizitationen beteiligten sich viele fremde kapitalistische Unternehmer und Kaufleute aus Österreich (Kroatien, Slawonien und Triest), Frankreich und Serbien, welche dann die bei der Lizitation erstandenen Wälder exploitierten. Die Unternehmer und Kaufleute aus Serbien, welche damals in der Exploitation der bosnischen Wälder zwecks Produktion der französischen Fassdauben engagiert waren, führten ihre Geschäfte meistens in der Kooperation mit dem französischen Kapital durch, Obwohl das Interesse des fremden Kapitals für die Exploitation der bosnischen Eichenwälder in dieser Periode mehr zum Ausdruck kam, und die gegenseitige Konkurrenz sich verstärkte, fiel doch der Produktions- und Exportumfang der Eichendauben aus Bosnien, zum Vergleich zu der verflorenen Periode, allmählich ab. Dies aus diesem Grunde

weil die Eichenwälder in der Ebene damals schon sehr ausgebeutet waren, und die neuen Exploitationsobjekte sich immer mehr vom Savafluss entfernten. Der Aufstand welcher im Jahre 1875 in der Herzegowina ausbrach und sich im Herbst desselben Jahres auch auf Bosnien verbreitete, hat jede Arbeit in der Exploitation der Wälder paralisiert. Die Hauptverbände und die Konzentrationen der aufständischen Kräfte waren hauptsächlich an das Waldgebiet von Nordbosnien gebunden, wo auch die grössten Exploitationsobjekte waren. Die Flüsse Una, Sava, Vrbas, Ukrina und Bosna welche damals die Hauptkommunikationen für den Holztransport darstellten, waren unter der Kontrolle der Aufständischen. Dies hat dazu beigetragen dass sich das fremde Kapital trotz des grossen Interesses für die bosnischen Wälder, nicht traute neue Arrangements mit dem ottomanischen Staate, zu schliessen u. z. bis zum Jahre 1878 in welchem Bosnien und Herzegowina, auf Grund des Beschlusses des Berliner Kongresses, von der österreich-ungarischen Monarchie okkupiert wurden.

Die kapitalistische Exploitation der bosnischen Eichenwälder zwecks Produktion der französischen Fassdauben, war zur Zeit der ottomanischen Verwaltung in grossem Umfang ausgeführt. Die Produktion und der Export der Eichendauben wuchsen bis zur Hälfte des XIX Jahrhunderts allmählich an. In der Periode 1853-1863 war diese Produktion in schnellem Aufstieg und erreichte ihre Kulmination anfang der sechziger Jahre des vorigen Jahrhunderts. Von dieser Zeit an bis 1874, befand sie sich in sukzessivem Rückstand, und von diesem Jahr bis Ende der ottomanischen Verwaltung in schnellem Verfall. Während dieser ganzen Zeit wurden, nach grober Schätzung, in den bosnischen Wäldern wenigstens 300.000 Eichenstämme gefällt, von welchen über 100.000.000 Stück französischer Dauben produziert und exportiert wurden. Diese Exploitation war fast ausschliesslich in den Händen der fremden Kapitalisten. Analog der Potascheproduktion, wurden für den Waldschlag sowie für die Erzeugung der Eichendauben, nur fremde Arbeiter verwendet, welche versehen mit guten Werkzeugen diese Arbeit verrichteten im Rahmen der dezentralisierten Manufaktur, welche eine besondere Form der kapitalistischen Produktion war.

Diese Produktion war in der Gänze nach dem fremden Markt orientiert, und das darin engagierte Kapital war kaufmännisch. Dieses Kapital war also nicht ausschliesslich für die Zwecke der Produktion engagiert, und war nicht in erster Linie für die bessere und rationellere Produktion bedacht, sondern war ein Kapital welches vorwiegend den Handelsaktionen und Operationen sowie den Handelstransaktionen diente, welche in letzter Linie spekulativen Charakters waren. Aus diesem Grunde wurden viele Verträge über die Exploitation der bosnischen Wälder mehrmals auf andere übertragen und in Verbindung damit gingen auch die Objekte der Exploitation im Laufe der Vertragsrealisation aus den Händen des Erstkäufers in die Hände zweiter und dritter Unternehmer über. Die Analysen der Produktionskosten und der Marktpreise der Eichendauben zeigen, dass die fremden Unternehmer und Kaufleute trotz der ungünstigen Verhältnisse und Bedingungen unter welchen sie die Exploitation der bosnischen Wälder ausübten, hohe Profite erzielt haben. Deswegen kann man verstehen und erklären das hartnäckige und konsequente Streben des fremden Kapitals, in erster Linie des österreichischen, um mit Hilfe und Unterstützung der österreichischen Regierung und ihrer konsularischen Organe, die Exploitation der Eichenwälder

in Bosnien bis zum Ende der ottomanischen Regierung in diesem Lande, wenn auch diese Exploitation mit Rücksicht auf die ungerichteten gesellschaftlichen und politischen Verhältnisse mit ziemlichem Risiko verbunden war, in ihren Händen zu behalten.

Zur Zeit der ottomanischen Verwaltung wurde die kapitalistische Exploitation der Wälder in Bosnien auch zum Zwecke der Produktion anderer Waldsortimente ausgeführt, unter welchen sich, nach der Produktionsmenge, besonders bezimmertes Nadelholz, Eichenschiffholz, kleines Nutzholz und Brennholz der Laubwälder hervorhebt. Das technische Eichenholz und Brennholz der Laubwälder (Eiche und Buche) wurde in den Waldgebieten von Nordbosnien erzeugt, welche dem Savafusse nahe waren, während die Exploitation der Nadelwälder zur Erzeugung des Bauholzes im kleineren Teile, auf das Gebiet der Kozara und grösstenteils auf die Nadelwälder im Mittlerlauf Bosnaflusses (auf der Linie Doboj-Vranduk) und auf die Nadelwälder welche sich im Unterlauf seiner Nebenflüsse Usora, Spreča und Krivaja befanden, begrenzt war. Diese Exploitation war hauptsächlich in den Händen der Fremden und nur ein kleiner Teil davon in den Händen der einheimischen Unternehmer und Kaufleute. Zum Unterschied von der Potasche und Eichendaubenproduktion wurden für die Produktion der anderen Holzsortimente, ausser den fremden Arbeitern, auch die einheimischen Arbeitskräfte beschäftigt. Diese Letzteren besonders für die Erzeugung des Nadelkantholzes und des Buchenbrennholzes. Der Handel mit diesen Sortimenten war nach österreichischen Ländern (Slawonien Srem, und Vojvodina) und nach Serbien orientiert. Der Export derselben erfolgte auf dem Wasserwege zur Save, und von da (zum Unterschied von der Potasche und Eichendauben, welche Flussaufwärts gegen Sisak transportiert wurden) flussabwärts gegen den Unterlauf der Save und Donau.

In der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts traten also wichtige Änderungen im ökonomischen Leben von Bosnien und Herzegowina ein. Diese Änderungen zeigten sich in erster Reihe in den sukzessiven Infiltrationen des fremden Kapitals und in der Einführung des neuen Produktionsprozesses, welcher sich in der kapitalistischen Waldexploitation auf Basis der manufakturartigen Produktion der Waldsortimente äusserte. Diese manuelle Produktion war in den Händen des fremden Kapitals. Die Träger dieses Kapitals waren in den meisten Fällen private einzelne Unternehmer und Kaufleute, und in geringerem Masse die Handelsgesellschaften. Ihre Anwesenheit bzw. ihr Einfluss auf die entstandenen Änderungen in der Waldökonomie Bosniens, zeigte sich in der Kapitaleinfuhr, in der Beschäftigung der fremden Arbeiter, in der Organisation und Durchführung der neuen Arbeitsmethoden auf Basis der dezentralisierten manuellen Produktion, deren Produkte ausschliesslich dem Auslandsmarkt zugeführt waren. In dieser Produktion hatten, bis zu den fünfziger Jahren des XIX Jahrhunderts, die dominante Rolle die Potasche und die Eichendauben und später nur die Eichendauben, während die Produktion der anderen Arten von Waldsortimenten, besonders jener aus Nadelholz, bis zum Ende der ottomanischen Verwaltung in Bosnien und Herzegowina in einer zurückgesetzten Lage war. Diese Entwicklung der Exploitation und die Änderung der Produktionsverhältnisse, im Rahmen der damaligen Ökonomik der feudalen Gesellschaft, bedingten und bereiteten den Wechsel der gesellschaftlichen Verhältnisse in diesem Lande vor.

Nach den damaligen Verhältnissen und Bedingungen hatten die Wasserläufe der grösseren Flüsse, auf welchen man das Holz anflössen, auf Flößen oder seichten Schiffen transportieren konnte, eine entscheidende Rolle. Dies hatte eine besondere Geltung in jenen Fällen wenn die Stromlinien der Flüsse in der Richtung des fremden Marktes flossen, wo man das Holz und dessen Produkte placieren und günstig zu Geld machen konnte. Eine solche natürliche Kommunikation stellte zu jener Zeit der Neretvafluss dar. Sein relativ kurzer Lauf, und die Nähe des Adriatischen Meeres einerseits, und der Holzreichtum besonders im Oberlauf der Neretva, andererseits, interessierte das fremde Kapital, welches sich am Ende der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts auch auf die Exploitation der herzegowinischen Eichen- und Nadelwälder orientierte. Diese Exploitation eröffneten Ende 1845 zwei Unternehmer mit österreichischem Kapital auf Grund eines langfristigen Vertrages, geschlossen mit dem damaligen herzegowinischen Vezir Ali-Pascha Rizvanbegović. Das erste Unternehmen welches Eigentum des triestiner Kaufmanns Kluky war, orientierte sich ausschliesslich auf die Ausbeutung des Eichenholzes, welches für die Bedürfnisse des österreichischen Schiffbaus exportiert wurde. Das zweite Unternehmen, in welchem ebenso das Privatkapital einiger österreichischen Staatsbürger, an der Spitze mit A. E. Schönefeld investiert war, beschränkte sich in seiner Geschäftstätigkeit auf den Holzschlag und die industrielle Verarbeitung des Nadelholzes. Zu diesem Zwecke erbaute es in Zaton an der Buna ein Sägewerk mit Wasserantrieb, dessen Jahresproduktion eine Kapazität von cca 100.000 Stück Nadelholzbretter betragen hat.

Beide Firmen arbeiteten bis zum Frühjahr 1851, — als sie einen grossen materiellen Schaden, durch die Operationen des ottomanischen Militärs gegen den Renegaten Ali-Pascha, erlitten, welcher Schaden sich noch vergrösserte als die ottomanische Regierung beiden Firmen die Arbeit verbot und die Verträge, geschlossen mit Ali-Pascha, stornierte. Auf Grund der Intervention der österreichischen Regierung kam es im Jahre 1857 zur Schliessung neuer langfristiger Verträge zwischen den genannten Firmeneigentümern und dem ottomanischen Staate. Jedoch diese Verträge konnten, wegen der finanziellen Schwierigkeiten, und der Streitigkeiten mit den ottomanischen Behörden, sowie wegen der unruhigen Sachlage in der Herzegowina, nicht realisiert werden.

Die österreichische Regierung verfolgte wachsam und bemühte sich zu verhindern jede Aktion welche darnach ging in Bosnien und Herzegowina irgendwelches fremdes Kapital, ausser dasjenige ihrer Staatsbürger, zu placieren. Da sie der Meinung war dass die Exploitation der herzegowinischen Wälder für ihre ökonomischen Interessen und politischen Ziele sehr wichtig ist, schickte sie, unabhängig von der Engagierung der genannten zwei Unternehmer, welche nach 1851 in ihrer geschäftlichen Tätigkeit unaktiv blieben, in die Herzegowina eine besondere Mission ihrer besten Forstfachleute, welche die Aufgabe hatten die Rohbasen der herzegowinischen Wälder zu schätzen, zu studieren und die technischen Lösungen für die Eröffnung und Ausbeutung derselben zu finden, sowie im kalkulativen Wege die Rentabilität und die Wirtschaftlichkeit der Exploitation dieser Wälder zu bestimmen. Die österreichische Regierung tat dies ohne Zweifel in der Absicht um das Engagement und damit auch die Penetration des österreichischen Privatkapitals in diesem Lande zu erleichtern und zu sichern. Der herzegowini-

sche Aufstand, welcher sich bald auch auf Bosnien verbreitete, und bis zum Schluss der ottomanischen Verwaltung eine nervöse und unsichere Lage aufrechterhielt, vereitelte die Realisation dieses Planes.

Auf Grund der begrenzten Zahl der publizierten Angaben fragmentarischen Charakters über die Sägewerke und sägewerkliche Verarbeitung des Holzes zur Zeit der ottomanischen Verwaltung in Bosnien und Herzegowina, herrschte bis heute die allgemeine Meinung, dass in Bosnien und Herzegowina vor 1878 nur eine minimale Zahl primitiver Sägewerke mit Wasserantrieb, welche ausschliesslich lokalen Charakters waren, existierte.

Die zur Verfügung stehenden historischen Quellen und das Archivmaterial bestätigen jedoch dass sich in Bosnien und Herzegowina noch in der ersten Hälfte des XVIII Jahrhunderts die sägewerkliche Holzverarbeitung zu entwickeln begann, und dass sich die Zahl der Holzsägewerke mit Wasserantrieb sukzessive bis zum Schluss der ottomanischen Herrschaft in Bosnien und Herzegowina vermehrte. Die Zahl derselben war viel grösser, als man auf Grund der bisher publizierten Angaben dachte und voraussetzte.

Die sägewerkliche Holzverarbeitung in Bosnien und Herzegowina begann sich zu bilden und zu entwickeln in Form einer primitiven Warenproduktion, parallel mit der allgemeinen Entwicklung der feudalen Ökonomik und der Verhältnisse im Gefüge dieser Ökonomik. Diese Sägewerke waren alle der Reihe nach primitiver Typen und gewerbemässiger Eigenart, und die Arbeit darin entwickelte sich im Rahmen der einfachen Warenabsatzverhältnisse, wobei die Erzeuger gleichzeitig auch die Eigentümer der Produktionsmittel waren.

Der Mangel an Transportkommunikationen für den Wagenverkehr bildete grosse Schwierigkeiten, sowie in bezug auf die Zufuhr des Rundholzes in das Sägewerk, als auch in bezug auf die Absendung des Schnittholzes auf den Markt. Der Transport des Schnittholzes erfolgte grösstenteils auf Lastpferden. Diese Art des Transportes war auf grössere Distanzen sehr teuer. Darin lag der Hauptgrund dass alle Sägen im Inneren von Bosnien und Herzegowina nahe dem Walde als der Quelle des Rohstoffes gebaut wurden, und alle sehr begrenzter Kapazität waren, dass sie ihre Ware grösstenteils am Orte der Produktion, und seltener auf dem nächsten Markt verkauften, dass ihre Eigentümer einheimische Bewohner waren und dass dieselben bis zum Schluss der ottomanischen Regierung ihre gewerbemässige Bedeutung und ausschliesslich lokalen Charakter bewahrt haben.

Die Entwicklung der Produktionskräfte und die neuen Bedingungen bildeten die Möglichkeit und den Beitrag zur Schaffung der kapitalistischen Verhältnisse auch in der sägewerklichen Holzverarbeitung. In Verbindung damit begannen in der Mitte des XIX Jahrhunderts in Bosnien und Herzegowina neben den Sägewerken gewerbemässigen Charakters auch die Sägewerke industriellen Charakters aufzutauchen und parallel neben den erstgenannten zu wirken und zu arbeiten.

Auf diese Weise kam es Ende des Jahres 1845 zur Gründung eines Unternehmens mit österreichischem Kapital zur Verarbeitung und Export des Holzes, welches Ende 1845 mit dem damaligen Vezir Ali-Pascha Rizvanbegović einen Vertrag über die zwanzigjährige Exploitation der Wälder in den Nordgebieten der Herzegowina abschloss, und welches im Laufe des Jahres 1846 in Zaton an der Buna ein Sägewerk mit Wasserantrieb, mit installierter Kapazität von 100.000 Stück Bretter jährlich, entwickelte. Das Unternehmen,

sowie sein Sägewerk in Zaton an der Buna, waren in Betrieb bis zum Frühjahr 1851, bis es im Laufe der Operationen der ottomanischen Armee gegen Ali-Pascha, sehr beschädigt wurde und die ottomanische Regierung die Verträge, geschlossen mit Ali-Pascha, stornierte.

Durch die Intervention der österreichischen Regierung und ihrer diplomatischen Vertreter in der Türkei kam es im Jahre 1857 zur Schliessung eines neuen Vertrages zwischen dem Eigentümer des Unternehmens und dem ottomanischen Staate mit der Vertragsdauer bis zum Jahre 1872. Der Tod des Hauptmitteigentümers, die finanziellen Schwierigkeiten der Erben und insbesondere die Aufstände welche in den sechziger Jahren des vorigen Jahrhunderts in der Herzegowina ausbrachen, waren gar nicht günstig weder für die Engagierung des neuen Kapitals noch für die Erneuerung und Fortsetzung des Unternehmens. Wegen der Streitigkeiten mit dem ottomanischen Staat in Verbindung mit der Nichterfüllung des Vertrages, gelang den Firmeneigentümern auch die Aktion nicht, welche sie nach Ablauf des Vertrages unternommen haben zum Zwecke des Verkaufes der Maschinen des Sägewerkes an der Buna. Diese Einrichtungen waren gegen Ende der ottomanischen Verwaltung grösstenteils unbrauchbar.

Die günstige Situation des Waldgebietes vom Kozara-Gebirge, der Reichtum an Nadelwald auf seinen nördlichen Abhängen und die nahe Lage im Verhältniss zum Savafluss, ermöglichten dass man im Jahre 1855 in Podgradci ein Sägewerk mit Wasserantrieb von industrieller Bedeutung errichtete, dessen jährliche Kapazität ca 40.000 Stück Bretter betrug und dessen Produkte grösstenteils in die österreichischen Länder auf dem linken Ufer der Sava und der Donau, nach Serbien und Donauabwärts in Richtung des Schwarzen Meeres exportiert wurden.

Dieses Sägewerk in welches ausser dem einheimischen Kapital einiger banjaluker Kaufleute, teilweise auch fremdes Kapital investiert war, blieb im Betrieb bis zum Ende der ottomanischen Verwaltung. Dank den niedrigen Produktionskosten und der Nähe des Savaflusses konnte sich dieses Sägewerk behaupten und am ausländischen Markte dem „Krainer“ und „Arader“-Holz Konkurrenz machen.

Neben den zwei genannten Sägewerken industriellen Charakters, welche Schnittholz zu Exportzwecken produzierten, wurde Ende der sechziger Jahre des vorigen Jahrhunderts ein Sägewerk mit Wasserantrieb auf dem Krupaflusse bei Pazarić mit der installierten jährlichen Kapazität von 20.000 Stück Bretter, errichtet. In dieses Sägewerk war ausschliesslich fremdes Kapital investiert. Trotz seines industriellen Charakters behielt dasselbe bis zum Ende der ottomanischen Verwaltung in Bosnien und Herzegowina lokalen Charakter, weil es mit seiner ganzen Produktion für die Deckung des Bedarfes der Stadt Sarajevo, in deren Nähe es sich auch befand, arbeitete.

So gross auch das Interesse des fremden Kapitals für die Exploitation der Nadelwälder in der Herzegowina wegen der Meeresnähe war, so begrenzt war dieses Interesse für die Exploitation der Nadelwälder in Bosnien. Alle Bemühungen und alle Versuche der ottomanischen Verwaltung die kapitalistische Exploitation der Eichenwälder in Bosnien auch auf die Nadelwälder, zum Zwecke der industriellen Ausnützung derselben auszubreiten, hatten keinen Erfolg. Dies aus diesem Grunde weil sich die Gebiete der Nadelwälder, tiefer im Inneren Bosniens befanden, weil man für die Errichtung der Sägewerkebetriebe grosse Finanzmittel investieren sollte und eine solche

Investierung mit Rücksicht auf die innen unregelmässigen Verhältnisse und die revolutionären Zustände im Lande ein grosses Risiko vorstellte, da die Transportkosten der Schnittware bis zum Savafloss relativ hoch waren und die Nadelholzschnittware aus den bosnischen Wäldern zu jener Zeit, die scharfe Konkurrenz des billigeren Nadelholzes aus Slowenien und den Karpaten (Krainen und Araderholz), welches im Flusswege bis zum Unterlauf der Save und der Donau transportiert wurde, nicht aushalten konnte.

Aus allen diesen Gründen hat Bosnien und Herzegowina, trotz des Reichtums an Nadelwäldern während der ganzen Zeit der ottomanischen Verwaltung, Mangel an Schnittholz gelitten, so dass die Nordteile von Bosnien und die Südgegenden der Herzegowina um ihren notwendigsten Bedarf zu decken, das Schnittholz aus dem benachbarten Österreich bzw. der österreich-ungarischen Monarchie, importierten.

Über die Exploitation der bosnischen Wälder zur Zeit der ottomanischen Verwaltung ist bis heute sehr wenig publiziert worden und am wenigsten über die bosnische Forstwirtschaft überhaupt. Inwiefern darüber auch geschrieben wurde, die Lage der Forstwirtschaft, die Art der Exploitation der Wälder und die Entwicklungstendenzen dieser Exploitation, einschliesslich auch die Verarbeitung des Holzes in den Sägewerken, wurden niemals im richtigen Bilde gezeigt.

Wenn man das bosnische Forstwesen zur Zeit der ottomanischen Verwaltung vom Aspekt der österreichischen und deutschen Literaturquellen betrachtet, kann man den Eindruck bekommen und die Überzeugung gewinnen, dass in Bosnien und der Herzegowina während der ganzen Zeit der ottomanischen Herrschaft überhaupt kein organisiertes Forstwesen bestand, und dass die Waldexploitation das Merkmal der Raubwirtschaft trug, dass die Forstwirtschaft ohne jede Rationalität und System geführt wurde, dass alle gesetzlichen Verordnungen und administrativen Vorschriften, welche sich auf die Wälder und das Forstwesen bezogen und welche im Rahmen der reformatorischen Gesetzgebung gebracht wurden, ein toter Buchstabe am Papier blieben, und dass die österreich-ungarische Monarchie gelegentlich der Okkupation Bosniens und der Herzegowina im Forstwesen eine *tabula rasa* vorfand. Eine solche Darstellung des ottomanischen Forstwesens und der Forstwirtschaft besonders seitens der österreichischen offiziellen Kreise und der Fachpresse, war in gewisser Hinsicht tendenziös. Dies war verständlich, weil Österreich die Okkupation in Bosnien und Herzegowina vor der europäischen Meinung und seine Kulturträgermission in diesem Lande, rechtfertigen wollte, indem es zeigte wie es in der vorgefundenen Anarchie die Ordnung in allen Richtungen geschaffen hat und so auch im forstwirtschaftlichen Sektor.

Die Gegensätzlichkeiten welche zwischen den gesetzlichen Normen in der Zeit der ottomanischen Reformationsgesetzgebung und der faktischen Sachlage bestanden, können nicht als Argumentation für die Meinung und die Behauptung dienen, dass es sich hier nur um leere legislative Arbeit und gesetzliche Normen formalen Charakters handelte, welche in der damaligen gesellschaftlichen Realität keine Rolle spielten und keine Bedeutung hatten. Diese Normen, welche wie wir gesehen haben in bestimmten Bedingungen entstanden sind, und das Produkt einer bestimmten Etappe in der gesellschaftlichen Entwicklung darstellten, haben einen positiven Reflex auf den Pro-

zess der Bewegung und der Änderung der Produktionsverhältnisse in der Forstökonomik von Bosnien und Herzegowina gehabt.

Tatsache ist, dass die ottomanische Verwaltung zu jener Zeit im gewissen Sinne eine bestimmte Forstpolitik betrieb welche sich einerseits in der Einführung von Fachelementen und der Organisation der Geschäftsführung in dem Verkauf und der Exploitation der bosnischen Wälder zeigte, während sie andererseits Schritte zum Schutz der Wälder von den fremden kapitalistischen Unternehmern, sowie auch von den einheimischen Kaufleuten und Bewohnern vorgenommen hat. Die Archivdokumente bezeugen uns dass die ottomanische Verwaltung noch zu Beginn der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts und insbesondere nach der Mitte der sechziger Jahre sich bemühte ihre forstliche gesetzgeberische Tätigkeit praktisch mit solchen Arbeitsmethoden zu verbinden, welche damals auch in anderen europäischen Ländern positive Schritte in bezug auf die Förderung der Forstwirtschaft darstellten. In dieser Zeit also begann sie in ihr Forstwesen die Prinzipie der Ratioanalität einzuführen, indem sie je nach den bestehenden Bedingungen und Möglichkeiten sich bemühte die Elemente der zeitgemässen Forstwirtschaft, welche auch im bosnischen Forstwesen immer mehr zum Ausdruck kamen, anzuwenden.

Es ist unwiderlegbar dass in Bosnien in den sechziger Jahren des XIX Jahrhunderts, als der Forstdienst organisiert wurde, eine begrenzte Zahl der Forstfachleute vorhanden waren. Dies jedoch hinderte nicht dass in kurzer Zeit eine grosse Wendung gemacht wird und eine neue Richtung dem bosnischen Forstwesen, welches sich bis dahin in grosser Zurückgebliebenheit befand, gegeben wird. Das Bestehen und die aktive Arbeit der wenn auch an Zahl weniger Forstfachleute, zeigte bald positive Resultate, welche sich widerspiegelten und zum Vorschein kamen einerseits in der Einführung der fachlichen Elemente in bezug auf die Verkaufsverträge, ihre Schliessung und Realisierung, sowie auf die Art der Waldexploitation, andererseits in der Inangriffnahme der geplanten Massnahmen zum Zwecke des Forstschutzes. Die Aktivität der wenigen Forstfachleute war durchwirkt mit den Elementen der Rationalisierung, welche in den damaligen ökonomischen und gesellschaftlichen Verhältnissen eine besondere Note dem bosnischen Forstwesen gab, und in seiner historischen Entwicklung, einen grossen Schritt vorwärts darstellte.

Die zur Verfügung stehenden Archivdaten bestätigen ohne Zweifel und illustrieren die Bemühungen der ottomanischen Verwaltung, besonders nach 1860, um die Wälder und das Forstwesen in Bosnien und Herzegowina, auf diese Stelle welche ihnen im Gefüge der allgemeinen Wirtschaft zukommt zu bringen und um in das Forstwesen im allgemeinen, und in die Waldexploitation insbesondere, je mehr Elemente der modernen Forstwirtschaft einzuführen.

Diese Daten und Dokumente negieren jedoch keinesfalls die Zurückgebliebenheit des bosnischen Forstwesens zu jener Zeit, aber sie dementieren entschieden alle jene die bis heute dachten, behaupteten und schrieben dass das Forstwesen in Bosnien und Herzegowina, während der ganzen Zeit der ottomanischen Verwaltung, vollkommen unorganisiert war, und sich elementarisch entwickelte, dass in bezug auf das System und die Art der Forstexploitation eine Anarchie herrschte und das zu jener Zeit die Forstexploitation ohne jede Ordnung und jede Rationalität ausgeübt wurde.

LITERATURA I IZVORI

1. Ami Boué: La Turquie d'Europe, III Tome, Paris 1840.
2. Roskiewicz J.: Studien über Bosnien und die Hercegovina. Leipzig — Wien 1868.
3. Thoenmel G.: Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vllaet Bosnien. Wien 1867.
4. Blau O.: Reisen in Bosnien und Hercegovina — Topographische und pflanzengeographische Aufzeichnungen. Berlin 1877.
5. Sterneck — Daubievsky H.: Geographische Verhältnisse, Kommunikationen und das Reisen in Bosnien und der Hercegovina und Nord Montenegro. Wien 1877.
6. Hohenbruck A.: Der Holzexport Oesterreichs nach den Westen und Norden. Wien 1869.
7. Lerchenfeld Amand Schweiger: Bosnien, das Land und seine Bewohner. Wien 1878.
8. Koetschet dr. J.: Osman - Pascha der letzte grosse Wesier Bosniens und seine Nachfolger. Sarajevo 1909.
9. Dimitz Ludwig: Die forstlichen Verhältnisse und Einrichtungen Bosniens und der Hercegovina. Wien 1905.
10. Schmid dr. Ferdinand: Bosnien und Herzegovina unter der Verwaltung Oesterreich — Ungarns. Leipzig, 1914.
11. Guttenberg H.: Die forstliche Verhältnisse Bosniens. Centralblatt für das gesamte Forstwesen, 1880, Wien.
12. Hoffmann K.: Die Entwicklung des Forstwesens in Bosnien und der Hercegovina von der oesterr. — ungar. Okkupation bis 1893. Oesterr. Vierteljahresschrift für Forstwesen. Heft I 1894.
13. Patsch dr. K.: Historische Wanderungen in Karst und an der Adria, Hercegovina einst und jetzt. Wien 1922.
14. Potier R. Baron des Echelles: Die Produktionsverhältnisse in Bosnien und der Hercegovina. Wien 1879.
15. Pjetscha J.: Bosniens Waldschätze und Holzhandel im oberen Sava-Gebiete. Oesterr. Forstzeitung Nr. 47-48/1883, Wien.
16. Lang M.: Samobor. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena. Jug. Akademija, knjiga XVII, sveska 2, Zagreb 1912.
17. Vrgoč dr. A.: Monopol potaše u bivšoj Vojnoj Krajini. Apotekarski vjesnik, 1939 Zagreb.
18. Jukić F.: Putopisi i etnografski radovi. Sarajevo 1953.
19. Kovačević Toma: Opis Bosne i Hercegovine, II izdanje, Beograd 1879.
20. Filipović dr. M.: Pepeljari. Muzeji br. 1/1948, Beograd.
21. Marhula J.: O kultiviranju Krša u Bosni i Hercegovini. Šumarski list br. 12/1895.
22. Zaplata dr. Rudolf: Privredne prilike Bosne i Hercegovine polovinom XIX vijeka. Glasnik zemaljskog muzeja Sarajevo 1933.
23. Skarić V.: Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka. Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine I, 1949.
24. Bogičević V.: Građa za proučavanje ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine pred ustanak 1875. Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine I, 1949.
25. Sokolović O.: Vezir Ali-paša Rizvanbegović — privredni pionir Hercegovine. Behar br. 2/1932.
26. Šišić dr. F.: Bosna i Hercegovina za vrijeme vezirovanja Omer-paše Latasa (1850—1852). Isprave iz Bečkog državnog arhiva. SKA, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knjiga XIII Beograd 1939.
27. Bičanić dr. R.: Hrvatska ekonomika na prelazu iz feudalizma u kapitalizam. I knjiga: Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860). Zagreb 1951.
28. Radošević M.: Pabirci za šumarsku povijest hrvatsko-srpskih šuma. Šumarski list br. 1/1892 Zagreb.
29. Martić Grgo: Zapamćenja 1829—1878. Zagreb 1906.
30. Zvonigradski J.: Ulomci iz Martičeva „Zapisa agencije“. Franjevački Vjesnik br. 9/1930, Sarajevo.
31. Đorđević T.: Iz Srbije Kneza Miloša. Kulturne prilike od 1815—1834. Beograd 1922.
32. Gavranović B.: Bosna i Hercegovina od 1853—1870 godine. Naučno društvo NRBiH. Građa. Knjiga IV. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka. Knjiga 2. Sarajevo 1956.
33. Đurđević Martin: Memoari sa Balkana 1858—1878. Sarajevo 1910.

34. Čorović V.: Iz dnevnika Prokopija Čokorila. Glasnik zemaljskog muzeja 1913. Sarajevo.
35. Kapidžić H.: Iskorišćavanje šuma u doba Ali-paše Rizvanbegovića u Hercegovini. Gajret br. 3—6, 12—13/1935.
36. Selak J.: Razvitak naše drvne industrije. Pola stoljeća šumarstva 1876—1926. Zagreb 1926.
37. Šerbetić Adolf: Razvoj šumarstva u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Sarajevo 1938.
38. Zarić P.: Stanje pilana i njihovi kapaciteti u Bosni i Hercegovini do 1945 godine. Narodni šumar br. 1—2. Sarajevo 1960.
39. Đurđev B.: 1. Neke teškoće u ispitivanju istorije Bosne i Hercegovine. Pregled br. 2 Sarajevo 1953. 2. Osvrt na anketu o problemima izučavanja istorije Bosne i Hercegovine. Pregled br. 6 Sarajevo 1953.
40. Eichler Eduard: Justizwesen Bosniens und der Hercegovina. Wien 1889.
41. Hadžibegić Hamid: Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću. Glasnik zemaljskog muzeja — društvene nauke, sveska II Sarajevo 1947.
42. Mirić dr. Mihajlo: Ekonomski razvoj u Srbiji od doseljstva Srba do oslobođenja od Turaka. Zagreb 1939.
43. Skarić Vladislav: Postanak i razvitak kmetstva u Bosni i Hercegovini. Knjiga: Selo i seljaštvo, Sarajevo 1937.
44. Vučo dr. Nikola: Privredna istorija naroda FNRJ. Beograd 1948.
45. Ninčić dr. M.: Istorija agrarno-pravnih odnosa srpskih težaka pod Turcima. Beograd 1920.
46. Truhelka dr. Ćiro: Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1915.
47. Spalč dr. V.: Pravni režim u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka. Istorisko pravni zbornik br. II 1949 Sarajevo.
48. Filipović Nedim: O nastanku feudalnih posjeda muslimanskog bosanskog plemstva. Pregled br. 5/1953, Sarajevo.
49. Đurđev Branislav: O vojnicima — sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka. Glasnik zemaljskog muzeja — Društvene nauke sv. II 1948 Sarajevo.
50. Slipičević F.: Ekonomsko-društvene i političke prilike u doba seljačkih buna i ustanaka. Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku. Izdanje Vojno-istoriskog instituta JNA. Beograd 1952.
51. Gesetz über Grundbesitze von 7 Ramazan 1274 (3. V 1858). Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878—1881, Band II, Wien 1881.
52. Turk Zade H. M. Ziauddin: Upotpunjeni i razjašnjeni komentar gruntovnog zakona II il dio. Prevod Asima Škaljića, litografski umnožen kao manuskript. Sarajevo 1903.
53. Truhelka dr. Ćiro: Stari Turski agrarni zakon za Bosnu i Hercegovinu. Glasnik zemaljskog muzeja br. III-IV 1916 Sarajevo.
54. Feifalik dr. A.: Ein aktueller Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage. Wien und Leipzig 1916.
55. Državni arhiv NR BiH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 195, 478/1861.
56. Ottomanisches Forstgesetz von 11 Scheval 1286 (1869) Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878—1881. Band II Wien 1881.
57. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 203 od 9 safera 1287 (9. V 1870.).
58. Vezirialschreiben, betreffend die Aufnahme und Prüfung des Waldbesitzes, von 13 Ševal 1287 (1870) — 24 Kjanun evvel 1286. Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878—1881. Band II, Wien 1881.
59. Erlass des Kaiserlich ottomanischen Finanzministeriums, betreffend die Constatirung des Waldbesitzes, vom 3 Sefer 1290 (1873). Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze Verordnungen und Normalweisungen 1878—1881 Band II, Wien 1881.
60. Erlass der Vilajetsregierung in Sarajevo, betreffend die Constatirung des Waldbesitzes, vom 14 Džemaziul ahir 1291 (1874). Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878—1881, Band II Wien 1881.

61. Instruction für die Commissionen zur Prüfung der Urkunden über den Waldbesitz. Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen 1871—1881, Band II Wien 1881.
62. Gesetz betreffend die Übertragung von Staats-Gründen (Tapugesetz) von 8 Džemazil evel 1275 (1859) Instruction über Tapu-Urkunden von 7 Šaban 1276 (1860). Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878—1881, Band II, Wien 1881.
63. Begović B.: Bosansko hercegovacke šume u svjetlu imovinsko pravnih odnosa za vrijeme otomanske uprave, Narodni šumar br. 10—12, Sarajevo 1958.
64. Šabanović H.: Bosanski pašaluk, Naučno društvo NRBIH. Djela. Knjiga XIV. Odjeljenje istorisko-filoloških nauka. Knjiga 10. Sarajevo 1959.
65. Lopazić R.: Bihać i bihaćka krajina, Matica Hrvatska Zagreb 1890.
66. „Zastava“ o Bosni i Hercegovini, I—III, Sarajevo 1953.
67. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 25/1857.
68. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 463/1860.
69. Hoffmann K.: Über den Eichenschälwaldbetrieb in Bosnien, Oesterreichische Vierteljahresschrift für Forstwesen 3/1895.
70. Kesterčanek F.: Kratka povijest šuma i šumskog gospodarstva u Hrvatskoj, Zagreb 1882.
71. Pejoski B.: Prilog istoriji smolarenja u Bosni sa osvrtom na neke novije podatke. Narodni šumar br. 7—8 Sarajevo 1959.
72. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu. Fascikli 1870—1878.
73. Državni arhiv NRBIH—arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1074/1861, 83/1862, 1475, 1483/1863, 304, 404/1865, 1137/1875.
74. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 897/1872.
75. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 585/1873.
76. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 1008, 1031, 1038/1872, 476, 477 2053/1876.
77. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1532, 1585, 904, 1129/1869, 1470/1869, 1651/1874.
78. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 46, 121/1871 prez.
79. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 990, 1129/1868.
80. Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1906. Wien 1906.
81. Cvijić Jovan: Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije. Knjiga II. Piihičke osobine južnih Slovena. Beograd 1931.
82. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 10/1864.
83. Jelavić Vjekoslav: Franceski izvještaji o Bosni. Glasnik zemaljskog muzeja 1906. Sarajevo.
84. Kemura S.: Prvi srpski ustanak pod Karadordem (1804—1862) po turskim izvorima. Sarajevo 1916.
85. Truheika dr. Ćiro: Bošnjaci i Prvi srpski ustanak. Glasnik zemaljskog muzeja 1917 Sarajevo.
86. Popović V.: Trgovina u Bosni za vreme Prvog srpskog ustanka i francuskog cara Napoleona I. Kalendar. Prosveta 1927 Sarajevo.
87. Jukić I. Franjo: Zemljo-deržavo pravni pregled Turskog carstva u Evropi. Bosanski prijatelj, sv. III Zagreb 1861.
88. Vlainac dr. M.: Zgon ili kulučenje van mesta stanovanja od srednjeg veka do naših dana. S K A. Srpski etnografski zbornik. Knjiga XLIX, Beograd 1937.
89. Gilferding A.: Poezdka po Gercegovine, Bosni i Staroj Srbiji. S. Peterburg 1859.
90. Bosanski vijestnik 1866, Sarajevo.
91. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1453/1870, 1107/1871, 2169/73.
92. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1629/1872.
93. Skarić M.: Komunikacije. Bosna i Hercegovina. Izdanje Sekcija udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekata. Sarajevo 1922.
94. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1336/1856.
95. Mitrović P. — Kreševljaković H.: Izvještaji italijanskog Konzulata u Sarajevu (1863—1870). Naučno društvo NRBIH Grada. Knjiga V. Odjeljenje istorisko filoloških nauka. Knjiga III Sarajevo 1858.
96. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 211 od 6 rebilul ahera 1287 (5 jula 1870) i broj 223 od 2 redžepa 1287 (27 septembra 1870).
97. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 550/1860.

98. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 733/1867.
99. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 2200/1872.
100. Bosnien und Herzegowina. Oesterreichische Monatschrift für Forstwesen. Bd. XXIII, Wien 1873.
101. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo: Fascikli dokumenata bez brojeva 1870—1875.
102. Davidović S.: Gradiška nekad i sad. Bosanska Vila 1886. Sarajevo.
103. Karadžić Vuk: Narodne pjesme. Knjiga I. Drugo izdanje, Beč 1843.
104. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 162 od 9 rebiul ahera 1286 (19 jula 1869).
105. Corović V.: Istorija Jugoslavije. Narodna dela. Beograd 1933.
106. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 880/1853, 890, 1194, 1309, 1394/1855, 721, 926, 1195, 1196/1856, 331, 596, 838/1857, 1322/1858, 1555/1869.
107. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1033/1860.
108. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 348 od 27 zilhidže 1289 (25 februara 1873).
109. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austrijskog gen. konz. Sarajevo br. 721/1856, 331, 838/1877, 85/1860, 65, 263/1861, 404/1865, 1414/1868, 1555/1869, 1542/1870, 1583, 1981/1871, 1962/1873.
110. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 335 od 25 ramazana 1289 (26 novembra 1872).
111. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 426 od 12 redžepa 1291 (24 avgusta 1874).
112. Begović B.: Iskorišćavanje naših šuma u prošlosti za proizvodnju pepeljike (potaše). Radovi Poljoprivredno-šumarskog fakulteta br. 4—5. Sarajevo 1954.
113. Eine neueste Potaschenbrennerei in den Buchenforsten des Banates. Oesterreichische Vierteljahresschrift für Forstwesen, XIII, Wien 1863.
114. Ettiinger J.: Jedna o pepeljarenju. Šumarski list br. 7. Zagreb 1886.
115. Zaplata R.: Carinske tarife u Bosni i Hercegovini polovinom XIX vijeka. Napredak br. 5. Sarajevo 1935.
116. Skarić V.: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. Sarajevo 1937.
117. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 235/1851, 822/1855, 1052/1856.
118. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 66, 96, 140/1850.
119. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1274/1854, 261, 841, 1160/1856, 983/1861, 678/1866, 39, 1159/1867.
120. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 678/1866.
121. Stanković J.: Čečava s okolinom. Bosanska vila br. 3. Sarajevo 1887.
122. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 920, 1052, 1155/1856.
123. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 904/1868, 262, 267, 288/1870.
124. Valenčić V.: Vloga staklarn pri iskorišćavanju gozdov na nekadašnjem Kranjskom. Gozdarski vestnik št. 6—7. Ljubljana 1953.
125. Bižanić R.: Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske. Zbornik Rijeka. Zagreb 1953.
126. Laszowski E.: Gorski Kotar i Vinodol dio državina knezova Frankopana i Zrinskih. Izdanje Matice Hrvatske, Zagreb 1923.
127. Pročić Lj.: Razvitak industrije i promet dobara u Srbiji za vreme prve vlade Kneza Miloša. Beograd 1953.
128. Jekić J.: Prilozi za istoriju šumarstva u Srbiji. Beograd 1928.
129. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 983/1861.
130. Oesterreichische Forstzeitung Nr. 41/1885 Wien.
131. Guttenberg-Schweiger-Kaltner: Ergebnisse der Forstexpertise in Bosnien und der Herzegovina während des Sommers 1879. Wien 1880.
132. Mitrović P.-Barbalić F.: Riječka luka. Rijeka — Zbornik. Matica Hrvatska Zbornici i monografije. Knjiga I. Zagreb 1953.
133. Senjanović P.: Riječka luka u saobraćajnom sistemu Jugoslavije. Rijeka—Zbornik. Matica Hrvatska. Zbornici i monografije. Knjiga I. Zagreb 1953.
134. Despot M.: Historijat trgovačkih putova između Rijeke i Zaleđa u XVIII i XIX stoljeću. Rijeka — Zbornik. Matica Hrvatska. Zbornici i monografije. Knjiga I. Zagreb 1953.
135. Rubić L.: Slavonski i Bosanski Brod. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slovena. Knjiga 36. Jug. Akademija. Zagreb 1953.

136. *Stein*: Die slawonische Fassaubenindustrie für Frankreich. Oesterreichische Vierteljahresschrift für Forstwesen. Bd XII, Wien 1863.
137. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 39/1867.
138. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 67/1850, 1002/1852.
139. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 120, 148, 260/1851.
140. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1274/1854, 254, 261, 841, 1160/1856, 417, 786, 835, 983/1861, 678, 1227/1866, 39, 733/1867.
141. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 417/1861.
142. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 651/1856, 464/1857, 1239, 1247, 1255/1858, 945/1869.
143. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1115/1855, 487/1856, 945/1869.
144. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 142/1851.
145. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 880, 941, 1043/1853.
146. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1219, 1267, 1309, 1319 i 1349/1853.
147. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 641, 736, 848/1854, 121, 214, 1276/1855, 57/1856 i 230/1857.
148. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 295, 508/1855, 57/1856.
149. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 721, 744, 847, 894, 1429, 1483, 1487/1856.
150. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 331, 838/1858.
151. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1052/1856, 561/1857, 79, 281/1858, 291, 787/1859.
152. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 352, 353/1858.
153. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 844/1858, 678/1866, 1159/1867.
154. Državni arhiv NRBIH — arhiva Zajed. Min. Finansija — br. 5122/1879.
155. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1451, 1686/1867, 1312, 1422/1868, 1478, 1663/1869.
156. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 176 od 19 redžepa 1286 (25 oktobra 1869).
157. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1625/1869.
158. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1662/1869, 386/1870.
159. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1700/1870, 704/1871.
160. Državni arhiv NRBIH — arhiva Zajedn. ministar. finansija br. 6399, 6454, 5122/1879.
161. Državni arhiv NRBIH — arhiva Zajedničkog ministar. finansija br. 38, 1035, 1357, 3454, 3611, 4043, 4073, 4703, 4869/1879.
162. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 790, 1165/1857.
163. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 86, 151, 183, 605/1857, 975/1863, 119/1864.
164. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1536/1857, 39, 42, 200, 247, 517 i 1343/1858.
165. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1239, 1255/1858, 242, 666, 885, 890, 1031, 1109/1859, 85/1860, i 609/60.
166. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 281/1858, 538, 787, 808/1859, 453, 835/1860, 786/1861, 488/1862.
167. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 609/1860.
168. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 65, 552, 591/1861.
169. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 281, 401/1866, 206, 352/1867.
170. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1398/1855.
171. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 25/1857, 443, 602/1859, 550/1860.
172. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 250/1860.
173. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 69 od 24 džemazil ahera 1284 (30 septembar 1867).
174. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1557, 1559, 1591, 1596, 1602, 1774/67, 1010, 1132/1868.
175. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 999, 1129/1868.
176. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1759, 1764/1867, 22/1868, 102/1869, 291/1873.
177. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1414/1868.

178. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 125 od 17 redžepa 1284 (2 septembar 1868).
179. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 959, 1049/1869,86/1870.
180. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1555/1869.
181. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 344, 473, 474, 509, 1312, 1646/1872.
182. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1607, 1789, 1867, 2094/1871, 596, 1136, 1137, 1399, 1550/1872.
183. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1718, 1736/1869, 1813, 2096/1871, 1216/1872, 694/1873.
184. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 223 od 2 redžepa 1287 (27 sept. 1870).
185. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1542/1870.
186. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1981/1871.
187. F i l i p o v i ć M.: Ozrenjaci ili Maglajci. Glasnik zemaljskog muzeja VII. Sarajevo 1952.
188. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 594, 468, 2017, 2105, 2137, 2165, 2169, 2175, 2180, 2206, 2253, 2256, 2264, 2266, 2267/1872, 382/1874.
189. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 272 od 20 džemazil ahera 1288 (5 sept. 1871).
190. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1583/1871.
191. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 2110/1873.
192. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1860/1872, 215/1874.
193. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 2303, 2312/1872, 41, 224/1873, 1005/1875.
194. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1651, 1833/1874.
195. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 377 od 23 redžepa 1290 (15 sept. 1873).
196. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 400 od 6 muharema 1291 (23 februar 1874).
197. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 427 od 19 redžepa 1291 (30 avgusta 1874).
198. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1091/1875.
199. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 476 od 7 redžepa 1292 (9 avgust 1875), br. 477 od 14 redžepa 1292 (16 avgusta 1875) i br. 478 od 21 redžepa 1292 (23 avgusta 1875).
200. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 712/1875, 27/1876.
201. Oesterreichische Forst — und Jagdzeitung Nr. 36/1895.
202. L u k a ć S.: Iskorišćavanje bosanske hrastovine. Šumarski list br. 8/1922.
203. Oesterreichische Forstzeitung Nr. 39/1885 Wien.
204. Šumske prodaje u Bosni. Šumarski list br. 10/1885 Zagreb.
205. F. J.: Die Forstwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina. Oesterr. Forstzeitung Nr. 39/1899.
206. Bosnischer Eichen — Auwald Oesterr. Forst-und Jagdzeitung Nr. 28/1897.
207. Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1906. Wien 1906.
208. M a t i ć V.: Prirast jale, smrče i bukve u šumama NRBIH. Sarajevo 1955.
209. Zavod za uređivanje šuma u Sarajevu: Statistički podaci iz uređajnih elaborata i inventarizacije šuma u BiH.
210. M e t l a š j.: Slavonske stare hrastove šume. Eksploatacija i kretanje cijena u prošlosti. Pola stoljeća šumarstva (1876—1926) Zagreb 1926.
211. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austrijskog gen. konz. Sarajevo br. 219, 1429, 1483/1856, 1774/1867, 534/1870.
212. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 585/1856.
213. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 280/1866, 206, 352/1867.
214. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 67/1850, 1002/1852.
215. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 462, 616/1856.
216. J e l e n i ć J.: Kultura i bosanski franjevci II (1780—1878). Sarajevo 1915.
217. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 468/1852.
218. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 692, 734, 865, 917/1852.
219. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 522, 566, 731, 768/1852.
220. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 733/1852.
221. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1135/1852, 249/1853.
222. Z a p l a t a R.: Austriski konzul o prilikama za Omer-paše Latasa. Novi Behar br. 9—10/1934.

223. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 978/1859, 48/1860.
224. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 236/1851, 173/1852, 219/1853.
225. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 924, 967/1858.
226. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 609/1853.
227. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 249, 268, 317, 436, 501/1859, 56/1865.
228. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 1101, 1127/1852.
229. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. br. 248/1854.
230. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 935/1852.
231. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1167/1853.
232. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 464, 475/1854, 309/1856.
233. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 733, 853, 863, 899/1854.
234. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 719, 889, 891/1855.
235. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austris. gen. konz. u Sarajevu br. 159, 351, 510, 651, 844 928/1855, 916, 952/1859, 595, 812/1862.
236. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 890, 1117, 1193, 1258, 1309, 1394/1855, 926/1856.
237. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 1195, 1196, 1294/1856, 517, 1276/1857, 1322/1858, 253/1859.
238. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 987/1856, 435, 528, 596/1857.
239. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 257, 1052/1859, 86, 88, 186, 196, 668, 709, 1041/1860, 998/1861.
240. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 249, 261, 317, 436, 501/1859, 62/1865.
241. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 353/1858.
242. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 357, 375, 422, 1053/1859.
243. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 1322/1858, 253/1859, 1033/1860, 287, 1074/1861, 83/1862, 421, 705/1863.
244. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 263/1861, 1406/1873.
245. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 681/1863.
246. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 997/1862, 394, 1475, 1487/1863.
247. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 228, 468/1861.
248. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 298/1862, 526/1864.
249. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 494/1862.
250. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 609/1860.
251. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 1081, 1111/1859, 11, 29, 230, 332, 529, 536/1860.
252. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 896/1860, 337/1861.
253. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 825/1864.
254. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 304/1865.
255. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 404, 1097/1865, 1525/1866.
256. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 78 od 29 redžepa 1284 (26 novembra 1867).
257. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 89 od 23 ševala 1284 (17 febr. 1868).
258. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 90/1870.
259. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 989, 1049/1869.
260. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 345/1873.
261. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 2162/1872, 687/1873.
262. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 2091/1872, 627/1873.
263. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 1736/1869.
264. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 208 od 14 rebiul evela 1287 (14 juna 1870).
265. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 251 od 20 muharema 1287 (11 aprila 1871).
266. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 1583/1871.
267. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 19/1873.
268. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 2269/1872, 384, 1962/1873.
269. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 348 od 27 zilhidže 1289 (25 febr. 1873), br. 350 od 11 muharema 1290 (11 marta 1873) i br. 351 od 18 muharema 1290 (18 marta 1873).

270. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 380 od 14 šabana 1290 (6 oktobra 1873).
271. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 183/1871 prez.
272. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 395, 736, 900, 940, 1124, 1236/1873.
273. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 355 od 17 safera 1290 (5 aprila 1874).
274. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 452 od 15 muharema 1292 (22 februara 1875).
275. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 486/1877.
276. Neugebauer J. L.: Die Südslaven und deren Länder. Leipzig 1851.
277. Bakula: Hercegovina za 19 godina vezirovanja Ali-paše. Beč 1863.
278. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 155, 300, 396, 492/1851.
279. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 300, 492/1851, 152/1853, 799/1874.
280. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 318/1851.
281. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 960/1874.
282. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 2314/1879.
283. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 507/1858.
284. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 385/1873, 799/1874.
285. Državni arhiv NRBIH — arhiva Zajedničkog min. fin. u Beču br. 4494/1880.
286. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 1238/1873, 212/1874.
287. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 154/1874.
288. Državni arhiv NRBIH — arhiva Zajedničkog min. fin. u Beču br. 3703/1879, 2314/1879.
289. Državni arhiv NRBIH — arhiva Zajedničkog min. fin. u Beču br. 41, 371/1878, 2884, 5663/1879, 4106, 4494, 5141/1880.
290. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 934, 990/1868, 627/1869.
291. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 1821/1874, 241/1875.
292. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 138, 166/1871.
293. Francićković S.: Bosna i Hercegovina. Drvna industrija i trgovina drvom. Isto rijat. Šumarska enciklopedija. Zagreb 1959.
294. Kreševljaković H.: Bitka pod Banjalukom 1737. Sarajevo 1936.
295. Kristić A.: Iz zapisnika trgovine Hrvata Herceg-Bosne. Napredak br.12/1936.
296. Kreševljaković H.: Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu. Sarajevo 1939.
297. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 26/1868.
298. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 1408/1869.
299. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 578/1875.
300. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 474, 479, 2053/1876.
301. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 3088/1854.
302. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 4515/1858.
303. Vilajetski arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 276/1872.
304. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 1969/1872.
305. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. u Sarajevu br. 864/1852.
306. „Bosna“, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 433 od 1 ramazana 1291 (12 oktobra 1874).
307. Francićković S.: Hrvatska drvna industrija. Historijat. Šumarska enciklopedija. Zagreb 1959.
308. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 155/1851, 300/1851, 152/1853, 517/58.
309. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 966/1874, 799/1874, 385/1873, 1238/1873, 212/1874.
310. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 864/1852.
311. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 450/1856.
312. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 816/1858, 292/1859.
313. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 357, 375, 422, 443, 602/1859.
314. Vilajetski arhiv Orijent. instituta u Sarajevu br. 279/1872.
315. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1042, 1201, 1218, 1307, 1602/1869, 185/1870, 1054, 1453/1871.
316. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1389, 1408, 1544, 1606/1869.
317. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1978/1872, 1695, 1783/1873.
318. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 947, 1146, 2043/1873, 949/1875, 1121/1877.
319. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 578/1875.

320. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 276/1875, 1006, 1648/1875, 629/1876.
321. Vilajetski arhiv Orijent. instituta u Sarajevu br. 2597/1870.
322. „Bosna”, službeni list Vilajetske vlade u Sarajevu br. 162 od 96 rebiul ahera 1286 (19 VII 1869), i Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1555/1869.
323. Vilajetski arhiv Orijent. instituta u Sarajevu br. 1008, 1031, 1038/1872, 477, 479, 2053/1876.
324. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 699/1875.
325. Državni arhiv NTBiH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1922/1872.
326. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo: Fascikli 1870—1875, statistički podaci.
327. Državni arhiv NRBIH — arhiva Austr. gen. konz. Sarajevo br. 1121, 1145/1877.

S A D R Ź A J

	Strana
UVOD	3
STANJE, PRILIKE I USLOVI POD KOJIMA SE POČELA RAZVIJATI KAPITALISTIČKA EKSPLOATACIJA ŠUMA U BOSNI I HERCEGOVINI	5
Društveno ekonomski odnosi	5
Šumsko imovinski odnosi	11
Upravna podjela i organizacija administrativne službe	17
Organizacija i stanje šumarske službe	20
Stanje i razvitak proizvodnih snaga	24
NEKOLIKO PODATAKA O ŠUMAMA BOSNE I HERCEGOVINE IZ VREMENA OTOMANSKE UPRAVE	30
KAPITALISTIČKA EKSPLOATACIJA BOSANSKIH ŠUMA ZA PROIZVODNJU POTAŠE	39
Počeci i razvitak kapitalističke eksploatacije bosanskih šuma za proizvodnju potaše	39
Organizacija rada i tehnološki proces proizvodnje potaše	51
Troškovi proizvodnje i prodajne cijene potaše	53
KAPITALISTIČKA EKSPLOATACIJA BOSANSKIH HRASTOVIH ŠUMA ZA PROIZVODNJU FRANCUŠKE DUGE	55
Kratak osvrt na početak i razvitak kapitalističke eksploatacije hrastovih šuma i trgovine francuskom dugom u Hrvatskoj i Slavoniji	58
Početak kapitalističke eksploatacije hrastovih šuma i trgovine francuskom dugom na području Bosne	62
Razvitak kapitalističke eksploatacije hrastovih šuma u Bosni i proizvodnja francuske duge	67
Period ugovornih odnosa sa bosanskim feudalcima	67
Period ugovornih odnosa sa otomanskom državom	76
Period javnih licitacija	96
Organizacija proizvodnje hrastove duge	137
Troškovi proizvodnje hrastove duge i profiti preduzetnika i trgovaca	143
KAPITALISTIČKA EKSPLOATACIJA BOSANSKIH ŠUMA ZA PROIZVODNJU OSTALIH SORTIMENATA	155
Period ugovornih odnosa sa bosanskim feudalcima	155
Period ugovornih odnosa sa otomanskom državom	158
Period javnih licitacija	166
Organizacija proizvodnje ostalih šumskih sortimenata	181
KAPITALISTIČKA EKSPLOATACIJA HERCEGOVAČKIH ŠUMA	181
Početak kapitalističke eksploatacije hercegovačkih šuma. Zaključivanje prvih dugoročnih ugovora sa stranim preduzećima	183
Prekidanje eksploatacije i otvaranje spora sa otomanskom državom	187
Obnavljanje storniranih ugovora	195
Pokušaji oživljavanja prekinute eksploatacije hercegovačkih šuma	202
PILANSKA PRERADA DRVETA	211
POČECI I RAZVITAK PILANSKE PRERADE DRVETA	212
Pilane zanatskog značaja	212

	Strana
Pilane industrijskog značaja	217
Podizanje i rad pilane u Zatonu na Buni	217
Pokušaji stranih trgovaca za podizanje pilana na području Livna	220
Podizanje i rad pilane na Vrbaški pod Kozarom	221
Daljni pokušaji stranog kapitala za industrijsku preradu drveta u Bosni	222
Pokušaji stranog kapitala za obnavljanje prekinute industrijske prerade drveta u Hercegovini	222
Ponovna akcija stranog kapitala za eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta u Livanjskom području	223
Podizanje i rad pilana na Krupi i Zujevini u Zoviku kod Pazariča	224
NAČINI SNABDIJEVANJA PILANA SIROVINOM I MODALITETI PLAĆANJA ŠUMSKE TAKSE ZA PILANSKU OBLOVINU	227
KAPACITETI PILANA I VOLUMEN PILANSKE PROIZVODNJE	230
TRGOVINA REZANOM GRADOM	232
REKAPITULACIJA I ZAKLJUČCI	236
ZUSAMMENFASSUNG	248
LITERATURA I IZVORI	264

ŠTAMPARSKE GREŠKE

Strana	Red	Ođtampano	Treba
3	20 odozgo	odnosim —	odnosima
12	8 odozdo	spoljila	ispoljila
20	3 odozdo	šuma	šum.
29	8 odozgo	a	da
38	15 odozgo	pojedina no	pojedinačno
38	3 odozdo	površina	površinu
43	22 odozdo	srebrsenih	srebrnenih
49	17 odozdo	traž ili su	tražili su
49	1 odozdo	perodu	periodu
55	3 odozgo	— kraj.	For. Krajc.
80	21 odozgo	Ukupno 950.000	Ukupno 900.000
83	13 odozgo	eksploatacijom	eksploatacijom
86	18 odozdo	Fano	Fani
99	11 odozdo	izvodnju	izvodnji
107	14 odozgo	slojevaspec-ijalno	slojeva specijalno
114	1 odozdo	kes	ske
135	10 odozdo	Gairad	Gairard
153	24 odozgo	proškovi	troškovi
161	21 odozdo	odredla	odredila
180	8 odozgo	bih stkomatovalo	bi se konstatovalo
180	14 odozdo	osjekao	posjekao
181	18 odozgo	šunskih ortimenata	šunskih sortimenata
190	21 odozdo	u cilj usklapanja	u cilju sklapanja
199	5 odozdo	Schnefeldovih	Schönefeldovih
210	23 odozgo	trkošovi	troškovi
217	6 odozgo	Ulici	Uilici
221	24 odozdo	u uloz	u ulozu
227	5 odozdo	snabdevanja	snabdijevanja
230	20 odozgo	Dužina stpna	Dužina stopa
232	12 odozgo	proizvodnja	proizvodnju
232	16 odozdo	raznom	rezanom
233	4 odozgo	nailazim ou	nailazimo u
242	23 odozgo	zaokretu,	zaokret u
252	2 odozdo	pen	den
254	26 odozdo	angegeben	angegebenen
257	15 odozdo	Production	Produktion
262	7 odozdo	könen	können
268	22 odozgo	331, 838/1875	331, 838/1857